

**ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ
НЕПОКАРАНИХ ЗЛОЧИНІВ
РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ
ПРОТИ ЦЕРКВИ**

Дніпропетровськ
Видавництво «Пороги»
2015

PO “European Christian Congress”
Ukrainian Orthodox Church of Kiev Patriarchate
Kiev Orthodox Theological Academy

HISTORY AND CURRENT CHALLENGES UNPUNISHED CRIMES SOVIET TOTALITARIANISM AGAINST THE CHURCH

---

*International scientific-practical conference
Materials
Kyiv city, 11 June 2015 year*

Dnipropetrovsk
Publishing House «POROGY»
2015

ГО «Європейський християнський конгрес»
Українська Православна Церква Київського Патріархату
Київська православна богословська академія

ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ НЕПОКАРАНИХ ЗЛОЧИНІВ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ ПРОТИ ЦЕРКВИ

---

*Матеріали
Міжнародної науково-практичної конференції
м. Київ, 11 червня 2015 р.*

Дніпропетровськ
Видавництво «Пороги»
2015

ББК 63.3(2)-37я431
УДК 94(47+57):322.2:321:64
і-90

У збірнику вміщено доповіді учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви», яка відбулася 11 червня 2015 р. У доповідях проаналізовано злочини СРСР проти Християнської Церкви в Україні у XX столітті, заручниками безкарності котрих став весь світ, та Україна зокрема. Частину доповідей присвячено сучасним злочинам Російської держави в контексті війни на Донбасі.

Редакційна колегія:

Митрополит Переяслав-Хмельницький і Білоцерківський ЕПІФАНІЙ (Думенко), д. богосл. н., ректор Київської православної богословської академії (співголова); Г. Папакін, д. і. н. (співголова); Г. Боряк, д. і. н., член-кореспондент НАН України; В. В'ятрович, к. і. н.; С. Жилюк, д. і. н.; Л. Филипович, д. філософ. н.; священник Олег Шепетяк, д. філософ. н.

Науковий редактор:

І. Преловська, д. церк.-іст. н., к. і. н.

ББК 63.3(2)-37я431
УДК 94(47+57):322.2:321:64
і-90

*За виклад та точність фактичного матеріалу,
зокрема і цитувань, відповідають автори збірника*

*Видання здійснено з ініціативи та фінансової підтримки
ГО «Європейський християнський конгрес»*

ISBN 978-617-518-310-6 © ГО «Європейський християнський конгрес»
© Колектив авторів

The collection contains reports of the participants of International scientific-practical conference "History and Modern Challenges of Unpunished Crimes of the Soviet Totalitarianism against the Church" which took place on June 11, 2015. In the reports the crimes of the USSR against the Christian Church in Ukraine in XX century were analyzed, which hostages of the impunity the whole world became, and Ukraine in particular. Some reports were dedicated to the review of modern crimes of Russian Federation in the context of the war in Donbas.

* * *

Die Sammlung enthält die Vorträge von Teilnehmern der Internationalen wissenschaftlich-praktischen Konferenz "Die Geschichte und die gegenwärtige Herausforderungen von unbestraften Verbrechen des sowjetischen Totalitarismus gegen die Kirche", die am 11. Juni 2015 stattfand. In den Vorträgen wurde es die Verbrechen der UdSSR gegen Christliche Kirche in der Ukraine im XX Jahrhundert analysiert, deren Straflosigkeitseisel die ganze Welt und Ukraine insbesondere wurden. Einige Vorträge wurden der Übersicht von gegenwärtigen Verbrechen der Russischen Föderation im Kontext des Kriegs in Donbas gewidmet.

* * *

Dans le recueil sont placés les exposés des participants de la conférence scientifico-pratique internationale «l'Histoire et les appels contemporains des crimes non punis du totalitarisme soviétique contre l'Église», qui avait lieu le 11 juin 2015. Dans les exposés sont analysés les crimes de l'URSS contre l'Église Chrétienne en Ukraine au XX-ème siècle, l'otage de l'impunité desquels est devenu tout le monde, et en particulier l'Ukraine. La partie des exposés est consacrée à l'aperçu des crimes contemporains de l'État Russe dans le contexte de la guerre dans le Donbass.

* * *

Zbiór zawiera referaty Międzynarodowej konferencji naukowo-praktycznej "Historia i aktualne wyzwania bezkarnych zbrodni totalitaryzmu sowieckiego wobec Kościoła", która odbyła się 11 czerwca 2015. W referatach są analizowane zbrodnie ZSRR przeciwko Kościoła Chrześcijańskiego w Ukrainie w XX wieku, zakładnikami bezkarności których stał cały świat i Ukraina w szczególności. Część referatów są dedukowane przeglądu aktualnych zbrodni państwa Rosyjskiego w kontekście wojny na Donbasie.

* * *

Sbírka obsahuje zprávy účastníků Mezinárodní vědecké i praktické konference "Historie a současné výzvy nepotrestaných zločinů sovětského totalitarismu proti Církvi", která se konala 11 června 2015 r. V zprávách jsou analyzovány zločiny SSSR proti Křesťanské Církve v Ukrajině v XX století, rukojmími beztrestnosti jejichž se stal svět a Ukrajina, zejména. Součástí zprávy je přehled současných zločinů Ruského státu v kontextu války v Donbasu.

* * *

Հավաքածուի մեջ տեղ են գտել «Պատմությունը և ժամանակակից կոչերը՝ խորհրդային տոտալիտարիզմի չպատժված հանցագործությունները Եկեղեցու հանդեպ», միջազգային գիտա-գործնական կոնֆերանսի մասնակիցների զեկույցները: Կոնֆերանսը տեղի ունեցավ 2015 թ. հունիսի 11-ին: Զեկույցներում վերլուծված են XX դարի ԽՍՀՄ-ի հանցագործությունները՝ Ուկրաինայում Քրիստոնեական եկեղեցու դեմ, որոնց անպատժելիության պատասխը դարձավ ամբողջ աշխարհը և հատկապես Ուկրաինան: Զեկույցների մի մասը նվիրված է Ռուսական պետության ժամանակակից հանցանքների նկարագրին՝ Դոնբասի պատերազմի համատեքստում:

ОРГАНІЗАТОРИ КОНФЕРЕНЦІЇ

ГО «Європейський християнський конгрес»

Українська Православна Церква Київського Патріархату
Київська православна богословська академія

Українська Греко-Католицька Церква

Римо-Католицька Церква в Україні

Німецька Євангелічно-Лютеранська Церква

Національна академія наук України

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

Інститут історії України

Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди

Відділення релігієзнавства

Український Інститут Національної Памяті

Національний університет «Острозька академія»

Товариство «Меморіал»

ОРГКОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ

Володимир Авер'янов, президент ГО «Європейський християнський конгрес» (співголова)

Митрополит Переяслав-Хмельницький і Білоцерківський ЕПІФАНІЙ, доктор богословських наук, професор, ректор Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату (співголова)

Екзарх Донецький, Владика Степан (Меньок), Українська Греко-Католицька Церква

Єпископ Ян Собіло, єпископ-помічник Харківсько-Запоріжської дієцезії Римо-Католицької Церкви

Любов Галімова, Голова Ради Дніпропетровської німецької євангелістично-лютеранської церковної общіни

Володимир В'ятрович, к. і. н., директор Українського Інституту національної пам'яті, Член наглядової ради Національного меморіального музею «Тюрма на Лонського», Лауреат премії імені В. Стуса

Папакін Георгій Володимирович, д. і. н., професор, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, (співголова)

Преловська Ірина Миколаївна, д. церк.-іст. н., професор Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату, к. і. н., ст. н. сп. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (секретар)

Боряк Геннадій Володимирович, д. і. н., професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України

Колодний Анатолій Миколайович, д. філос. н., професор, президент Української асоціації релігієзнавців, заступник директора Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України

Жилюк Сергій Іванович, д. і. н., професор, Національний університет «Острозька академія», завідувач кафедри релігієзнавства і теології

Круцик Роман Миколайович, народний депутат України 2-го скликання, Почесний Голова Київської міської організації Товариства «Меморіал»

Іван Окось, Голова Київської міської організації «Меморіал» імені Василя Стуса

ЗМІСТ

ОРГАНІЗАТОРИ КОНФЕРЕНЦІЇ	6
ОРГКОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ	7
Звернення Предстоятеля УПЦ КП	12
Звернення Екзарха Донецького, Єпископа УГКЦ.	13
Звернення архієпископа Київського і Богуславського АПЦ в Україні.	14
Звернення ректора Волинської православної богословської академії	15
Звернення директора департаменту у справах релігії та національностей Міністерства культури України	16
Звернення ГО «Європейський християнський конгрес».....	17

ДОПОВІДІ УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ

ЗЛОЧИНИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ В УКРАЇНІ ТА КОЛИШНІХ РЕСПУБЛІКАХ СРСР ПРОТИ ЦЕРКВИ

Олександр Ігнатуша. Специфіка джерельної бази вивчення державно-церковних відносин в Україні 20-30-х рр. ХХ ст. 20	20
Алла Киридон. Протистояння: більшовицька влада та Церква в 1920-1930-х рр.	31
Анастасія Чередниченко. Церква та держава в УРСР: становлення моделі відносин на початку 1920 – 1930 рр.	44
Лариса Моїсеєнко. Антирелігійна політика радянської влади в 20-ті роки ХХ ст. в Україні.	56
Олена Подобед. Українське церковно-релігійне життя у ДіПі таборах повосенної Німеччини.	63
Олена Буняк. Матеріали Національного музею історії України про антирелігійну політику в Україні 1920–1930-х рр.	71
Сергій Башинський. Проголошення автокефалії Української Синодальної Церкви та інші автокефалістські рухи 1920 рр.	79
Ярослава Кравченко. Масові репресії 1937-1938 рр. проти представників духовенства на Київщині (за матеріалами архівно-слідчих справ)	87

Валерій Філімоніхін. Спецділянка НКВС УРСР(1937-1941 рр.) місце таємного поховання жертв масових політичних репресій у 19, 20 кварталах Биківнянського лісу міста Києва	94
Віктор Адамський. Богословська корпорація Кам'янець- Подільського державного українського університету в контексті радянської репресивної політики	112
Альона Якубець. Стосунки Церкви і держави в УРСР за матеріалами мемуарів В. Семичасного (1960–1970 рр.)	120
Інна Яворська. Кінофотодокументи Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного як джерело для вивчення антицерковної політики радянського уряду.	127
Григорій Ігнатуша Внесок Олександра Воронина (1926 – 2013 рр.) у розкриття злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви	134

ТОТОЖНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ТА НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЙ У ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ СТОСУНКАХ

Андрій Кадикало Нацизм та комунізм як «політичні релігії»: потреба чи вигадка?	140
Тетяна Євсєєва Соціальна доктрина Церкви як базовий компонент конфлікту між християнством та комунізмом у XX ст.: загально-християнський та український контекст	146
Ольга Пастухова Музеефікація православних культових споруд у радянській Україні у 1920–1930 рр.	159

ЗЛОЧИНИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Ірина Преловська. Методика дослідження документальних джерел щодо причин переслідування та обставин знищення Української Автокефальної Православної Церкви в УРСР у 1930-их рр.	164
Константин Липківський. “Присутній духом”	180
Ольга Красильничук. Злочин без терміну давності	185
Андрій Смирнов. Політика радянської влади щодо Православної Церкви на Волині у 1939 – 1941 рр.	192
Тамара Бойко. Політичні репресії проти представників Право- славної Церкви на прикладі ієромонахів Києво-Печерської Лаври	198

ЗЛОЧИНИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Олег Шепетяк. Українська Греко-Католицька Церква в Центральній Україні доби російської окупації	204
Елла Бистрицька. Політичний аспект проблеми ліквідації Греко-Католицьких церков в Україні і країнах Східної Європи (друга половина 40-х – початок 50-х рр. XX ст.)	212
Тетяна Шевченко. Причини та механізм знищення Української Греко-Католицької Церкви в документальних джерелах другої половини 1940-х рр.	220
Тарас Пшеничний. Сучасний стан наукових досліджень про ліквідацію Української Греко-Католицької Церкви у 1946 р.	229
Олександр Іщук, Наталія Ніколаєва. Арешт Василя Величковського у 1969 р. в світлі документів з оперативної підбірки КГБ УРСР «ЄЗУЇТ»	235
Василь Генсьорський. Монахи-студити Української Греко-Католицької Церкви як жертви радянського тоталітарного режиму середини XX століття	249

ЗЛОЧИНИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ПРОТИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

Тарас Дідух. Вплив політики лібералізації на релігійне життя Римо-Католицької Церкви у Львівській області (1953-1958 рр.)	256
Кирильчук Анастасія. Карально-репресивна політика щодо Церкви та етнічних німців на Миколаївщині	265

ЗЛОЧИНИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ПРОТИ ВІРМЕНСЬКОЇ АПОСТОЛЬСЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

Каріна Пивоварська. Репресивні заходи щодо Вірменської Апостольської Церкви в Україні	272
--	-----

ЗЛОЧИНИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ПРОТИ ПРОТИСТАНТСЬКИХ ЦЕРКОВ ТА ДЕНОМІНАЦІЙ

Костянтин Бережко, Олег Голько. Релігійна політика радянської влади в часи деєдалінізації (1953-1965 рр.)	278
--	-----

СУЧАСНА РУСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА (МОСКОВСЬКИЙ ПАТРІАРХАТ) – ТРАНСФОРМАЦІЯ ТА ВТРАТА ДУХОВНОСТІ

Алла Бойко. Обережно, релігія: Пропаганда в медіа під час «гібридної війни»	284
Протоірей Сергій Вутянов. Той, що не мовчав. Матеріали до біографії о. Гліба Якуніна	294
Олександра Киричук. Мова ворожнечі як наслідок непокараних злочинів проти людяності	298
Гордієнко Михайло. Неоімперський «христупутінізм» як форма секуляризованої релігійності	309
Олег Форостюк. Формування державно-конфесійних відносин у Донецькому регіоні в умовах антидемократичної трансформації суспільства	316
Сергій Куксенко. Дискусії дослідників щодо характеру змін у відносинах між радянською державою та Руською православною Церквою у 1940-х рр.	324
Володимир Ганяк. Концептуалізація духовної безпеки Росії як наукова основа дискримінації на релігійному ґрунті	332
Валентин Петрик, Дмитро Пахольченко. Аналіз підривної діяльності проросійських неурядових об'єднань та засобів масової комунікації як інструмент анексії Криму	338

ЦЕРКВА ТА ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ

Володимир Дубовчук. Роль та місце військового духовенства у розбудові сучасних Збройних Сил України	344
РЕЗОЛЮЦІЯ КОНФЕРЕНЦІЇ	350
ВІДОМОСТІ ПРО ДОПОВІДАЧІВ	353

СЛОВО ДО УЧАСНИКІВ
МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ НЕПОКАРАНИХ ЗЛОЧИНІВ
РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ ПРОТИ ЦЕРКВИ»

11 ЧЕРВНЯ 2015 РОКУ

Всечесні отці, дорогі браття і сестри!

Сьогодні, коли ми живемо у складний час неоголошеної війни і коли багато людей віддають своє життя на Донбасі, тема непокараних злочинів є надзвичайно актуальною. Радянська тоталітарна система зруйнувала сотні храмів та монастирів в Україні. Однак найбільшим злочином було знищення храму Духа Святого, яким згідно слів Господа нашого, Ісуса Христа, є людське тіло. Напевне, не можливо точно порахувати кількості вбитих і замордованих по тюрмах й концтаборах священнослужителів та віруючих в період панування атеїстичної ідеології, але навіть, приблизний підрахунок вражає своїми масштабами. Справді, мільйони дорослих людей, а що особливо боляче, малолітніх дітей, у цей час втратили найдорожче – своє життя, тільки через те, що вірили в Бога та виконували заповіді Його. Ці злочини не мають терміну давності, як з точки зору людських, так і з погляду Божественних Законів.

Адже з самих початків свого правління більшовицька держава бачила в Церкві свого ідеологічного ворога, тому й використовувалися різні методи для її знищення – вилучення церковних цінностей, голодомори, репресії, засудження, концтабори, розстріли, терор, повсякчасний контроль за кожним кроком і словом священнослужителів – це неповний перелік незаконних та аморальних засобів, до яких вдавалася влада для досягнення своєї мети. Однак як тоді, так і сьогодні кожен з нас має вибір: чи бути з Богом і перемогти, чи піддатися на спокуси та померти духовно. Більшість обрали тернистий шлях та, отримавши вінці мучеництва, стали зерном, яке проросло в стократ. Так і сьогодні діють ті, які мають любов до своєї Церкви, до своєї Батьківщини, до рідної землі заради якої віддають найдорожче що в них є – своє життя. І ця любов, яка сильніша від смерті, посиляє їх туди захищати нашу землю. Тому всім нам потрібно пам'ятати про велику жертвовність та любов нашого народу до своєї рідної Церкви, яка свідчить правду й не боїться нікого, крім Бога. А не такої Церкви, яка боїться сказати правду, а ще гірше, коли Церква говорить неправду.

І не має значення, як закінчиться ваше життя, але має значення, що з Вами Бог і в кінці буде велика нагорода – Царство Небесне, тому що ми і живемо, і боремось, і працюємо заради того вічного, а не заради цього тимчасового.

*Святійший Патріарх Київський
і всієї Руси-України Філарет*

**ВІТАЄМО ВСІХ УЧАСНИКІВ
КОНФЕРЕНЦІЇ,
ТЕМА ЯКОЇ «ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ
НЕПОКАРАНИХ ЗЛОЧИНІВ РАДЯНСЬКОГО
ТОТАЛІТАРИЗМУ ПРОТИ ЦЕРКВИ»**

Шановні учасники конференції!

Багатьом здається, що ця тема вже застаріла і в нас нові проблеми в житті суспільства. Але не так воно є. Основною причиною віднови морального лиця суспільства завжди повинна бути Церква. Але що ми бачимо в наш, дуже важкий для України час? Окремі служителі РПЦ стали на дорогу розбрату і підтримки сепаратистських рухів в Україні і навіть, матеріальної допомоги бойовикам, забувши основну заповідь Христа, - Люби ближнього свого як самого себе. Хіба така роль Церкви в державі?

Історія свідчить, що завжди знайдуться високо духовні особистості, як з числа мирян так і духовенства, які не побояться віддати своє життя за високо моральні ідеали і принципи. Але держава, яка в більшій мірі завжди буде відображати саме суспільство, яке шляхом виборів приводить до влади представників, здавалось би, найшляхетніших членів, таким чином свідчить про свій морально - духовний стан. Народ завжди буде заслуговувати на таку владу, яка є в даний час. Тому завдання Церкви завжди є і буде, відновити оцей забруднений гріхами образ і подобу людини, а тим самим і суспільства.

Потрібно час від часу повертатися до тих історичних моментів, коли державна машина шляхом прямого втручання в життя Церкви, просто фізично знищувала світоців моралі і духовності. Вони були тією сіллю землі, тим світлом світу, але темрява не прийняла їх. Тому, коли засвічується світло свободи і правди, стараймося не забути про них і винести якісь уроки для нас самих. Так як правда про геноцид окремих народів, завжди буде висвітлюватись в окремих історичних матеріалах, так і правда про тих мучеників, які за світлі ідеали людства, засновані на християнській моралі, не повинна пропасти.

Хай завжди уроки історії вчать нас. Не допускаймо знову ескалації ненависті і ворожнечі. Пізнаймо правду і правда визволить нас. А тією правдою є завжди Христос. Благословення Господнє на Вас.

*Степан (Меньок) ЧНІ Екзарх Донецький,
Українська Греко-Католицька Церква*

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО*

Слава Ісусу Христу!

Київська єпархія Апостольської Православної Церкви в Україні вітає ідею дослідження анти-церковної діяльності і непокараних злочинів більшовизму проти народу України та її Церкви.

Старше покоління пам'ятає: за радянської доби і Михайлівський собор лежав в руїні і поруч Олександрівський костіол був перетворений на планетарій і це приміщення Київської богословської православної академії, у якому ми з вами знаходимось, слугувало цехом художнього комбінату, де виготовлялись величезні портрети комуністичних вождів. Це є певною ілюстрацією до сьогоденної теми про відновлення правди, про долю Церкви в умовах тоталітаризму.

Хочеться акцентуватись на тому, що Церква руйнувалась не тільки ззовні, ворожою по відношенню до неї державою, а Церква руйнувалась і зсередини, тим духом звіра, кесаря, що зайшов до неї і діяв на руйнацію і знищення через її очільників-церковних ієрархів. Разом з тим, знаходились люди в Церкві, серед її служителів, які наслідувались підняти свій голос на захист правди Божої і викривання вад і злочинів, що здійснювались під прикриттям церковності.

Діяльність більшості з них тим чи іншим чином була пов'язана з Україною. Перш за все це архієпископ Єрмоген (Голубев) – останній намісник Києво-Печерської Лаври перед її закриттям у 1931 р. У час гоніння на Церкву в хрущовські часи він всіляко боровсь за права віруючих, чинив опір закриттю храмів, писав звернення до Московського патріарха Алексія I з проханням припинити втручання держапарата у церковне життя. Його справу підхопив і проніс через все життя о. Павел Адельгейм. Послушник Лаври і випускник Київської Духовної академії, рід якого походить з України, – теж пройшов через утиски, гоніння, тюрми, – невтомно викривав дух нечестя в Церкві і в своїх літературних працях і всім життям. Це о. Олександр Мень, який ніс світло Христової проповіді в роки післязастійного суспільного пробудження. Нарешті це о. Гліб Якунін, останній з когорти тих «хто не міг мовчати», сторінкам сповідницького життя которого буде присвячена доповідь.

Ми дякуємо організаторам конференції і сподіваємось, що це лише початок великої розмови про відновлення історичної правди і істинного обличчя православ'я як Церкви народу Божого, а не фрагмента імперської влади, під якими б прапорами і гербами ця імперія не існувала б.

*Архієпископ Київський і Богуславський Стефан (Негребецький)
Апостольської Православної Церкви в Україні*

---

* редагував протоірей Сергій Вутанов

**ШАНОВНІ УЧАСНИКИ МІЖНАРОДНОЇ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ:
«ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ НЕПОКАРАНИХ
ЗЛОЧИНІВ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ
ПРОТИ ЦЕРКВИ»**

Повнота Волинської Православної Богословської Академії вітає всіх, хто у нелегкий для України час знайшов у собі духовні сили шукати відповіді на виклики сьогодення у відновленні історичної пам'яті української нації.

Як ніколи раніше сьогодні до болю актуальні Господні слова, звернені до неправдивих пастирів-провідників ізраїльського народу: «Горе вам, фарисеям, що даєте десяту частину з м'яти, рути і усякого зілля, а не дбаєте про суд і любов Божу» (Лк. 11, 42). Відсутність суду над злочинами радянського тоталітаризму та виправдання його дій з боку очільників Російської Федерації, породило сучасний рецидив маніпуляції суспільною свідомістю з використанням підконтрольних ФСБ церковних структур, що забули про суд і любов Божу.

Отож, піднята Вашою конференцією проблематика є надзвичайно актуальною у поверненні історичної пам'яті-правди. Професорсько-викладацький склад Волинської православної богословської академії, перебуваючи молитовно з Вами, бажає Вам неустанної Божої помочі, насаги, ревності у трудах. А спільна наша богоугодна праця у дослідженні та правдивому висвітленні історичних подій минулого і пошук відповідей на актуальні питання церковно-суспільних реалій сьогодення, нехай послужить справі пробудження християнської самосвідомості українського суспільства, що як ніколи важливе саме сьогодні.

Ректор, протоірей Володимир Вакін

*Звернення директора департаменту
у справах релігії та національностей
Міністерства культури України*

**УЧАСНИКАМ МІЖНАРОДНОЇ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ:
«ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ НЕПОКАРАНИХ
ЗЛОЧИНІВ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ
ПРОТИ ЦЕРКВИ»**

Шановні учасники та гості конференції!

Щиросердно вітаю усіх присутніх із початком роботи авторитетного зібрання - Міжнародної науково-практичної конференції.

Сьогодні ми повною мірою усвідомлюємо роль Церкви в духовному і культурному піднесенні українського суспільства, подальшій розбудові основ нашого державотворення. Духовні цінності, усвідомлення значущості соціальної роботи релігійних інституцій, нерозривності морального удосконалення і соціального прогресу створюють надійне підґрунтя для демократичних перетворень, зміцнення прав і свобод кожної особистості.

Глибоко символічно, що робота Конференції відбувається в умовах послідовного налагодження партнерства держави і Церкви, динамічного розвитку діалогу між Церквою й суспільством. Сьогодні ми маємо об'єднаними зусиллями підносити духовний та освітній рівень людей, що втілюватиметься у конкретних справах на благо України. Настав час значних суспільних перетворень, покликаних надати новий імпульс нашим спільним зусиллям у побудові відкритого, демократичного, громадянського суспільства.

Бажаю учасникам Конференції плідної роботи, творчих успіхів і здобутків на благо Церкви й Української держави.

*Директор департаменту
у справах релігії та національностей
А.В. Юраш*

ЗВЕРНЕННЯ

Шановні учасники конференції!

Вітаю всіх Вас з відкриттям Міжнародної науково-практичної конференції «Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви».

Висловлюю подяку всім, хто відгукнувся на ініціативу ГО «Європейського християнського конгресу» щодо проведення цієї конференції, викриваючій злочини СРСР проти Церкви.

Висловлюю подяку ректору Київської православної богословської академії Митрополиту Переяслав-Хмельницькому та Білоцерківському Єпіфанію за надану нам честь спільного проведення цієї конференції в стінах академії.

Сучасний світ в цілому та Україна зокрема стали заручниками непокараних злочинів радянського тоталітаризму та компромісів навколо цих злочинів. Ці компроміси з злочинцями та їх нащадком-Росією, не вирішили проблему існування світу без війн. Адже після Другої світової війни відбулось майже сто локальних війн. І тепер світ в котрий раз стоїть на порозі «гарячої» фази Третьої світової війни. Україна та українці, які в минулому XX сторіччі через злочини СРСР проти людяності та миру втратили половину нації, через сучасну агресію Росії отримали не проголошену війну від держави, яка є членом Ради Безпеки ООН!? Сучасна світова система безпеки більше не існує.

Враховуючи те, що для ідеологізації війни з Україною, Росія активно використовує т. зв. Руську Православну Церкву, яка генерувала ідею т. зв. «русского мира» та «Новороссии», а також задіяла її філію в Україні - т. зв. Українську Православну Церкву Московського Патріархату, ми піднімаємо історію злочинів проти Церкви. Ми розуміємо, що злочинний радянський режим спочатку знищив інститут Церкви, а потім використовував її бренд, наповнивши середину іншим змістом. Наслідки цієї трансформації ми дослідили на прикладі т. зв. Руської Православної Церкви, яка ідеологізувала війну з «братнім» українським народом – по «крові та вірі». Але як не було «спільної крові» на крові з нащадками Золотої Орди, які нищили Київську Русь за прийняття християнства, так і вкрадена потім віра не надала тим нащадкам духовності.

Я хочу подякувати Українським Християнським Церквам, а саме Українській Православній Церкві Київського Патріархату та Українській Греко-Католицькій Церкві, за те, що завдяки їх зусиллям Україна стає християнським духовним центром Східної Європи.

ГО «Європейський християнський конгрес» виступає за консолідацію Християнських Церков в умовах спільних загроз та руйнації світової системи безпеки.

Президент ГО «Європейський християнський конгрес»
Володимир Авер'янов

ДОПОВІДІ УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ

ЗЛОЧИНИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ В УКРАЇНІ ТА КОЛИШНІХ РЕСПУБЛІКАХ СРСР ПРОТИ ЦЕРКВИ

Олександр Ігнатуша

СПЕЦИФІКА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ВИВЧЕННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ 20-30-Х РР. ХХ СТ.

У повідомленні проаналізовано специфіку комплексу історичних джерел, який дозволяє вивчати характер державно-церковних відносин в Україні протягом 20–30-х рр. ХХ ст. Показано причини цієї специфіки та перспективи подолання обмеженості джерельної бази. Зроблено висновки щодо значення наявних джерел для відновлення історичної картини переслідування радянським режимом Церков, їхніх діячів та послідовників.

Ключові слова: джерельна база, архіви, Церква, держава, тоталітарна система, державно-церковні відносини.

Проблема характеристики джерел вивчення історії релігій і Церкви в Україні радянської доби – одна із важливих для реконструкції подій і суспільних процесів. Це повною мірою стосується тих джерел, які віддзеркалюють державно-церковні відносини 20–30-х рр. ХХ ст. – часу, що мав свою логіку розвитку та історичну своєрідність. Цей час вмістив формування й утвердження радянського тоталітаризму, а в площині державно-церковних відносин – доведення до абсолюту непримиримого ставлення партійно-державної влади до релігії та Церкви, її виразників. Комплекс джерел саме цього часу, його зміст дозволяє з достатньою виразністю окреслити риси і закономірності системи, що постала уособленням суспільного зла, національної трагедії і непокараного злочину.

Тривалий час, фактично усю радянську добу – дослідники були обмежені у доступі до джерел, які характеризують реальний зміст державно-церковних відносин в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. Радянська історіографія в силу ідеологічних обставин обходила увагою це питання. У зазначеній царині зростали лише теоретизовані пустоцвіти пропагандистів про «торжество марксистсько-ленінського атеїзму», «атеїстичний гуманізм», «радянську свободу совісті» тощо. Тому, протягом останнього десятиліття ХХ ст. в умовах формування нової історіографії та джерелознавства в Україні розгорнулося вивчення історії державно-церковних відносин радянської доби як цілком нового напрямку досліджень. Стимулюючи імпульси вітчизняним дослідникам відчутно надавала світова історіографія та наукові здобутки, отримані на хвилі демократичних зрушень у сусідній Росії, що позначилися розсекреченням і

публікацією унікальних джерел найвищого ешелону влади про політику Кремля щодо Церкви. В Україні з'явилися новаторські археографічні публікації.

Але попри величезні якісні зміни, на даному напрямку досліджень намітилися й гальмівні фактори. Слід визнати, що в добу державної незалежності повною мірою не вдалося подолати обмеження доступу дослідників до окремих груп унікальних документів, які характеризують державно-церковні відносини 20–30-х рр. XX ст., зокрема – зі спецфондів ДПУ і НКВС. Цьому перешкождали політичні обставини – непослідовність національно-державницького курсу внаслідок невиразної національної самоідентифікації еліт, їх подвійна лояльність до старих і нових ідеологій як свідчення політичної аморфності, межованої з безпринципністю, егоїзмом. Була відсутньою належна державна підтримка програм дослідження історії загалом та Церкви зокрема. Призупинення декомунізації суспільства заморожувало гриф секретності та обмеженого доступу щодо використання згаданих документів.

Факторами, що не сприяли позитивним змінам, виявилися також несформованість відповідних наукових шкіл археографів та істориків Церкви, занедбання практики публікації джерел.

Здобутки на зазначених напрямках – справа доволі тривалого часу. За наявних політичних обставин, економічних негараздів, несформованості механізмів впливу громадськості на владу тощо – цього часу виявилось недостатньо, аби пересилити згадані негативні тенденції.

Згаданий гальмівний ефект потужно спрацював у розробці широкого спектру питань державно-церковних відносин в Україні у 20–30-х рр. XX ст. Зокрема, так і не з'являлося збірників джерел з історії державно-церковних відносин цієї доби, які б характеризували всеукраїнський масштаб подій, підкреслювали широкий контекст тиску влади на Церкву, характеризували прояви опору церков атеїстичному курсу держави, ілюстрували стратегії виживання церков у радянських умовах.

Певною мірою цю прогалину заповнили археографічні публікації С. І. Жилкока про червоний терор проти церкви на Волині¹, авторських колективів, які опублікували документи Першого і Другого Соборів УАПЦ², І. М. Преловської та А. Л. Зінченка з історії УАПЦ³, автора цієї публікації щодо історії православних церков України 20–30-х рр. XX ст. 4.

Але ці публікації не мали належного продовження. Таким чином, українська археографія доби державної незалежності виявилася не-

¹ Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщина) у 20–30-х роках XX ст. Архівні док. та матер. / [упоряд. С. І. Жилкока]. – Рівне : Волинські обереги, 2003. – 152 с.

² Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. 14–30 жовтня 1921 року. Док. і матер. / [упоряд. Г. М. Михайличенко, Л. Б. Пилявець, І. М. Преловська ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства України ім. М. С. Грушевського НАН України, Програма дослідження укр. церков Канадського ун-ту (Альбертський ун-т), Центральний державний архів вищих органів влади і управління України]. – К. ; Львів, 1999. – 560 с.; Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. Док. і матер. / [упоряд. : С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства України ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України, Центр культурологічних досліджень]. – К., 2007. – 698 с.

³ «В Українській Церкві велика була духовна сила...»: Становлення Української автокефальної православної церкви в описах самовидців та учасників церковно-визвольного руху на Сіверщині та Середньому Подніпров'ї 1917–1925 рр. / [упоряд. автор вступн. ст. А. Л. Зінченка; археографічна підготовка документів та археограф. передм., покажчики І. М. Преловської]. – Ніжин : [б. в.], 2012. – 352 с.

здатною піднятися над радянською традицією, подолати бар'єр економічних проблем та ідейно-політичних перешкод.

Яскравим прикладом гальмівного шлейфу стала затримка з публікацією документів Надзвичайного Собору УАПЦ – збірника джерел з історії нищення УАПЦ радянською владою.

Зазначимо, що специфіку джерел вивчення державно-церковних відносин неодноразово декларували українські історики у рамках дисертаційних досліджень, наукових статей та спеціальних видань. Тематика досліджень пролягала у площині вивчення різних аспектів цих відносин: боротьби влади проти Церкви (Л. Л. Бабенко, В. М. Даниленко, Б. В. Змерзлий, А. М. Киридон, Г. В. Лаврик, В. О. Пашенко, О. Д. Форостюк), опору церкви атеїстичній політиці (О. В. Бойко), історії окремих церковних організацій і церковних рухів (Н. Ю. Балягузова, С. І. Білокінь, О. М. Галамай, В. П. Ганзуленко, Є. О. Голощапова, С. І. Жилук, А. Л. Зінченко, І. М. Преловська, Ю. Є. Решетніков, Р. А. Сітарчук, Ю. І. Шаповал), внутрішньочерковних трансформацій і міжконфесійних зв'язків (А. Є. Ігнатуша, О. М. Ігнатуша, О. П. Тригуб), змін соціального становища представників духовної верстви (Т. Г. Бобко), ролі одержавленої організації «Спілки воєвничих безвірників» у антирелігійній діяльності (Л. О. Дудка) тощо. Тому напрацювання згаданих авторів є достатньою аргументацією на користь пропонованих нами тез, що мають узагальнюючий характер у рамках тематики конференції «Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви».

Специфіка джерельної бази вивчення державно-церковних відносин в Україні 20–30-х рр. ХХ ст., головним чином, полягала у наступному.

По-перше, зберігся потужний комплекс джерел (передусім – документальних), що характеризують політику і діяльність партійно-державної влади як наслідок її тоталітарного характеру і потужного репресивного апарату СРСР, що діяв проти Церкви.

Оскільки суверенітет радянської України в рамках СРСР був формальністю, всі найважливіші рішення політичного характеру щодо її території вирішувалися у московських кабінетах центральних органів більшовицької партії та радянської держави. Тому в архівах цих органів знайшли відображення сутність і форми державно-церковних відносин в Україні, право керування якою привласнила собі Москва.

Характер радянської системи церковно-державних відносин визначав центральний апарат більшовицької партії на чолі з Леніним/Сталіним, політична воля якого у зазначений період ставала абсолютом і знаходила вияв в публічних і закритих особистих висловлюваннях та вказівках. Легітимність цієї системи скріплювали рішення партійних з'їздів, конференцій, пленумів тощо. Важелями, які приводили в дію окремі механізми цієї системи були Антирелігійна комісія при Політбюро ЦК ВКП(б) (1922–1929 рр.) та Комісія у справах культів при Президії ВЦВК (1929–1934 рр.), реорганізована в Комісію у справах культів при президії ЦВК СРСР (1934–1938 рр.).

Документи цих вищих структур, що зберігаються в центральних архівах Російської Федерації значною мірою опубліковані⁵ і охаракте-

⁴ Ігнатуша О. М. Православні церкви України (20–30-ті рр. ХХ ст.). Джерела з історії / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя : ЗНУ, 2008. – 307 с.

⁵ Архивы Кремля: В 2-х кн. – Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. / [подг. Н. Н. Покровский, С. Г. Петров]. – Москва ; Новосибирск : РОССПЭН, «Сибирский хронограф», 1997. – 599 с.; – Кн. 2, 1998. – 647 с.

ризовані⁶. Вони становлять особливу цінність для розуміння ролі центральних органів партійно-державної влади у формуванні та реалізації політичного курсу щодо Церкви, зміни тактики і форм антицерковної діяльності протягом 20–30-х рр. XX ст. при незмінності стратегічного курсу на витіснення релігії та церкви з усіх сфер суспільного буття.

Крім того, залишається значна частка неопублікованих архівних джерел з фондів ЦК ВКП(б), які характеризують зміст діяльності цієї ланки партапарату у контексті прийняття загальних рішень політичного характеру щодо Церкви та стосовно окремих напрямків роботи більшовицького центру з партійними структурами в Україні, зокрема – агітаційно-пропагандистським відділом ЦК КП(б)У та подібними відділами губкомів КП(б)У. Мова йде про документи фонду (Ф.17) колишнього Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, а тепер – Російського державного архіву соціально-політичної історії.

Низка архівних фондів особистого походження керівних діячів партії, поле діяльності яких так чи інакше було пов'язане з Україною (таких, наприклад, як О. М. Ярославський, Л. М. Каганович та ін.), розширюють можливості осмислення ролі особистості у тоталітарній системі, й зокрема при вирішенні політичних питань ставлення до Церкви.

Централізація партійно-державного апарату СРСР, уніфікація системи виконавчої влади позначилися на формуванні однотипних структур місцевих органів, які діяли у сфері регулювання державно-церковних відносин, а точніше – здійснювали тиск на Церкву та її ланки. Внаслідок тривалої діяльності цих органів збереглися їхні архіви, що стали частиною Національного архівного фонду України і нині, в переважній більшості, відкриті дослідникам. Відтак у розпорядженні науковців знаходяться джерела партійно-державного походження – від центральних – до місцевих (найнижчих) органів державної влади та управління.

Антицерковну, антирелігійну спрямованість діяльності засвідчують архівні фонди таких вищих органів партійно влади в Україні, як Центральний комітет КП(б)У (ЦДАГО України, Ф. 1), державної влади – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, Рада народних комісарів УРСР, наркоматів: внутрішніх справ та юстиції (ЦДАВО України, відповідно: Ф.1, Ф.2, Ф.5, Ф.8). Кожен із цих фондів має специфічний склад документів щодо формування і реалізації антицерковної політики у залежності від місця партійної чи державної структури у державному житті, а відтак – і у боротьбі проти релігії та Церкви.

Найвищий рівень партійної влади в її відношенні до церкви репрезентують протоколи Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У з так званої «Окремої папки». Саме там збереглися протоколи Всеукраїнської антирелігійної комісії, що діяла при Політбюро і вершила долі церков в Україні та їхніх діячів.

Чимало цінних відомостей містять і документи та матеріали агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У, в яких відкласяся інформація про широкий спектр антицерковних заходів влади, що явно не зводилися до пропаганди та агітації, а були поєднані з обмежувальною

⁶ Ігнатуша О. М. Комісія у справах культів при президіях ВЦВК РСФРР і ЦВК СРСР та її значення для України (1929–1938 рр.) / О. М. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – Вип. XXXI. – С. 231–243.

адміністративною роботою проти Церкви, заходами економічних і політичних репресій представників різних церков.

Політику вищих органів державної влади щодо Церкви змістовно репрезентують архівні фонди ВУЦВК і РНК УРСР. Вміст їхніх документів щодо основ і проявів антицерковної роботи, яку втілювала вища влада не залишає сумнівів у підпорядкованості цих дій партійним вказівкам більшовиків. Особливо значну частку джерел про характер нищення Церкви в Україні містять матеріали фонду ВУЦВК першої половини 30-х рр. XX ст., тобто часу, коли після чергової реорганізації державного апарату, радянська влада здійснила спробу надати вигляд «законності» своїм діям по відношенню до Церкви, ввіривши реалізацію цього курсу Секретаріату президії ВУЦВК. Нагадаємо, що до того часу питаннями регулювання державно-церковних відносин на території УСРР займався Наркомат внутрішніх справ, отримавши цю ділянку роботи у спадок від Наркомату юстиції у вересні 1922 року.

Таким чином, архівні фонди названих державних установ взаємно доповнюють одне одного і, водночас, свідчать про зміну розуміння партійно-державною владою природи Церкви і змісту своїх пріоритетів у відносинах з нею. Ці зміни продемонстрували очевидний параліч більшовицьких засобів юридичної боротьби з релігією вже на початку НЕПу, тяжіння влади до силових, адміністративних методів у роботі з церковними організаціями. Врешті, на рубежі 20–30-х рр. XX ст. вони засвідчили утвердження такої централістичної моделі, в якій вища законодавча і виконавча влада, уособлена структурами ВУЦВК, безапеляційно розв'язувала на свою користь і на своє розуміння усі суперечливі питання державно-церковних відносин.

Згадані наркомати юстиції та внутрішніх справ мали у своєму підпорядкуванні місцеві структури – губернські та повітові відділи юстиції, губернські, повітові та районні адміністративні відділи місцевих виконкомів, у структурі яких були передбачені підвідділи чи відділення, що здійснювали контроль за діяльністю місцевих церковних організацій. Назви цих відділень незначною мірою варіювалися, але вони теж вкрай показові: «ліквідаційне», «культів», «відокремлення церкви від держави». «Ліквідаційне» свідчило про бажання більшовиків швидко ліквідувати церкву, «культів» – про погляд більшовиків на релігію, як на реліктовий культ, «відокремлення церкви від держави» – про усунення церкви зі сфери державних відносин, а не прагнення толерувати її. Зазначені фонди широко представлені у більшості обласних державних архівів.

Невід'ємною рисою тоталітарної системи є її опора на силові структури і, зокрема органи таємної поліції, надзвичайні органи. Такими у 20–30-ті рр. XX ст. були Державне політичне управління, що мало все-союзну мережу, всеукраїнський апарат, губернські, окружні, а пізніше – обласні відділи; діяли також позасудові надзвичайні трійки, особливі наради тощо. Після реорганізації системи НКВС і ДПУ у 30-х рр. ці одіозні структури злили воедино. Від того вони стали діяти ще більш прямолінійно, беззастережно, виконуючи найбрудніші діяння, що розходилися з деклараціями більшовиків про нібито їхнє «невтручання у справи Церкви». Архіви цих органів до останнього часу перебували на спеціальному зберіганні, що означало максимальне консервування їхньої інформації. Не дивлячись на усі політичні заяви високих

посадовців, залишається вкрай обмеженим доступ дослідників до Центрального галузевого архіву СБУ та архівів обласних підрозділів СБУ, а ще більшою мірою – архівів МВС, які успадкували архівні фонди НКВС. Давно назріла потреба передачі джерел згаданих силових відомств на відкритий доступ. Лише таким чином суспільство зможе дізнатися правду про справжніх винуватців народної трагедії, які організували великий терор, голодомори, нищення церков, тощо та уникнути повторення цієї трагедії. Приклад значного наукового ефекту від розташувачення цих джерел демонструє введення до наукового обігу матеріалів збірника «Чекістське досьє окупованої України»⁷.

Таким чином, комплекс джерел партійно-державних структур, які свого часу визначали зміст антицерковної політики влади, здійснювали, коригували її реалізацію, досить потужний. Він спроможний забезпечити історичний аналіз системної взаємодії держави та церкви на різних рівнях, в різних секторах цієї системи та на різних етапах її трансформації у межах окресленого періоду 20–30-х рр. XX ст. Особливістю цього комплексу є його вихід за всеукраїнський масштаб як свідчення зовнішніх форм російського впливу над українським суспільством зазначеної доби. Значна частка елементів цього комплексу спроможна виступати самодостатніми і взаємодоповнюючими для історичного аналізу та формулювання достовірних висновків. Похідність джерел цього комплексу від партійно-радянської системи висуває відповідні вимоги до їхньої критики, зважаючи на тоталітарний характер організації політичної влади, а відтак і відсутність політичних альтернатив, оцінок дій сторін, які перебували у взаємодії.

По-друге, специфічною рисою джерельної бази вивчення державно-церковних відносин в Україні 20–30-х рр. XX ст. є неповнота збереження церковних джерел. Архівних фондів церковних організацій 20–30-х рр. XX ст. в Україні досить мало. Цей факт свого часу навіть створював ілюзію неможливості аналізувати історію Церкви взагалі та її зв'язків із суспільством, державними структурами. Факт відсутності на державному зберіганні церковних архівів пояснювався пресловутою «відокремленістю церкви від держави». Її декларувала радянська влада. Мовляв, саме через «відокремленість» церковні організації не передавали свої архіви державним архівним установам на постійне зберігання. Відтак, вони й не збереглися. Але таке пояснення не дає відповідь на інше питання: чому ж тоді не збереглися церковні архіви, тобто архіви при церковних адміністративних установах, в окремих релігійних громадах, у церковних діячів? Справа доволі прозора. Ці адміністративні установи, релігійні громади, церковні діячі були піддані такому шаленому переслідуванню державною владою, що в них не залишалось щонайменшої можливості взяти під свій захист згадані архіви численних церковних організацій, що потерпали від руйнації владою і припиняли своє існування. Революційний нігілізм влади, відсутність широкої культури, несформованість у суспільстві демократичного традицій і толерантного ставлення до надбань інших спільнот вели до нищення пам'яток історії, які були потрактовані з вузько класових позицій.

⁷ Чекістське досьє окупованої України : збірник документів : у 3-х т. / Київська міська організація Товариство «Меморіал» імені В. Стуса, Громадський ін-т історичної пам'яті ; упоряд. : Р. Круцик, С. Жовтий. – Т. 1. – К. : Преса України, 2014. – 1048 с.; Т. 2, 2015. – 991 с.; Т. 3, 2015. – 1210 с.

Таким чином, плачевний стан церковних архівів 20–30-х рр. XX ст. в Україні був наслідком ліворадикального ставлення влади до релігії, яке передбачало подвійну мораль: з одного боку – декларовану нейтральність влади щодо Церкви, невідповідальність за її діяльність, і з другого – реальне нищення, руйнацію Церкви радянською владою, що призвело до варварського знищення церковних архівів.

Як виняток, але також як наслідок системної дії злочинної влади більшовиків: зберігалися архіви тих церковних організацій, які були розцінені як найбільш небезпечні осередки контрреволюційної і антирадянської роботи. Проявом цього, зокрема, стало взяття на державне зберігання архіву Всеукраїнської православної церковної ради у зв'язку з процесом Спілки визволення України. Внаслідок зазначеного маємо нині збережений архівний фонд під назвою УАПЦ (Ф.3984) у Центральному державному архіві вищих органів державної влади та управління України. Подібним чином на державне зберігання до Державного архіву Чернігівської області потрапили документи Ніжинської округової церковної ради УАПЦ, репресованої органами ДПУ, до Державного архіву Черкаської області – документи Шевченківської–Черкаської округової церковної ради УАПЦ, вилучені у 1929 р. адмінвідділом Шевченківського окрвиконкому.

З огляду на обмеженість кола архівних фондів церковних організацій і установ доби УРСР постає проблема розшуку і актуалізації джерел церковних архівів поза межами України – на просторі колишнього СРСР, куди свого часу були вивезені ці архіви, так і залучення до історичних реконструкцій джерел вищих церковних органів та церковних організацій, що перебували в організаційному зв'язку з церквами в Україні. У цьому контексті приходять на згадку архівні фонди Державного архіву Російської Федерації – Канцелярія патріарха Тихона (1917–1918 рр.) (Ф.4652) і Російського державного історичного архіву – Канцелярія патріарха Тихона і Святійшого Синоду (1918–1924 рр.) (Ф. 831).

Напрямок можливої актуалізації джерел можуть бути розшуки архівів видатних церковних діячів та ієрархів Церков. Як відомо, лише окремі з них потрапили на державне зберігання. Таким чином було сформовано, зокрема, особистий фонд митрополита Йосифа Кречетовича в Державному архіві Автономної республіки Крим та фонд архієпископа Йосифа Яцковського в Державному архіві Черкаської області.

Дивлячись на неможливість принципового розширення кола архівів церковних установ і церковних осіб постає проблема більш глибокого їх вивчення, більш повного використання інформаційних можливостей.

По-третє, характерною рисою комплексу джерел з історії державно-церковних відносин є присутність Церковних за походженням джерел у фондах установ державного і партійного походження. У цьому відобразилася специфіка комплексів джерел тоталітарної доби. Влада прагнула до всеосяжного контролю над суспільним життям. Вона намагалася відстежувати всі прояви діяльності у сфері церковних організацій, розцінюючи останні як осередки політичної опозиції. Тому в діловодстві контролюючих релігійну сферу структур (зокрема, Секретаріату президії ВУЦВК, адміністративного відділу НКВС УСРР та адміністративних відділів виконавчих комітетів місцевих рад) сформувалася, а згодом стала часткою їхніх архівів, значна кількість наглядових справ за діяльністю окремих релігійних громад. Зазначені джерела споріднені-

стю свого походження доповнюють відносно нечисельний ряд джерел, сформованих церковними структурами. Водночас, вони становлять уявну групу джерел, утворених на вимогу тоталітарної влади, тобто здебільшого невластивих церковному діловодству, як то – анкети релігійних громад і їхнього керівництва, піврічні звіти про фінансову діяльність громад, відомості про адміністративне підпорядкування церковних організацій і установ, листи про дозвіл на проведення церковних заходів, зібрань, засідань церковно-адміністративних органів тощо.

По-четверте, специфічною рисою характеризованої джерельної бази є нерівномірність збереженості джерел різних релігійних організацій. Більшою мірою збережені джерела з історії православних церков. До певної міри ступінь збереженості церковних архівів відображає конфесійну структуру України 20–30-х рр. XX ст. У ній переважали православні спільноти попри стрімку динаміку розвитку протестантизму протягом 20-х рр. Фонди протестантських організацій збереглися як виняток, зокрема – фонд Донецького відділу Всеукраїнського союзу євангельських християн у Державному архіві Донецької області (Ф.Р–2261). Вміст церковних джерел протестантських, католицьких, іудейських громад присутній, зокрема, у фондах ВУЦВК, НКВС УСРР, Харківського окривиконкому, адміністративних відділів виконкомів Запорізького, Сумського та інших округів України. Таким чином, зазначена диспропорція збереженості архівних фондів православних і неправославних спільнот, на якій відбилися специфіка місця цих спільнот у радянському соціумі 20–30-х рр. XX ст., до певної міри знівельована присутністю на державному архівному зберіганні фондів радянських установ із суттєвим вмістом документів від громад різної конфесійної належності. Останнє створює необхідні умови для вивчення специфіки державно-церковних відносин цих спільнот, порівняння їхнього державно-правового і соціального статусу з православними.

По-п'яте, у джерельній базі історії державно-церковних відносин зазначеної доби констатуємо практичну відсутність документів і матеріалів громадських організацій, які могли б представляти альтернативну точку зору на діяльність церковних організацій та їхні взаємини з владою, у порівнянні з державними оцінками. Оскільки в тоталітарну епоху сам факт існування незалежної громадської організації був неможливим, це позначалося й на відсутності таких організацій, які б відстоювали релігійні свободи, відстежували факти порушення цих свобод, плекали державно-церковне порозуміння (на зразок нині існуючих релігійних форумів, міжконфесійних об'єднань, інститутів релігійної свободи, агенцій релігійної інформації тощо). Тодішні «громадські організації» діяли під патронатом правлячої партії, були наскрізь одержавленими структурами, громадськими організаціями у повному розумінні їх назвати не можна. Тому в їхніх архівах можна відшукати лише відомості про обмеження впливу релігійних організацій, уточнюючу статистику, формальні свідчення виконання партійно-державних директив тощо, але аж ніяк не альтернативні оцінки змісту державно-церковних відносин, оголошеного більшовицькою партією. Тож маємо лише вкрай бідні з цього питання фонди профспілкових організацій, нечисленні фонди місцевих організацій спілок безвірників в обласних архівах України. Як доповнення до цих фондів і вивершення їхньої документальної надбудови, маємо згадати про наявний у Державному архіві

Російської Федерації фонд Центральної ради Союзу воєвничих безбожників СРСР (1922–1938 рр.) (Ф.5407), якою керував згаданий вище функціонер Центрального комітету і секретар партколегії Центральної контрольної комісії ВКП(б), голова Антирелігійної комісії Політбюро ЦК ВКП(б) О. М. Ярославський.

По-шосте, традиційний для історичних досліджень блок статистичних джерел також може бути віднесений до джерельної бази вивчення даної проблеми. Проте, як правило, на нього мало звертають уваги і він слабо використовується при вивченні цієї проблематики. І тут справа не тільки у традиціях історичних досліджень, специфіці проблематики, а й у недостатньо представницькому сегменті джерел цього виду що характеризують державно-церковні відносини. Спеціальної статистики релігійності населення, як, скажімо, статистики промисловості, сільського господарства тощо в Радянському Союзі і, зокрема зазначеної доби, не велося. Збором інформації статистичного характеру займалися здебільшого вищезгадані адміністративні структури державного апарату, у працівників яких, як правило, не було відповідних знань і навичок опрацювання, упорядкування, аналізу статистичних даних. Всесоюзні та Всеукраїнські переписи населення, безумовно, містять важливу інформацію про стан релігійності населення в умовах атеїстичного тиску держави, але це лише одна із багатьох ще недостатньо вивчених сторін державно-церковних відносин.

По-сьоме, у джерельній базі проблеми державно-церковних відносин так само відносно мало представлений сегмент наративних джерел: епістоляріїв, щоденникових записів, мемуаристики. Цей факт теж має пояснення у проявах і наслідках впливу тоталітарної системи на суспільство. В умовах масових політичних репресій, гонінь проти діячів Церкви, останні, як правило, не наважувалися вести особисті записи, які могли б стати причиною репресій і речовим доказом політичної опозиційності. Виснажливе, пригнічене у всіх відношеннях життя (у політичному, економічному, духовному сенсі) не давало людині вільної хвилини, змоги залишатися наодинці зі своїми думками над папером. До того ж, ті, кого передчасно вразила смертельна коса репресій, не змогли залишити свої спогади, відійшовши у вічність. Винищення кращих представників суспільства, більш освічених, дієвих, соціально активних позбавило решту суспільства можливості почути їхній голос, їхні оцінки подій, їхній життєвий досвід. Страх, сформований у тих, хто вижив, на довгі роки зробив їх безмовними. За таких обставин маємо, здебільшого, збережені листи між діячами церков, між репресованими активістами і тими, хто залишився на волі, листи між родичами осіб, які мали більше чи менше відношення до церковного життя, щоденникові записи селян. Скажімо, селянські наративи, публіковані запорізькими археографами останніми роками, привідкривають неофіційну сторону відношення влади до церкви і церкви до влади. З епістоляріїв, як приклад, можна назвати опубліковані листи священника Дмитра Галевича⁸, листування митрополита Василя Липківського, активного діяча УАПЦ Володимира Чехівського та ін., вміщене у збірник «Мартирологія Українських Церков»⁹.

⁸ Галевич Д., прот. Незаарештовані листи: Листи священника з України до Німеччини. 1922–1938 / [упоряд. П. Яницький, І. Доманський]. – К. : Видав. дім «Козаки», 2001. – 128 с.

До цієї групи джерел примикають усні наративи, створюючи окрему ділянку джерелознавчих та історичних досліджень з окресленої проблеми. Ділянка організації досліджень з усної історії та використання їх матеріалів активно розробляється науковцями Харкова, Полтави, Запоріжжя, Львова, Бердянська, хоча напрацювання щодо вивчення релігійних процесів у суспільстві 20-30-х рр. XX ст., державно-церковних відносин ще не набули широкого розвитку. Тож згаданий напрям створення і розробки джерельної бази є перспективним.

По-восьме, специфічним елементом структури джерельної бази дослідження державно-церковних відносин є преса. Вона, як і документальні джерела, полярна: державна та церковна. Незалежної періодики у 20-30-ті рр. XX ст. не існувало. Цим пояснюється ангажованість висвітлення стосунків між церковними організаціями та державною владою на сторінках масової партійно-радянської преси з одного боку, та замовчування питання цих стосунків на сторінках нечисленної церковної преси, дозволеної небагатьом конфесіям з метою поглиблення міжцерковних суперечностей. Вибірковість кола конфесій, тривалість видання того чи іншого церковного друкованого органу свідчило про конкретні наміри партійно-державної влади розіграти карту внутрішньоцерковної боротьби та створення власного іміджу політичної неупередженості своїх стосунків з різними церквами.

Структура централізованої, ієрархізованої, галузевої та професійно орієнтованої радянської преси, характер подачі і наповнення її матеріалів чітко віддзеркалювали політичні вимоги влади у стосунках з церквою та невимушено відображали затінені грані неприглядних для влади і небажаних для неї виявів державно-церковних відносин. Окрім центральної та місцевої партійно-радянської преси з численними матеріалами про теоретичні аспекти і конкретні вияви державно-церковних відносин, поширювалася низка періодичних антицерковних видань. В Україні вони будувалися за російськими взірцями і, як правило, з'являлися після появи конкретних російських прообразів. Так, в Україні з 1925 по 1941 рр. виходив журнал «Безвірник». Але на відміну від центральної всеросійської газети «Безбожник» (1922–1935, 1938–1941 рр.) і журналів «Антирелігійник» (1926–1941 рр.), «Атеїст» (1925–1930 рр.), «Воинствующий атеизм» (1931 р.), які позиціонували себе органами Центральної ради Союзу воєвоєничих безбожників СРСР, журнал «Безвірник» беззастережно самоідентифікувався як орган ЦК КП(б)У та Головополітосвіти УРСР. Кампанійські методи боротьби радянської влади проти релігії та церкви проявилися епізодично появою друкованих органів-одноденок, типу «Безвірник Запоріжжя» (17 грудня 1927 р.), «Безбожник» (Одеса, квітень 1927 р.), «Безвірнику, в атаку!» (Дніпропетровськ, 25 грудня 1929 р.), «Безвірник Херсонщини» (січень 1932 р., січень 1933 р.) тощо. Отож, радянська преса дає багатий матеріал для аналізу державно-церковних відносин в Україні 20-30-х рр. XX ст., показує генетичний зв'язок між безвірницькими організаціями і владою, орієнтуючи дослідника на критичний підхід при використанні її матеріалів і обіцяючи цікаві оригінальні висновки.

Таким чином, висловлені вище узагальнення щодо специфіки

---

⁹ Мартирологія українських Церков : у 4-х т. – Т. І. Українська Православна Церква. Док., матер., християнський самвидав України / [упоряд. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин]. – Торонто; Балтимор : Смолокип, 1987. – С. 485–528.

джерельної бази вивчення державно-церковних відносин в Україні 20–30-х рр. XX ст. переконують нас в широкій перспективі продовження досліджень згаданого напрямку. Очевидними видаються потреби активізації зусиль на окреслених вище пріоритетних напрямках, закріплення досягнень науковців новими археографічними публікаціями, як засобу подолання розпорошеності джерел і конфесійної ангажованості досліджень. Окремо зазначимо, що архівні та опубліковані джерела з цієї теми відкривають багатий матеріал для характеристики злочинів більшовицького режиму проти Церкви, різних конфесій, їхніх діячів, носіїв етноконфесійних традицій і новаторства, релігійного вільнодумства.

SUMMARY

Olexandr Ignatusha

SPECIFICITY OF THE SOURCE BASE IN STUDYING OF CHURCH-STATE RELATIONS IN UKRAINE 20-30-IES XX CENTURY

The report is devoted to the analysis of the specificity of the complex of historical sources, which allows to investigate the nature of church-state relations in Ukraine during 20-30-ies XX century. The author shows the reasons of this specificity and prospects of overcoming limitations of the sources. The conclusions about the importance of the available sources for the restoring of the historical picture about the persecution of the Church, its leaders and followers by the Soviet regime were made.

Keywords: *source base, archives, Church, state, totalitarian system, church-state relations.*

ПРОТИСТОЯННЯ: БІЛЬШОВИЦЬКА ВЛАДА ТА ЦЕРКВА (1917-1930-ТІ РР.)

Хоча вироблення більшовицької моделі державно-церковних відносин (принаймні, її основних засад) припадає на період 1917–1920 років, її повсякденна реалізація набула поширення в Україні лише після закінчення громадянської війни. З точки зору держави, у її взаєминах із Церквою мала утверджуватися монополія більшовицької партії, яка поставила за мету якнайшвидше ліквідувати релігію як таку в усіх її проявах. З позицій своєї природи і стратегічної заданості, комуністи були послідовними в реалізації власної програми. У той же час мало місце неодноразове зміщення акцентів та кореляція в тактичних діях. Детерміновані владою принципи відносин ставили Церкву в ситуацію залежності, приниження і невпевненості щодо можливостей подальшого існування

Ключові слова: більшовицька влада, Церква, тоталітарний режим, релігія, суспільство.

Характер відносин між державою і релігійними організаціями безпосередньо визначається характером політичного режиму. Уже перші роки перебування більшовиків при владі в Україні засвідчили їх прагнення вести боротьбу за ствердження власних політичних та світоглядних ідеалів у суспільстві, нав'язування соціальних та духовних цінностей. Невід'ємною складовою механізму здійснення влади було політичне насилля. При цьому варто наголосити, що незалежно від режиму, типу політичної системи, історичних або політико-культурних умов, для здійснення панування, реалізації волі суб'єкта владарювання завжди використовувалося насилля¹. Відтак не випадково в основу комуністичної конструкції відносин з Церквою було покладено витіснення Церкви з усіх сфер суспільного життя будь-якими засобами.

Метою пропонованої наукової розвідки є увиразнення змісту, характеру та механізму впровадження більшовицької моделі державно-церковних відносин в Україні 1917–1930-х рр., з'ясування чинників, які уможливили утілення цієї моделі, виокремлення основних етапів у відносинах церкви й держави.

Пропонована наукова розвідка була б неможливою без наявності значної кількості праць, які так чи інакше торкаються проблеми, а їх сукупність дає можливість визначити стан та особливості розробки теми, виявити основні тенденції в її розвитку та концептуальному осмисленні. Тому в реалізації основних дослідницьких завдань авторка спиралася на існуючі досягнення вітчизняної та зарубіжної історіографії, в яких державно-церковні відносини розглядалися як на прикладі загальносоюзного, так і українського матеріалу, з домінантою останнього.

Окремі аспекти державно-церковного життя 1920–1930-х рр.

¹ Балацька О. Б. Сутність та специфічні риси політичного насилля як засобу здійснення влади // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ. – 2015. – №5 (121) травень. – С. 172.

розглядалися в працях істориків, присвячених дослідженню генези сталінізму в Україні².

До проблеми державно-церковних взаємин вдаються науковці, які досліджують політичні репресії і механізм упровадження політики терору. Зокрема, в публікаціях І. Аверіна³, С. Білоконя⁴, В. Даниленка⁵, В. Пристайка, В. Золотарьова⁶, В. Нікольського⁷, Р. Подкура⁸, В. Ченцова⁹, Ю. Шаповала¹⁰ провідною є думка про те, що справжній механізм політики державної влади щодо представників релігійної ідеології формувався за закритими стінами ДПУ та в адміністративних відділах НКВС.

Церковна історіографія, практично знищена в роки радянської влади, останнім часом у Російській Федерації збагатилася рядом видань, серед яких особливий інтерес викликають роботи протоієрея В. Ципіна¹¹, священників Г. Митрофанова¹² і О. Ніколіна¹³, митрополитів Іоанна (Сничева)¹⁴ та Феодосія (Процюка)¹⁵. Цінність даних робіт полягає, перш

² Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919-1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.; Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с.

³ Аверін І. І. НКВС УРСР як знаряддя партійно-державного апарату в боротьбі проти церкви (20-ті роки XX ст.) // Наук. пр. іст. ф-ту Запор. ун-ту. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. 17. – С. 132-137.

⁴ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – 447 с.; Його ж: Хресний шлях Архієпископа Олександра Яреценка // Розбудова держави. – 1993. – № 10(17). – С. 55-63.

⁵ Даниленко В. Один з 45-ти. В. Дурдуківський // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 253-262.

⁶ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК - ГПУ - НКВД в Україні: Особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 607 с.; Пристайко В., Шаповал О. Справа „Спілки Визволення України”: невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995. – 447 с.

⁷ Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів держбезпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х-1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Вид-во ДонУ, 2003. – 624 с.

⁸ Подкур Р. Ю. Інформаційно-аналітичні матеріали колишніх спецслужб як джерело до вивчення релігійних процесів на Поділлі у 20-30-х рр. XX ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К.: [Б.в.], 1998. – Вип. 3. – С. 197-208; Його ж: Інформаційно-аналітична робота як один із напрямків діяльності спецслужб в 20-30-х роках // 3 архівів ВУЧК - ГПУ - НКВД - КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 342-356; Його ж: Документи ВУЧК - ДПУ - НКВС як джерело до вивчення релігійного життя в Україні в 20-30-ті рр. // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність: Зб. наук. пр. – Полтава: [Б.в.], 1998. – С. 112-116.

⁹ Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – К.: [Б.в.], 1999. – 482 с.

¹⁰ Шаповал Ю. Один із соловецької когорти. Справа священика УАПЦ Володимира Хуторянского на тлі сталінського терору // Людина і світ. – 1998. – № 1. – С. 13-19; Його ж: Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993. – 351 с.

¹¹ Цыпин В., протоієрей. Русская Православная Церковь. 1917-1997. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – 831 с.; Його ж: Русская Православная Церковь. 1925-1938. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 1999. – 430 с.; Його ж: История Русской Православной Церкви. 1917-1990: Учеб. для православных духовных семинарий. – М.: [Б.и.], 1994. – 252 с.

¹² Митрофанов Г., священник. Русская Православная Церковь в России и эмиграции в 1920-е годы. – С.Пб: Ноах, 1995. – 144 с.; Його ж: История Русской Православной Церкви. 1900 – 1927. – С.Пб: Сатисъ, 2002. – 444 с.; Його ж: Церковный геноцид в большевистской России: его истоки и их христианское осмысление // Богословие после Освенцима и ГУЛАГА и отношение к евреям и иудаизму в Православной Церкви большевистской России: Материалы междунар. конф., г. Санкт-Петербург, 26-29 янв., 1997 г. – С.Пб.: [Б.и.], 1997. – С. 114-126.

¹³ Николин А., священник. Церковь и государство (История правовых отношений). – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 1997. – 430 с.

¹⁴ Иоанн (Снычев), митрополит. Стояние в вере. Очерки церковной смуты. – С.Пб: Изд-во "Царское Дьло", 1995. – 261 с.

¹⁵ Феодосий (Процюк), митрополит. Обособленные движения в Православной Церкви на Украине (1917-1943). – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 2004. – 640 с.

за все, у відтворенні процесів взаємин держави і Церкви з представниками самої Церкви, що дозволяє відкрити ще один ракурс цієї теми. Водночас слід урахувати конфесійну упередженість церковної історіографії у висвітленні міжконфесійних взаємин. На жаль, в Україні церковна історіографія є не надто репрезентативною.

З-поміж значної кількості російської емігрантської літератури виділимо праці А. Левітіна-Краснова, В. Шаврова, А. Шмемана, В. Русака (Степанова)¹⁶, які багаті на зібраний емпіричний матеріал. Особливе зацікавлення викликають праці Д. Поспеловського¹⁷, де, розглядаючи становище РПЦ в XX столітті, автор не оминув церковного життя в Україні.

Окремі аспекти історії державно-церковних взаємин у радянській країні та становища Церкви в умовах тоталітарного режиму розкривають Н. Дейвіс (Davis), Ф. Корлей (F. Corley), Дж. Фріз (G. Freeze), Ф. Хейер (F. Heyer) А. Луукканен (A. Luukkanen), Дж. Хоскінг (G. Hosking), У. Хезбенд (W. Hasband)¹⁸.

З огляду на активізацію досліджень проблеми державно-церковних відносин, а відтак – значне розширення історіографічного поля, вдаємося лише до маркування загальних тенденцій у вивченні проблеми упродовж періоду кінця 1980-х–2015 років, виокремлюючи такі етапи:

1. Перший (на рубежі 80-90-х років минулого століття) став часом «накопичення знань», переосмислення підходів до проблеми.

2. Другий (перша половина 1990-х років) – початок активної розробки проблеми, поява значної кількості публікацій, запровадження до наукового обігу широкої фактологічної бази. Особливістю цього етапу, поряд із значною кількістю видань, стали: розробка різновекторної релігійно-церковної проблематики (вивчення окремих періодів розвитку релігійних об'єднань, конкретні дослідження різних конфесій тощо) та «чорно-біле» зображення процесів зі зміщенням (на протилежні щодо оцінок радянської історіографії) акцентів у баченні стосунків Церкви і держави (основна теза: Церква потерпала від постійних утисків і гонінь з боку держави). Однак, захоплюючись позитивістсько-фактологічним

¹⁶ Левитин-Краснов А., Шавров В. Очерки по истории русской церковной смуты. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1996. – 672 с.; Шмеман А. Исторический путь православия. – 3-е изд. – Париж: YMCA-Press, 1989. – 389 с.; Його ж: Плідна буря (До проблеми "автокефалії" Православної Церкви в Америці) // Дух і Літера. – К.: Факт, 1997. – № 1-2. – С. 153-183.; Степанов В. (Русак). Свидетельство обвинения. – М.: Русское книгоиздат. товарищество, 1993. – Т. 2. – 277 с.; Т. 3. – 275 с.

¹⁷ Поспеловский Д.В. Русская Православная церковь в XX веке. – М.: Республика, 1995. – 511 с.; Його ж: Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: Уч. пособие. – М.: Библейско-Богословский ин-т св. Апостола Андрея, 1996. – 408 с.; Його ж: Тоталитаризм и вероисповедание. – М.: Библейско-Богословский ин-т св. Апостола Андрея, 2003. – 660 с.; Його ж: A History of Soviet Atheism in Theory and Practice, and the Believer, Vol. 1 – 3. – London, Macmillan, 1987–1988.

¹⁸ Davis N. A Long Walk To Church. A Contemporary History of Russian Orthodoxy. Boulder, Col., Westview Press, 1995; Corley F. Religion in the Soviet Union. An Archival Reader. London, Macmillan, 1996; Freeze G.L. Counter-reformation in Russian Orthodox popular response to religious innovation, 1922-1925 // Slavic Review. – Stanford, 1995. – Vol. 54. – № 2. – P. 305-339; Heyer F. Kirchengeschichte der Ukraine im. 20. Kahrhundert. – Vandenhoeck&Ruprecht, 2003; Luukkanen A. The Party of Unbelief The Religious Policy of the Bolshevik Party. 1917-1929. Helsinki, SHS, 1994; Hosking G., ed. Church, Nation and State in Russian and Ukraine. Macmillan, 1991; Husband W. Godless Communists: Atheism and Society in Soviet Russia, 1917-1932. – Northern Illinois University Press, 2000; Roslof E. The heresy of "Bolshevik Christianity": Orthodox regeneration of religious during NEP // Slavic Review. – Stanford, 1995. – Vol. 54. – № 3. – P. 614-635.

поданням, автори менше надавали уваги аналітично-узагальнюючим аспектам розглядуваних проблем.

3. Третій (середина 90-х років XX сторіччя) пов'язаний із певним «згасанням» сплеску публікацій не лише з державно-церковної проблематики, а й інших проблем історії України. Учасники Всеукраїнської методологічної конференції «Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи» (Харків, 1995 рік) справедливо констатували глибоку кризу української історичної науки, відзначаючи, що історичне пізнання перебуває у стані «інтелектуального шоку»¹⁹.

4. Четвертий етап, який розпочався наприкінці 1990-х років, позначився новим піднесенням у розробці державно-церковних проблем. Поштовхом до активізації досліджень цього періоду стали здебільшого не політичні (для першого етапу сучасної історіографії визначальними були саме вони), а внутрішньо-наукові чинники. Однак серед робіт останнього етапу переважають лінійно-позитивістські схеми, хоча часто з добротно опрацьованим фактологічним наповненням. «Зсув парадигми» відбувається досить повільно.

5. П'ятий етап – з другої половини першого десятиліття XXI ст. – спад в дослідженнях релігійно-церковної проблематики, зокрема, відносин Церкви й держави в XX ст. Наврядчи причиною цього стала «вичерпність теми», попри справді значне теоретичне підґрунтя й узагальнення процесів масштабної панорами в ряді докторських та кандидатських дисертацій початку XXI ст. (С. Жилюк, Б. Змерзлий, О. Ігнатуша, А. Киридон, А. Кукурудза, А. Смірнов, О. Тригуб, О. Форостюк, В. Нікольський, Р. Подкур та ін.).

6. Шостий етап – початок другого десятиліття XXI ст. – «реанімування» проблеми відносин церкви і держави (1917–1930 рр.) в дослідницьких проєктах за напрямками: джерелознавчі дослідження, історіографічні, регіональний вимір особливостей відносин інституцій, історія окремих конфесій та храмів, біографістика.

Аналіз перших законодавчих актів держави дає підстави стверджувати: в Україні розпочалася «битва за контроль над масами» у формі беззастережного нав'язування їм офіційної ідеології, що не залишало місця альтернативному щодо комунізму релігійному світоглядові. «Найбільшим злом для Церкви посеред цих тяжких обставин було те, що державна влада в Україні опинилася в руках комуністів-атеїстів, для яких релігія взагалі, а на Україні Православна Церква з її віковим корінням у побуті й світогляді народу, була найбільшим ворогом, більшим, ніж християнство перших віків для тодішньої римської не-безбожницької, а поганської влади», – підкреслював І. Власовський²⁰.

Власне безбожна природа комуністичного уряду була чинною весь час, реалізуючись згідно з концепцією знищення Церкви, яка, проте, спонукала застосовувати час від часу нову тактику.

Попри наявність у лавах партійно-державних функціонерів двох угруповань – «фундаменталістів» і «прагматиків», розходження між ними назагал звелися до різного бачення темпів і методів антирелігійної і антицерковної боротьби, але стратегічна мета визначалася спільно

¹⁹ Колесник І. І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матер. Всеукр. наук. конф., м. Харків, 15–17 листоп., 1995 р. – Х., 1995. – С. 42–47.

²⁰ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... – Т. 4. – Ч. 1. – С. 288–289.

і була однозначною: цілковита ліквідація релігії і Церкви. Звідси випливала сутність ідеологічно сформульованих партійно-державних постулатів щодо релігійного питання:

- несумісність марксизму-ленізму і релігії;
- підпорядкування боротьби з релігією завданням, що зводяться до побудови комунізму;
- забезпечення свободи совісті задля утвердження єдності трудящих (віруючих і невіруючих) у боротьбі проти імперіалізму, за мир, демократію і соціалізм;
- формування наукового світогляду і подолання релігійних пережитків. Отже, ця ідеологічна концепція дозволяла тоталітарному режимові маневрувати, діяти, так би мовити, діалектично і диференційовано: релігія оголошувалася антинауковим світоглядом, а відтак і боротьба з нею – безкомпромісною. Більшовицька держава чітко визначила власні світоглядні норми, а надалі розпочала відсікання будь-яких відхилень від них.

Аналізуючи «відношення радвлади до нужд церкви і тактику руйнації її», митрополит Василь Липківський зауважував, що комуністична влада «мусила рахуватися з трьома умовами:

- *по-перше*, вона сама спочатку почувала своє становище не досить безпечним і мусила оглядатись на свій народ, щоб його надто не обурювати;
- *по-друге*, мусила оглядатись на закордонні держави, бо все ж ХХ-й вік;
- *по-третє*, загальною тактикою її є нищити церкву власними руками її діячів»²¹.

Зазначимо, що хоча вироблення більшовицької моделі державно-церковних відносин (принаймні, її основних засад) припадає на період 1917-1920 рр., її повсякденна реалізація набула поширення в Україні лише після закінчення громадянської війни.

Партійно-радянська політика в галузі церковного життя практично відразу перебрала на себе властиві тогочасному ще хиткому режимові багатобарвність у проявах і поліваріантність щодо політичного змісту характеристик.

Водночас ми усвідомлюємо, що питання релігії і церкви навряд чи були пріоритетними з огляду на складність політичної та соціально-економічної ситуації аж до початку 1920-х років. Проблеми відносин держави і церкви підпорядковувалися більшовицькою владою вирішенню масштабнішого завдання – побудові комуністичного суспільства і формуванню «нової» радянської людини.

Через непевність і слабкість позиції влади в перші місяці після жовтневих подій 1917 року²², з одного боку, і прагнення не загострювати стосунки із віруючими, з іншого, більшовики вдалися головним чином до маніфестування своїх принципів і видання відповідних декретів.

Однак із самого початку партійно-радянське керівництво сповідувало тактику подвійних стандартів, декларуючи одне, а роблячи – інше. Зауважимо, що з-поміж усього діяти саме таким чином більшовиків змушувало бажання завоювати прихильність простих людей, проде-

²¹ Липківський Василь, митрополит. Відродження Церкви в Україні... – С. 153-154.

²² Колоритно атмосферу тих подій подає І. Бунін. Див.: Бунін І. А. Окаянные дни [Избранное] / Сост. и вступ. очерк А. Н. Архангельского. – М.: Молодая гвардия, 1991. – С. 80-90.

монструвати нібито лояльність терористичного режиму, заручитися підтримкою рядових партійців, серед яких переважну більшість складали (навіть у середині 1920-х років) азбучно неписьменні, при цьому переважно набожні члени.

Вкажемо й на авантюрну безоглядність більшовиків, котрі в перші роки владарювання марили ідеєю світової революції й не особливо переймалися проблемами локального радянського сьогодення. Сподівання на завоювання всього світу підживлювали ілюзію автоматичного розв'язання всіх внутрішніх проблем. Тому спочатку допускалося толерантне ставлення влади до релігії та церковних організацій як об'єктивно приречених на зникнення і не вартих надмірної до себе уваги.

Церква як інститут задоволення релігійних потреб певної частини населення, яке було віруючим, на початковому етапі допускалася і навіть певною мірою бралася державою під захист (звісно, лише настільки, наскільки це було вигідно), але за умови, що та функціонуватиме у строго для неї визначеному законодавством полі і виступатиме з позиції лояльності і вірогідності режимові. Більше того, Церква мала б виконувати політичні замовлення влади як у внутрішній, так і в зовнішній політиці (останнє знайшло яскраве підтвердження в ставленні більшовиків до УАПЦ в 1919-1921 роках).

Централізований широкий наступ на релігію і Церкву почався в 1921 році, з запровадженням у березні на X з'їзді партії перших елементів нової економічної політики. Основою антирелігійної політики став принцип «поділяй і володарюй!». Таким чином, відбулася зміна політичного курсу щодо релігії і Церкви.

Ведучи наступ проти релігії в цілому, політичне керівництво основну мету вбачало в посиленні розбрату в церковному середовищі шляхом зіштовхування між собою різних релігійних об'єднань. Варто зауважити, що інституційний розкол православ'я в Україні і виникнення кількох самостійних конфесій на ґрунті РПЦ були цілком закономірними, оскільки їх спричинили внутрішньоцерковні процеси модернізаційного реформування та поширення ідей національно-церковного визволення. Державна більшовицька влада зі свого боку всіма засобами заохочувала, підтримувала і поглиблювала розколи, прагнучи до знесення православ'я. Таким чином, більшовики ніби перекладали власну роботу на плечі самої Церкви.

Разом із тим, слід узяти до уваги й те, що в самій Церкві ще до революції 1917 року визрівали тенденції перегляду практики взаємин з державою. Церковний рух, що постав у подальшому, таким чином, мав власне підґрунтя. Але розгортання революційно-церковного руху (в тому числі в Україні) продемонструвало багатогранність відтінків у поглядах на подальше існування церковної інституції.

Особливістю церковно-релігійного руху в Україні було те, що він мусив набрати одночасно національно-патріотичного характеру. Тим самим церковне реформування в Україні одержувало значно ширші перспективи і альтернативні варіанти, ніж це було в Росії. За умови невтручання держави в цей процес, вірогідно, церква пережила б певний кризовий період, вийшовши з якого набула відповідного умовам стану.

Багато залежало від ідеологічної орієнтації духовенства, яке, як і миряни, розділилося (переважно не за національною ознакою, а за став-

ленням до революційних змін) на консервативне і прогресивне. Лише поступово церковні ієрархи прогресивних поглядів починали ототожнювати церковний рух з програмою оновлення статусу церкви в державі. Основним же постулатом були церковні реформи в напрямку звільнення церкви від ролі слуги політичного режиму, оновлення церковно-громадського життя за умов повернення соборних форм устрою церкви, з остаточною метою піднесення її авторитету та релігійно-морального впливу в житті християнського суспільства.

Проте в новій більшовицькій програмі побудови комуністичного суспільства місця для Церкви не залишалося взагалі, щодо національних церков не можна було припустити бодай натяку на існування.

Особливість церковно-релігійного життя 1920-х років в Україні визначала строкатість його палітри, що, з одного боку, породжувало складність у взаєминах між церквами, а з іншого – вносило невизначеність і розгубленість у погляди парафіян. У цілому ситуація, що складалася, давала своєрідний карт-бланш партійним можновладцям у проведенні атеїстичної політики радянської влади, послаблюючи позиції власне церкви і розпорошуючи її структури. Відтепер Церква мусила дбати не лише про поширення впливу, а й про виборювання права на існування з-поміж цілого ряду інших релігійних структур. До всього, наголошував секретар ЦК КП(б)У Е.Квірінг, «поряд з розколом церкви спостерігається надзвичайне зростання сектанства»²³.

Документи архівів дозволяють обґрунтувати висновок про те, що для більшості населення релігійні переконання тоді не мали чіткої, систематизованої визначеності, не були глибокими, цілісними, характеризувалися розпливчастістю й аморфністю. Релігійні погляди типового селянина непівського періоду були хиткими, часто суперечили ортодоксальній догматиці, іноді поєднуючись із стихійно-атеїстичними настроями. Вочевидь переважна більшість віруючих дотримувалася не внормованих канонів і догм, а побутово-звичаєвих, котрі доволі легко накладалися на щедро пропоновані різноманітними конфесіями, спрощені до рівня розуміння селян системи, зумовлюючи тим самим у край заплутану ситуацію в релігійному середовищі.

Особливої ваги партійно-державне керівництво надавало налагодженню системи антирелігійної пропаганди. Вона була складовою не тільки механізму регулювання державно-церковних відносин, але й невід'ємною частиною атеїзації суспільства, курсу на витіснення теїстично-ідеологічної альтернативи. У цьому контексті стає зрозумілим використання апарату насильства для формування «єдиного організму».

Слід узяти до уваги, що йдеться про конструювання державно-церковних взаємин за умов формування тоталітарного суспільства, монолітного й уніфікованого. Церква як носій альтернативного варіанту існування становила очевидну загрозу владі і підлягала, таким чином, витісненню з суспільного поля. За таких обставин «фундаменталістські» підходи більшовицьких атеїстів поступово визнавалися партійно-державним керівництвом не тільки універсально-дієвими, але й єдино придатними як метод боротьби з релігією. Вимальовувалися ясні контури державно-партійної доктрини, яка мала універсальними

²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2006. – Арк. 22.

методами безкомпромісного тиску, ігноруючи специфіку й особливості окремих випадків, єдиним наступальним фронтом упроваджувати атеїстичне суспільство з комуністичною моноідеологією.

Ще одна проблема – зв'язку режиму (як владної системи) і насильства (як притаманного більшовизму сутнісного державотворчого елементу). Російський дослідник В. Красиков надає таке визначення насилля: це безпосереднє фізичне або психічне протистояння, яке примушує до взаємодії у формі «панування-підкорення». Сутність насилля він убаचाє в пригніченні однієї вітальності іншою²⁴.

Вагомими для розуміння механізмів політичного насилля є міркування норвезького соціолога й політолога Й. Галтунга. Учений виокремлює такі типи насилля: пряме, структурне й культурне²⁵. До прямих відносяться вбивства, санкції, відчуження (десоціалізація та ресоціалізація), репресії. Структурні форми – це експлуатація, фрагментація, маргіналізація та сегментація²⁶. Культурне насилля грає допоміжну роль, оскільки головна його функція – легітимізація і легалізація інших типів насилля. Під культурним насиллям мається на увазі будь-який аспект культури, який може використовуватися для легалізації насилля в його прямій і структурній формі²⁷. Конкретною формою виявлення культурного насилля часто виступає ідеологія, а засобом практичної реалізації, наприклад, пропаганда²⁸. Фактично всі типи насилля з боку держави простежуються по відношенню до релігійних організацій та їх представників на різних етапах радянської дійсності, зокрема у 1917-1930-х рр.

Теорія марксизму трактує застосування силових засобів щодо суспільства сутністю держави як такої²⁹. Німецький соціолог М. Вебер, визнаючи, що насильство «не є нормальним чи єдиним засобом держави», зауважував на засадничій притаманності останнього владі. На його думку, специфічною властивістю державної влади є саме можливість легітимного застосування насильства щодо всього суспільства. Держава повинна мати монополію на використання фізичного примусу³⁰. Звичайно, не треба забувати й про моральні орієнтири носіїв і організаторів владної структури.

Процес мав органічний природі більшовизму характер. Тож перемога комуністів і впровадження саме таких державно-церковних відносин, як в Україні 1917-1930-х років, були породженням конкретної соціальної обстановки. Поділяємо думку О. Ресента, котрий вважає, що

²⁴ Кравченко В. Ю. Концептуальные подходы к пониманию политического насилия // Науч. Ведомости Белгородского госуд. ун-та. Сер.: История. Политология. Экономика. Информатика. – 2013. – №22 (165). – Вып. 28. – С.187.

²⁵ Теория политики: Уч. Пособие / Текст; под. ред. Б. А. Исаева. – СПб: Питер, 2008. – С. 411.

²⁶ Кравченко В. Ю. Концептуальные подходы к пониманию политического насилия // Науч. Ведомости Белгородского госуд. ун-та. Сер.: История. Политология. Экономика. Информатика. – 2013. – №22 (165). – Вып. 28. – С.189.

²⁷ Галтунг Й. Культурное насилие. [Текст] / Й. Галтунг // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. – М., 1995. – Вып. 18. – С. 34.

²⁸ Балацька О. Б. Сутність та специфічні риси політичного насилля як засобу здійснення влади // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ. – 2015. – №5 (121) травень. – С. 175-176.

²⁹ Маркс К. Капитал // Маркс К., Энгельс Ф. Соч.: В 50 т. – 4-е изд. – М., 1951-1954. – Т. 23. – С. 761; Энгельс Ф. Анти-Дюринг // Там само. – Т. 20. – С. 291.

³⁰ Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем. Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н.Давыдова. – М.: Прогресс, 1990. – С. 645.

«і суспільний лад, і політичний режим, і система цінностей, – все це плід колективної та індивідуальної творчості в процесі самоорганізації спільноти»³¹.

Лейтмотивом більшовицької політики взаємин із Церквою була антирелігійна і антицерковна спрямованість. «І все ж не можна пояснити масову втрату віри тільки насильством, – наголошує С. Аверинцев. – Навіть за тоталітарного режиму насильство всемогутнє лише тією мірою, якою воно може спертися на реалії суспільної психології, що ним не твориться, а лише вміло стимулюється і використовується»³².

Парадокс вбачаємо в тому, що запропонована більшовиками система відносин держави і Церкви була, попри громадський супротив, сприйнята суспільством у цілому, бо воно виявилось до цього підготовленим. З іншого боку, такий результат став можливий саме завдяки здатності влади сформувати альтернативну релігійній системі цінностей з потрібним більшовикам наповненням. Російський суспільствознавець О. Ахієзер помітив, що увага більшовизму була зосереджена на постійному „вичитуванні” в масовій свідомості нових ціннісних тенденцій³³. Наслідуючи апостола Павла, котрий з іудеями говорив як іудей, з елінами – як елін, з варварами – як варвар, лєнінці вміли (як правило) розмовляти зрозумілою мовою з кожною окремою соціальною групою.

Суспільство, пройшовши важкі трансформації, поволи адаптувалося до заданих комуністичним режимом умов, його світоглядних настанов, до ідеолого-герменевтичного існування. Вочевидь, існує певна залежність між архітектонікою людського буття і світоглядними орієнтирами певної епохи. Тож не лише антирелігійна і антицерковна пропаганда (як засоби ідеологічного впливу), але й соціально-економічний та політичний розвиток суспільства (індустріалізація, колективізація, культурна революція, оновлення побуту тощо) руйнували колишній стабільний світ звичаїв і ритуалів. Про складність і суперечливість переходу суспільства в іншу парадигму буття свідчить збереження релігійності населення (принаймні, на побутово-обрядовому рівні) навіть наприкінці 1930-х років. Навіть такі прояви релігійності були своєрідною формою оборони традиційних соціокультурних відносин від комуністичної ідеології.

На нашу думку, можна вести мову про формування якісно нового стану масової свідомості, характерною рисою якої був ідеолого-герменевтичний світ. Зароджувався феномен «терпіння нестерпного» в умовах тотального руйнування всіх усталених засад ідеологічного, духовного, політичного, суспільного буття. Соціум пристосовувався до соціально-культурних змін. Відбувалася зміна ціннісних орієнтацій. Створення ідеолого-герменевтичного світу, своєрідного Оруеллівського суспільства подвійних стандартів було однією з причин непротидії суспільства жорсткому наступу тоталітаризму і нездатності чи небажання захищати церкву як інститут, „приречений на вимирання”. У тих умовах не церковна, а секулярна свідомість стала пріоритетною

³¹ Рєсєнт О. П. Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. – К.: Ін-т історії України НАН України 1994. – С. 35.

³² Аверинцев С. Софія – Логос. Словник. – К., – С. 361. 12

³³ Ахизер А. С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). – Т. 1. От прошлого к будущему. – 2-е изд., перераб. и доп. – Новосибирск: «Сибирский хронограф», 1997. – С. 386.

для визначення політичних орієнтирів.

Розгляд механізму регулювання і принципів дії державної влади дає можливість виявити арсенал засобів і характер взаємин держави і церкви, зокрема в період 1917-1930-х років. У цьому контексті можна визначити основні методи, що ними влада користувалася в сфері стосунків з релігійними організаціями:

- позбавлення Церкви статусу юридичної особи;
- економічне висискування (вилучення майна, будівель, непомірне оподаткування релігійних громад та духовенства, обов'язкове страхування церковних будівель тощо);
- проведення масових антицерковних кампаній („моцейна” епопея, кампанія вилучення церковних цінностей, ліквідація церковних „чудес”, антиріздвяні, антипасхальні заходи, зняття дзвонів тощо);
- розчленування цілісних церковних організацій, заохочування і провокування розколів Церкви, підтримка опозиційних до найсильнішої православної конфесії рухів;
- сіяння розбрату між духовенством і мирянами, паплюження і зведення наклепів на священнодіячів;
- застосування практики масових політичних репресій та придушення будь-яких форм опору духовенства силовими методами;
- заборона організації церковної освіти й обмеження щодо священників і членів їх родин права на світську освіту;
- позбавлення духовенства виборчих прав та недопущення його до участі в громадських та виробничих об'єднаннях;
- масове закриття храмів та інших культових споруд;
- відмова в реєстрації статутів та інших документів церковних об'єднань;
- заборона діяльності або встановлення контролю щодо нечисленних релігійних видань;
- поширення антирелігійної пропаганди;
- адміністративні обмеження релігійної активності громадян;
- посилене використання для реалізації антицерковної та антирелігійної політики органів ВУНК, ДПУ, НКВС тощо.

Особливістю регулювання державно-церковних відносин початку 1920-х років було маніпулювання з боку держави релігійними об'єднаннями, заохочення їх до співпраці або поглиблення розмежування не лише серед різних релігійних конфесій, але й всередині них. Це впливало на процеси церковної організації, які коригувалися державою. Сама церква виявилася не підготовленою до реакції на відразу кілька «викликів»: щодо внутрішньої організації самої церкви; з боку суспільства; від держави. Розвій українського національно-церковного руху гальмувався з одного боку – сильним політичним пресом більшовицького режиму, з іншого – низьким рівнем суспільної свідомості, відсутністю кадрового потенціалу в самій церкві, консерватизмом релігійної психології віруючих тощо.

Починаючи з другої половини 1920-х років спостерігалася активізація наступу держави на всі без винятку православні конфесії, зникло «загравання», переважно застосовувалися методи адміністративного і силового тиску. Під впливом антирелігійної пропаганди в суспільстві поступово утверджувалися засади нової атеїстичної свідомості, комуністичного світорозуміння. У нових соціальних умовах релігія по-

ступово втрачала роль морального імперативу повсякденної життєдіяльності людей, зростав релігійний індіферентизм, поглиблювався розкол суспільства.

Амплітуда державно-церковних відносин не була стабільною впродовж 1917–1930-х років. Пропонуємо виокремити кілька періодів їх дії. Зауважимо, що наприкінці ХХ сторіччя в історіографії набула поширеності триетапна періодизація церковної політики радянської влади в межах двох міжвоєнних десятиріч.

Перший відрізок окреслюється 1917–1920-х рр., характеризуючись безкомпромісним наступом на позиції церкви з застосуванням важелів «воєнного комунізму».

Другий етап не має чіткого межування, припадаючи на середину 20-х років. Його характеризує лібералізація державно-церковних відносин.

Третій період визначається курсом на остаточне витіснення релігії і церкви з життя суспільства, який проводився, починаючи з кінця 1920-х років, до кінця наступного десятиліття³⁴.

Власне початком становлення нових взаємин вважаємо 1917 рік, коли перша спроба більшовиків прийти до влади зумовила проголошення відповідної ленінської ідеології на державному рівні, чим закладалися основи більшовицької моделі державно-церковних відносин. До початку 1918 року характерною рисою влади було маніфестування політичних цілей в галузі релігії. Юридичним підґрунтям поведінки режиму став Декрет РНК від 20 січня 1918 року «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Заявлена парадигма викристалізовувалася до 1920 року, в атмосфері наступу влади на релігію як таку. Головний удар було спрямовано проти найчисельнішої і найбільш ворожої, на думку більшовиків, релігійної організації – патріаршої Російської Православної Церкви.

Нетривалий відтинок 1921–1923 років став рубіжним з огляду на перехід до нової економічної політики, перебудови соціально-економічних і суспільно-політичних відносин, налагодження нових взаємин режиму з недержавними інституціями. На цей період припадає створення спеціальних структур для керівництва релігійними об'єднаннями з боку держави і втілення потрібного владі механізму взаємин з ними. Саме в ті роки відбулася інституціоналізація УАПЦ, виникла обновленська церква. Тоді ж було переглянуто попередні позиції, змінено форми співіснування. Голодомор 1921–1923 років більшовики використали, між іншим, для поглиблення розколу в православ'ї.

Отже протягом кількох перших років третього десятиріччя ХХ століття загальна тенденція наступу на Церкву з боку держави суттєво модифікувалася. Вона позбавилася «воєнно-комуністичного» штурмового контексту, вміло зреагувала на потребу допомоги голодуючим. Були помітними намагання влади окреслити конфесійну спрямованість наступу: боротьба проти патріаршої РПЦ, підтримка обновленства в Україні, непротидія канонічному та ієрархічному відмежуванню від Московської патріархії УАПЦ тощо. Надто рішучий наступ на релігію зумовив зростання кількості «сектантів», поширення цього руху мало

³⁴ Рубльова Н. Невідома ділянка „антирелігійного фронту”: боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви. 1920-ті роки // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. - № 1, 2. – С. 228–243; Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – С. 18.

морально-психологічні і суто економічні чинники, що вималювалися в процесі соціально-майнової диференціації суспільства в умовах непу.

Важливе місце належить 1923-1924 рокам, коли пом'якшав наступ, заговорили про своєрідний «релігійний неп» (термін запровадив О. Ярославський), діалог влади з церквою, віротерпимість тощо. Певний вплив справила й політика „коренізації”, контекст якої передбачав створення національних церков, опозиційних до «тихонівської» РПЦ. Попри арешти священнослужителів органами ДПУ на ґрунті неприйняття ними ідей оновлення, влада мусила діяти обачно, не провокуючи ексцесів власним втручанням у внутрішні справи релігійних організацій. Серед урядових заходів превалювали дріб'язкова опіка, прагнення регламентувати взаємини державних органів з релігійними організаціями, „опікування” конфесій. Головну увагу зверталось на перебіг боротьби за лідерство в Церкві. Певне ослаблення уваги до проблем релігії і Церкви випливало й із загострення внутрішньопартійної обстановки, оскільки вожді більшовиків почали боротися за владу.

Посилення тиску з боку держави визначало стан її стосунків з Церквою в 1925-1929 роках. Потерпали всі конфесії, в тому числі й недавні „союзники” режиму. Арсенал адміністративно-силових прийомів регулювання ситуації в релігійній сфері значно розширився, вдалося налагодити доволі ефективну антирелігійну пропаганду. Особливістю цього періоду було запровадження державних гарантій функціонування релігійних об'єднань за умови їх співпраці з владою і виконання певних вимог.

Докорінний перегляд керівництвом СРСР стратегічного курсу 1929 року започаткував новий етап взаємин влади і церкви, який тривав до кінця 1930-х років. Виходячи з постулату шкідливості і непотрібності церковної організації як такої, факт її існування режим розглядав як негативне тимчасове явище, проти якого треба вести боротьбу на знищення. Тому, без огляду на конфесії, вівся тотальний наступ на Церкву. Кількамісячне його послаблення на початку 1930 року (під впливом статті Й. Сталіна в «Правді» від 2 березня „Запаморочення від успіхів”, постанови ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями в партії в колгоспному русі» (14 березня), обіжника адміністративного управління НКВС від 21 березня «Про порушення революційної законності у питаннях відокремлення церкви від держави») лише дещо згасило хвилю невдоволення, але насправді умов існування Церкви не поліпшило, визначальної ваги (особливо з середини 1930-х років) набули репресії і винищення духовенства.

Таким чином, з точки зору держави, у її взаєминах із Церквою мала утверджуватися монополія більшовицької партії, яка поставила за мету якнайшвидше ліквідувати релігію як таку в усіх її проявах, «вести війну на знищення з ідеєю Бога»³⁵. З позицій своєї природи і стратегічної заданості, комуністи були послідовними в реалізації власної програми. У той же час мало місце неодноразове зміщення акцентів та кореляція в тактичних діях. В арсеналі засобів наприкінці 20-х років пріоритет віддавався використанню адміністративного тиску і насильства. Водночас визнаємо й те, що характер і легітимність державної влади (більшовицької) визначалися пануючою в суспільстві політичною культурою, більше того

³⁵ Аверинцев С. Софія – Логос. Словник. – К.: Дух і літера, 2005 – С. 358.

– природою тогочасного соціуму.

Якісний злам історичного часу і відповідні політичні, економічні, соціальні, культурні зміни в державі не могли залишити й церкву в стані стагнації. За її земною природою ця організація об'єктивно включалася в розвиток подій. Специфіка її становища полягала у своєрідній двополісній заданості (попри складність внутрішньоцерковних процесів): з одного боку, вектор її розвитку визначала держава, з іншого, – коригувало суспільство. Виконання високого духовного призначення в умовах більшовицької моделі державно-церковних відносин ставало для останньої доволі проблематичним. Детерміновані владою принципи цих відносин ставили церкву в ситуацію залежності, приниження і невпевненості щодо можливостей подальшого існування.

SUMMARY

Alla Kyrydon

OPPOSITION: THE BOLSHEVIK REGIME AND THE CHURCH (1917-1930)

Although the making the Bolshevik model of church-state relations (at least its basic principles) confined to the period 1917-1920, its everyday realization became widespread in Ukraine only after the Civil War. From the perspective of the state, its relationship with the church had been approved monopoly of the Bolshevik Party, which set a goal as quickly as possible to eliminate religion as such in all its manifestations. From the standpoint of its strategic nature and predetermined, the Communists were consistent in implementing its own program. At the same time there has been a shift of emphasis and repeated correlation in tactical operations. Determined authorities relations principles put the church in a situation of dependence, humiliation and uncertainty about further possibilities of existence.

Keywords: *Bolshevik power, Church, totalitarian regime, religion, society.*

ЦЕРКВА ТА ДЕРЖАВА В УРСР, СТАНОВЛЕННЯ МОДЕЛІ ВІДНОСИН НА ПОЧАТКУ 1920 – 1930 РР.

На базі зіставлення й аналізу публічних та таємних документів у статті розглядається становлення моделі відносин влади та релігійних установ, зокрема конфесій християнської церкви на початку 1920-1930 рр. в УРСР. Втілення цієї моделі демонструється на дуже показовому прикладі Києво-Печерського монастиря.

Ключові слова: Релігійні установи, християнська Церква, тоталітаризм, репресії, таємні документи.

Питання відношення радянської влади до релігії у 1920–1930-х рр. знаходиться у фокусі зацікавлення істориків¹. Основний наголос у наукових працях робився на констатації репресивного характеру дій з боку радянської влади щодо релігійних течій, аж до зруйнування приміщень культового призначення та переслідування й фізичного знищення священнослужителів². Разом з тим варто звернути увагу на поступовість дій радянської влади щодо релігійних установ, відмінність приписів в офіційних та таємних документах відділу агітації та пропаганди (Агітпроп) ЦК Компартії. Метою цієї статі є показати поступову зміну та зростання тиску протягом 1920–1930 рр. керівництва СРСР щодо релігійних громад, зокрема продемонструвати всі етапи таких змін на прикладі Києво-Печерського монастиря, з'ясувати причини подібної тактики засновуючись на документах для широкого розповсюдження та таємних циркулярах і телефонограмах ЦК партії, Агітпропу тощо.

На початку 1920-х рр. відбувалося пожвавлення релігійного життя на теренах колишньої Російської імперії, виникали релігійні та духовні

¹ Колодний А. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років. – К., 1994. – 249 с.; Пашенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХст. – К., 1993. – 188 с.; Ігнатюша О. Антирелігійні кампанії 1920–1930-х рр. // Історія релігії в Україні. Праці XI Міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня, 2001 р.). – Кн. 1. – Львів, 2001. – С. 211–216.; Киридон А. Еволюція політики партійно-державного керівництва Радянської України щодо релігії та церкви (1917–1930 рр.) // Історичний журнал. – 2004. – № 6–7. – С. 20–3123; Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки. – Полтава: б. в., 2004. – 335с.; Преловська І. М. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921 – 1930) – Української Православної Церкви (1930 – 1939) / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2013. – 694 с.; Сітарчук Р. А. Діяльність протестантських конфесій у радянській Україні в контексті її державної політики (20–30-ті рр. ХХ ст.) Автореф. дис.... канд. іст. наук (09.00.11). – К., 2001. – 18с. 25.; Слободянюк Е. П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х рр. ХХ ст. Дис.... канд. іст. наук. – Львів, 1996. – 162с.

² Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 448; Його ж. Соціальна революція в СРСР і пам'ятки золотого століття Києва // Пам'ятки України: Історія та Культура. – 2004. – № 2. – С. 97–106; Бухарєва І. В. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921 – 1939): біогр. довід. / І. В. Бухарєва, В. М. Даниленко, В. М. Окіпнюк, І. М. Преловська; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Галуз. держ. арх. СБУ. – К., 2011. – 181 с.; Нестуля О. О. Доля церковної спадщини в Україні, 1917–1941 рр.: В 2-х ч. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1995. – Ч. 1. – 278 с.; Ч. 2. – 215 с.; Його ж. Погром історико-мистецьких скарбів Софії Київської у 30-х роках / О. О. Нестуля // Народна творчість і етнографія. – 1997. – № 1. – С. 56–58.

товариства, об'єднання. Їхні члени, не розібравшись із новим політичним курсом, повірили декларації свободи совісті. Члени громад, а також нових товариств вважали, що існувала можливість побудови відносини, які певною мірою можна було б назвати правовими. У лютому 1918 р. Радою Народних Комісарів РРФСР був виданий декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», а у січні 1919 р. такий декрет був проголошений урядом УРСР. А від 17 травня 1919 р. Раднарком УРСР видав декрет «Про передачу майна монастирських і церковних та інших релігійних установ у відання Народного комісаріату соціального забезпечення». Згідно цьому документу розпочинався опис майна усіх церков та монастирів на території республіки. Для проведення опису, досліджень та збереження церковного майна був заснований спеціальний орган – Всеукраїнський комітет пам'яток і старини (Вукопіс). Релігійні общини мали зареєструватися і лише після цього могли виступати в ролі користувачів церковного майна. Члени релігійних громад у свою чергу вважали, що достатньо відповідати вимогам влади, зробити всі документи і вони мають уникнути проблем з нею.

Виглядало так, що будується світська держава, із закріпленням у декреті правом свободи совісті та віросповідання. Інше питання, чи цей підхід змінювався поступово, разом із прогресуючим розвитком тоталітарності та репресивності режиму, або він зразу ж був вимушений. Адже на початку 1920-х рр. головним завданням у радянської влади, зокрема в Україні було встояти, вижити. У зведеннях місцевих органів влади цього часу мова йшла в основному про настрої у першу чергу робітників, а потім селян, про їхні виступи проти радянської влади, на інтелігенцію, священиків уваги повною мірою не звертали³.

У партійних документах для внутрішнього користування початку 1920-х рр. рекомендувалося зважати на те, що релігійну свідомість можна викоренити, але не заборонити. Відповідно, представники ЦК КПУ та Головного політико-освітнього комітету (Головполітосвіта) при Наркоматі освіти УРСР особливо підкреслювали необхідність терплячого, обережного, навіть тактовного підходу до практичної антирелігійної пропаганди⁴. Комуністів застерігали від будь-яких дій, що можуть порушити декрети про свободу віросповідання та права священнослужителів. Будь-які насильницькі дії, боротьба проти одного якогось віровизнання, знуцання на релігійними обрядами лише збільшить ворожість до комуністичної ідеології. Масова пропаганда не повинна була перетворитися на масове насилля. Комуніст повинен був зацікавити та повести масу від Церкви до комунізму, видалити священика з села, позбавити його права проводити збори, впроваджувати постанови з передавання церковних та монастирських будівель під установу соціального забезпечення – ось необхідні методи для антирелігійної пропаганди. При вирішенні суперечок щодо храмів та іншого майна, рекомендувалося залишити, по можливості, за попередніми господарями, офіційно

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20., спр. 643 Сводки информационного отдела о политическом и экономическом положении в губерниях, настроениях рабочих и др. 1921 р., арк. 52–102.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 748 Отдел агитации и пропаганды Циркуляры, инструкции, директивы ЦК РКП (б) У о праздновании 3-й годовщины Октябрьской революции..., антирелигиозной пропаганде. 1921 р., арк. 58.

керуючись принципом більшої кількості прихожан та встановлюючи рівновагу для російськомовної меншості⁵.

У циркулярному листі ЦК КПУ щодо методів антирелігійної агітації та пропаганди рекомендували звертати увагу на національну та релігійну близькість родини представників Компартії до аудиторії з якою вони працюють та використовувати цю приналежність у роботі з нею⁶. Через шкідливість релігії загалом, боротьбу необхідно вести планомірно з усіма ними, жодну не можна ані утискати, ані робити панівною. Виступати необхідно не лише проти церковних форм «релігійного ослеплення», але й проти різноманітних «внецерковних и антицерковных мистически-религиозными течений», які з'являлися під виглядом революційності та новаторства, але за суттю – реакційні та шкідливі⁷.

Разом з тим, надавалися рекомендації зіштовхувати між собою різні релігійні течії та використовувати боротьбу, що відбувалася на території України «между украинской и русской православной Церквами для осторожного, но неуклонного и последовательного разоблачения сущности всяких вероисповеданий и всякой церкви, как орудия эксплуатации»⁸.

Велику загрозу становили найбільш демократичні церковні течії, зокрема автокефали. З часом у 1922 р. при Агітпропе була створена «церковна» комісія, метою якої була боротьба з автокефальною церквою⁹. Підтримувати ж необхідно контрреволюційно налаштованих, тому що з демократичними та тими, що йдуть назустріч радвладі «потом еще долго придется бороться»¹⁰. Також треба надавати підтримку сектам, які «удалось ввести в русло строительство общественных учреждений советской власти, даже сделать орудием коммунистической пропаганды»¹¹. Нагадувалося, що боротьба направлена не просто проти православ'я, а проти християнства в цілому, хоча, не слід було забувати й про юдаїзм¹².

Разом з тим проводилися обшуки церков, монастирів складалися описи їхнього майна включаючи приміщення¹³. Адже треба було протидіяти будь-яким спробам використати народне майно для церковних потреб, будівлі віддавати лікарням, притулкам тощо¹⁴. «Под строжайшей ответственностью коммунистов» вимагалось неухильне виконання наказів щодо передачі церковного майна зокрема Соцбезу. При цьому

⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 748, арк. 57–59.

⁶ Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 748, арк. 159.

⁷ Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 748, арк. 89–90.

⁸ Об Антирелигиозной пропаганде всем Губкомам и Губполитпросветам // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 748, арк. 58.

⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1062 Обзоры, сводки информационного подотдела ЦК КП (б) У для ЦК и губкомов партии о состоянии и деятельности Вольнского, Донецкого, Екатеринославского, Киевского губкомов. 10.02.1922 – 5.02.1923, арк. 189.

¹⁰ Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 1062, арк. 160.

¹¹ Як приклад наводилася інформація щодо одного з братств: «Крестовоздвиженское неплюевское братство Черниговской губернии, уже превращено в первую Советскую Украинскую коммуну и широко распространяет земельный коммунизм» // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1062, арк. 162.

¹² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1062, арк. 162.

¹³ Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 749. Положения, тезисы Агитпропа ЦК КП(б)У для агитаторов и прессы о политико-просветительной, внутрипартийной и экономической политике, агитбазах, антирелигиозной пропаганде. 2.02. – 19.11.1921 г., арк. 99–102.

¹⁴ Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 749, арк. 160.

за-значалася головна мета цих процесів: «поставить церковь в состояние материального бессилия и следовательно бессилия духовного». Тому, треба було викривати феномен мощей, «вскрывая обман обновленных икон, молебны...»¹⁵. Для пропаганди можна було використовувати «здоровую часть интелгенции», зокрема для читання лекцій¹⁶. Застосовувати науково-матеріалістичний підхід і «выравнивать сознание пролетариата», боротися із забобонами. Але не поверхово-агітаційним засобами, а методами систематичної наукової пропаганди. Зокрема, у документі «Об Антирелигиозной пропаганде всем Губкомам и Губполитпросветам», зазначалось щодо необхідності побудови музейних виставок відповідної релігійної тематики.

Відповідно такому курсу, для викриття феномену мощей за допомогою науково-матеріалістичного підходу, за постановою губз'їзду Рад Чернігівщини 18 лютого 1921 р. були розкриті мощі святителя Феодосія Чернігівського. Не звертаючи уваги на супротив віруючих, провели медико-біологічне дослідження, висновки якого цілком таємно повідомили у Харків, совнаркому Х. Раковському та у Москву, В. Леніну¹⁷.

А з 1921–1922 рр. була розгорнута широка компанія з вилучення церковних цінностей. Московський патріарх Тихон був заарештований за звинуваченням в організації нібито опору кампанії з вилучення церковних коштовностей, необхідних для потреб голодуючих. Також, відповідно до політики розколу, влада підтримала створення обновленського руху «Жива Церква», «оформление церковных группировок на Украине облегчает работу дискредитации духовенства во всех его группировках, следовательно надо усилить антирелигиозную пропаганду»¹⁸. Обновленські парафії знаходилися під захистом партійно-державної верхівки, а до керівних органів ДПУ нерідко ставило «своїх» людей. Типовим явищем стає насильна передача обновленцям, за допомогою влади православних храмів. Хоча певний час у Київській єпархії робота обновленців розвивалася повільно, «основного ряда работников Живой церкви в Киеве не было. Работа велась приезжими из центра работниками»¹⁹.

У закритому листі секретаря ЦК КП б (у) т. Д. Лебеда від 7.10.1922 р. до Сталіна, Куйбишева, Молотова у відповідь на директиви ЦК про посилення роботи з розколу церкви надавався звіт²⁰. Де, прибічників митрополита Михаїла²¹, разом і з ним самим віднесли до групи «екзархистов», які вели боротьбу на два фронти – з «самостійниками» та групою живої церкви. Архієпископа Михаїла призначив сам Патріарх Тихон, архієпископ насправді підтримував лінію повної русифікації православної церкви, аж до проведення кадрової політики за національною ознакою і невизнання української мови, одночасно проводив супротив руху

¹⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 749, арк. 160.

¹⁶ Цей прийом використовується й до сьогодні.

¹⁷ Совершенно секретно ЦК КПУ. Совнарком. 23.02.1921 г. // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 585. Телеграфные сообщения Губкома партии, Губисполкома Председателю Совета Народных комиссаров РСФСР В.И. Ленину о результатах вскрытия мощей «Святого Феодосия», арк. 1.

¹⁸ Закрытое письмо ЦК КПУ 09.–10. 1922 р. Хранить на правах шифр. Подлежит возвращению. // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 998. Закрытые письма, отчеты, обзоры ЦК КП (б) У в ЦК РКП(б) о политическом положении Украины, работе и составе Украинской партийной организации, 19.05.1922 – 22.12.1922, арк. 71–78.

¹⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 998, арк. 78.

²⁰ Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 998, арк. 41.

²¹ Михаїл (Єрмаков), світське ім'я – Василь Федорович Єрмаков (1862 – 1929), архієпископ, у 1921 р. був призначений патріаршим екзархом для України.

обновленцев. Зазначалося, що головною базою «екзархівстів» була Києво-Печерська лавра. Для більш успішної боротьби з автокефалістами, Михайл «прибегал к иезуитскому средству, используя сельских священников, говорящих по-украински, тем самым противопоставляя демократизму автокефалов». Виказувалося занепокоєння тим, що автокефали намагалися зблизитися з живою церквою, тоді як «во главе автокефалистского центра стоят махровые петлюровцы...»²².

Подібною політикою, коли офіційно виголошене владними органами, далеко не завжди можна було співвіднести з реальністю, коли на більшість документів для широкого використання приходилися таємні приписи з відмінними вказівками, закладався подвійний підхід, роздвоєння сприйняття у самих виконавців, населення. З одного боку необхідно було начебто з обережністю впроваджувати антирелігійну пропаганду, а з іншого проводилися доволі жорсткі заходи, що мали характер святотатства, одночасно тиск на релігійні громади постійно зростає.

Всі етапи процесу збільшення тиску влади на християнські конфесії можна прослідкувати на прикладі Києво-Печерського монастиря. 2 січня 1920 р., згідно декрету 1919 р. «все майно Лаври, те, що рухається та нерухоме, з усім живим та мертвим інвентарем» переходило до Губернського відділу соціального забезпечення (Губсобез)²³. Приміщення самого монастиря передали до відомства Губсобезу, але водночас обов'язок слідкувати за збереженням архітектурних пам'яток, скласти опис культурно-історичних цінностей був покладений на інструкторів Губерніального комітету пам'яток і старини (Губкопіс)²⁴.

Обов'язки намісника лаври з 1917 р. виконував о. Климент (Костянтин Матвійович Жеретієнко), у 1921 р. він стає намісником монастиря, а з 28 січня 1922 р. його призначають, виконуючим обов'язки настоятеля обителі. Представники монастиря намагався діяти згідно нових правил і апелювати до нормативних норм цієї держави. На початку квітня 1919 р. вони створили сільськогосподарську промислову й трудову общини²⁵. Братія зверталися до підвідділу ліквідації майна релігійних громад у Києві («Под'отдел по Ликвидации имущества религиозных учреждений» (Поліру), вказуючи, що лавра, як юридична особа перестає існувати, майно переходить до держави, а 1218 насельників залишаються безробітними і «уплотняют собой ряды безработного пролетариата», а вони завжди ж самі себе годували, саме тому, вони володіли різноманітним майном²⁶. Спираючись на п. 13 декрету про відділення церкви від держави, просили залишити майно монастиря у їх використанні²⁷.

Від 27 липня 1920 р. Києво-Печерському монастирю Губревкомом було видано посвідчення «в том, что названная сия община утверждена за №34 27 липня 1920 г.» згідно декрету про відокремлення Церкви від держави, у церковної громади не було права на володіння церковним

²² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 998, арк. 45.

²³ Державний архів Київської області (ДАКО), ф. РЗ, оп. 1., спр. 4, арк. 5, 30.

²⁴ ДАКО, ф. Р 4156, оп. 1, спр. 17, арк. 185; ф. Р 4156, оп. 1, спр. 10, арк. 45

²⁵ Устав Києво-Печерской лаврской сельскохозяйственной и ремесленной трудовой общины, 1919 // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 128, оп. 3 заг., спр. 754. Заявление разных лиц о приеме в члены сельско-хозяйственной и ремесленной трудовой общины, арк. 1–6.

²⁶ Фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (Фонди НКПШЗ), КПЛ–А–1283, арк. 1.

²⁷ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 3 заг., спр. 755, арк. 3–3 зв., 6, 12.

майном, воно передавалося їй у тимчасове користування²⁸. Від 20 січня 1920 р. видано посвідчення про реєстрацію Управделом Губревкома 9 січня 1920 р. уставу церковної общини під назвою «Киево-Печерская Успенская Лавра»²⁹. На початку грудня 1920 р. між Радою Церковної Общини «под названием Киево-Печерская лавра...» та представниками Київського Губревкому, представником Поліру та завідувачим секцією Релігійного культу була укладена угода щодо користування Общиною Успенським собором, церквами лаври, зокрема печерними та дзвіницями.

Церковна рада зобов'язувалася використовувати храми за призначенням, не допускати на території політичних зібрань ворожого радянській владі напряду, проповідей, послань, роздавання або продажу книг. Крім того, заборонялося скликати дзвонами населенням для повстання проти радвлади. Рада мала підпорядковуватися всім розпорядженням Губревкому щодо розкладу користування дзвіниці. Її члени несли відповідальність щодо збереження народного багатства та за нанесення збитку церковному майну, зобов'язувалися проводити ремонт, нести всі витрати. А також вести опис богослужбового майна, беручи на облік, все що надходить та не належить особисто громадянам, членам общини. Також Церковна Рада мала в обов'язковому порядку допускати у не богослужбовий час відповідних осіб до перевірки майна³⁰.

Разом з тим, не дивлячись на виконання вимог влади, слідуванням всім формальностям, братія захищена не була. Особливо страждали ченці похилого віку, хворі, їх після переходу лаврської київської богадільні до державі залишили у корпусах на соціальному забезпеченні, але у 1922 р. вони були цього позбавлені, їх постійно «уплотнял» завідувачий Інвалідним містечком, зрештою їх вигнали зовсім³¹. Це Інвалідне містечко на території монастиря розмістив Соцзабез. Завідуючий Київським Губсобесом І. Алексеев у доповідній записці від 1920 р. вказував на великий вплив інвалідів, адже Київ – великий вузол залізної дороги³². Алексеев скаржився на їхню недисциплінованість, вони тероризували персонал, завжди були невдоволеними. Аби скоординувати роботу з інвалідами Алексеев вирішив звернутися до Ревкому «с ходатайством об очищении Киево-Печерской Лавры от частных жителей на предмет размещения там инвалидов. В случае положительного ответа (а в этом я не сомневаюсь) мы в скором времени сможем пустить в ход имеющиеся там мастерские». Про людей похилого віку завідувачий Губсобесом писав брутально: «Со стариками и старухами дело хуже. Это трупы и использовать их труд можно будет в долях очень незначительных. Между тем, ожидать от них того, что получаая от нас необходимое, они пойдут в город попрошайничать, можно»³³. Щодо іншої частини монастиря, то планувалося віддати його землі під експлуатацію

²⁸ ДАКО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 186, арк. 42.

²⁹ Віза на документі затверджує устав лаври від 23.07.1920 р. Устав Киево-Лаврской церковной общины под названием «Киево-Печерская Успенская Лавра», находящейся в г. Киеве, в Печерском районе. Цитадель, 9–11 // ЦДАКО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 186, арк. 42.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 3 заг, спр. 770 Договір Совета общины Киево-Печерской лавры с Киевским Губревкомом на право пользования Успенским собором (копия) и другими церквами, арк. 1–1 зв.

³¹ Там само, ф. 128, оп. 3 заг, спр. 861. Заявки монахов Китаевской пустыни о помещении их в богадельню, арк. 5.

³² ДАКО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 108, арк. 127.

³³ Там само, ф. Р-1, оп. 1, спр. 108, арк. 5.

для родин червоноармійців. У березні 1923 р. президія Київського Губернського Виконавчого Комітету прийняла рішення всі житлові приміщення, готелів, підприємства та майстерні з майном, землі Києво-Печерської лаври передати Соцзабезу. Таким чином, на території монастиря й з'являється Інвалідне містечко, де перебували постійно або тимчасово непрацездатні, інваліди Першої світової, громадянської воєн, а також літні люди³⁴. Нерідко, ця категорія мешканців проявляла асоціальну поведінку, архівні документи свідчать, що вони розграбовували, нищили церковне майно, руйнували будинки³⁵.

Потрібно було негайно вирішувати питання про захист унікальних церковних пам'яток, в тих умовах реальним виходом могло стати поява музейної установи. Ще у 1918 р. архімандрит Климент пропонував, для більш надійного збереження лаврських культурно-історичних цінностей, організувати власний монастирський Церковно-археологічний музей за прикладом Київської духовної академії. Утім лише навесні 1922 р. за ініціативою науковців Всеукраїнської академії наук (ВУАН) та Губкопсу був заснований Музей Культів та Побуту³⁶.

Саме на той час приходить компанія по реквізиції церковних цінностей на користь голодуючим. У постанові від 8 березня 1922 р. Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «О передаче церковных ценностей в фонд помощи голодающим», у зв'язку з необхідністю мобілізувати всі ресурси країни для боротьби з голодом та для «обсеменения полей» всім місцевим Радам пропонувалося у місячний термін вилучити з церковного майна всіх релігій, що вже було передано по договору общинам віруючих та тих, що передані ще не були. При реквізиціях допускалися великі порушення інструкцій щодо порядку вилучення церковних цінностей «Церковна розкіш – умираючим від голоду»³⁷. Зазначалося, що вилучаються лише ті предмети, які не мають важливого значіння для проведення культу і представники громади мають право у описах комісії зазначати предмети, без яких відправа служби не можлива та їх замінювати. Крім того музейні предмети, що потрапили до списку, або ті що мають музейну цінність, але не знаходяться на відповідному обліку, повинні бути передані місцевим музейним відділам під наглядом їх представників до особливого розпорядження комісії з вилучення церковних цінностей³⁸.

Рада церковної общини Києво-Печерського монастиря пішла на співробітництво й у зверненні від 25 березня 1922 р. до київського Гублівідкому повідомляла про свою принципову згоду щодо виділення без шкоди для відправлення культу, церковного майна, яке їм було передано Губревкомом у безкоштовне користування, на користь голодуючим. Рада просила дозволу передати визначені нею предмети Губкомпомголу з виключенням їх відповідно у описах, принципових перешкод з боку комітету не було³⁹.

На захист цінностей, що реквізовували з території Києво-Печерсь-

³⁴ ДАКО, ф. Р-1, оп.1, спр. 2204 Доповідні записки, проекти постанов і постанови про оголошення Києво-Печерської Лаври історико-культурним заповідником та розподіл території і будинків між різними установами. 1926 р., арк. 69.

³⁵ ЦДІАК України, ф.128, оп. 3, спр 828, арк. 30.

³⁶ Фонди НКШКЗ, КПЛ – А – 1283, спр. 56.

³⁷ «Пролетарська правда» від 9.03.1922 р. №54 (157). За підписом Голови Центральної комісії допомоги голодуючим ВЦІК М. Калініна та Народного комісара юстиції Д. Курского // ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2, спр. 525 Об із'ятті церковных ценностей лавры в фонд помощи голодающим по декрету ВУЦИКа от 8 марта 1922 г. 1922 р., арк. 14.

³⁸ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2, спр. 525, арк. 18.

³⁹ Там само, ф. 128, оп. 2, спр. 525, арк. 20.

кого монастиря виступили науковці. Київський Губкопіс направив до ВУЦІК протест від 14.03.1922 р. представників наукових та художніх закладів проти декрету ВУЦІК від 8 березня 1922 р. про вилучення частини церковних цінностей на користь голодуючим⁴⁰.

Вже 5 і 8 квітня 1922 р. Комісією з вилучення церковних цінностей проведено вилучення з Києво-Печерської лаври цінних предметів. А 8 та 10 квітня 1922 р відбулися вилучення всупереч офіційній інструкції, не дивлячись на супротив науковців, музейників, саме з Музею Культів та Побуту⁴¹. Зокрема, реквізували предмети, які мали художню, культурну та історичну цінність⁴². У травні перед початком вже чергового вилучення, зберігач музею Ф. Морозов подав письмову заяву, де зазначав, що М. Серафимовим – Головою комісії з реквізицій, вже було проведено вилучення 8 квітня 1922 р. і тоді ж було гарантовано, що інших проводитися не буде⁴³. Але влітку в музеї були проведені додаткові реквізиції.

27 квітня 1922 р. територія монастиря була оточена навкруги військами, Серафимов у категоричні формі запропонував членам Церковної ради самим зняти ризу з головної ікони монастиря «Успіня Божої Матері», зрештою, риза була знята ювеліром Комісії⁴⁴. 4 травня 1922 р. Комісія вилучила церковні цінності з Китаєвської пустині⁴⁵. Вже 20 травня 1922 р. знову були проведені вилучення цінних предметів з території монастиря у присутності голова комісії Михайлік, представників духовенства, Ради Общини лаври та віруючих.

Отже, документи з вилучення, акти з музею Культів та Побуту, лаври тощо, демонструють, що процес реквізиції відрізнявся її фактичними результатами від офіційних декларацій. Пояснення знаходимо у таємних документах, які діяли наряду з відкритими інструкціями. Зокрема різнилися вказівки щодо обсягів вилучення церковних цінностей: «дважды подтверждение к неуклонному исполнению циркуляра ЦК РКП о полном изъятии церковных ценностей»⁴⁶. Всі Губкоми у тижневий строк мали замінити всі коштовності, що були залишені у церквах на предмети, що цінності не мали, а згодом провести додаткову компанію з вилучення, після якої «не оставлять абсолютно ничего, что является ценностью»⁴⁷. Тоді як у декреті ВУЦІК від 8 березня 1922 р. вказувалося, що вилучатися будуть лише ті цінності, які не є важливими при відправленні служби. Теж саме відбувалося й з призначенням покарання за приховання цінностей або описів. У декреті приховання цінностей розцінювалося, як розтрата державного майна, а приховання від опису каралося примусовими роботами строком на один рік з конфіскацією всього майна релігійних та церковних громад. У зведенні ж йшла мова про створення комісії з Скрипника, Єрмоценко, Мансева «с большими

⁴⁰ Копії були направлені до Наркомпросу, Главмузею, Наркомвнусправ, Наркомюст // Фонди НКПІКЗ, КПЛ–А–1285, арк. 2.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2, спр. 525, арк. 24.

⁴² Там само, ф. 128, оп. 2, спр. 525, арк.; Фонди НКПІКЗ, КПЛ–А–1285, арк. 8.

⁴³ Фонди НКПІКЗ, КПЛ–А–1285, арк. 3, 6.

⁴⁴ Там само, КПЛ–А–1283, арк. 2.

⁴⁵ Там само, КПЛ–А–1285, арк. 9.

⁴⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 999 Отчет Политбюро и Оргбюро ЦК КП (б) У второго Пленума ЦК партии. Сводки важнейших постановлений ЦК КП (б) У, арк. 19.

⁴⁷ Заседания Центральной комиссии по изъятию церковных ценностей 31 мая 1922 г. Протокол №8 за подписью т. Мануильского, секретаря ЦК КПУ 1922 р. // ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 995. Циркуляры ЦК КП (б) У об изъятии церковных ценностей. 20.04.1922 – 19.09.1922, арк. 9.

полномочиями вплоть до ареста и предания суду за бездеятельность. Поручено ВУЦИК и Совнаркому издать и разослать по телеграфу постановление о наложении тяжелой кары виновных в сокрытии церковных ценностей либо инвентарных списков вплоть до высшей меры наказания»⁴⁸.

Секретар ЦК КПУ С. Косиор у телефонограмі направлену до Губкомів КПУ вказував на необхідність розробити процес вилучення дуже детально при цьому «ЦК КПУ подчеркивает абсолютную секретность всей подготовительной организации данной работы»⁴⁹. Зазначалося, що вилучення у першу чергу слід проводити у міських церквах і при цьому вносити розкол у духівництво. «Видных попов, по возможности, не трогать до конца кампании, не гласно, но официально (под расписку через Губполитотделы) предупредить их, что в случае каких либо эксцессов они ответят первыми». У разі пропозиції з боку віруючих викупу за цінності, «заявить, что вопрос должен быть рассмотрен в каждом отдельном случае в ЦК Помголод, ни в коем случае не приостанавливая при этом работу по изъятию. Опыт в провинциях свидетельствует что такие переговоры ведутся без серьезных намерений выкупить и только вносит неопределенность и деморализацию»⁵⁰.

Продовженням ревізійної політики стало звинувачення влітку 1923 р. К. Жеретиенко та Й. Мельникова по ст. 125-3 кримінального кодексу, за свідченнями завідуючого інвалідним містечком О. О. Будикова, що ченці зберігають церковне майно, яке вони своєчасно не здали. Обоє притягнули до суду за ст. 125-3 Кримінального кодексу, з 11.04 по 30.09.1923 р. утримувалися у Лук'янівській в'язниці⁵¹. Крім того, перевірки час від часу робилися й в музеї Культів та побуту, чи не зберігається по відділах зайві предмети, що не входять до колекцій⁵².

Крім того, це було складовою стратегії з дискримінації цієї церковної общини, аби поступово передати майно лаври в користування обновленцям. У 1923 р. «живоцерковці» в Україні отримують від обновленського Вищого Церковного Управління у Москві автокефалію. У жовтні 1924 р., обновленський митрополит Інокентій отримує мандат на проведення богослужінь у лаврі. А 25 жовтня 1924 р. архімандрити Климент (Жеретиенко) і Макарій (Величко) заарештовані Київським губотделом ГПУ УРСР за організацію опору обновленцям. Слідча справа про лаврських ченців була виділена в окремий том під назвою «Жеретиенко і ін.». Упродовж 13 квітня – 19 травня 1925 р. усі заарештовані були звільнені з підпискою про невиїзд. Настоятель лаври о. Климент 20 серпня 1925 р. на підставі «Обіжника НКЮ ч.176 від 1924 р.» був узятий під варту, в листопаді 1925 р. – його звільненими та відправили на поселення до Харкова.

15 грудня 1924 р. певні лаврські церкви також передаються в користування синодній общині, яку утворили лаврські архімандрити Фила-

⁴⁸ ЦДАГОУ, ф.1., оп. 20, спр. 995, арк. 9.

⁴⁹ Всем Губкомам КПУ. Совершенно секретно. Изъятие церковных ценностей 4.04 1922 г. Секретарь ЦК КПУ О. Косиор // ЦДАГОУ, ф.1., оп. 20, спр. 995, арк. 1.

⁵⁰ ЦДАГОУ, ф.1., оп. 20, спр. 995, арк. 9.

⁵¹ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2, спр. 855. Обвинительное заключение по делу бывшего председателя церковной общины Жеретиенко Климента Матвеевича и Мельникова Иосифа Платоновича за сокрытие церковного имущества от ликвидкома. 1924, 2 арк.

⁵² Институт Рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 285, спр. 1966, Попов П. М. Щоденники роботи у відділі письма і друку Лаврського державного культурно-історичного заповідника. 1923 – 1930 рр., 53 зв., 70 арк.

дельф (Пшеничников) і Михайло (Чалий)⁵³.

Опір обновлінцям, знову спровокували доноси до ГПУ щодо приховання ченцями старої общини цінностей і дали привід в грудні 1924 р. – січні 1925 р. арештувати 28 лаврських ченців, 2 послушники і 4 члени лаврської общини.

Згодом община Києво-Печерської лаври намагалася оскаржити право користуватися храмами, будівлями обновленців, вони від імені гуртка старослов'ян подали прохання повернути їм культові споруди. У грудні 1925 р. Секретаріат президії міськради направив для розгляду матеріали до адмінвідділу для відповідного висновку щодо передачі лаврських храмів обновленцям⁵⁴. І вже у грудні того ж року адмінвідділ повідомляв, що товариство старослов'ян за порушення договору користування храмів: політичні виступи проти радянської влади, за що було заарештовано декілька членів парафіяльної ради, недбале відношення до переданого від влади в користування майна, на що існувала відповідна справа в судових органах, а також невиконання належного ремонту, був розпущений, а будівлі лаври передані у користування іншій громаді. Тому, адмінвідділ не бачить підстав передати «старослов'янам» культові споруди⁵⁵. На засіданні закритій частини 6 серпня 1926 р. Малої президії Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету, ґрунтуючись на попередньому висновку НКВС також відмовили групі старослов'ян у поверненні права використання майна лаври⁵⁶.

У жовтні 1926 р. на місце відсутнього о. Климента братія обрала настоятелем лаври ще молодого архімандрита Єрмогена⁵⁷. У зв'язку із зайняттям усіх лаврських храмів обновленцями, богослужіння у той час здійснювалися в Ольгинській церкві на Печерську. Згодом, разом з о. Єрмогеном більшість братії переселилася з лаври, до Китаївської пустині.

Згідно Конституції 1924 р., уряд вже гарантував лише свободу антирелігійної пропаганди, права віруючих обмежувались дозволом «відправлення релігійного культу». З 1925 р. були офіційно заборонені релігійні процесії і церковні служби поза церковними стінами без спеціального письмового дозволу місцевої влади у кожному окремому випадку.

У червні 1929 року була заснована громадська організація Всесоюзна спілка війовничих безвірників, яка проголосила метою своєї діяльності ідейну боротьбу з релігією в всіх її проявах. Спілка розгорнула роботу по пропаганді атеїзму в літературі, культурі і, зокрема, в музичній діяльності⁵⁸. У першій третині 1930-х років компартія застерігала від хибного уявлення, що вже начебто не має потреби проводити антирелігійну боротьбу, насправді не можна було послабляти пильність, тим більше, під час чергової боротьби за хліб⁵⁹. «Релігійний апарат» удос-

⁵³ Утім, були ще інші претенденти на майно Києво-Печерської лаври, зокрема громада Української Церкви зверталася у 1924 р. до Окрадмінвідділу з проханням надати у використання Успенський собор лаври ім. а. н. «живоцерковям» // ДАКО, Р-112, оп.1, спр. 2204 Доповідні записки, проекти постанов і постанови про оголошення Києво-Печерської Лаври історико-культурним заповідником та розподіл території і будинків між різними установами. 1926 р., арк. 120–128.

⁵⁴ Державний архів м. Києва (ЦДА м. Києва), ф. 744, оп.1, спр.17, арк. 275.

⁵⁵ ДАМК, ф. 744, оп.1, спр.17, арк. 275.

⁵⁶ Там само, ф. 744, оп.1, спр.17, арк. 274.

⁵⁷ Світське ім'я – Олексій Степанович Голубев, син відомого професора Київської духовної академії С.Т. Голубева. Свого часу, у 1923 – 1924 рр. о. Єрмоген також перебував на засланні.

⁵⁸ ЦДАГОУ, ф.1, оп. 20, спр. 5309 Директивные письма отдела агитации и массовых кампаний ЦК КП(б)У, Центрального совета Союза воинствующих безбожников, 1932 г., арк. 3

коналював методи пропаганди, застосовував різноманітні допоміжні організаційні форми (гуртки, сестринства тощо), намагався наступати на ідеологічному фронті, зміцнював ідеологічну підготовку активу. Разом з тим, представники релігійних громад намагалися пристосовуватися, мобілізуючи маси, і при цьому прикривалися лояльністю до радянської влади⁶⁰.

На початку 1930-х рр. у наслідок агресивної антирелігійної кампанії, проводилася повна реорганізація музейної діяльності Всеукраїнського музейного городка (ВМГ)⁶¹ на території Києво-Печерського монастиря, як наслідок, музей, на деякий час, становиться антирелігійним рупором держави.

У 1937 р. у Конституції УРСР із статті про свободу совісті було вилучено право ведення релігійної пропаганди, натомість право антирелігійної пропаганди визнавалось за усіма громадянами. Досі невідомо скільки смертних вироків винесено духовенству у 1937–1938 рр. Новою фазою у церковній політиці радянського уряду відзначився період 1939–1941 рр., котра була спричинена приєднанням до СРСР нових територій на заході та участю у Другій світовій війні.

Політика, яку проводила радянська влада щодо церков з самого початку не була прозорою. На прикладі таємних циркулярів, телефонграм стає зрозумілим, що влада не збиралася зупинятися на відокремленні церкви від держави, аби надалі релігійні громади мали змогу самостійно продовжувати своє існування. Релігія, християнство було визначена ідеологічним ворогом, але жорстка боротьба з ними була перенесена на більш слушний політичний момент. З іншого боку від самого початку у радянського керівництва, яке згодом змінилося, не було стратегічного бачення політики щодо релігійних установ, християнської церкви.

У документах щодо релігійних установ вживалася лексика притаманна самому радянському апарату: «релігійна пропаганда», «ідеологізація активу» тощо, тобто створювався образ супротивника, який діє такими самими методами, що відповідно мало виправдовувати у їх застосуванні саму владу.

В Україні боротьба з християнськими конфесіями посилювалася ще й наявністю автокефальної течії, на що були кинуті додаткові сили пропагандистів, використовувалися вкрай підступні методи з розігруванням, як політичної розмінної монети, української мови, різні групи професійно стравлювалися між собою. Також, права на користування на церковні та монастирські комплекси, що належали православним конфесіям, у примусовому порядку передавали т. зв. «живоцерковцям» / «обновленцям», яких держава активно підтримувала. Нерідко до церковних громад засилалися агенти або вербувалися зсередини. Подібне таємне втручання у церковну політику, поряд із безпосередніми репресивними методами, широко використовувалося владними органами. Внаслідок таких дій дискредитувався авторитет та підірвалася довіра до Церкви.

Широко використовувалася дуалістична політика, коли на загал розповсюджується одна інформація, а у таємних приписах вона сутте-

⁵⁹ ЦДАГОУ, ф.1, оп. 20, спр. 5309, арк. 4.

⁶⁰ Там само, ф.1, оп. 20, спр. 2917, арк. 128.

⁶¹ Змінена назва Музею Культів та Побуту.

во коригується, інколи до повної протилежності. Така практика відповідно застосовувалася не лише до церков, а й до всіх інших сфер життя суспільства. Її використання, підкріплене застосуванням репресивних методів, породило феномен психології радянської людини, що має зв'язок із шизофренічним роздвоєнням особистості: жити відповідно цінностям системи – радянської ідеології, які не розділяються повною мірою, розуміти, що більшість часто просто вимушено робить вигляд, але продовжували робити вигляд, що все напівправду.

SUMMARY

Anastasiia Cherednychenko

CHURCH AND STATE IN THE USSR, HOW HAVE BEEN ESTABLISHED MODEL RELATIONSHIP AT THE BEGINNING 1920 – 1930

Article pays attention to establishing model of relations of the USSR and religious institutions, the Christian churches, early years 1920-1930, by the comparing and analyzing public and secret documents. The process of implementation this model is demonstrated by an extremely illustrative example of the Kiev-Pechersk Monastery.

Keywords: *religious communities, Cristian Church, totalitarianism, repression, secret documents.*

АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В 20-ТІ РОКИ ХХ СТ. В УКРАЇНІ

В статті на підставі архівних документів та аналізу наукової літератури розглянуто антирелігійну політику радянської влади в 20-ті роки ХХ ст. Автором показана робота ліквідаційних окружних комісій у Донецькій області та комісій з вилучення церковних цінностей, приділена увага репресіям проти священнослужителів та результатам антирелігійної політики.

Ключові слова: антирелігійна політика, Православна Церква, ліквідаційний комітет, вилучення церковних цінностей, священнослужителі, репресивна політика.

Основною метою антирелігійної діяльності більшовиків було повне викорінення церковної ідеології з суспільства та заміна її комуністичною. Парадокс цієї ідеології полягав у тому, що всезагальне щастя людства можна було досягти через фізичне знищення явних або уявних ворогів. А державна влада стала організатором і рушійною силою масового вбивства визначених її ідеологією цілих соціальних верств населення.

Боротьба радянської влади з церквою та релігією почалася з моменту створення радянської держави. Ця боротьба супроводжувалася втручанням у внутрішньоцерковні справи, використанням економічного, політичного, адміністративного ресурсу з метою впливу на діяльність церковних організацій. Використовувалися різноманітні засоби, що коливалися в діапазоні від антицерковної пропаганди та порушення свободи совісті до фізичного знищення священнослужителів та руйнування церков. В цій справі особлива роль відводилася органам ВУЧК, ДПУ і НКВС УРСР. Використовувався і революційний ентузіазм представників робітників та безземельних селян.

Переосмислення діяльності органів радянської влади, розкриття злочинів проти людства, заповнення історичних лакун, повернення історичної правди, переосмислення ролі Церкви активно починається з проголошенням незалежності України. Дослідники намагалися проводити незаангажовані розвідки, переосмислити сторінки вітчизняної історії. Не виключенням стає і тема державно-церковних відносин та боротьби радянської влади проти Церкви.

Вже в кінці 80-х на початку 90-х років з'являються роботи Єленського В.¹, Зінченко А.², Нікольського В.^{3, 4}, Колодного А. та

¹ Єленський В. Здійснення в УРСР декрету "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" в перші роки соціалістичного будівництва / В. Єленський // Український Історичний Журнал.- 1988 р.- № 3.- С.121-129.

² Зінченко, А. Л. Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? [Текст] / А. Л. Зінченко // Укр. історичний журнал. - 1992. - 1. - С. 104-115

³ Нікольський В.Н. Религиозные течения и группировки в Донбассе середине 20х гг. / В. Н. Никольский // Новые страницы истории Донбасса. Кн.3., 1994. С. 42 – 55 .

⁴ Нікольський В. Н. Православное духовенство Донетчины, репрессированное в 1920-х - 1950-х годах (в документах и материалах): Монография. / В. Н. Никольский - Донецк: ДонНУ, 2013.- 194 с

Яроцького П.⁵, Нелюб Е.⁶, Пащенко В. О.⁷ та інших дослідників, що торкалися цієї теми як в кращому так і загальноукраїнському масштабі, охоплюючи різні етапи історії Радянського Союзу. Ці розвідки не припинялися і не припиняються, оскільки злочини проти людства дійсно не мають давнини, а історичні події вимагають постійного переосмислення, узагальнення та прискіпливої уваги з метою недопущення повторення помилок, та використання позитивного досвіду.

Метою статті є спроба показати напрямки та результати антицерковної політики більшовиків в 20-і роки ХХ ст., розкрити зміст репресивної політики радянської влади проти Церкви.

Різно негативне ставлення радянської влади до релігії та Церкви проявилось вже на початку будівництва нової держави і було оформлене відповідними законодавчими актами. Нищівного удару було завдано перш за все Православній Церкві, оскільки саме вона займала особливий статус в Російській імперії. Звід законів Російської імперії (т.1, ч. 1, 1900 р. статті 40–45), проголошував панування Православної Церкви. Імператор Російської імперії мав право сповідувати тільки православ'я, а також повинен був охороняти права та догмати православної віри.

Більшовики уже в січні 1918 року реквізували низку культових споруд та проголосили боротьбу не з культами, а з релігійним світоглядом взагалі. Практика експропріації майна була вже апробована. Соціалізація землі і націоналізація банків, залізниць, морського і річкового транспорту розпочалися ще в кінці 1917, у травні 1918 відбулася націоналізація цукрової промисловості і заводів транспортного машинобудування, у червні 1918 р. – нафтової, промисловості і великих підприємств усіх інших галузей. На черзі стояла церква. За переконаннями ідеологів радянської влади, позбавлення Церкви землі та майна неминуче мало привести до послаблення її влади і, відповідно, сприяти її скорішому знищенню. 8 листопада 1917 року виходить декрет «О земле», відповідно до якого Церква взагалі та парафіяльне духовництво позбавлялося права на землю: «Помещичьи имения, равно как все земли удельные, монастырские, церковные, со всем их живым и мертвым инвентарем, усадьбами постройками и всеми принадлежностями переходят в распоряжение волостных земельных комитетов и уездных Советов крестьянских депутатов, впредь до Учредительного собрания»⁸.

За ним 11 (24) грудня 1917 року виходить декрет про передачу церковних шкіл, що належали до церковного відомства разом з їх майном у введення Комісаріату просвіти⁹. Декретом ВЦВК від 18 (23) грудня були введені книги актів громадянського стану, що відповідно робило недійсними церковні шлюби.

⁵Колодний А. Історія релігій в Україні /А. Колодний, П. Яроцький. – К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – 735 с.

⁶Нелюб Е.В. Антирелигиозная кампания советской власти в 20-е годы на территории Донбасса / Нелюб Е.В. // Літопис Донбасу. – № 12. – Донецьк, 2004. – С. 99 – 113.

⁷Пащенко В.О. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-х – початок 1990-х років. – Полтава: АСМІ, 2005. – 630 с.

⁸Декрет о земле. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/ER/Text/DEKRET/o_zemle.htm

⁹О передаче дела воспитания и образования изъ духовного ведомства въ ведение комиссаріата по народному просвещению [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://intellect-invest.org.ua/content/userfiles/files/social_history_pedagogic/official_documents/Postanovlenie_NKP_11-12-1917.pdf

Але найважливішим став декрет СНК «О свободе совести»¹⁰. «1. Церковь отделяется от государства. 2. В пределах Республики запрещается издавать какие-либо местные законы или постановления, которые бы стесняли или ограничивали свободу совести, или устанавливали какие бы то ни было преимущества или привилегии на основании вероисповедной принадлежности граждан. 3. Каждый гражданин может исповедывать любую религию или не исповедывать никакой. Всякие притеснения, связанные с исповеданием какой бы то ни было веры или неисконфессией никакой веры, отменяются».

Вцілому це був прогресивний декрет, порівняно з Маніфестом від 17 квітня 1905 р. «О укреплении начал веротерпимости», за яким заборонялися переходи в не християнство та невіресподівний стан¹¹.

Але цим декретом Церква була позбавлена статусу юридичної особи, втрачала право власності та права набуття права власності. Релігійні громади підкорялися місцевій та центральній владі, які в свою чергу набували право надавати або забороняти церковним громадам отримувати необхідне майно та речі, в тому числі для відправлення богослужіння. Ці речі та будівлі мали надаватися безкоштовно, але оподатковувалися. Закривалися всі банківські рахунки Церкви. Підтверджувалося відділення Церкви від школи.

Законодавчі акти та дії радянської влади викликали різке незадоволення та опір Церкви. Патріарх Тихон засудив дії більшовиків та проголосив анафему всім причетним до справи «Гоніння проти Руської Православної Церкви»¹².

Політичне керівництво партії та держави було готове застосовувати проти своїх опонентів репресивні заходи і очікувати довго їх не прийшлося.

Радянська влада видавала декрети та постанови, що обмежували права віруючих та Церкви, це викликало повсюдний релігійний опір віруючих. Так, Бахмутський повітовий комітет КП(б)У повідомляв про активну релігійну пропаганду, демонстрацію оновлення ікон, та хресні ходи, що організовувалися самими парафіянами. Згодом заяви про чудеса, оновлення ікон та появу образів святих супроводжувалися викликами міліції, показовими судами, засудженням на різні строки¹³.

А у лютому 1919 року радянська влада почала організовувати кампанію розкриття гробниць з мощами православних святих. За заявою патріарха Тихона, за півтора року відбулося 63 акцій, після яких мощі передавалися в місцеві музеї¹⁴. Ці акції викликали обурення різних верств населення через пряме втручання у справи Церкви, оскільки суперечили декрету про свободу совісті.

Наступним кроком стала компанія з вилучення церковних цінностей.

Об'єктивною причиною був голод 1921-22 років. Порівняно з іншими інститутами матеріальне становище Церкви виглядало більш-менш

¹⁰ Декрет о свободе совести, церковных и религиозных обществах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rusarchives.ru/statehood/08-33-dekret-svoboda-sovesti-1918.shtml>

¹¹ Об укреплении начал веротерпимости. Манифест от 17 апреля 1905 г. / Законодательные акты переходного времени. 1904 – 1908 гг.: Сборник законов, манифестов, указов Правительствующему Сенату, рескриптов и положений комитета министров, относящихся к преобразованию государственного строя России, с приложением алфавитного предметного указателя. – Изд. 3-е, пересм. и доп. по 1 сентября 1908 года / Под ред. Пр.-доц. Н.И. Лазаревского. – СПб.: Юрид. кн. Склад «Право», 1909. – 1018с.

¹² Нелюб Е. В. Антирелигиозная кампания ... – С. 99 – 113.

¹³ Державний архів Донецької області (ДАДО). Фонд Р- 2375, оп. 2, спр. 77, 104 арк.

¹⁴ Тихон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://enoth.org/enc/3/13_13.html

благополучним. Тому, проводячи компанію з вилучення цінностей більшовики планували вирішити низку проблем: по-перше, підірвати майновий стан Церкви, по-друге забезпечити допомогу голодуючим, а у разі конфлікту представити Церкву - ворогом, дискредитувати її в очах парафіян. Користуючись цим фактом, в червні 1921 року, секретар губкому КП(б)У Квірінг оголосив повітовим комітетам про початок планомірного проведення антирелігійної пропаганди в Донбасі¹⁵.

Але духовенство не відмовлялося від допомоги голодуючим, чим стурбувало радянську владу. Більш того, відразу відповіло на заклики щодо надання допомоги голодуючим. За ініціативою патріарха Тихона був заснований Всеросійський церковний комітет допомоги голодуючим. А в серпні 1921 року патріарх звернувся з відозвою «К народам мира и к православному человеку»¹⁶. Відозва починалася словами: «К тебе, Православная Русь, первое слово мое. Во имя и ради Христа зовет тебя устами моими Святая Церковь на подвиг братской самоотверженной любви». Відозва підтримувалася архієпископами та митрополитами з урахуванням ситуації на місцях. Так архієпископ Бахмутський (Донецької губернії) Іоанікій підтримав Тихона, але наполягав на адресній допомозі голодуючим через духовництво. В цьому його підтримали і єврейські громади м. Бахмуту, що викликало незадоволення влади.

27 грудня 1921 року вийшов декрет ВЦВК «О цінностях находящихся в церквах и монастырях», в якому містилося відкрите керівництво до дії: «Ввиду наличия колоссальных ценностей, находящихся в церквах и монастырях как историко-художественного, так и чисто материального значения, всё указанное имущество должно быть распределено на три части:

1. Имущество, имеющее историко-художественное значение подлежат к исключительному ведению Отдела по делам музеев и охране памятников искусства и старины, Народного Комиссариата Просвещения, согласно инструкции отделения церкви от государства.

2. Имущество, материальные ценности, подлежащие выделению в Государственное Хранилище Ценностей РСФСР.

3. Имущество обиходного характера, где оно сохранилось»¹⁷. Хоча уряд місць влада не допустила співробітників музеїв та охорони пам'яток до роботи у складі комісій з вилучення церковних цінностей, що приводило до неминучої втрати цінностей не тільки як духовної, так і художньої спадщини.

Компанія по вилученню цінностей супроводжувалася активною антирелігійною пропагандою та перевіркою інвентарних книг. До того ж слід відмітити, що в ході компанії з вилучення цінностей населення розділилося на три табори, серед яких одні активно чинили опір радянській владі, другі не менш активно допомагали, використовуючи революційний ентузіазм, треті пасивно вичікували¹⁸. При чому найак-

¹⁵Нелюб Е.В. Антирелигиозная кампания ... - С. 99 - 113.

¹⁶Житие святителя Тихона [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://hram-st-kletsk.ru/zhitiya-svyatykh/73-zhitie-svyatitelya-tikhona-patriarxa-moskovskogo-i-vseya-rusi?start=4>

¹⁷Русская православная церковь в годы большевистских гонений. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://azbyka.ru/parkhomenko/russkaya-pravoslavnaya-cerkov-v-gody-bolshevistskix-gonenij-1918-1926-godov.html#23_kampanija_sovetskogo_gosudarstva_posvskrytiju_i_likvidatsii_svjatykh_moshhej

¹⁸ДАДО. Фонд Р- 2375, оп.2, спр. 52, 28 арк.

тивнішими учасниками захисту інтересів Церкви ставали жінки та діти¹⁹.

Під час вилучення цінностей мали місце випадки опору владі. Так, у селі Засілля Миколаївської губернії було вбито партробітницю Ф. Бармашову. У Миколаєві під час конфіскації цінностей з Олександроневської церкви була спроба перешкодити вилученню. Подібні факти опору були з боку мешканців сіл Болгарка, Арбузинка, Покровське на Миколаївщині. Тим не менше, у губернії владою було вилучено з культових споруд 275 пудів і 31 фунт срібла, 14 золотників і 66 долей золота. Крім того, були вилучені цінності у виробках та дорогоцінному камінні²⁰.

У Донецькій губернії під компанію вилучення цінностей підпало 707 церков. В ході компанії 29 релігійних громад були притягнуті до суду за опір, було складено 33 акти про відсутність описів цінностей в храмі та 21 акт про спробу приховати церковне майно²¹. Так, наприклад при вилученні церковних цінностей в Петропавлівському соборі м. Шахти в протоколі від 24 квітня 1922 року значилися, що було вилучено: срібні хрести (4), чаши (4), дарохранильниці (4), кадила (2), лампади (17), Євангелія зі срібними кришками (5). При чому віруючі іноді зверталися до ліквідкомів з проханням замінити деякі священні предмети рівнозначною (за вагою та ціною) кількістю срібла або золота, про що робилися відповідні записи в протоколах з визначенням строку здійснення заміни²².

Боротьба з Церквою набирала обертів та ставала все більш комплексною та цілеспрямованою. Використання репресивних методів проти духовництва мало на меті не тільки зменшення чисельності священнослужителів в містах та селах, а також налаштування мирян проти Церкви і її дискредитацію взагалі.

Показовим в даному випадку було судове засідання проти старців Святогорського монастиря в 1922 році, коли останні були звинувачені у приховуванні церковних цінностей, хабарництві та розпусті²³.

Набирало обертів і процес закриття монастирів та церков. В цій справі відзначилися ліквідаційні столи, що створювалися циркулярами наркомату юстиції від 10 і 27 червня 1921 року, а згодом губернські та повітові ліквідаційні комісії, що мали сприяти швидшому «відокремленню церкви від держави».

До складу таких комісій входили представники місцевих партійних органів, відділів управління та юстиції²⁴. Аналізуючи анкети по обліку особового складу Донецької губернської та окружних ліквідаційних комісій на 1924 рік, отримуємо наступну картину: близько 63% членів ліквідкомів були молоді люди від 25 до 35 років, 70% ліквідкомовців служили в лавах Червоної армії, всі мали негативне ставлення до церкви, цікаво, що тільки 6% вільно володіли українською мовою та вважали себе українцями²⁵. Ліквідаційним комісіям надавалися широкі повно-

¹⁹ Нелюб Е.В. Антирелигиозная кампания... – С. 99 – 113.

²⁰ Кузьменко М. Проведення репресивної політики проти священнослужителів в умовах адміністративно-ідеологічної системи в 1918 році - на початку 30-х років / М. Кузьменко [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/11/articles/sec3/s3a2.html

²¹ Нелюб Е.В. Антирелигиозная кампания ... – С. 99 – 113.

²² ДАДО. Фонд Р- 1146, оп. 2, спр. 223, арк. 4а.

²³ Нелюб Е.В. Антирелигиозная кампания ... – С. 99 – 113.

²⁴ Кузьменко М. Проведення репресивної політики проти священнослужителів в умовах адміністративно-ідеологічної системи в 1918 році - на початку 30-х років / М. Кузьменко [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/11/articles/sec3/s3a2.html

²⁵ ДАДО. Фонд Р- 2375, оп.2, спр. 53, 109 арк.

важення у вирішенні державно-церковних відносин. Серед них було і питання закриття церков.

Представники радянської влади використовували різні приводи для закриття церков: відмова від реєстрації нових релігійних громад, служителів культу, відсутність статуту, несвоєчасна сплата податків, накладання карантину, заяви «активу відповідальних робітників», тощо²⁶.

Так, наприклад в річному звіті окружної ліквідаційної комісії по відділенню церкви від держави Артемівського окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів повідомлялося, що за 1923 рік в Бахмутській окрузі було закрито 206 культів: 122 церкви, 82 молитовних будинки, один монастир та один монастирських будинок. Сюди були включені церкви (20), костели (2), кірхи (1), синагоги (5) та молитовні будинки євангельських християн, тощо. На 1924 рік залишалися діяти 162 культу²⁷.

Віруючі продовжували чинити опір: писали скарги, запечатували церкви, влаштовували навколо церков пікети. Тоді в вересні 1924 року був виданий новий циркуляр «О порядке закрытия молитвенных домов», в якому дозволялося закривати церкви при наявності гострих культурно-просвітницьких, медичних, громадських потреб. Так, Святогорський монастир був переданий під санаторій, в Єнакіївській синагозі був відкритий театр, Гришинська синагога була віддана під спортивний клуб²⁸, майно передавалося до різних структур. Так, наприклад, після закриття Рибянцевського монастиря Старобільської округи в 1924 році Осинівським дитячим будинком були передані платки, покривала, свічний шкаф; театру – 16 підсвічників, 8 лампад, 1 ліхтар; райвиконкому – 9 аналоїв, 1 престол, 1 ящик, 1 іконостас з припискою «использовать так, чтобы было ненаглядно для верующих»; лікарня отримала носилки для перенесення труни²⁹. Сама будівля монастиря передавалася під клуб, а в коморі залишали 60 ікон, 3 плащаниці, 3 корутві, 4 дерев'яних хреста.

Незважаючи на заклики розправитися з духовенством, деякі члени вищого партійного курівництва розуміли, що масові репресії проти священнослужителів можуть остаточно відштовхнути віруючих від радянської влади. Під їх впливом XII з'їзд РКП(б) засудив грубі засоби, які часто практикувались як у центрі, так і на місцях, знущання з предметів віри й культу, а на XIII з'їзді партії у травні 1924 року було наголошено на необхідності ліквідувати будь-які спроби боротися з релігійними заботами адміністративними заходами (закриття церков, мечетей, синагог, молитовних будинків, костелів)³⁰.

Звичайно, це був маневр радянської влади, оскільки більшість керівників місцевих партійних комітетів, виконкомів, рад залишалася на позиціях войовничого атеїзму, була налаштована на застосування жорстоких репресивних методів.

²⁶ ДАДО. Фонд Р- 2375, оп. 2, спр. 12, 34 арк.

²⁷ Там само. Фонд Р- 1169, оп. 1, спр. 1, 49 арк.

²⁸ Там само. Фонд Р- 1169, оп.1, спр. 1, арк. 36- 36а.

²⁹ Там само. Фонд Р- 2375, оп.2, спр. 42, арк. 33.

³⁰ Кузьменко М. Проведення репресивної політики проти священнослужителів в умовах адміністративно- ідеологічної системи в 1918 році - на початку 30-х років / М. Кузьменко [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/11/articles/sec3/s3a2.html

Протягом 1918 – 20 -х років було вбито 28 єпископів, 2691 священників, 1962 ченців, 3447 черниць та послушниць, усього 8100 осіб. Тисячі священників потрапили за ґрати або були вбиті, 12 тисяч мирян заплатили своїм життям за захист інтересів Церкви або за Віру³¹. Так, наприклад, тільки за даними донецького губернського адмінвідділу в 1919 році було розстріляно двоє священників, які зі зброєю в руках здійснювали опір при захопленні більшовистськими військами населених пунктів. В 1920 році з білими при відступі пішли сорок служителів культу Петровського району³². Влада взагалі не приховувала бажання фізично винищити «ворогів в рясах». У листі до В. Молотова від 19 березня 1922 року В. І. Ленін рекомендував членам політбюро ЦК РКП(б) здійснити цілий ряд репресивних заходів, спрямованих проти служителів культу. Він радив не обмежуватися «свідомою критикою релігії», а вести нещадну боротьбу з чорносотенним духовенством»³³.

В 1924 році умовно починається новий етап антицерковної політики радянської влади. Використання адміністративних та репресивних заходів до 1924 року викликала активний опір віруючих, тому більшовики роблять маневр та акцентують увагу на антирелігійній пропаганді та розповсюдження атеїстичних настроїв серед населення, сприйнятті церкви як контрреволюційної сили, а згодом посилюють тиск на церкву, використовуючи все більш жорсткі методи, свавілля та насильство.

Однак, незважаючи на масштабність антирелігійних заходів, вони не дали бажаного результату. Частина священників під тиском репресивної політики відмовилася від сану, інші проводили богослужіння на квартирах і незначна частина духовенства продовжувала виконувати свою місію.

SUMMARY

Larisa Moiseenko

ANTI-RELIGIOUS POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT IN THE 20 YEARS OF THE TWENTIETH CENTURY IN UKRAINE

The article is based on archival documents and analysis of scientific literature considered anti-religious policy of the Soviet government in the 20 years of the twentieth century. The author shows the liquidation of district committees work in the Donetsk region and commissions to seize church property. Particular attention is paid to the repression against the clergy and the results of anti-religious policies.

Keywords: *anti-religious politice, the Orthodox Church, the liquidation committee, seizure of church property, clergy, repressive policies.*

³¹ Громова М. Е. Репресії більшовицької влади проти православної церкви у 1917–1922 роках [Електронний ресурс]. - Режим доступу: [http://liberte.onu.edu.ua/.../gromova_m_\(1\).%20a.\(+\)](http://liberte.onu.edu.ua/.../gromova_m_(1).%20a.(+))

³² ДАДО. Фонд Р- 2375, оп. 2, спр. 77, 104 арк.

³³ Кузьменко М. Проведення репресивної політики проти священнослужителів в умовах адміністративно- ідеологічної системи в 1918 році - на початку 30-х років / М. Кузьменко [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/11/articles/sec3/s3a2.html

УКРАЇНСЬКЕ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ У ДІПІ ТАБОРАХ ПОВОЄННОЇ НІМЕЧЧИНИ

У статті з'ясовано стан українського церковно-релігійного життя у ДіПі таборах Німеччини у 1945–1950 рр.; функції, які виконувала Церква. Проаналізовано діяльність ієрархів Церков.

Ключові слова: Українська Греко-Католицька Церква, Українська Автокефальна Православна Церква, Євангельсько-Баптистська Церква, релігія, табори ДіПі, переміщені особи, Німеччина.

Роль і місце релігії та Церкви в суспільстві важко переоцінити. Релігія дарує людині душевний спокій, надію, упевненість у своїх силах, консолідує громаду, що набуває особливої актуальності у критичні періоди життя людини. Одним із них можна назвати перші роки після завершення Другої світової війни, коли значна частина українського суспільства з різних причин замешкала у Західній Німеччині. Йдеться про українську «планету ДіПі».

Проблема знайшла часткове висвітлення у працях українських закордонних (А. Великий, І. Власовський, І. Городецький, В. Ленчик, Г. Лужницький, В. Маруняк, В. Мурович) та сучасних українських (С. Гуркіна та ін.) дослідників.

Автор ставить за мету з'ясувати, яким чином розгорталось українське церковно-релігійне життя у таборах переміщених осіб Західної Німеччини у 1945–1950 рр.

Опинившись у вирі війни далеко поза межами Батьківщини, у Німеччині, адаптуючись до нових умов життя, перебуваючи під загрозою примусової репатріації до Радянського Союзу, відчуваючи матеріальну скруту, зазнаючи від ворожої пропаганди безпідставного таврування у «колабораціонізмі», щоразу отримуючи сумні вісті з України, окупованої радянськими військами, українська громада перебувала у стані безнадійності і відчаю та потребувала підтримки, не лише матеріальної, а й моральної. Її вона знайшла в українській Церкві. Саме у Церкві, як зазначав український закордонний дослідник Володимир Маруняк, українські переміщені особи знайшли «душевну рівновагу й помічну руку»¹. Тож найперше у розглядуваний період Церква виконувала компенсаційну й терапевтичну, а також політичну й правову функції.

Українське церковно-релігійне життя у повоєнній Західній Німеччині, за даними Центрального представництва української еміграції в Німеччині станом на січень 1948 р., було представлено Українською Греко-Католицькою Церквою (УГКЦ) (67% віруючих), Українською Автокефальною Православною Церквою (УАПЦ) (31% віруючих), Євангельсько-баптистською та ін. церквами (2% віруючих)². Усі згадані Церкви справляли позитивний вплив на життя української громади у таборах переміщених осіб.

Слід зазначити, що у лавах Української Греко-Католицької Церк-

¹ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні : [у 2 т.]. – Мюнхен : Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985 – . – Т. 1 : Роки 1945-1951. – С. 308.

² Там само. – С. 309.

ви порівняно з УАПЦ перебувало більше духовенства. Причина полягала в тому, що УГКЦ мала у передвоєнні й воєнні роки більш сприятливі умови розвитку на противагу Українській Автокефальній Православній Церкві, що зазнала репресій від радянської влади.

Українські Церкви у таборах переміщених осіб, а також українська громада неодноразово виступали проти антирелігійної політики Кремля. Приміром, у 1946 р. відбувалися протестні акції з приводу проведення «Львівського Собору». У 1949 р. у м. Кронберг провадилася демонстрація протесту проти переслідувань релігії у Радянському Союзі. Прикметно, що окрім переміщених осіб різних національностей, у заході взяли участь представники американської влади та німецькі духовні достойники³.

Як зазначалося вище, Українська Греко-Католицька Церква мала найбільшу кількість вірян у повоєнній Західній Німеччині. Дослідниця С. Гуркіна підкреслює, що «мережа греко-католицьких парохій в Німеччині особливо зросла у роки Другої світової війни з огляду на велику потребу душпастирства серед оstarбайтерів, вивезених примусово з України, в'язнів концтаборів та втікачів»⁴. Станом на 1947 р. 207 священників обслуговували 78 тис. українських греко-католиків⁵ Німеччини.

По завершенні війни українське церковно-релігійне життя почало набувати організаційних форм. Так, незабаром зусиллями громади при кожному таборовому душпастирстві влаштовано таборову каплицю, а в деяких таборах переміщених осіб побудовано дерев'яні церкви. Таким чином були створені умови для реалізації комунікативної функції релігії.

Віряни слідували за подіями, що мали місце у церковно-релігійному житті України й виступили проти «Львівського Собору» 1946 р. У таборах переміщених осіб того ж 1946 р. було велично відсвятковано 350-річчя від дня заснування УГКЦ⁶.

Протягом 1945 – 1947 рр. Апостольським візитатором у Німеччині з центром у Мюнхені був отець Микола Вояковський (1899 – 1972). Його попередником отця Петра Вергуна, призначеного на посаду у 1940 р. Папою Римським Пієм XII, у червні 1945 р. було заарештовано, примусово вивезено до України й у рамках судового процесу над українською греко-католицькою ієрархією засуджено на 8 років ув'язнення у таборах ГУЛАГу.

У другій половині 1945 р. отець Микола Вояковський здійснив спробу налагодити зв'язок через кур'єрів ОУН між українським греко-католицьким духовенством на еміграції та Галичини. Слід зазначити, що співпраця ОУН із греко-католицьким духовенством мала давні традиції. На цьому, зокрема, наголошував полковник Вищої школи Комітету державної безпеки СРСР Михайло Майоров: «українські націоналісти, наприклад, контактували свою підривну діяльність проти Радянської вла-

³ Дорога правди. – Кронберг. – 1949. – Ч. 4-5. – С. 36.

⁴ Гуркіна С. Українська греко-католицька церква і Ватикан: спроби контактів у 1944-1949 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті http://theology.in.ua/article_print.php?_lang=ua&id=39954&name=religious_digest.

⁵ Маруняк В. Цит. праця. – С. 310.

⁶ Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української Церкви / Григор Лужницький. – Філадельфія : Провидіння, 1954. – С. 596.

ди з уніатським духовенством греко-католицької церкви Галичини»⁷.

Отож Закордонні частини ОУН у Німеччині намагалися через спеціально створену кур'єрську мережу підтримувати контакти з ОУН в Україні з метою спільної координації боротьби за створення Української самостійної соборної держави. Цією так званою «зеленою поштою» і скористався Апостольський візитатор у Німеччині з метою отримати для Ватикану звіт про становище УГКЦ в Україні, що набувало ще більшої актуальності у переддень 350-річчя Берестейської унії⁸.

23 грудня 1945 р. Папа Римський Пій XII із нагоди ювілею утворення УГКЦ видав енцикліку. У ній він наголосив на переслідуванні радянською владою української Церкви та українського народу загалом⁹. Услід за цим, як зазначав сучасник подій І. Городецький, на захист українських Церкви та народу через ватиканське радіо виступив кардинал Священної конгрегації для Східних Церков Є. Тіссеран. Як наслідок «про переслідування української Церкви й народу та взагалі про українську проблему заговорили майже всі католицькі газети світу»¹⁰.

За часів урядування М. Вояковського у серпні 1946 р. у Мюнхені при Апостольській візитатурі для українців у Західній Європі відновлено Церковно-археографічну комісію, яку ще 1944 р. у Львові заснував митрополит Андрей Шептицький. Наукова інституція, очолювана отцем й істориком церкви Іваном Йосафатом Скруднем (1894 – 1951) (заступник – історик та архівіст Олександр Оглобин, 1899 – 1992), ставила за мету здійснити наукове дослідження історії української Церкви і з'ясувати причини роз'єднання колись єдиної української Церкви з надією на її майбутнє об'єднання¹¹. Комісія пропрацювала до 1961 р.

У повоєнній Західній Німеччині Українська Греко-Католицька Церква порушила проблему об'єднання УАПЦ й УГКЦ як передумову національного визволення українців. Прихильники ідеї об'єднання Церков наголошували, що за умов, коли «новочасний Нерон»¹² переслідує УГКЦ й піддає репресіям греко-католицьких єпископів і духовенство, «ця Церква має право нас об'єднати»¹³. Оскільки та частина духовенства і вірян, що залишилися в Україні, підпали під церковну владу Московського патріархату, а через УГКЦ можна було налагодити контакти з європейськими народами й домагатися вирішення «українського питання», то, як писав церковний діяч Володимир Мурович (1888 – 1968), «нам усім українцям треба назад до об'єднання в греко-католицькій релігії, щоби цим створити в нашому народі єдність та силу»¹⁴. Однак, церковного об'єднання так і не відбулося.

⁷ Майоров М. Г. Некоторые особенности расследования государственных преступлений, совершаемых буржуазными националистами / М. Г. Майоров / Высшая школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского / Секретно. – М. : Редакционно-издательский отдел, 1964. – С. 13.

⁸ Гуркіна С. Цит. праця.

⁹ Великий А. Г. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану / А. Г. Великий : [у IX т.]. – Рим : Видавництво ОО. Василіяні, 1977. – Т. IX : XX ст. – 1977. – 304 с. С. 261 – 263.

¹⁰ Городецький І. Тернистим шляхом... (Мартирологія Української Католицької Церкви в образах) / І. Городецький. – Регенсбург ; Мюнхен : Українське слово, 1948. – 40 с. – С. 22.

¹¹ Лендик В. Церковно-археографічна комісія (Львів – Мюнхен) / Василь Лендик // Український історик. – 1997. – №1 – 4. – С. 126.

¹² Мурович В. Гр.-Католицька Церква в житті українського народу / Володимир Мурович. – Марієнталь : Рух, 1946. – С. 35.

¹³ Там само. – С. 35.

¹⁴ Там само. – С. 35.

Наприкінці 1947 р. Папа Римський Пій XII призначив Апостольським візитатором українців у Західній Європі Івана Бучка (1891 – 1974), який удостоївся почесного звання «єпископа скитальців»¹⁵. Високо оцінюючи його подвижницьку працю І. Городецький, підкреслював: «кожний українець відчув, що в саме ці критичні хвилини нашого життя, так тут, на еміграції, як і в Рідному Краї [...] може прийти нам на поміч»¹⁶.

Кир Іван Бучко чимало зусиль докладав для вирішення проблем українських переміщених осіб, які опинилися у повоєнні роки в Австрії, Англії, Бельгії, Італії, Німеччині, Франції, Швейцарії та ін. західноєвропейських країнах. Як зазначав автор «Архипастора скитальників», «десятки тисяч українців-католиків знайшло в своєму Владичі піддержку моральну й матеріальну, оновлення в вірі й надії на краще завтра»¹⁷.

Під час своєї третьої офіційної подорожі країнами Європи у 1948 р. він вперше відвідав і Німеччину. Стараннями Апостольського візитатора у 1948 р. було перенесено Українську духовну семінарію (засновану 1946 р.) з німецького міста Гіршберг до голландського містечка Кулемборг Утрехтської Архиепархії¹⁸. Також він піклувався про переселення українських переміщених осіб з Німеччини до інших європейських країн¹⁹. Окрім того, Кир Іван Бучко знаходив спосіб надати фінансову підтримку діяльності українських еміграційних громадських організацій (Комітету допомоги українському студентству, Санітарно-харитативної служби), а також освітніх (Українського вільного університету) та наукових (Наукового товариства ім. Шевченка) інституцій. Меценатська діяльність Кира Івана Бучка була високо поцінована його сучасниками. Так, УВУ надав своєму покровителеві звання почесного доктора філософії, а НТШ іменувало благодійника своїм почесним членом.

Прікметно, що у своїй добродійній діяльності Кир Іван Бучко не розподіляв українських переміщених осіб за конфесіями, надавав допомогу усім, хто її потребував. У листі до Владики від 6 грудня 1945 р. Український обласний комітет українців бездержавників у Регенсбурзі наголошував: «Про Вашу Високостойну Особу говорять нині всі українці, як греко-католики, так і православні, – і то без огляду на партійну приналежність»²⁰.

Попри труднощі перших повоєнних років УГКЦ брала участь у створенні та діяльності низки церковних товариств і братств, які відігравали важливу роль у житті Церкви. Йдеться про Марійську дружину жінок (очільниця О. Кашубинська), Товариство українських студентів-католиків «Обнова» (голова І. Городецький), Товариство українських абсолютів богословії (очільник Т. Ванчицький) та ін.

Українська Греко-Католицька Церква розгорнула чималу видавничу діяльність. Вона видавала найбільшу кількість періодичних видань порівняно з УАПЦ та Євангельською цервою – 8. Із них два – «Християнський шлях» і «Християнський голос» – стали поширеними тижневиками. Друкованим органом Церкви став «Урядовий вісник».

Наступною після УГКЦ за кількістю прихожан і духовенства у по-

¹⁵ Маруняк В. Цит. праця. – С. 310.

¹⁶ Городецький І. Цит. праця. – С. 14.

¹⁷ Б. а. Архипастир скитальників. Преосвященний Кир Іван Бучко (1915 – 1929 – 1949 – 1950). – Рим; Париж: Б. в., б. р. – С. 44.

¹⁸ Там само. – С. 49.

¹⁹ Городецький І. Цит. праця. – С. 29.

²⁰ Там само. – С. 35 – 36.

воєнній Німеччині була Українська Автокефальна Православна Церква.

У першій половині 1944 р. ієрархія і духовенство Української Автокефальної Православної Церкви за умов визволення й повторної окупації України радянськими військами змушене було залишити Батьківщину й податися в еміграцію. Перед від'їздом, 25 квітня 1944 р., українські православні владики на Соборі єпископів УАПЦ звернулися до вірян із Соборним архипастирським посланням. У ньому зокрема зазначалося: «Тепер маємо на чужині кілька мільйонів утікачів з України, котрі воліли відійти з Батьківщини й поневірятися в тяжких умовах еміграції, бо свідомі вони були того, що коли б зісталися на місці, то їх чекає страшне рабство, знущання, а в кращому випадкові смерть. Хіба це все не свідчить, що люди, після 25 літ більшовицької дійсності, не вірять більш совітській владі й уважають похід більшовиків на Україну новою ворожою навалю. Разом з вірними покинули рідну землю духовенство й єпископат»²¹. Окрім того, Собор єпископів УАПЦ закликав вірян «не вірити облесливій і шкідливій безбожницько-більшовицькій пропаганді про толеранцію релігії», «апелюйте всіми способами до християнських народів світу про облудну фальш і сатанинську загрозу безбожного більшовизму християнській культурі»²².

Опинившись у Німеччині, ієрархія та духовенство УАПЦ зустріли нові труднощі: недовіру нацистської влади і як наслідок – недопущення їх до багатотисячних українських православних вірян, яким забороняли відвідувати Служби Божі²³. Ситуація змінилася на краще після капітуляції Німеччини. УАПЦ була визнана як окрема від інших Церков інституція.

За даними дослідника В. Маруняка, у Німеччині перебувало 12 єпископів УАПЦ, на чолі з митрополитом Полікарпом, із них 8 – в американській, 2 – в англійській та 1 – у французькій зонах. Загалом у 1947 р. у Німеччині й Австрії перебувало 103 священники, 77 парафій, 57 таборових церков і 50 тис. вірян УАПЦ²⁴.

25 – 26 серпня 1947 р. в Ашафенбурзі з ініціативи групи «прихильників київських канонів 1921 р.» відбувся т. зв. «перший церковний з'їзд УАПЦ», у роботі якого взяло участь 67 осіб. На ньому з Української автокефальної православної церкви виділилася частина вірян, створивши соборноправницький рух («УАПЦ, оформлена у 1921 р.»). Українська громада засудила розкол в УАПЦ як шкідливе явище. У свою чергу Собор єпископів УАПЦ в Ашафенбурзі від 23 жовтня 1947 р. ухвалив вважати згаданий з'їзд «незаконним зборищем» і звільнити усіх його учасників від займаних у структурі УАПЦ посад²⁵.

На першому повоєнному Соборі єпископів Української Автокефальної Православної Церкви, що відбувся в Еслінгені 14 березня 1946 р., було прийнято ухвалу про необхідність об'єднання всіх православних українських осередків поза межами України, в одну Православну церкву українського народу. На шляху реалізації утворення єдиної УАПЦ

²¹ Мартирологія українських церков. / Упоряд. ред. Осип Зінкевич, Олександр Воронин : [у 4 т.]. – Торонто ; Балтимор : Смолосип, 1987. – . – Т. 1 : Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – 1987. – С. 766 – 767.

²² Там само. – С. 768.

²³ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / Іван Власовський : [у IV кн.]. – Нью Йорк : Друкарня Української Православної Церкви у США, 1975. – Кн. IV : (XX ст.). Частина друга. – 1975. – С. 281.

²⁴ Маруняк В. Цит. праця. – С. 310.

²⁵ Б. а. Історична подія в житті УАПЦ // Слово істини. – Вінніпег. – 1947. – Грудень. – Ч. 2. – С. 7.

митрополит Полікарп, Первоієрарх УАПЦ в еміграції, почав проводити переговори з архієпископом Іоаном Теодоровичем, який мав у своїй юрисдикції Американсько-Українську Православну Церкву, Українську Греко-Православну Церкву в Канаді й Українську православну місію в Бразилії. Архієпископ позитивно сприйняв пропозицію митрополита Полікарпа. Однак у ході тривалих переговорів ієрархи не могли дійти згоди з певних питань, зокрема «канонізації єпископського сану»²⁶. Окрім того, не сприяв церковному об'єднанню і процес реєміграції переміщених осіб до країн Європи та Америки, зокрема і духовенства УАПЦ, що розпочався від 1948 р. Водночас у 1950 р. відбулося об'єднання Американсько-Української Православної Церкви, очолюваної архієпископом Іоаном, з Українською Православною Церквою в Америці, очолюваною архієпископом Мстиславом. Як зазначалося у Соборному посланні єпископату об'єднаної УАПЦ у США, «історична вага наших Соборних постанов полягає ще і в тому, що вони є першим етапом до Всесвітнього Собору всіх частин Української Православної Церкви, поза межами поневоленої України існуючих»²⁷. Однак Всесвітнього церковного собору всіх частин УАПЦ поза Батьківщиною так і не відбулося, відповідно ідею церковного об'єднання не було втілено у життя.

Єпископат УАПЦ, розсіяний по території Німеччини, від самого початку не брав участі в організації церковного життя. Як наголошує церковний діяч Іван Власовський, організація церковного життя православних українців відбувалася знизу: «Впорядковували церкви для Богослужень миряни там, де знаходився поміж них український православний священник; іноді виписували священника з другої місцевості чи з якого табору»²⁸. Переміщені особи власноруч споруджували церкви, дбали про їхнє художнє оздоблення, про образи та усе, що було необхідно для проведення богослужінь.

У Соборному архиєпископському посланні у березні 1946 р. Собор Єпископів наголошував на величезній ролі православної віри, особливо на еміграції, для збереження національно-релігійного обличчя українців. Тож налагоджуючи церковно-релігійне життя УАПЦ у березні 1946 р. утворила Український православний богословсько-науковий інститут. Його очільником Синод призначив Івана Власовського. Основним завданням Інституту було здійснювати переклад богослужбових книг, підручників із Закону Божого, що подавалися до Священного Синоду для одержання благословення на їхнє видання. Тож незабаром побачили світ «Молитовник» (1946 р.), «Служебник» (1949 р.), «Часослов» (1950 р.), тощо.

Церковний з'їзд УАПЦ, що відбувся наприкінці 1947 р. у Регенсбурзі, зокрема ухвалив видавати раз на місяць журнал, на шпальтах якого висвітлювалося б життя Церкви та друкувалися матеріали релігійно-морального змісту для широкого кола читачів. Тож наступного 1948 р. було започатковано видання органу УАПЦ «Богословський вісник». Слід зазначити, що вийшло лише два номери часопису, тривалому видавничому життю якого стала на заваді фінансова реформа у Німеччині, у результаті якої чимало періодичних видань закрилися. У попередній, циклоstileвий період, УАПЦ видавала часописи

²⁶ Власовський І. Цит. праця. – С. 322.

²⁷ Там само. – С. 324.

²⁸ Там само. – С. 278.

«Церква і життя» і «Церковний вісник». Окрім того, протягом 1947–1950 рр. Синод УАПЦ видавав «Український православний календар», що становить цінну пам'ятку про діяльність УАПЦ у період ДіПі.

Українська Автокефальна Православна Церква переймалася проблемами релігійного виховання і навчання підростаючого покоління. З цією метою у початкових школах при таборових парафіях і гімназіях було запроваджено викладання Закону Божого й організовано видання відповідної навчальної літератури («Коротка наука Закону Божого, Старий Заповіт», «Священна історія Старого Заповіту», «Священна історія Нового Заповіту», «Короткий Православно-Християнський Катехизис», «Поширений Катехизис Православної Церкви Христової для середніх шкіл», «Коротка історія Православної Церкви»).

У повоєнні роки актуальною залишалася проблема підвищення кваліфікації духовенства і підготовки нових кадрів для УАПЦ. З цією метою 24 серпня 1946 р. засновано Богословсько-педагогічну академію УАПЦ в Мюнхені.

Поруч із УГКЦ та УАПЦ серед українських переміщених осіб у Німеччині діяла і Євангельсько-баптистська церква. Її очолював Комітет української Євангельської церкви під головування суперінтенданта Василя Кузіва. Станом на 1948 р. християни-баптисти мали у Німеччині понад 50 пасторів, місіонерів і кольпортерів.

Реалізуючи прагнення вірян до здобуття релігійної освіти було створено біблійну школу, у якій навчалось 20 студентів, а також недільні школи і гуртки молоді. Окрім того, Церква мала місійний подорожуючий хор і церковні хори²⁹. Друкованим органом євангелістів-баптистів був місячник «Дорога правди».

Церква переймалася проблемою реєміграції своїх вірян. У 1947 р. делегація Комітету української Євангельсько-баптистської церкви брала участь у Всесвітньому баптистському конгресі, що відбувався у столиці Данії. Українська делегація ДіПі, як згадував один з її учасників В. Гусарук, у своєму меморандумі просила надати допомогу вірянам у переселенні до США, Канади, Аргентини та інших країн і забезпечити їх роботою; переселити «проповідників на духовну працю в тих країнах, де відчувається потреба і де живе наш нарід»³⁰; взяти опіку над людьми похилого віку, особами з особливими потребами, хворими, вдовами та сиротами.

Таким чином, українське релігійне життя у таборах ДіПі Західної Німеччини у повоєнні роки було представлено Українською Греко-Католицькою, Українською Автокефальною Православною та Євангельсько-баптистською Церквами. Силами вірян у таборах ДіПі зводилися церкви, провадилося їхнє облаштування для проведення богослужінь. Церковні ієрархи надавали вірянам не лише моральну підтримку, а й, по-можливості, матеріальну, дбали про їхню реєміграцію до країн Європи та США.

²⁹ Гусарук В. Всесвітній Баптистський Конгрес у Копенгагені (29-го липня – 3-го серпня 1947 р.) / В. Гусарук // Дорога правди. – Кронберг. – 1948. – Ч. 4 – 5. – С. 22 – 23.

³⁰ Там само. – С. 23.

SUMMARY

Olena Podobyed

UKRAINIAN CHURCH AND RELIGIOUS LIFE IN THE DP CAMPS OF POSTWAR GERMANY

In this article the state of Ukrainian church and religious life in the DP camps Germany in 1945 – 1950; functions that are performed by the Church are clarified. The activity of hierarchs of Churches are analyzed.

Keywords: *Ukrainian Greek Catholic Church, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Evangelical Baptist Church, religion, DP camp, displaced persons, Germany.*

МАТЕРІАЛИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПРО АНТИРЕЛІГІЙНУ ПОЛІТИКУ В УКРАЇНІ 1920-1930 РР.

В статті відображено три етапи антирелігійної боротьби в Україні в 1920-х-1930-х роках, акцентовано увагу на законодавчих документах, які визначали кожен із етапів, охарактеризовано форми і методи антирелігійної боротьби та представлено матеріали НМІУ, які відображають антирелігійну політику в Україні в зазначений період.

Ключові слова: Національний музей історії України, релігія, більшовицький уряд, антирелігійна політика, антирелігійна боротьба, атеїзм, пропаганда, постанова.

Антирелігійна політика – один із пріоритетних напрямків діяльності більшовицького тоталітарного режиму, спрямований на формування в суспільстві атеїстичного світогляду. Згідно з політичним курсом правлячої більшовицької партії, витіснення релігії та її соціального інституту – церкви із суспільної свідомості було необхідною умовою будівництва соціалістичної держави. Тому партійно-радянське керівництво проголосило релігію історичним пережитком, «опіумом», з яким слід боротися і який необхідно викоринити. Оскільки у Російській імперії нараховувалося (станом на 1917 р.) близько 118 тис. культових споруд (церков, костелів, мечетей, синагог, сектантських молитовних будинків), понад 1000 монастирів, близько 300 духовних навчальних закладів¹, то антирелігійна боротьба набрала надзвичайно великого розмаху.

Антирелігійну боротьбу впродовж 1920-1930-х рр. умовно можна розділити на три етапи, кожен з яких розпочинався черговим визначальним законодавчим актом, ухваленим партійно-державним керівництвом: I-й етап (1917-1923 рр.) – «Декрет про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви», ухвалений Раднаркомом (Радою Народних Комісарів) 5 лютого 1918 р.; II-й етап (1923-1929 рр.) – резолюція XII з'їзду РКП(б) «Про постановку антирелігійної агітації і пропаганди»; III-й етап (1929-1930 рр.) – закон «Про релігійні об'єднання», схвалений 8 квітня 1929 р. ВЦВК (Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет) і РНК СРСР.

Антирелігійна політика в Україні, яка здійснювалася радянськими владними структурами, йшла у фарватері ідентичної політики більшовицької Росії. Українська законодавча база, форми та методи антирелігійної боротьби дублювали російські аналоги. Під егідою більшовицької партії маріонетковий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України проголосив 19 січня 1919 р. тотожний російському «Декрет про відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви». Згідно з цим декретом Церкву позбавили майна та права ним володіти, припинили державні субсидії церковним і релігійним організаціям, викладання релігії в школах було заборонено, релігійну символіку та атрибутику із навчальних закладів – вилучено. На виконання декрету Народний

¹ Про релігію і атеїстичне виховання/ Збірник документів і матеріалів. – К., 1979. – С.8.

комісаріат освіти України ухвалив низку постанов, зокрема: «Про релігійні обряди і викладання Закону Божого в радянській українській школі» (4 лютого 1919 р.); «Про духовні училища і семінарії» (15 лютого 1919 р.). Відповідно до постанов, були звільнені з посад викладачі Закону Божого; духовні школи передавалися у відання Народного комісаріату освіти і перетворювалися на загальноосвітні; заборонялося викладання релігійних предметів; духовенство позбавлялося права викладати в школах навіть після зречення сану.

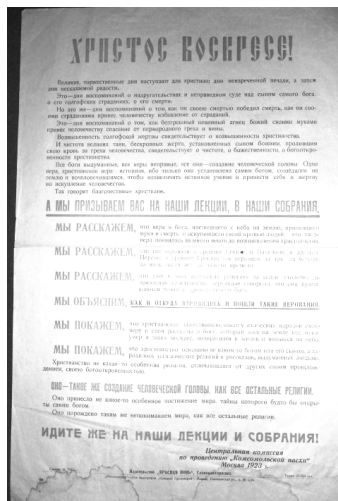

«Уходьте від попів, ксьондзів, патерів, рабинів, муллів в ряди тих, хто свідомо бореться за всяке фізичне і моральне розкріпачення» (рос.).² що входить до збірки музею.

Поряд із репресивними широко використувалися і агітаційно-пропагандистські форми антирелігійної боротьби. Важливе значення надавалося організації антирелігійних диспутів та лекцій переважно для робітничої і селянської молоді, червоноармійців та інтелігенції. Значною популярністю користувалися антирелігійні демонстрації, антирелігійні дні (або тижні), «комсомольські Пасхи» тощо. У фондах музею зберігається листівка «Христос Воскрес!», яку було видано 1923 р. в Москві Центральною комісією по проведенню «комсомольської Пасхи». В ній міститься заклик прийти на комсомольські збори та лекції, на яких розкажуть, пояснять, покажуть, що «християнство не якась особлива релігія,... воно породжене таким же нерозумінням світу, як всі інші релігії» (рос.).³

На пропозицію одного з ідеологів атеїзму І. Скворцова-Степанова, у 1922 р. була започаткована особливо цинічна кампанія боротьби зі святкуванням Різдва Христового та Великодня. На ці великі свята комсомол організовував так звані «карнавали», щоб перешкодити службам

На першому етапі антирелігійна боротьба зводилася переважно до обвинувачення духівництва в контрреволюційній діяльності і супроводжувалася моральним знущанням, конфіскаціями, арештами, розстрілами. Таким чином, релігія, в усіх її конфесійних проявах, поступово перетворювалася на об'єкт переслідувань і репресій. Показовим в цьому контексті є плакат із закликом:

² Національний музей історії України (далі – НМІУ): фонди. – Пл-660.

³ НМІУ: фонди. – Л-3103/1-2.

церквах. По всьому радянському просторі сотні людей поблизу храмів виспівували антирелігійні частівки, витанцювували у вбранні стародавніх язичницьких богів, християнських священнослужителів тощо. Підтверджує сказане вище доповідна секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору від заступника голови Державного політичного управління (ДПУ) К. Карлсона про антирелігійний карнавал, який відбувся 1929 р. на Великдень в Києві: «Учасники колони демонстрантів Жовтневого району випустили кілька ракет по віруючим під час хресного ходу біля Стрітенської церкви. Деякі віруючі отримали опіки. Ракети пускали також у автокефалістів, які молилися у Софійському соборі. З балкону УКРМЕТу у вівтар Софійського собору спрямовували світло прожектора, яке засліплювало духовенство, заважало богослужінню» (рос.)⁴.

Приводом для першої масової антирелігійної кампанії став голод 1921-1922 рр., який охопив південь України, Крим, Кубань, Поволжя. В зв'язку з цим Голова ВЦВК М. Калінін підписав 23 лютого 1922 р. декрет про конфіскацію церковних цінностей для боротьби з голодом у Поволжі. В Україні відповідну постанову підписав 8 березня 1922 р. Голова ВУЦВК Г. Петровський. Вилучення церковних коштовностей із Києво-Печерської Лаври розпочалося 8 квітня 1922 р. Цим питанням займалася спеціально створена урядова комісія. У результаті її діяльності загальна вага конфіскованих предметів становила – 64 кг золотом і 11,2 кг сріблом⁵.

Однак гуманна мета, задекларована в документах, дуже швидко переросла у відверто антирелігійну кампанію. Наприкінці березня 1922 р. почалася насильницька реквізиція церковних цінностей. У відповідь патріарх Тихон звернувся з посланням до віруючих Російської православної церкви, в якому застеріг проти вилучення освячених предметів, уживання яких не для богослужбового призначення забороняється канонами. На початку травня його було заарештовано за звинуваченням у контрреволюційній діяльності. Підтверджує сказане вище стаття «Патріарх Тихон перед Верховним судом Республіки»⁶ із газети «Більшовик» № 89 (155) 24 квітня 1923 р. Вона звинувачує патріарха і вищих священнослужителів у низці злочинів проти Радянської влади, а саме: протест проти вилучення церковних цінностей, відокремлення церкви від держави, контрреволюційна діяльність тощо.

Всіх, хто чинив опір вилученню предметів церковного культу, необхідних для здійснення богослужінь, жорстоко карали. Тільки у Харкові впродовж травня 1922 р. було розстріляно 187 осіб⁷.

До 1922 р. більшовицька влада не мала цілісної програми боротьби з церквою, хоча використовувала кожен можливість спрямовувати репресивні заходи проти духовенства й віруючих. 4 липня 1922 р. була створена Всеукраїнська антирелігійна комісія (ВАК) – Комісія Політбюро ЦК КП(б)У з антирелігійної пропаганди. Вона була аналогом агітаційно-пропагандистського відділу (згодом антирелігійної комісії) при ЦК РКП(б). Впродовж 1922-1929 рр. саме ВАК визначала всю антирелігійну політику в Радянській Україні. Вона відіграла головну роль у плануванні та здійсненні розколів православ'я в 1920-х рр.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДГОУ): Ф.1 – оп. 20. – Спр. 2994. – Арк. 25 зв.

⁵ Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922. – К., 1996. – С.71.

⁶ НМІУ:фонди. – Л-5481. – С. 1.

⁷ Ісиченко І. Історія христової церкви в Україні. – Харків, 2008. – С.289.

Другий етап антирелігійної боротьби започаткувала резолюція «Про постановку антирелігійної агітації і пропаганди», ухвалена XII з'їзд РКП(б) у 1923 р. Рішення з'їзду рекомендували розширювати атеїстично-пропагандистську роботу серед населення з метою комуністичного виховання трудящих та підвищення керівної ролі партії у всіх сферах життя радянського суспільства⁸. Не вдаючись до детального аналізу цієї постанови, варто зазначити, що антирелігійна пропаганда як напрямок державної антирелігійної політики більшовиків вперше була задекларована у новій Програмі партії, схваленій VIII з'їздом РКП(б) у березні 1919 р. В документі зокрема йшлося, що партія прагне повного зруйнування зв'язку між експлуататорськими класами і організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню трудящих мас від релігійних забобонів і організуючи найширшу науково-освітню і антирелігійну пропаганду. Шляхи практичного здійснення цієї настанови розглянув у травні 1921 р. пленум ЦК РКП(б), серед ухвал якого – «на місце релігійного світорозуміння поставити струнку комуністичну наукову систему»⁹.

Керуючись постановою російських більшовиків, ЦК КП(б)У в 1923 р. ухвалює «Тези по антирелігійній пропаганді». У вступній частині документу акцентовано увагу на тому, що «повне розвінчання і викриття попівщини; розкол православної Церкви» це здобутки партії в ході антирелігійної боротьби¹⁰. Тези закликали розгорнути масову атеїстичну пропаганду, заперечуючи існування Бога, викриваючи духовенство, зображуючи релігію як марновірство й забобонність; проводити масовий збір підписів про закриття церков; організовувати перепідготовку вчителів з метою удосконалення їхньої антирелігійної роботи; спонукати священнослужителів до зречення сану тощо. Дискримінація духовенства та утиски з боку владних структур призвели до того, що багато священників зреклися духовного сану. Якщо впродовж 1927–1928 рр. зреклося 179 осіб, то в 1929–1930 рр. – 2000 осіб¹¹.

В інших партійних документах, зокрема в резолюціях IX з'їзду КП(б)У «Про партбудівництво» і X з'їзду КП(б)У «Про завдання культурного будівництва на Україні», резолюції ЦК КП(б)У «Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду», питання про зміст, завдання і форми атеїстичного виховання трудящих були конкретизовані. Головним у цих документах була настанова про забезпечення тісного зв'язку атеїстичної роботи з практикою соціалістичного будівництва, всебічне розгортання боротьби з релігією і проведення її виключно засобами ідейного впливу на маси. Антирелігійна пропаганда охопила насамперед всі ланки освіти – від початкової до вищої. Було створено спеціальні курси для підготовки відповідних спеціалістів, викладалася методика антирелігійної роботи в інститутах політичної освіти, організовано видання антирелігійної літератури, періодики. Особлива увага приділялась наочній агітації. На підприємствах, у клубах, бібліотеках, хатах-читальнях і школах відкривались антирелігійні виставки, створювались кабінети чи куточки безбожників, випускались ілюстровані стінні газети. У великих містах організовувались антирелігійні музеї, які влаштуву-

⁸ История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти тт. – М., 1970. – Т.4. – Кн.1. – С.284.

⁹ Політична історія України. В 6-ти тт. – К., 2003. – Т.3. – С.201.

¹⁰ Ісиченко І. Історія христової церкви в Україні. – Харків, 2008. – С.296.

¹¹ Мартирологія Українських Церков: У 4-х тт. – Торонто-Балтимор, 1987 – Т.I. – С.1031.

вали для відвідувачів антирелігійні вистави, лекції, екскурсії. У фондах музею зберігається фотографія, на якій зображено червоноармійців під час екскурсії до антирелігійного музею, а зі звороту – напис: «...З наближенням Великодня значно зросло відвідування музею різними екскурсантами...» (рос.)¹².

Наочною антирелігійною агітацією опікувалася Спілка войовничих безвірників СРСР. В Україні діяв республіканський філіал СВБ СРСР – «Спілка войовничих безвірників України» (далі – СВБУ), яка до 1929 р. мала назву – «Спілка безвірників України». Початком її організаційного оформлення слід вважати 21 квітня 1926 р., коли Оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про створення в республіці антирелігійного товариства. У Харкові для проведення підготовчої роботи була створена Тимчасова Всеукраїнська Рада Спілки безвірників на чолі з Дмитром Ігнатюком. Серед завдань Ради – створення первинних осередків безвірників, розробка інструкцій та програм, підготовча робота до проведення установчого з'їзду тощо. Перший Всеукраїнський з'їзд безвірників (11 травня 1928 р.) організаційно оформив Спілку безвірників УСРР, затвердив тези і ряд резолюцій, які визначили основні завдання й методи діяльності Спілки та обрав керівний апарат – Центральну Раду Спілки безвірників УСРР. Згідно з архівними документами за 1929 р.: «На початку 1928 р. кількість членів спілок безвірників на Україні дорівнювала 20.000. Зараз в спілках нараховується вже не менше 150000 чол. Є округи, де робота С.Б. поставлена майже зразково, наприклад, Проскурівщина, Кременчуччина, Одещина, Київщина»¹³.

Під керівництвом компартії Спілка організовувала масову антирелігійну роботу: атеїстичну агітацію та пропаганду, включно з висміюванням і цькуванням духовенства і віруючих, закриттям храмів і монастирів, нищенням ікон, церковних книг та атрибутики тощо; видавала журнал «Безвірник» (1925-1935 рр.), газету «Войовничий безвірник» (1929-1939 рр.), тижневик «Безбожник» та неперіодичну антирелігійну літературу. В експозиції музею представлено примірник газети «Войовничий безвірник» № 11 за 5 квітня 1930 р. з матеріалами про роботу пленуму Центральної Ради Спілки войовничих безвірників України. Серед ухвал пленуму: «У відповідь на лютування наших ворогів підсилено боротьбу з релігійним дурманом. Доб'ємося того, щоб всі трудящі заспіль зрозуміли контрреволюційну суть релігії й з презирством відкинули від себе релігійні забобони»¹⁴.

Впродовж 1936-1937 рр., в умовах жорстокого сталінського терору, поряд із посиленням антирелігійного тиску на віруючих, здійсню-

¹² НМІУ:фонди. – Ф-10948.

¹³ ЦДАГО: Ф.1. – Оп.20. – С.2917. – Арк.78.

¹⁴ НМІУ:фонди. – Л-3277.

валася широкомасштабна кампанія звинувачень у ворожій діяльності проти керівників місцевих спілок, які нібито своїми злочинними діями розвалили роботу товариства. Ворогами народу було оголошено майже весь керівний склад СБВ УСРР на чолі з Д. Ігнатюком. Переломним моментом у подальшій діяльності Спілки стала постанова ЦК КП(б)У від 13 травня 1937 р. «Про стан антирелігійної пропаганди та роботу Українського товариства «Войовничий безвірник», яка зобов'язувала партійні органи на місцях відновити діяльність первинних осередків безвірників, особливу увагу звернути на залучення до товариства нових членів та переглянути і зміцнити керівні структури. Спілка войовничих безвірників УСРР за час свого існування відіграла роль вдалого засобу для втілення в життя антирелігійних директив партії та держави.

ВУЦВК постановою від 12 жовтня 1927 р. затвердив Адміністративний кодекс УСРР, один із розділів якого був присвячений релігійним культам. На розвиток відповідних положень цього кодексу була видана Інструкція «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад і про систему обліку адмінорганами складу релігромад і служителів культу» (23 червня 1932 р.). В документі акцентовано, що релігійні об'єднання не повинні займатися іншою діяльністю, окрім спрямованої на задоволення релігійних потреб віруючих.

8 квітня 1929 р. ВЦВК і Раднарком СРСР схвалили закон «Про релігійні об'єднання», який започаткував третій етап антирелігійної боротьби та на шістдесят років визначив релігійну політику влади. Усі положення закону були спрямовані на роз'єднання церковної спільноти, перетворення Церкви на неорганізований конгломерат незалежних громад, а також на взяття будь-яких релігійних дій під контроль влади. Православ'я з його морально-духовними цінностями оголошувалося перекрученим світорозумінням. Будь-яка церковна діяльність поза межами храмів заборонялася, і розглядалася як релігійна пропаганда. Закон забороняв проводити загальні збори релігійних організацій без дозволу влади (ст. 12), займатися доброчинною діяльністю (ст. 17), скликати релігійні з'їзди та наради (ст. 20), видавати релігійну літературу, викладати релігійні вчення в закладах, не призначених для цього спеціально (ст. 18). Усі культові споруди вважалися державною власністю і могли передаватися церковним громадам лише в тимчасове користування. Громади, яким було передано храми, зобов'язувалися безперешкодно допускати уповноважених до їхнього огляду в будь-який час (ст. 29). Заборонялося організовувати групи, гуртки, відділи для навчання релігії¹⁵. Цей закон започаткував новий етап юридичних обмежень і утисків церковних спільнот. На виконання нового закону Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР видав 1 жовтня 1929 р. постанову, якою було запроваджено обов'язкову реєстрація духовенства. З того часу і до розпаду Радянського Союзу священнослужитель мав право здійснювати богослужіння лише за умови наявності в нього довідки про реєстрацію у відповідному державному органі. Це служило ефективним знаряддям для втручання у внутрішнє життя Церкви та здійснення тиску на священнослужителів.

В газеті «Правда» 3 січня 1930 р. була надрукована постанова про те, що всі обмежені в правах особи (до них належали і священники) по-

¹⁵ Ісиченко І. Історія христової церкви в Україні. – Харків, 2008. – С.290

винні бути виселені з усіх націоналізованих приміщень, а також із тих, що належать кооперативам і промисловим підприємствам. На цей час всі церковні й парафіяльні будинки були націоналізовані. Отже, більшість священників були позбавлені житла.

Завдання атеїстичної пропаганди та агітації розглядалися на Всеукраїнському з'їзді сільських політосвітіробітників, що проходив у Харкові 6-10 січня 1930 р. Не ставлячи за мету проаналізувати всі ухвали, варто акцентувати увагу на завданнях з антирелігійної роботи серед жінок. В постанові наголошувалося, що «...треба звернути увагу на антирелігійну роботу серед селянок. Необхідно ознайомити селянку із історичною роллю релігії в справі правового закріплення жінки. Треба викривати класову роль всякої релігії, висвітлювати антигігієнічність релігійних обрядів, шкідливість постів, треба взяти заходів до втягнення наймичок, біднячок та середнячок до осередків безвірників та притягти їх до активної боротьби проти релігійних пережитків»¹⁶. Окрім власне завдань атеїстичної пропаганди, сама дата проведення з'їзду — на Різдво теж вказує на антирелігійну спрямованість даного заходу.

На рубежі 1920-1930-х рр. боротьба проти Церкви посилилася. В цей період місцева влада отримала беззастережне право вилучати церковні дзвони, мотивуючи такі дії браком міді для індустріалізації. В січні 1930 р. до одеського заводу «Червоний профінтерн» прибув потяг, на одному з вагонів був напис: «Робітники Херсонщини шлють дзвони з усіх церков на підсилення індустріалізації країни. Хай замовкнуть дзвони по всьому Радянському Союзу!»¹⁷. Із дзвонів згодом мали бути виготовлені запасні частини для тракторів.

Крім того, в цей період духовенство та парафії обкладалися великим податком: у разі несплати — арешт, а парафії ліквідовувалися. Так в Україні було закрито молитовних будинків: 1924-1925 рр. — 46; 1926 р. — 28; 1927 р. — 58; 1928 р. — 97; 1929 р. — 136; 1930 р. — 234¹⁸. В 1932 р. розпочалася нова кампанія нищення культових споруд. Архівні дані станом на квітень 1932 р. свідчать: «На Україні досі залишаються 9 тис. молитовних будинків, 10,5 тис. релігійних громад, 9,2 тис. служників культів всіх напрямків»¹⁹. Впродовж 1933-1934 рр. в Україні було зруйновано майже 80% церков. Наприкінці 1936 р. в Україні діяло тільки 9% з дореволюційного числа культових споруд²⁰.

В 1920-1930 рр. тотальний наступ на релігію та Церкву передбачав цілий комплекс репресивних заходів, який був зумовлений загальною атеїстичною спрямованістю тоталітарної влади. Антирелігійна політика радянських владних структур відповідала певним теоретичним засадам комунізму і виражалась у законодавчих актах. Радянське законодавство відображало ставлення більшовицької партії до релігії, як до останньої «легально діючої контрреволюційної сили», що мала вплив на широкі прошарки суспільства. Правові норми поставили релігію поза законом, оскільки позбавляли Церкву — майна, духовенство — громадянських прав, релігійні організації — умов існування.

Трансформація антирелігійної політики у 1920-1930 рр. відбувала-

¹⁶ НМІУ:фонди. — РА-1211.

¹⁷ НМІУ:фонди. — РА-1211. — С.1033.

¹⁸ Мартирологія Українських Церков: У 4-х тт. — Торонто-Балтимор, 1987 — Т.І. — С. 908.

¹⁹ ЦДАГО: Ф.1 — оп.20. — Спр.5309. — Арк. 6.

²⁰ Історія релігії в Україні. — К.,1999. — С. 51.

ся відповідно загальнодержавним тенденціям. Контролюючі і регулюючі функції все більше переходили у компетенцію караючих органів; реальна влада все більше сконцентровувалася в структурах НКВС та ДПУ. В другій половині 1920 рр. та впродовж 1930 рр. силові методи регулювання релігійного життя, сувора регламентація не тільки зовнішніх проявів діяльності релігійних організацій, а й втручання у внутрішні справи Церкви стали основою політики радянської держави.

Переслідування духовенства почалося з часу проголошення радянської влади, але систематичне знищення набрало сили наприкінці 1920 рр. Проти священнослужителів використовувалися всі форми соціального тиску: юридична безправність, матеріальна залежність, моральне знущення, притягнення до кримінальної відповідальності, фізичне знищення. В результаті, на середину 1930 рр. духовенство, як соціальна категорія, практично зникло.

Нищення матеріальної бази Церкви – закриття, руйнування чи використання не за призначенням храмів, вилучення культових предметів та церковної атрибутики – проводилося масово і з порушенням чинного законодавства. Такі дії наносили велику шкоду пам'яткам церковної архітектури, позбавляли віруючих можливості задовольняти свої релігійні потреби, примушували приховувати релігійні почуття, унеможливлювали передачу релігійних традицій підрастаючому поколінню.

Однак компартійно-радянське керівництво розуміло, що викоринити релігію і скасувати церковні громади неможливо, поки є віруючі. Тому створені під егідою партії антирелігійні комісії активно займалися насадженням войовничого атеїзму і підривом існуючих Церков, у тому числі шляхом їх розколу. Ліквідуючи церковні громади і знищуючи храми, більшовицько-радянське керівництво не могло знищити релігійного світогляду, особливо дорослого населення. Більш успішним виявилося насадження «наукового атеїзму» серед молоді та дітей. Поступово почало формуватися покоління радянських людей, позбавлене в основній своїй масі віри в Бога. Пануючий державний атеїзм спричинив глибокі моральні деформації в суспільстві та зростання бездуховності.

SUMMARY

Olena Bunyak

MATERIALS NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE ANTI-RELIGIOUS POLICY IN UKRAINE 1920 – 1930

The article describes three stages of anti-religious struggle in Ukraine in 1920 - 1930. Attention is focused of the legislative documents that define each of the stages. Forms and methods of anti-religious struggle is characterized by materials of NMTU and reflected the anti-religious policy in Ukraine during this period.

Keywords: *National Museum of History of Ukraine, religion, the Bolshevik government, anti-religious policy, anti-religious struggle, atheism propaganda resolution.*

ПРОГОЛОШЕННЯ АВТОКЕФАЛІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СИНОДАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ ТА ІНШІ АВТОКЕФАЛІСТСЬКІ РУХИ 1920-Х РР.

Статтю присвячено огляду проголошення автокефалії різними церковними спільнотами впродовж 20-х – 30-х рр. ХХ-го ст., окрім відомої УАПЦ формації 1921 р. Здійснено спробу аналізу причин такого масового переходу до самостійної форми існування, та розглянуто причетність до зазначених процесів керівних органів СРСР та їх спеціальних структур.

Ключові слова: Українська Синодальна Церква, обновленці, тихонівська Церква, Діяльно-Христова Церква (ДХЦ), Жива Церква, булдовщина, братство, Державне Політичне Управління (ДПУ).

«Незалежній Державі – Незалежну Церкву». Таку думку багаторазово висловлювали ієрархи Української Православної Церкви. Проте сама ця Церква майже постійно перебувала в підлеглих спершу до Вселенського Патріархату, пізніше – до Московського, тобто не мала автокефального статусу. В моменти, коли ж українському народові вдавалось усамостійнити буття Українського Православ'я, останнє починало страждати на різні внутрішні розбрати, котрі завершувались розколами, утвореннями нових церковних інституцій. Проте, якщо поглибити дослідження, часто виявляється, що такі розколи мали штучне походження.

Сьогодні в Україні міжцерковна ситуація характеризується наявністю кількох Православних Церков різної юрисдикції. Незважаючи на те, що неодноразово робилися спроби розрішити таку ситуацію та створити єдину Помісну Українську Автокефальну Православну Церкву¹, реальних змін так і не відбулось. На разі весь український православний люд зосередився на очікуванні об'єднавчого Собору УПЦ КП та УАПЦ, котрий має відбутися у вересні цього року². Проте, досвід попередніх перемовин закінчувався нічим, точніше кажучи не явкою єпископату УАПЦ на об'єднавчі заходи. Це породило низку гіпотез про те, що сьогоднішня УАПЦ є спеціальним утворенням Російської Православної Церкви на релігійному поприщі України. Адже не потрібно бути фаховим теологом чи каноністом, щоб прослідкувати причетність РПЦ та УПЦ МП до кривавих подій, що тривають на сході України. Для того, щоб виховати в народі братоненависницьку ідеологію, потрібно не мало часу. Власне, пропагування ідеї «русского мира», котрим займається РПЦ та УПЦ МП, є нічим іншим, як нав'язування сепаратизму, російського шовінізму та відступлення від власної національно-історичної самоідентифікації та культурної самобутності³. Така політика ще

¹ Заключне рішення спільної конференції єпископату Української Православної Церкви Київського Патріархату та Української Автокефальної Православної Церкви від 11 жовтня 2005 р. в м. Києві // Матеріали до Першого церковно-громадського форуму “За Помісну Українську Православну Церкву”. – К.: Вид. відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2005. – С. 33-34.

² Звернення до Української Автокефальної Православної Церкви щодо об'єднання // <http://www.cerkva.info/uk/patrosplannia/7051-uaoc-zvern.html>

³ Після відвідин Почаївської лаври прочани вирішили перейти до Київського Патріархату // http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uoc/60335/

страшніша й небезпечніша за криваві радянські чистки, адже тоді просто вбивали або кидали за ґрати інакомислячих, а тепер із місцевого населення формують яничар, вовків в овечій шкурі, котрі радо вітають втручання Кремля та РПЦ в життя України. Результат такої ідеологічної боротьби проти українського народу – окупований Крим та АТО, оскільки на анексованих територіях нашої Батьківщини виявились мешканці, котрі радо вітали російських «визволителів».

Проте Росія була майстерна на такі підступні кроки, що сьогодні отримали назву гібридної війни, ще в роки Радянського Союзу. І те церковне розмаїття, що ми спостерігаємо сьогодні в Україні, є не новим. Для кращого розуміння нинішніх процесів варто прослідкувати аналогії в історії Українського Православ'я. Відтак, осмислення сучасних процесів через призму минулого досвіду робить це дослідження своєчасним та актуальним.

Оскільки більшість процесів, про які йтиметься нижче, були анти-українськими спецпроектами, документи про ці події довгий час перебували під грифом «секретно». Це обумовило, що левова частка із них сьогодні не є опублікованою, але знаходиться у відкритому доступі в архівах. Найбільше їх зосереджено в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), м. Київ. Оскільки справ із зазначеної тематики надзвичайно велика кількість, наведемо лише фонди, у котрих вони знаходяться. Це фонд № 1, описи № 2, 5, 6, 7, 8; фонд № 2, описи № 1, 2; фонд № 5, описи № 2, 3; фонд № 166, описи № 2, 10; фонд № 3984, опис № 1 та фонд № 4215, опис № 1.

Серед історіографів напевно найбільше уваги зазначеній тематиці приділила Алла Киридон у своїх працях: «Про причини появи обновленського руху в Україні»⁴, «Агонія сподівань: взаємини Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) і радянської влади в середині 1920-х років»⁵, «Всеукраїнський церковний обновленський з'їзд духовенства і мирян (13-16 лютого 1923 року)»⁶, «Обновленство в Україні. Група Православного українського прогресивного духовенства і мирян на Полтавщині (початок 20-х років XX століття)»⁷, «Обновленство в Україні: причини виникнення та спроби періодизації»⁸ та багато інших. Інші дослідники сучасності такі, як прот. В. Клос, А. Зінченко теж мають певні напрацювання із цієї тематики. Також інформацію про описувані події можна почерпнути із типових досліджень з історії Українського Православ'я періоду XX-го ст. тощо.

Пожвавлення різних соціологічних процесів після падіння царату 1917 р. дало можливість з новими силами та надіями боротися за незалежне буття своєї Церкви та держави. Проте така динаміка подій поро-

⁴ Киридон А. М. Про причини появи обновленського руху в Україні // Різдво Христове. 2000. Ст. і матеріали. – Л.: Логос, 2001. – С. 68-72.

⁵ Киридон А. М. Агонія сподівань: взаємини Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) і радянської влади в середині 1920-х років // Наук. вісн. Чернівецького ун-ту: Зб. наук. пр. – Чернівці: Рута, 2005. – Вип. 240-241: Філософія. – С. 154-162.

⁶ Киридон А. М. Всеукраїнський церковний обновленський з'їзд духовенства і мирян (13-16 лютого 1923 року) // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД; Редкол. І.Б. Матіяш (гол. ред.) та ін. – К., 2004. – Т. 12. – С. 162-173.

⁷ Киридон А. М. Обновленство в Україні. Група Православного українського прогресивного духовенства і мирян на Полтавщині (початок 20-х років XX століття) // Історична пам'ять: Наук. зб. – Полтава: АСМІ, 2003. – № 1-2. – С. 24-31.

⁸ Киридон А. М. Обновленство в Україні: причини виникнення та спроби періодизації // Історична пам'ять: Наук. зб. – Полтава: АСМІ, 2000. – № 1-2. – С. 152-160.

дила певні негативні наслідки у релігійному житті України. Одним із них було численне проголошення автокефалії різних Церков, а подекуди і окремих парафій⁹. І далеко не завжди таке незалеження було породженням патріотичних намірів українського народу.

Частина духовенства із тихонівської Церкви (РПЦ – авт.), котра була прихильною до реорганізації та оновлення внутрішньоцерковного життя, виникла одразу після 1917 р. та, не знайшовши підтримки в РПЦ, знайшла її в ДПУ, котра ініціювала створення групи священників під назвою «Жива Церква», котра також започаткувала видавництво журналу з такою ж назвою. Такий синтез в скорому часі спричинив утворення нових церковних угруповань, котрі мали за мету привнести до устрою Православної Церкви певні нововведення, за що й отримали загальну назву обновленського руху.

Як відомо, основна мета політичного керівництва більшовицького режиму у питаннях релігії яскраво була висвітлена в одному з партійних циркулярів: «Зіштовхуючи між собою різні напрямки, течії, секти, церкви, вірування, Радянська влада прагне до того, щоб у взаємній боротьбі вороги дискредитували й топили один одного»¹⁰.

Отже, зі сторони радянського режиму робилися цілеспрямовані кроки для підриву і розколу церковного середовища зсередини шляхом сприяння утворенню нових релігійних угруповань та зіштовхування їх із уже існуючими. Головне завдання цієї політики зводилось до нейтралізації впливу всіх релігійних організацій, їх поступового знищення й перетворення радянського суспільства на одноманітний атеїстичний заповідник, у якому всяка ідеологія вичерпувалася б лише офіційною – комуністичною¹¹.

Як уже зазначалось вище, для ДПУ для зручності боротьби, простіше було мати справу не з сильним, централізованим центром, а з поодинокими групами. З цією метою режим вдавався до самих різноманітних вигадок, аби лише не надавати реєстрації УАПЦ як інституції, до якої потім просто могли б вписуватися нові парафії.

Натомість ДПУ могло зареєструвати парафію за умови, що в її статуті не буде згадки про приналежність до УАПЦ, і парафія реєструватиметься як братство. Воно отримувало певну назву, але так, щоб всі ці зареєстровані гуртки мали в різних містах різну назву, щоб менше було між ними спільного і не створювалось єдинство. Для прикриття ця ідея могла мати прогнозований успіх, зважаючи на те, яку роль відігравали братства впродовж історії Української Православної Церкви.

Більше того, таку практику почали застосовувати навіть до уже зареєстрованих парафій УАПЦ. Для прикладу, митрополит Василь Липківський навів такий спогад: у Миколаєві парафіяльну раду викликали в ДПУ і запропонували переєструвати парафію як братство. Коли парафіяльна рада відмовилась, у неї просто відібрали храм і віддали

⁹ Історія християнської Церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис) / АН України. Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії; Відп. ред. О. С. Онищенко. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 66.

¹⁰ Клос В., прот. «Щоб у взаємній боротьбі вороги дискредитували й топили один одного», або ДХЦ у планах ДПУ // Труди Київської Духовної Академії: богословсько-історичний збірник Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату / ред. кол.: єп. Переяслав-Хмельницький і Бориспільський Епіфаній (Думенко) – гол. ред. [та ін.]. – [К.], 2011. – № 8. – С. 29.

¹¹ Зінченко А. Визволитися вірою. – К.: Вид-во «Дніпро», 1997. – С. 236.

його громаді, котра зареєструвалась як «Українське Церковне Братство». Подібний випадок був і в Одесі, коли в громаді відібрали Покровський собор і сказали, що повернуть лише за тієї умови, якщо громада перетвориться на братство та прийме статут «Братства Відродження»¹².

На початку 1924 р. таке братство з'явилося і в Києві, зареєструвавшись під назвою «Діяльна Христова Церква» (ДХЦ). Під статутом ДХЦ підписалися колишній голова ВПЦР Михайло Мороз, прот. К. Янушевський, єп. Степан Орлик, а також єп. Петро Тарнавський – член ВПЦР та настоятель собору св. Софії. Після загострення стосунків із кліром храму, він пішов з собору і тут же отримав мандат на Михайлівський монастир, що знаходився поруч. Золотоверхий собор став центром ДХЦ. Очевидно, що такі дії мали на меті розділення, а потім і цілковите знищення парафії св. Софії – оплот УАПЦ. Не виключено, що радянська влада розраховувала на те, що з храму св. Софії піде частина прихожан за своїм настоятелем. Проте цього не сталося¹³.

Спершу УАПЦ вітало такий рух, тому що дійсно передбачалось повернення до тієї могутності і впливовості братств, котрі були в попередні віки, але після детального вивчення питання ВПЦР зрозуміла, що нічого спільного тут немає і на черговому зібранні прийняла рішення усі такі братства, в статуті яких не прописано приналежність до УАПЦ, вважати не належними до цієї Церкви.

В свою чергу, ДХЦ публікувала в пресі різного роду наклепи на УАПЦ, у т. ч. і її очільника, що, між іншим, дуже нагадує сьогодишню політику УПЦ МП по відношенню до УПЦ КП, котра замість якихось обґрунтувань своїх протестів щодо автокефалії Українського Православ'я просто поливає брудом її очільника, та звинувачувала їх у двозначності по відношенню до радянської влади й у зв'язках із контрреволюціонерами. Також ДХЦ намагалася переводити на свій статут парафії УАПЦ, демонструючи цим те, що це окрема структура, але в той же час не перестаючи поминати за богослужінням ВПЦР та митрополита Василя Липківського¹⁴. Це, очевидно, робилось для того, щоб не викликати зайвих підозр в свою адресу зі сторони цюної приєднаних громад.

Окрім того, що ДХЦ отримала реєстрацію та ще й один з найголовніших храмів Києва, підтверджувати той факт, що це було дітище комуністичного режиму, а не українських патріотично налаштованих осіб, може і те, що, згідно свідчення касової приходської книги Михайлівського монастиря, видатки суттєво перевищували доходи, інколи вдвічі. А храм продовжував свою роботу, утримував хор і причет¹⁵. Зрозуміло, що в умовах радянського режиму за такої фінансової неспроможності будь-яка інша парафія змушена була б закритися. Очевидно,

¹² Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т. 5 кн. / Іван Власовський. – Нью-Йорк; Бавнд Брук: Українська Православна Церква в С.Ш.А., 1961. Репринт-не вид.: К.: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. – Т. 4. – Частина 1 (XX ст.). – С. 184-185.

¹³ Липківський В., митр. Історія Української Православної Церкви. Розділ 7: Відродження Української Церкви / Із вступом і замітками протопресв. С. В. Савчука. – Вінніпег, 1961. – С. 132.

¹⁴ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т. 5 кн. / Іван Власовський. – Нью-Йорк; Бавнд Брук: Українська Православна Церква в С.Ш.А., 1961. Репринт-не вид.: К.: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. – Т. 4. – Частина 1 (XX ст.). – С. 186-189.

¹⁵ ЦДАВО України в м. Києві. Ф. 4215 – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1-1зв., 2, 6, 9-10.

що ДХЦ отримувала фінансування від держави¹⁶.

Проте надто низький авторитет ДХЦ у народі і неможливість за допомогою цієї структури розкласти УАПЦ зсередини, обумовили її непотрібність для влади¹⁷. 14 жовтня 1926 р. ВПЦР розпочала роботу Покровських зборів, на яких було визначено умови прийняття парафій і членів братств ДХЦ до УАПЦ. Повністю цей процес закінчився до кінця 1927 р.

Ще однією церковною структурою, що була породженням комуністичного режиму, була Синодальна або Обновленська Церква. Більшовицький режим змусив багатьох ієрархів РПЦ взяти участь в утворенні цієї Церкви: впродовж 1922 – 1923 рр. в Україні до Обновленської Церкви перейшло 15 єпископів з Московського Патріархату.

В лютому 1923 р. у Києві відбувся церковно-обновленський з'їзд, який проголосив автокефалію та створив Всеукраїнське Вище Церковне Управління.

29 квітня в Москві розпочав роботу Помісний Собор Обновленської Церкви, до якої на той час належало близько 70 % парафій РПЦ. Собор підтримав жовтневу революцію, анулював тихонівську анафему радянській владі, позбавив патріарха Тихона сану і ліквідував патріаршу систему управління, а також підтримав тезу, що більшовицька держава лише одна у всьому світі державними методами може втілити ідеали Царства Божого; дозволено одружений єпископат та здійснено перехід на григоріанський календар. Як виконавчий орган було обрано Вище Церковне Управління, яке очолив митрополит Антонін (Грановський).

Після усунення митрополита Михайла (Єрмакова) від церковного управління в Україні 25 – 27 жовтня 1923 р., обновленці скликали Всеукраїнський Помісний Собор. Наслідуючи зміни у Москві, Собор обрав Всеукраїнський Священний Синод, головою якого обрали архієпископа Пімена (Пегова) із возведенням в митрополичий сан. Також на Соборі було розглянуто питання відношення до УАПЦ, згідно чого автокефалістів звинувачено у політиканстві, УАПЦ названо «липківщиною» та визначено неканонічною.

Проте співпраця духовенства обновленців з владою стала очевидною для широких мас населення, через що в першій половині 1924 р. Обновленська Церква втратила майже 1000 парафій. Відтак, ДПУ активізувало підтримку цієї Церкви, одночасно посиливши тиск на РПЦ («тихонівців») та УАПЦ (автокефалістів). Це призвело до утвердження обновленців на Волині й Поділлі, а впродовж 1925 р. до них перейшло кілька важливих київських громад, у т. ч. і Володимирський собор та Києво-Печерська Лавра¹⁸.

1925 р. відбувся II Всеукраїнський Собор Обновленської Церкви, на якому було оголошено про автокефалію цієї Церкви і відтепер вона отримала назву Всеукраїнської Православної Автокефальної Синодальної Церкви. Попри такі зміни, організаційно це церковне утворення не офіційно, але фактично залишалося підпорядковане Москві. Най-

¹⁶ Пилявець Л. Хрещениця ДПУ. З історії Діяльно-Христової Церкви // Людина і світ. – 1992. – № 5-6. – С. 26-29.

¹⁷ Бабенко Л. Більшовицька партія і спецслужби: пріоритети у боротьбі з релігією (20-30-ті роки XX століття) // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Л.: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; вид-во «Логос», 2012. – Книга І. Частина І: Історія. – С. 76-84.

¹⁸ Зінченко А. Новітня історія релігійних спільнот в Україні: навч. посіб. для студ. спец. «Історія» / А. Зінченко – К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – С. 112-114.

цікавіший момент із оновленнями той, що їхню автокефалію було визнано Вселенським Патріархатом, що черговий раз демонструє силу впливу і можливість маніпулювання церковними ієрархами та канонами світською владою.

Оновленська Церква приваблювала людей лояльним ставленням до радянської влади, демократичними реформами внутрішньоцерковного життя, наприклад правом вільного вибору мови богослужіння, меншим радикалізмом порівняно із УАПЦ під керівництвом митрополита Василя Липківського та канонічною ієрархією у тому розумінні, що її духовенство походило із РПЦ¹⁹. Знову ж таки, черговий казус сучасності – першопочаткова ієрархія УПЦ Київського Патріархату теж була у свій час рукоположена в РПЦ, але чомусь канонічною історіографія її не називає і Вселенський патріарх теж особливо не квапиться із визнанням.

Менше з тим, після ліквідації УАПЦ, для більшовицького режиму статус автокефальної для української філії Оновленської Церкви став небажаним і 20 грудня 1934 р. Всеросійський Священний Синод цієї Церкви ліквідував цей статус, хоча після визнання Константинополем він не мав права цього робити, що вкотре засвідчило, що ця Церква була виключно державницьким утворенням з метою спекулювання народними масами та розкладанням церковного середовища.

Наступного року влада ліквідувала і сам Всеросійський Священний Синод, а 1937 р. ліквідовано останні оновленські громади. Згодом, 1943 р., Сталін зустрівся із патріархом Сергієм (Страгородським), що означало легалізацію тихонівської Церкви, тобто РПЦ, та остаточний крах сподівань, що держава відновить співпрацю з оновленнями; згодом було узгоджено умови приєднання до РПЦ оновленського духовенства: одружених архієреїв, не позбавляючи сану, вивезти за штат Церкви, а монашествуючих або овдовілих митрополитів та архієреїв прийняти в склад РПЦ, але митрополитів у сані архієпископів, а архієпископів у сані священнослужителів із можливим подальшим возведенням їх у єпископський сан²⁰. Таким чином оновленська Церква припинила своє офіційне існування.

Інше церковне угруповання, котре мало ознаки автокефальної Церкви та елементи з обрядовості оновленців, отримало назву на честь одного з ідеологів – єпископа Феофіла (Булдовського). Він був присутнім на I Всеукраїнському Православному Церковному Соборі 1921 р., на якому було проголошено УАПЦ та обрано митрополитом Василя Липківського, та, засумнівавшись в канонічності хіротонії за практикою Олександрійської Церкви, припинив підтримувати цей рух і в подальшому житті УАПЦ участі не брав. В той же час своїх ідей щодо українізації та соборноправності Церкви він не полишив.

У вересні 1922 р. тимчасово керуючий Полтавською єпархією єпископ Григорій (Лісовський) та єпископ Лубенський Феофіл (Булдовський) і ще 25 священників Полтавщини проголосили «Декларацію» про лояльність до радянської влади, прийняли статут братства «Прогресивне духовенство на Полтавщині» та ухвалили склад тимчасового комі-

¹⁹ Історія християнської Церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис) / АН України. Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії; Відп. ред. О. С. Онищенко. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 67; Преловська І. Історія Української Православної Церкви 1686-2000 рр. – К., 2010. – С. 192-193.

²⁰ Соколов И., диак. История оновленческого раскола в РПЦ 1922-1946 гг. – Дипломная работа, К., 2004 (науч. руковод. прот. Георгий Соменюк). – С. 179-181.

тету цієї групи, ставши на шлях оновлення церковного життя²¹.

4 – 5 червня 1925 р. у м. Лубни на Полтавщині відбувся Собор прихильників цієї групи духовенства, на якому були присутні 5 єпископів, хіротонізовані або РПЦ або Обновленською Церквою. Собор оголосив про створення нової течії Православної Церкви, яка була зареєстрована з назвою «Українська Православна Автокефальна Церква з канонічною преемственною ієрархією» (УПАЦ, іоаниківщина, булдовщина, лубенський розкол).

До цієї Церкви приєдналося Братське об'єднання парафій Української Православної Автокефальної Церкви (БОПУПАЦ), яке діяло на Поділлі в середині 1920-х рр. Братство очолював прот. Павло Погорілко, пізніше висвячений на єпископа обновленським митрополитом. Його ж обрано і предстоятелем новоутвореної Церкви з титулом «архієпископ всієї України». Проте він був лише номінальним лідером, основним стержем та ідеологом цього руху лишався єпископ Феофіл (Булдовський).

УАПЦ ця Церква назвала липківщиною та визначила її неканонічним утворенням. Єпископат РПЦ, котрий не долучився до булдовщини, а продовжував підтримувати патріарха Тихона (Белавіна), було оголошено розкольникими. В свою чергу, після відмови покаяння та повернення в лоно РПЦ, остання позбавила лідерів булдовщини сану та відлучила їх від Церкви²².

УПАЦ та Обновленська Церква виступали з претензіями бути канонічною альтернативою УАПЦ. В свою чергу, ДПУ вміло використовувала цю міжцерковну ворожнечу на роздроблення Церкви як такої для боротьби з нею та українським національним рухом.

На Чернігівщині діяла «Вільна прогресивна автокефальна українська Церква». З середини 1920-х рр. в Україні з'явився громади Істинно-Православної Церкви (ІПЦ), утворені петербурзьким митрополитом Йосифом (Петрових) і новгородським єпископом Дмитром (Любимовим) із-за незгоди з політикою місцеблюстителя Сергія (Страгородського). ІПЦ не була пов'язана з українською автокефалією, але також діяла як незалежна від Московського Патріархату. Самостійною оголосила себе і група «підгорнівців» («суздальців»), започаткована 1920 р. на Сумщині і Харківщині православним проповідником Степаном Підгорним. Фактично автокефальною стала і проголошена у січні 1935 р. Українська Православна Церква на Закарпатті, що вийшла з-під юрисдикції Сербської Православної Церкви²³.

Отже, 1920-ті рр. – це період масових проголошень автокефалії. Причини до цього були самі різні: національні, політичні, особисті та церковно-догматичні. Стільним знаменником більшості цих проголошень було бажання набути самостійність від московського центру та впровадити соборноправність у життя Церкви, скасувавши закоренілий устрій єпископського всевладдя на місцях.

У той же час, проблемою було те, що фактично кожна із цих прого-

²¹ Зінченко А. Новітня історія релігійних спільнот в Україні: навч. посіб. для студ. спец. «Історія» / А. Зінченко – К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – С. 114-115.

²² Крячко Н., свящ. Лубенский раскол и «иоанникиевщина» в в документах Патриаршей канцелярии // Вестник Церковной Истории / Ред.: архиепископ Истринский Арсений (председатель) и др. – М., 2008. – № 1. – С. 52-59.

²³ Історія християнської Церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис) / АН України. Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії; Відп. ред. О. С. Онищенко. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 67.

лошених Церков вважала виключно себе єдиноканонічною і закликала інші Церкви не до об'єднання, а до приєднання, тобто не пошуку компромісних рішень за столом перемовин та утворення єдиної Церкви, а входження однієї до складу іншої. Разом з тим, таке упереджене ставлення один до одного та відносно велика кількість подібних церковних утворень було вигідним для ДПУ, котра активно використовувала такі суспільні процеси для боротьби із Церквою загалом та українським національним рухом зокрема. Також не варто забувати той факт, що більшість цих церковних утворень виникли, завдячуючи сприянню ДПУ, а коли їхня діяльність не виправдала сподівань останньої, таким же чином їх було розформовано, асимільовано з РПЦ або ж просто знищено.

Отже, стверджувати, що післяреволюційні події стали чудовим ґрунтом для проголошення довгоочікуваних свобод, немає підстав, адже ці рухи в своїй більшості аж ніяк не були вираженням багатовікових прагнень українського народу до автокефального буття своєї Церкви, а були штучними утвореннями більшовицького режиму на тлі особистісних амбіцій декотрих ієрархів, котрі для останніх дали владу, а для перших – можливість впливати на релігійну ситуацію в Україні з метою розпорошення та подальшого повного знищення українського національно- та церковно-визвольного руху.

Як бачимо, Росія ще в ті часи використовувала ідеологічну тактику для боротьби з українським народом та з його прагненнями до самостійного державного й церковного буття. Сьогодні така політика знайшла своє втілення в ідеї «русского мира». Відтак, знання своєї власної історії можуть допомогти українській нації виробити імунітет до кремлівської пропаганди, розпізнати істинні політиканські наміри, котрі маскуються під Православ'ям, що в свою чергу допоможе зберегти єдність нашого народу та вистояти проти територіальних шовіністичних зазіхань північно-східного сусіда.

SUMMARY

Deacon Sergiy Bashynskyi

The article is devoted to investigation of declaring the autocephality by different church communities during 20-30s of XX Century, except the known Ukrainian Orthodox Autocephalous Church of 1921. It was made an attempt of causes analysis of such a massive passing to the independent form of existance. And it was cosidered the belonging of managing authorities of USSR and specialized structures to the pointed processes.

Keywords: *Ukrainian Synodical Church, renovationists, Tychonov Church (Russian Orthodox Church), Efficient Church of Christ (ECC), Living Church, “buldovshchyna”, brotherhood, State Political Directorate (SPD).*

МАСОВІ РЕПРЕСІЇ 1937-1938 РОКІВ ПРОТИ ПРЕДСТАВНИКІВ ДУХОВЕНСТВА НА КИЇВЩИНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВНО-СЛІДЧИХ СПРАВ)

В статті, на прикладі біографій репресованих священників, висвітлюється механізм нищення духовенства комуністичним режимом на Україні під час «Великого терору» 1937-1938 рр. на основі архівних матеріалів управління Народного комісаріату внутрішніх справ Української Радянської Соціалістичної Республіки по Київській області.

Ключові слова: Великий терор, репресії, НКВС, церква, духовенство, Биківня.

Проблема взаємин держави і Церкви в радянській Україні 1930-40-х років активно досліджується сучасною історіографією. Ця тема, зокрема, знайшла своє відображення в низці праць провідних істориків Н.С. Рубльової, О.Г. Бажана та у виданнях науково-документального журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ».

Механізм репресій проти представників духовенства Київщини у 1937-1938 роках достатньо ґрунтовно висвітлений у працях вказаних дослідників. Тому, мета даної статті полягає в тому, щоб на підставі вивчення архівних документів, публікацій провідних істориків, дослідити репресивну політику радянської влади у другій половині 30-х років проти представників духовенства Київщини – послідовників Патріарха Тихона разом з іншими соціальними верствами, які були розстріляні в київських в'язницях НКВС і таємно похованих у Биківні. До того ж, масив архівно-слідчих справ репресованих потребує опрацювання для введення у широкий науковий обіг.

«Релігійний фактор завжди мав величезне значення у розвитку суспільства. ... Завоювання більшої частини України та запровадження на території УСРР комуністичних порядків мали своєю складовою нищення релігійних установ і церковних організацій, масштабні політичні репресії проти священників і віруючих»¹.

Відправною точкою «Великого терору» став лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р., на якому Й. Сталін зажадав «покласти край діяльності саботажників, шпигунів і диверсантів»².

Могутню хвилю репресій в СРСР, в Україні, зокрема, викликала постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи» від 2 серпня 1937 р. та телеграма Й. Сталіна секретарям обкомів, крайкомів, ЦК республіканських компартій. В ній пропонувалося, спираючись на апарат НКВС: «взяти на облік усіх куркулів та кримінальників, що повернулися на батьківщину, щоб найбільш ворожі з них були негайно заарештовані та були розстріляні у порядку адміністративного провадження їх справ через тришки...»³.

¹ Див.: Передмова від упорядників // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007, № 1(28). – С. 9.

² З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007, № 02 (29) – С. 7.

³ Бажан О.Г. Репресії серед духовенства та віруючих в УСРР в часи «великого терору»: статистичний аспект // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007, № 02 (29). – С. 7-8.

«Велика чистка» 1937–1938 рр., за задумом сталінського керівництва, мала здійснити певну санацію радянського суспільства від небажаних осіб, зміцнити в такий спосіб каркас соціалістичного ладу, проголошений Конституцією СРСР 1936 р. Стало зрозумілим, чому, починаючи з літа 1937 р., весь арсенал засобів карально-репресивного апарату був задіяний на розправу з «реакційним духовенством». Але душпастирі та віруючі завжди кваліфікувалися як політична опозиція більшовизму⁴.

Певним «орієнтиром» у боротьбі з релігією для співробітників держбезпеки мав слугувати спеціально розроблений циркулярний лист секретно-політичного відділу ГУДБ НКВС СРСР від 10 січня 1936 р. «Про агентурно-оперативну роботу щодо церковно-сектантських керівників, які повертаються з концтаборів та заслання». В ньому відзначалася активна інтеграція в релігійні процеси «церковно-сектантських керівників, які повертаються з концтаборів та заслання», «спроби релігійників різних течій блокуватися між собою для боротьби з радянською владою», зусилля зарубіжних баптистських центрів по ідеологічній обробці населення, котре проживає вздовж кордонів СРСР. Обласним підрозділам НКВС пропонувалося відновити агентурну мережу, продовжити виявлення керівних центрів, не залишаючи не репресованим жодного «учасника контрреволюційного підпілля»⁵.

Накопичена інформація про «цілеспрямовану антирадянську контрреволюційну діяльність» духовенства та віруючих різних конфесій, стала в нагоді чекістам в момент проведення масових і водночас короткотермінових операцій в період «великої чистки» 1937–1938 рр.⁶.

Комплекс доступних архівних документів радянських спецслужб за 1935–1936 рр., а саме матеріали оперативно-агентурної розробки в «церковному середовищі», демонстрували наміри НКВС СРСР «продовжувати наносити рішучий удар по релігійним реакціонерам». Про це свідчив й оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова за № 00447 від 30 липня 1937 р. «Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів», який мав би поставити останню крапку у справі знищення традиційних ворогів радянської влади. Згадана операція розпочалась 1 серпня 1937 р. На 1 вересня 1937 р. республіканський НКВС на чолі з І. Леплевським звітував перед Москвою про перші успіхи в так званій «куркульській операції», в тому числі і про результати боротьби на «релігійному фронті». «Вилучення» священнослужителів та віруючих із радянського соціуму відбувався також в ході так званої «польської операції»⁷. Хоча польська операція була розроблена за оперативним наказом НКВС СРСР № 00435 від 11 серпня 1937 року по репресуванню членів «Польської організації воєнної» (ПОВ). Але, оскільки, священники Римо-Католицької Церкви в Україні в основному були етнічними поляками, то їх також репресували за цим наказом.

Під час «Великого терору» 1937–1938 рр. Київщиною також прокотилася масштабна хвиля репресій проти представників духовенства. Враховуючи спеціально розроблені «паспорт-характеристики» областей УРСР, які мали слугувати орієнтиром насиченості «ворога» для

⁴ Бажан О.Г. Вказана првця, – С. 9.

⁵ Там само. – С. 9.

⁶ Там само. – С. 9.

⁷ Там само. – С. 10.

співробітників органів державної безпеки. В «Паспорті-характеристиці Київської області» була розміщена також інформація і про Київ: «г. Киев... был насыщен купечеством, помещиками, дворянской аристократией, духовенством (30 000 попов и монахов, 45 000 дворян и 50 000 купцов). ... Большую роль в жизни города играло местное духовенство Киево-Печерской лавры, которая на протяжении многих лет является местом паломничества, рассадником религиозного фанатизма. В Киеве насчитывалось 130 церквей и молитвенных домов. Еще в дореволюционное время Киев был центром украинских националистов, которые оживили свою националистическую деятельность с началом революции»⁸.

Тому, «починаючи з літа 1937 р., весь арсенал засобів карально-репресивного апарату був задіяний на розправу з потенційними, реальними опонентами більшовицького режиму, які «осіли» у столиці радянської України»⁹.

У своєму дослідженні «Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР, 1917–1939 рр.» провідний український історик Н. Рубльова пише, що «під час виконання наказу № 00447 репресіям було піддано священнослужителів і віруючих різних релігій і церков – всіх течій православ'я, римо-католиків, протестантів, іудеїв, представників екзотичних для України східних релігій, членів біблійських і теософських товариств, навіть ясновидців і хіромантів. Структура ієрархічних церков була знищена разом із людьми, які їх очолювали. Так, у 1937–1938 рр. згідно з рішеннями обласних трійок, було репресовано: залишки українського єпископату РПЦ на чолі з митрополитом Константином Дьяковим; ієрархію обновленської течії православ'я разом з митрополитом Олександром Чекановським; митрополита Василя Липківського та інших владик УАПЦ, які на той час перебували в Україні; голову Всеукраїнського союзу об'єднань баптистів А. Костюкова; керівника церкви євангелістів М. Моргунова; провідного діяча Всеукраїнської ради общин адвентистів 7-го дня В. Диманя та ін»¹⁰. Масштаби масових репресій під час «Великого терору» проти представників духовенства набули такого розмаху, що «в кінці 1930-х рр. в Україні залишалось близько 3% від дореволюційного числа православних парафій. В Одесі діяла 1 церква, а в Київській єпархії, яка в 1917 р. нараховувала 1710 церков, 1435 священників, 277 дияконів, 1410 псаломщиків, 23 монастирі і 5193 монахів, в 1939 р. залишалось всього 2 парафії з 3 священниками, 1 дияконом і 2 дяками»¹¹.

Нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський у своїй доповідній записці на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова «Про антирадянську діяльність церковників та сектантів на Україні» від 27 листопада 1937 року повідомляв про таке: «Наиболее массовым и устойчивым церковным течением являются тихоновцы. На Украине имеется 169 действующих приходов и в них 510 попов. Бездействующих церквей (заккрытие которых не оформлено) имеется 292. Следствием по ряду дел,

⁸ ГДА СБУ. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. № 462. – Арк. 120.

⁹ Бажан О. Г. Політичні репресії у Києві в часи Другої світової війни. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://history.ukma.edu.ua/docs/journals/naukovi-zapysky/130/bazhan.pdf>

¹⁰ Рубльова Н. С. Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР, 1917–1939 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007, № 1(28). – С. 219.

¹¹ Там само. – С. 219.

проведенных за последнее время, установлено, что тихоновцы представляют собой широко разветвленную антисоветскую организацию, структура которой совпадает со структурой церковного управления».¹²

Сповненою цинізмом та ненавістю до священників була промова наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова перед керівними працівниками НКВС УРСР 17.02.1938 року: «Самые худшие операции – это на Украине – хуже всех была проведена на Украине». «Вот возьмите, я не помню, кто это мне из товарищей докладывал, когда они начали новый учет проводить, то у него, оказывается, живыми еще ходят 7 или 8 архимандритов, работают на работе 20 или 25 архимандритов, потом всяких монахов до чертика. Все это что показывает? Почему этих людей не перестреляли давно? Это же все-таки не что-нибудь такое, как говорится, а архимандрит все-таки. (Смех) Это же организаторы, завтра он начнет что-нибудь затевать»¹³.

За кожною цифрою страшної статистики «Великого терору» 1937-1938 рр. стоять сумні долі сотень тисяч жертв. Одним з чисельних напрямків масового політичного терору цього періоду в СРСР, стали репресії проти представників православного духовенства – послідовники Патріарха Тихона. Деякі архівно-слідчі справи, що зберігаються у фонді 263 Центрального державного архіву громадських об'єднань України, були виявлені в процесі пошукових досліджень. Ці справи розкривають жахливу картину масових фальсифікацій звинувачень проти священників з боку репресивних органів НКВС УРСР, зокрема управління НКВС по Київській області, повного пограння енкаведистами будь-яких моральних і формальних законів. Короткі біографічні довідки на розстріляних у київських в'язницях послідовників Патріарха Тихона приведені нижче.

Белоног Олімпій Афанасійович (Белоног Олимпий Афанасьевич), 1866 р.н., українець, уродженець села Котельва-Слобода Опошнянського району Харківської області. Мав початкову освіту. Одружений, батько п'ятерох дітей. До арешту проживав у селі Гусачівка Обухівського району Київської області. Священик.

Чернечий постриг прийняв у 1888 році в Києво-Печерській лаврі, в якій прослужив ієромонахом до 1929 року. З 1929 року і до арешту у грудні 1937 року, служив священником в селі Гусачівка Обухівського району. У 1931 році заарештовувався органами ДПУ, але був звільнений з-під арешту. Вдруге заарештований 28 грудня 1937 року Обухівським районним управлінням НКВС КОУ НКВС УРСР.

Як випливає з матеріалів слідства, після закриття церкви в селі Гусачівка, Белоног продовжував проводити на квартирі односельці Марії Мельник релігійні обряди: хрестив дітей, сповідував селян та відправляв служби.

У пред'явленому Белоногу О. А. стандартному звинуваченні за ст. 54-10 КК УРСР було зазначено, що він проводив контрреволюційну роботу серед колгоспників проти радянської влади та її заходів, розповсюджував провокаційні чутки про скору загибель радянської влади

¹² Бажан О. Г. «Шпигуни в сутанах»: до питання про масштаби політичних репресій серед духовенства та віруючих в УРСР у 1937-1938 рр. // Сумський історико-архівний журнал. – 2010, № X-XI. – С. 140.

¹³ Выступление Н. И. Ежова перед руководящими работниками НКВД УССР 17 февраля 1938 г. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://istmat.info/node/24576>.

у зв'язку з очікуваною війною. Виказував співчуття з приводу розстрілів «ворогів народу» Тухачевського, Якіра та ін. Виступав проти підписки на державну позику. У висунутих звинуваченнях Белоного О. А. визнав себе винним. Рішенням Трійки при управлінні НКВС Київської області від 29 грудня 1937 року Белоного Олімпія Афанасійовича засудили до розстрілу з конфіскацією майна. Вирок був виконаний в одній із київських в'язниць НКВС 20 січня 1938 року о 24 годині. Похований у Биківні. Реабілітований Прокуратурою Київської області 6 травня 1989 року¹⁴.

Остряков Федір Сергійович (Остряков Федор Сергеевич), 1880 р.н., росіянин, уродженець села Погост-Ваксало́ве Новгородської губернії. Мав середню духовну освіту. Одружений, мав дочку. До арешту проживав у місті Києві. Священик.

У 1929 році заарештований Київським відділом ДПУ за антирадянську діяльність.

Заарештований 20 грудня 1937 року IV відділом УДБ Київського облуправління НКВС. У пред'явленому Острякову Ф.С. сфальсифікованому звинуваченні за ст.54-10 КК УРСР було зазначено, що він систематично проводив серед духовенства та мирян-віруючих контрреволюційну роботу, вихваляв монархічний царський лад, поділяв політику німецького фашизму, поширював контрреволюційні чутки про загибель радянської влади, називав її владою «антихриста». Всіляко дискредитував керівників та нову Конституцію. У висунутих звинуваченнях Остряков Ф.С. визнав себе винним. Рішенням Трійки при управлінні НКВС Київської області від 25 грудня 1937 року Острякова Федора Сергійовича засудили до розстрілу з конфіскацією майна. Розстріляний в одній із київських в'язниць НКВС 29 жовтня 1937 року (так зазначається у справі) о 24 годині. Похований в Биківні. Реабілітований Прокуратурою Києва та Київської області 20 квітня 1989 року¹⁵.

Язловський Олексій Іванович (Язловский Алексей Иванович), 1866 р.н., українець, уродженець села Петрівка Гадяцького повіту Полтавської губернії. Закінчив духовну академію. Розлучений, мав дочку, яка проживала разом з колишньою дружиною. До арешту проживав у місті Києві по вул. Тверській, 14 кв. 6. Священик Покровської церкви на Солом'янці у місті Києві.

Слідством у справі встановлено, що Язловський О.І. про нову Конституцію в розмові з домогосподарками казав, що вона захищає інтереси народу тільки на папері.

Заарештований на початку грудня 1937 року IV відділом УДБ Київського облуправління НКВС. У пред'явленому Язловському О.І. звинуваченні за ст. 54-10 КК УРСР було зазначено, що він проводив контрреволюційну агітацію, спрямовану проти заходів партії та уряду. Поширював чутки, що продовольчі труднощі 1932 року навмисно викликані Радянським Урядом з метою знищення українського населення, як нації. У вузькому колі священників дискредитував заходи влади, заявляючи про швидке її падіння. У висунутих звинуваченнях Язловський О. І. визнав себе винним. Рішенням Трійки при управлінні НКВС Київської області від 25 грудня 1937 року Язловський Олексій Іванович був засуджений до розстрілу з конфіскацією майна. Його розстріляний в одній із київських в'язниць НКВС 29 грудня 1937 року о 24 годині.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф.263. – Спр. № 11683.

¹⁵ ЦДАГОУ. – Ф.263. – Спр. № 15694.

Реабілітований 07 квітня 1989 року¹⁶.

Яременко Захарій Агафонович (Яременко Захарий Агафонович), 1872 р.н., українець, уродженець міста Прилуки Чернігівської губернії. Мав початкову освіту. Самотній. До арешту проживав у місті Києві по вул. Видубицькій № 41 в приміщенні дзвіниці.

До 1935 року був псаломщиком у Введенській церкві на Подолі. Після її закриття працював сторожем Видубицької церкви разом з Павлом Дралем, служив псаломщиком та дияконом, читав віруючим релігійні книжки, співав молитви.

Яременко З.А. заарештований 02 грудня 1937 року Київським обласним управлінням НКВС УРСР. У пред'явленому звинуваченні за ст. 54-10 КК УРСР зазначалось, що він проводив антирадянську агітацію, вихваляв монархічний лад, закликав до згуртування віруючих навколо церкви та захисту храмів, які руйнуються радянською владою. Розповсюджував чутки про можливу війну та встановлення нової влади, яка стане за захист релігії. У висунутих звинуваченнях Яременко З.А. визнав себе винним. Рішенням Трійки при управлінні НКВС Київської області від 31 грудня 1937 року Яременко Захарій Агафонович був засуджений до розстрілу з конфіскацією майна. Розстріляний в одній із київських в'язниць НКВС 16 січня 1938 року о 24 годині. Похований в Биківні. Реабілітований Прокуратурою Києва 24 квітня 1989 року¹⁷.

Драль Павло Павлович, 1870 р.н., уродженець села Зубочки, Польща. Був згаданий у справі Яременка З.А., а саме у протоколі допиту обвинуваченого. Рішенням Трійки при управлінні НКВС Київської області був засуджений до розстрілу. Вирок виконали у м. Києві 16 грудня 1938 року¹⁸.

Як впливає з наведених вище біографій священників після розстрілів у Київських в'язницях НКВС їх тіла разом з іншими жертвами репресій ночами привозили для таємного захоронення на спецділянку НКВС УРСР у Биківнянському лісі. Спецділянка НКВС УРСР у 1937-1941 рр. була суворо засекреченим об'єктом для таємного поховання жертв масових політичних репресій: мешканців Києва та області, іноземних громадян, представників багатьох національностей та соціальних верств населення.

Припинення «великого терору» припало на листопад 1938 р. На думку сталінського політбюро, масові «соціальні санації» досягли бажаного результату. За короткий період часу було знищено або ізолювано ворожі соціальні групи населення, які «заважали» будувати комунізм в СРСР. Руйнування зазнали всі без виключення церковні об'єднання України¹⁹.

Страх за своє життя та долю близьких, доноси, наклепи, масові розстріли та депортації, переслідування за національною ознакою та релігійні переконання, подекуди навіть тортури та самогубства – таким було цинічне нівечення людських душ «будівничими світлого майбутнього».

При дослідженні архівно-слідчих справ, не можна не помітити, що

¹⁶ ЦДАГОУ. – Ф.263. – Спр. № 15692.

¹⁷ Там само. – Ф. 263. – Спр. № 15751.

¹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. № 855. 19 Бажан О.Г. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007, № 02 (29). – С. 17.

справи написані із значною кількістю стилістичних, орфографічних помилок, та наче під «трафарет». До того ж, подекуди трапляються розбіжності прізвищ та анкетних даних, що ставить перепони у з'ясуванні долі розстріляних.

Нажаль, досі не можливо достовірно сказати про точну кількість тисяч розстріляних та похованих на території колишньої спецділянки НКВС УРСР у Биківні. Незважаючи на досягнення вітчизняних та зарубіжних істориків і дослідників, тема масових репресій та її жертв все ще залишається недостатньо вивченою. Тому пошуково-дослідна робота має тривати. Необхідно продовжувати встановлювати імена тисяч страчених людей заради історичної правди про масовий терор комуністичного режиму проти ні в чому не винних людей, у тому числі для їх подальшого увічнення на території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили».

SUMMARY

Yaroslava Kravchenko

MASSIVE REPRESSIONS OF 1937-1938 YEARS AGAINST THE PRIESTHOOD IN KYIV REGION (BASED ON ARCHIVAL INVESTIGATION CASES)

In article that refers us to a biography of clerics are enlightened approaches of an annihilation of priesthood over the communist regime in Ukraine during The «Great Terror» in 1937-1938 years according to an archival data of the National commissariat of internal affairs of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in Kyiv region.

Keywords: *Great Terror, repressions, NKVD, church, priesthood, Bykivnia.*

**СПЕЦДІЛЯНКА НКВС УРСР (1937-1941)
МІСЦЕ ТАЄМНОГО ПОХОВАННЯ ЖЕРТВ
МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ
У 19, 20 КВАРТАЛАХ БИКІВНЯНСЬКОГО ЛІСУ
МІСТА КИЄВА***

У статті на підставі досліджень українських, німецьких та російських істориків, аналізу архівних документів, показано перебіг репресивної політики сталінського режиму у другій половині 30-х років минулого століття, зокрема в Україні. Розкривається механізм проведення репресій органами НКВС у Київській області на прикладі функціонування у 1937-1941 роках засекреченого спецоб'єкту народного комісаріату внутрішніх справ УРСР.

Ключові слова: масові репресії, НКВС, оперативний наказ, спецділянка, Биківня.

Незважаючи на те, що тема масових політичних репресій сталінського режиму 30-40-х років є предметом ґрунтовного дослідження багатьох сучасних істориків, особливо на пострадянському просторі, сьогодні тим не менш, існує багато невідомого у механізмах здійснення цих репресій.

Здійснено аналіз вітчизняних та зарубіжних досліджень масових репресій в Україні, архівних матеріалів радянських спецслужб. Узагальнено механізм проведення репресій в Києві та області. Вперше систематизовано фактаж функціонування таємного об'єкту НКВС УРСР в Биківні. На основі маловідомих та розрізнених історичних матеріалів обґрунтовується наявність серед похованих великої кількості іноземних громадян. Окреслено шляхи перетворення спецділянки НКВС – найбільшого в Україні некрополя, на місце вшанування пам'яті жертв політичних репресій 30-х початку 40-х років минулого століття.

При написанні цієї статті використовувались праці відомих українських та російських істориків: П. Тронько, О. Бажана, Ю. Киричука, С. Кокіна, М. Юнге, Р. Пихоя, А. Гейштора, українських дослідників: М. Лисенка, А. Амонса, М. Роженко, а також архівні матеріали радянських репресивних органів.

Характерною рисою існування комуністичного тоталітарного режиму була чітка регламентація будь-яких заходів центральної влади. Зокрема, це стосується колективізації, так і масового терору проти населення республік Радянського Союзу. Тим більш, що абсолютна влада диктатора породжувала і абсолютну безкарність. Не витримують жодної критики, висловлювання апологетів «світлого майбутнього», стосовно того, що жорстокі, нелюдські репресії пов'язані з масовим вбивством сотень тисяч людей в мирний час, здійснювались лише окремими особами яким партія надала безмежну владу, і якою вони скористались

* Стаття вперше була розміщена на сторінках електронного наукового збірника матеріалів науково-практичної конференції «Человек в тоталитарном обществе: рефлексии XXI века» 23-27 червня 2013 року в ОНУ ім. І. І. Мечникова.

за власними уподобанням (так звані «перегибы»), посиляючись при цьому на такі одіозні фігури як: Ягода, Єжов, Берія та їм подібні. Всі без винятку злочини радянської влади пов'язані з масовими розстрілами, голодомором, ГУЛАГами, депортаціями, розроблялись партійним керівництвом СРСР на чолі з Й. Сталіним. Органам НКВС лише відводилась другорядна роль по чіткому і безумовному виконанню цих завдань. Безумовно, кадровий потенціал НКВС формувався виключно на беззаперечній відданості партії «и лично товарищу Сталину». Що аж ніяк, не заважало останньому з легкістю позбавлятися від енкаведистів, особливо після виконання «особо важных заданий партии». Специфікою НКВС було те, що рішення партійного керівництва мали виконуватись швидко, у повному обсязі та з гарантованим забезпеченням суворої таємниці. Тому, маніакальна секретність партійних органів, радянських спецслужб і сьогодні породжує певні ускладнення при вивченні цієї проблематики. Аналіз механізму здійснення репресивної політики 30-х років на Україні на прикладі діяльності суворо засекреченої спецділянки НКВС УРСР в Биківні, певною мірою проливає світло на механізми функціонування радянського тоталітарного режиму.

Правда про спецділянку НКВС УРСР розташовану у 19 та 20 кварталах Биківнянського лісу під Києвом впродовж років існування Радянського Союзу була надійно схована від власних громадян і тим більш від світової спільноти за грифом «Цілком таємно» у архівах НКВС, пізніше КДБ. Співробітники НКВС які брали участь у масових розстрілах 30-х років або були залучені до них у якості допоміжного персоналу, давали довічну підписку про нерозголошення цієї таємниці. Встановлено ціною розголошення було їхнє власне життя¹.

Таємна спецділянка НКВС УРСР почала відлік свого існування 20 березня 1937 року після прийняття президією Київської міської ради ухвали про відвід та відмежування земельної ділянки «для спецпотреб НКВС УРСР» у 19, 20 кварталах Биківнянського лісу². Зумовлене це тим, що інші місця поховання жертв більшовицького терору у місті Києві (Лук'янівське та Байкове кладовище) були вже щент переповнені і чутки про ці поховання почали розповсюджуватись серед киян. Будувати таємну спецділянку почали навесні 1937 року і до серпня 1937 року будівництво було завершено у вигляді високого, більш ніж 3 метрів дерев'яного суцільного паркану зеленого кольору поставленого по всьому периметру спецділянки і обнесеного колючим дротом. На вході до спецділянки встановили ворота, праворуч від них знаходився будинок охорони та по периметру стояла сторожова вишка. До спецділянки побудували додаткову під'їзну дорогу.

Рішення про початок масових репресій 1937–1938 років було затверджене на XVII з'їзді ВКП(б), згідно з яким Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 року № П-51/094 ухвалює своє рішення «Про антирадянські елементи». На виконання цього рішення 4 липня 1937 року за підписом наркома внутрішніх справ союзу РСР М. Єжова (далі – нарком ВС СРСР М. Єжов) органам НКВС по всій країні розіслали телеграму про взяття на облік усіх «куркулів», активних антирадянських елементів, втікачів з таборів і заслань, бувших засуджених які вже відбу-

¹ Архів Військової Прокуратури Центрального регіону України. Справа №50-0092.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі - ГДА СБУ). Колекція документів. (Мова оригіналу).

ли покарання за антирадянську діяльність, священників та карних злочинців. Ці групи підлягали розділенню на дві категорії: перша категорія підлягала розстрілу, а друга менш активна, виселенню в райони за вказівкою НКВС СРСР. 30 липня 1937 року заступник наркома ВС СРСР М. Єжова комкор М. Фріновський направив на затвердження Політбюро ВКП(б) «Оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ Союзу РСР № 00447, від 30 липня 1937 року про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» (далі – оперативний наказ НКВС СРСР), в якому були доведені ліміти на виконання смертних вироків та заслання по республіках і областях СРСР. Провести цю операцію планувалось з 5 серпня 1937 року, а закінчити за 4 місяці, до 20-ї річниці Жовтневої революції. Для цього з держбюджету СРСР виділили 75 млн. руб. Оперативний наказ НКВС СРСР №0047, підписаний наркомом ВС СРСР, Генеральним комісаром держбезпеки М. Єжовим, містив плановий ліміт по кількості осіб, що мали бути репресованими по першій категорії («ліміт на розстріл») та другій категорії – ув'язнення у таборах або в'язницях розписану по усім республікам та областям Радянського Союзу. Також, у п.4 «Порядок ведення слідства» оперативного наказу № 00447 містилась вказівка про те, що після закінчення слідства справи направляти на розгляд «Трійок». На додаток у наказі №0047 надавався персональний склад «Трійок» на кожную область по всім республікам Радянського Союзу. Для Київської області персональний склад був таким: голова «Трійки» – начальник Київського облуправління НКВС УРСР (далі – КОУ НКВС) Шаров, члени «Трійки» – секретар Київського обкому КП(б)У Кудрявцев, прокурор Київської області Гінзбург³.

Впродовж роботи «Трійки» під час масових політичних репресій її персональний склад неодноразово змінювався з причини вибуття – як правило, розстрілу вже самих членів «Трійки». Сталіну не потрібні були живі свідки його злочинів^{4,5}.

Своєрідним «орієнтиром» в боротьбі з «недобитим класовим ворогом» для співробітників органів держбезпеки мали слугувати спеціально розроблені НКВС СРСР «паспорти-характеристики» для усіх областей республік СРСР. Про концентрацію «ворожого елементу» поблизу столиці радянської України наводилось «в паспорті-характеристике Киевской области»⁶. У цьому «паспорті – характеристике» також розміщена інформація про Київ: «...Город Киев был насыщен купечеством, помещиками, дворянской аристократией, духовенством (30 000 попов и монахов, 45 000 дворян и 50 000 купцов). В городе Киеве берут начало руководящие центры монархических союзов «истинно русского народа» и двуглавого орла, которые являются опорой самодержавия. Большую роль в жизни города играло местное духовенство Киево-Печерской лавры, которая на протяжении многих лет является местом паломничества, рассадником религиозного фанатизма. В Киеве насчитывалось 130 церквей и молитвенных домов. Ещё в дореволюционное время

³ Книга памяти жертв политических репрессий. Ульяновск, 1996. – С. 766—780. АП РФ. Ф.3. Оп. 58. Д. 212. Л.59–78. Подлинник.

⁴ Роженко М. М. Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства. – К.: Український центр духовної культури. -1999. -600 с. - С.64.

⁵ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937-1938рр. /Упоряд. Сергій Кокін, Марк Юнге. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. - 614с. (Том.4, частина.1). -с.588

⁶ ГДА СБУ. Колекція документів. (Мова оригіналу).

Київ був центром українських націоналістів, які оживили свою націоналістическую діяльність з початком революції». «Київ в на- чале 1920-х років, будучи насиченим мелкобуржуазним елементом, крупними ремісниками і кустарями, особливо в швейної і обув- ной промисловості, створював благодатну ґрунт для контрреволю- ційних, головним чином правотроцькістських формувань серед цього контингенту»⁷. Стає зрозумілим, чому, починаючи з літа 1937 року, весь арсенал засобів карально-репресивного апарату був задіяний на розправу з потенційними, реальними опонентами більшовицького ре- жиму, які «осіли» саме у столиці радянської України. Терор спричинений «лімітами на розстріл», секретними циркулярами, наказами, теле- грамами вищого політичного керівництва країни, безкарністю тих, хто уособлював себе з «караючим мечем революції», поставили людину - вбивство на конвеєр, породили витончену індустрію нищення народу⁸.

За оперативним наказом НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 року, про виселення дружин зрадників Батьківщини, членів право- троцькістських шпигунсько-диверсійних організацій, підписаним нар- комом ВС СРСР М. Єжовим, репресіям піддавали дружин «ворогів на- роду» та їх дітей. Цей наказ виконувався місцевими енкаведістами з особливою жорстокістю. За статистичними даними, лише у серпні- грудні 1937 року за ґратами опинилось 1356 дружин викритих «зрад- ників» Батьківщини.

Одночасно з цим, в країні рад розпочалась масова операція по зни- щенню «шпигунів та диверсантів» - «німецьких», «польських», «фінських» та інших. «Великий терор» 1937-1938 років за задумом ста- лінського керівництва, мусив зміцнити в такий спосіб фундамент соціалістичної системи, проголошеної новою Конституцією СРСР 1936 року. У зв'язку з цим, починаючи з літа 1937 року увесь арсенал засобів карально-репресивного апарату було задіяний на розправу з колишніми учасниками опозиції, інтелігенцією, військовими, свяще- никами, робітниками і селянами, тобто найбільш активною частиною населення, його елітою. Окрім обласних «Трійок» УНКВС, на території України активно діяла так звана Московська «Вища Двійка» при НКВС СРСР (далі - «Двійка»), персональний склад якої був таким: нарком ВС СРСР Микола Єжов та прокурор СРСР Януарій Вишинський.

В окремих випадках, рішення про проведення репресій проти громадян Києва та Київської області виносились «Двійкою» на підставі альбомних списків, тобто справи арештованих за контрреволюційні злоч- ини розглядались не у звичайному порядку, а на підставі матеріалів, що поступили з місць. Протоколи засідання «Двійки», як правило, підпи- сувались наркомом ВС СРСР М. Єжовим і прокурором СРСР Я. Ви- шинським, але інколи протоколи підписувались заступниками наркома М. Фріновським та Г. Леплевським. Всього за період функціонування «Двійки» з 13.09.1937 по 16.02.1938 року (створена 11 серпня 1937 року) було підписано більш як 1100 протоколів на безвинно репресованих людей. Сьогодні, можна стверджувати, що по місту Києву та Київській області число розстріляних репресованих на підставі рішень цього позасудового органу перевищувало 9 000 осіб, і цю кількість розстріля-

⁷ ГДА СБУ. - Ф. 13. - Оп. 1. - Спр. 462. - Арк. 2. (Мова оригіналу).

⁸ Бажан О. Г. Політичні репресії у Києві в часи Другої світової війни /Наукові Записки На- УКМА. Том 130. Історичні науки. -С.23.

них не можна назвати остаточною. Тільки за вказаний період, на підставі знайдених матеріалів рішень «Двійки» розстріляли 7266 в'язнів місцевих в'язниць. Не виключено, що за рішеннями цього органу розстріляли ще більше людей, але їх кількість поки неможливо встановити за відсутності копій усіх протоколів засідання «Двійки» в архівах Служби безпеки України. На разі, пошуки цих документів продовжуються.

На Україні під час проведення Великого терору посаду народного комісара внутрішніх справ УРСР (далі – нарком ВС УРСР) займав Іона Леплевський (з 14 червня 1937 року по 25 січня 1938 року), 1894 року народження, освіти ніякої не мав. Був розстріляний в липні 1938 року у Москві. При ньому маховик репресій працював в Україні особливо інтенсивно. Також, важливу роль у реалізації оперативного наказу НКВС СРСР № 00447 на території Київщини відігравав начальник КОУ НКВС, старший майор держбезпеки М. Шаров. Заходи по «викорчовуванню всіх антирадянських елементів, які були головними винуватцями всілякого роду антирадянських та диверсійних злочинів, як у колгоспах і радгоспах, так і на транспорті, промисловості», розпочались у Києві з 3 серпня 1937 року. Спочатку для Київської області встановили ліміт першої категорії – 2000 осіб. Упродовж «Великого терору» ці ліміти неодноразово збільшувались. Так, бажання вислужитись перед московським керівництвом спонукала наркома ВС УРСР І. Леплевського звернутись 5 вересня 1937 року з клопотанням про збільшення ліміту першої категорії на 4200 осіб. Також І. Леплевський листувався і з наркомом ВС СРСР М. Єжовим, прохаючи Генерального комісара держбезпеки в черговий раз збільшити ліміти.

У результаті задоволення чисельних клопотань, для України були встановлені остаточні ліміти першої категорії — 26150 осіб, а всього 63950 осіб, що у 3 рази більше від запланованих. Вже 16 вересня 1937 року начальник КОУ НКВС, старший майор держбезпеки М. Шаров отримав додатковий ліміт першої категорії на 900 осіб. Всього М. Шаров добився збільшення ліміту першої категорії (розстрілу) по Києву та Київській області в 29 разів. Підсумки «смертоносної» операції на виконання оперативного наказу НКВС СРСР № 00447 у Київській області виглядали наступним чином: на 3 січня 1938 року, «Трійка» КОУ НКВС засудила 11800 осіб, з них по першій категорії 5300 осіб; адміністративною «Трійкою» КОУ НКВС, судами та спецколегією — 5702 осіб⁹.

Одночасно з наступом на куркулів у УРСР здійснювались і інші незаконні дії, пов'язані з репресіями різноманітних категорій громадян, у тому числі за національною ознакою і в першу чергу польської національності. 11 серпня 1937 року НКВС СРСР розробив «Оперативний наказ № 00485», який націлював місцеві органи держбезпеки на повну ліквідацію первинних організацій «ПОВ — польської організації військової». В результаті «нанесення оперативного удару» по польсько-шпигунському, диверсійному та контрреволюційному націоналістичному підпіллю міста Києва та периферії області, на 1 жовтня 1937 року заарештували 3003 осіб: поляків — 1713; українців — 791; галичан — 23710¹⁰; євреїв — 114; інших — 148.

⁹ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937-1938рр. /Упоряд. Сергій Кокін, Марк Юнге. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. -614 с. (Том.4, частина.1). - с.243-244.

¹⁰ ГДА СБУ. - Ф. 16. - Оп. 30. - Спр. 105. - Арк. 288-298. Оригінал. Машинопис.

Справжні масштаби «польської операції» в області наведені в Доповідній записці заступника начальника КОУ НКВС Бабича наркомові ВС УРСР І. Леплевському про результати оперативно-слідчої роботи КОУ НКВС за період з 1 червня 1937 року по 8 січня 1938 року». У цьому документі вказано, що тільки за один січень 1938 року в Київській області «по польській лінії» заарештовано 6524 особи. З цієї кількості, засуджено НКВС СРСР за особливими списками 4954 осіб, першої категорії 4302 осіб, «Трійкою» — 482 осіб, з них по першій категорії 168 осіб 10. Масові репресії проти громадян польської національності набували ознак геноциду, оскільки направлялись на винищення представників наперед визначеної національності. Необхідно додати, що так звана польська організація військова - «ПОВ», як з'ясувалось після розпаду СРСР та відкриття архівів радянських спецслужб, була повною вигадкою НКВС СРСР. Для полювання на поляків енкаведисти часто густо використовували телефонні або адресні довідники, в яких знаходили схожі на польські прізвища абонентів. Тому, серед поляків, які проходили по справі «ПОВ» траплялись українці, росіяни, євреї.

Так само, окрім «польської операції», на Київщині в 1937 році, набула розмаху «німецька операція», проведена за «Оперативним наказом № 00439», від 25 липня 1937 року, яка як і польська, також мала ознаки геноциду. У відповідності до оперативного наказу № 00439, правоохоронні органи мали «нейтралізувати» на підприємствах області німецьких підданих. Проте, на практиці, в лабетах енкаведистів опинилися не лише іноземці, а й радянські громадяни німецької національності. Виявлені факти свідчать, що протягом реалізації «німецької операції», за причетність до вигаданих організацій: «Німці-фашисти», «Тевтонці», «Національний союз німців України», «Національний фашистський центр», КОУ НКВС було заарештовано 883 особи.

Звільнення наприкінці січня 1938 року від обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора (у 1938 році розстріляний в Москві), обрання М. Хрущова на його місце та призначення наркомом внутрішніх справ УРСР О. Успенського замість комісара державної безпеки другого рангу І. Леплевського спричинили лише новий етап масових репресій в Україні. Зокрема, КОУ НКВС реалізуючи заходи по куркульській операції (оперативного наказу НКВС СРСР №00447) на 1938 рік визначилось у «заявці на додаткові ліміти по першій категорії» у кількості 3000 осіб. Так як, по Українській РСР, протягом енкаведистської акції за оперативним наказом №00447 планувалось покарати на смерть всього 6000 осіб, розподіл додаткового ліміту для Київщини становив 800 осіб.

Тим не менш, трохи згодом, перший заступник наркома ВС СРСР М. Фриновський у телеграмі від 28 лютого 1938 року повідомляв О. Успенського про нові планові показники зв'язного полювання на людей: «На доповнення, окрім затвердженого ліміту у 6000, Вам затверджено додатковий ліміт у 30000». Відповідно до нових інструкцій, ліміти першої категорії сягнули позначки 4800 осіб для «Трійки» при КОУ НКВС. Чинити «правосуддя» над заарештованими, доручалось особливій «Трійці» у такому складі: голова — Ісай Бабич (тимчасово виконуючий обов'язки начальника КОУ НКВС з 29.12.1937 року по 26.02.1938 року), члени - перший секретар Київського обкому КП(б)У Євтушенко,

¹¹ Газета «Московские новости» от 17 июня 1990 г.

прокурор Горляров. Вже наприкінці березня 1938 року, О. Успенський звернувся до наркома НКВС СРСР М. Єжова з проханням затвердити новий персональний склад караючого органу «Трійки»: голова — комбриг М. Федоров (начальник КОУ НКВС з 26.02.1938 року по 28.03.1938 року), члени «Трійки» — другий секретар Київського обкому КП(б)У М. Костенко, прокурор Горляров. Не викликала нарікань у керівництва УРСР діяльність оновленої «Трійки» по Київській області у складі: старшого лейтенанта держбезпеки І. Шапіро (з 27.03.1938 року — заступник начальника КОУ НКВС, з квітня по травень 1938 року — тимчасово виконуючий обов'язки начальника), секретаря Київського обкому КП(б)У М. Костенка, військового прокурора прикордонних і внутрішніх військ НКВС УРСР М. Гомерова, яка лише з 2 квітня по 10 травня 1938 року розглянувши 683 слідчі справи, засудила на смерть 4598 особи.

Вбитих у київських в'язницях НКВС привозили ночами до спецділянки НКВС УРСР у Биківнянському лісі вантажними автомобілями ГАЗ-АА «полуторками» закритими брезентом, (кузова усередині були оббиті цинковим залізом) 11 обов'язково у супроводі легковика «емка» (ГАЗ-М1) машини охорони, і навантаженими у середньому по 15-20 розстріляних, там були заздалегідь підготовлені ями, потім спеціальними палицями, на кінці яких були гаки, скидали з автівок тіла до цих ям.

Ями наповнювали, потім їх присипали вапном та засипали ґрунтом. Розстріли приречених проводились, як правило з 22.00 до 2.00 ночі, в підвалах та гаражі внутрішньої в'язниці народного комісаріату внутрішніх справ УРСР, що знаходився у Жовтневому палаці (будинок колишнього Інституту шляхетних дівчат, вул. Інститутська) а також у спецвідділі Лук'янівської в'язниці, в якій теж розстрілювали репресованих.

Після проведення репресій проти громадян СРСР у таких величезних масштабах, організатори цього кривавого злочину з ВКП(б) та НКВС почали замінювати сліди, шляхом ухвали постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б)У від 17 листопада 1938 року «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства». Ця постанова вже забороняла будь-які масові операції, пов'язані з арештом і висланням громадян, встановлювала персональну відповідальність працівників НКВС та прокуратури за кожний незаконний арешт. Але дія цієї постанови, спричинила репресії вже проти співробітників НКВС, міліціонерів, прокурорів, суддів. Так, наприклад по Києву та області заарештували 154 працівника УДБ НКВС, а 213 працівників міліції відправили за ґрати. Як вже зазначалось вище, Й.Сталіну і його оточенню, не були потрібні живі свідки їх злочинів. Тому кількість розстрілів на деякий час, значно скоротилась і ночами на територію спецділянки НКВС УРСР у Биківні, «полуторки» з тілами розстріляних, з'являлись не так часто, як у 1937-1938 роках, але продовжувалось це затишшя недовго.

Після весни 1940 року похоронна активність на території спецділянки знову стрімко зростає, що вже було пов'язано з наймасштабнішою світовою подією — початком Другої Світової війни. 1 вересня 1939 року, в результаті змови двох диктаторів — Й. Сталіна та А. Гітлера (таємний протокол до акту Молотова - Ріббентропа від 23 серпня 1939 року підписані в Москві), війська нацистської Німеччини вдерлись до Польщі.

Після стратегічної паузи, 17 вересня того ж року, радянські війська окупували Західну Україну і Західну Білорусію, які тоді входили до

складу Польщі (Східні Креси). В полоні Сталіна опинились більш, ніж чверть мільйона польських військовополонених, прикордонників, поліцейських, державних службовців, практично вся еліта, яка опинилась на окупованій Сталіним території. Хоча Радянський Союз офіційно не оголошував війну Польщі, тим не менш, переважну більшість захоплених поляків розмістили в радянських спецтаборах для військовополонених: Козельському, Осташковському, Старобельському.

Український слід Катині.

Про те, що у Биківнянському лісі поховані військовослужбовці та громадяни Речі Посполитої стало відомо після війни, на початку 1960-х років, під час варварського пограбування могил ордами мародерів. Радянська влада навмисне закривала очі на те, що у лісі постійно орудують зграї мародерів, які ночами розривають могили в пошуках прикрас і зубних протезів з дорогоцінних металів, розкидаючи рештки загинувших по всьому лісу. Таким чином, влада чужими руками знищувала сліди своїх злочинів 1930-х років. Мародери знаходили у могилах особисті речі польського походження, документи, польські гроші у вигляді монет карбованих у 1923-1939 рр., зітлілі офіцерське обмундировання з польськими знаками відмінності, та власне золоті протези, обручки, хрестики, медальйони. Ті ж самі речі, були знайдені і під час роботи Урядових комісій УРСР 1971, 1987, 1989 років.

Радянські громадяни, принаймні після трьох більшовицьких кампаній з примусової конфіскації золота, проведених у 1920-ті та на початку 1930-х років, при собі золотих виробів практично не мали.

Підтверджував наявність останків польських громадян під час роботи цих комісій і судмедексперт Київського обласного бюро судово-медичної експертизи Ю. Коваленко, який безпосередньо брав участь у роботі всіх тих комісій, починаючи з 1971 року. Він стверджував, що у могилах знаходились рештки десятків поляків розстріляних у 1940 році¹².

Виявлені під час роботи урядових комісій артефакти представляють собою велику кількість фрагментів польського обмундировання тих часів, у тому числі головні убори “рогатувки”, високі офіцерські чоботи іноземного виробництва, натільна білизна, позументи, галуни, гудзики з польськими орлами, особисті речі, польські гроші двадцятих-тридцятих років карбування, вироби з дорогоцінних металів. Номенклатура знайдених урядовими комісіями особистих речей практично повністю співпадала з знайденими пізніше археологами.

Колишній військовий прокурор Київського військового округу та Центрального регіону України А. Амонс у книзі “Биківнянська трагедія” відзначає, що у матеріалах проведеної ексгумації 1989 року знаходяться дані про виявлені у двох похованнях не менше ніж 270 останків польських офіцерів та громадян Польщі, які до розстрілу знаходилися у київській в'язниці¹³.

Поштовхом для офіційного розслідування обставин знаходження розстріляних польських громадян у Биківнянських похованнях у 1991 році послужив лист міністра внутрішніх справ Республіки Польщі А. Мільчановського до Служби безпеки України з проханням, надати

¹² Електронний ресурс. [http://memorial.kiev.ua/zapovidnyk bykivnjanski mogily.html?start=1].

¹³ Амонс А. Биківнянська трагедія: Документи й матеріали. –К.: Укр. Центр духовної культури, 2006. –С.51.

йому інформацію про його батька, колишнього заступника прокурора м. Рівне, заарештованого у 1939 році органами НКВС. В результаті архівних пошуків були знайдені - супровідний лист НКВС УРСР та список заарештованих у Західній Україні на 3435 осіб, серед яких знайдено Мільчановського Станіслава Йосифовича 1906 року народження. Особові слідчі справи цих 3435 осіб, 25 жовтня 1940 року були відправлені з Києва до Москви у НКВС СРСР. Список підготовлений російською мовою, є переліком мешканців Західної України заарештованих, протягом 1939–1940 років у відповідності до приписів начальника Першого спецвідділу НКВС СРСР майора державної безпеки Баштакова. Під грифом “Совершенно секретно” на 121 аркуші містився список прізвищ арештованих, направлених до НКВС СРСР. У цьому листі є лише два речення: “Направляю личные тюремные дела, согласно списка (Далі – Список) арестованных проходящих по Вашим предписаниям 041, 042, 043 и другим. Приложение: 3435 дел в 5 мешках”¹⁴. Вперше повний перелік 3435 осіб зі Списку був оприлюднений польською дослідницею С. Гайовнічек в 1995 році¹⁵.

Також, частково доля цих людей із Списку на 3435 осіб простежується в матеріалах архівної справи № 897 «Переписка по оперативной работе УАО КГБ при СМ УССР по материалам за 1939–1940 гг. Зап. Украина».

У цій справі зібрані матеріали, що мають безпосереднє відношення до осіб, прізвища які містяться у наведеному Списку.

Про присутність польських офіцерів і громадян Польщі офіційно свідчив Матвійченко Л.К., який наприкінці березня 1940 року, разом з ними утримувався в Лук’янівській в’язниці. На основі його свідчень вдалося підтвердити перебування у Лук’янівській в’язниці польських офіцерів та громадян Польщі, зокрема старшого офіцера Михальського, державних службовців, адвоката, лікаря, а також дружин, прізвища яких є у цьому Списку: Бережецька Ю. М., 1894 р.н., Бейгель Є. Ш., 1908 р.н., Белімова С. П., 1886 р.н., та ін.¹⁶.

Для підтвердження знайдених у архівах документів, польськими фахівцями разом з українськими колегами у 2001, 2006, 2007, березні 2008, а також у 2011 та 2012 роках проводились пошукові археологічні дослідження на території нинішнього Національного історико-меморіального заповідника “Биківнянські могили”. За ці роки була ретельно досліджена ділянка площею у 1,5 гектара.

Результати виконаних робіт дозволяють утверждати, що на території лесного кладбища НКВД существует не менее 205 захоронений – ям с человеческими останками, и 3 ямы депозитные, в которых находятся лишь вещи расстрелянных людей. Среди 117 эксгумирован-

¹⁴ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.926., – Арк. 1.

¹⁵ Zuzanna Gajowniczek Ukrainski ślad Katyna. Ministerstwo spraw wewnętrznych. Warszawa. 1995. –S.235.

¹⁶ В. Кривошея, Л. Онишко. «Український катинський список» - за і проти. /Биківня в системі політичних репресій УРСР у 1937-1941 роках: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: Зб. наук. праць / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 20 листопада 2013р. –К, 2014: ДП «НВЦ «Пріорітети», 2014. –С.132-135.

¹⁷ Доминика Семинска. Предметы из польских захоронений, найденные в ходе эксгумационных работ на спецучастке НКВД в Быковнянском лесу (Раскопки 2001, 2006, 2007 годов). / Биківня в системі політичних репресій УРСР у 1937-1941 роках: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: Зб. наук. праць / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 20 листопада 2013р. –К, 2014: ДП «НВЦ «Пріорітети», 2014. –С.158.

них захоронений 54 являються польськими¹⁷.

Серед останків знаходились особисті речі осіб, прізвища яких фігурували у наведеному Списку на 3435 осіб.

«...Согласно архивным документам, на этой территории за 4 года захоронено более 30 тысяч необоснованно репрессированных и расстрелянных советской властью людей. Из них не менее 2600 польских граждан, расстрелянных весной 1940 года...»¹⁸.

Також, беззаперечним є той факт, що після вторгнення Червоної армії 17 вересня 1939 року до Польщі, значна частина польських офіцерів та цивільних були ув'язнені і перебували у в'язницях по всій території УРСР та СРСР. Зазначені дії здійснили напередодні вторгнення у Польщу, на виконання оперативного наказу наркома внутрішніх справ союзу РСР Л. Берії, № 001064 від 8 вересня 1939 року. У відповідності до оперативного наказу, на території Західної України мали проводитись арешти "найбільш реакційних" землевласників, капіталістів, польських поміщиків, представників польських та українських політичних угруповань, а також офіцерів дійсної служби і запасу¹⁹.

Заарештовані польські офіцери та цивільні громадяни спочатку утримувались у Старобельському, Козелецькому, Осташковському спецтаборах для військовополонених і їх доля була невизначеною до початку березня 1940 року, коли Л. Берія направив доповідну записку Й. Сталіну від 5 березня 1940 року за №794/Б з пропозицією розстріляти польських офіцерів, жандармів, поліцейських, осадників та інших осіб з трьох спецтаборів для військовополонених і в'язнів в'язниць Західних областей України та Білорусії.

Далі у записці, Л. Берія рекомендував запропонувати НКВС СРСР справи на 14700 осіб з вказаних спецтаборів, а також справи на 11 000 осіб заарештованих і тих, що ув'язнені в в'язницях західних областей України і Білорусії, "розглянути в особливому порядку, із застосуванням до них вищої міри покарання-розстрілу". Справи планували розглядати без виклику заарештованих та пред'явлення звинувачень, постанов про закінчення слідства і обвинувачувальних вироків. Долю поляків, які утримувались у спецтаборах для військовополонених, пропонувалось вирішувати за довідками, представленими Управлінням по справам військовополонених НКВС СРСР, заарештованих - по довідкам із справ, представлених НКВС УРСР і НКВС БРСР. Вносити рішення повинна була «Вища Трійка» у складі: В. Меркулова - першого заступника наркома ВС СРСР, комісара держбезпеки третього рангу (розстріляний за вироком суду у грудні 1953 року); Б.Кобулова - заступника наркому ВС СРСР, також комісара держбезпеки третього рангу (розстріляний за вироком суду в грудні 1953 року) та Л. Баштакова - начальника Першого Спецвідділу НКВС СРСР. Й. Сталін разом з К. Ворошиловим, В. Молотовим, А. Мікояном, М. Калініним та Л. Кагановичем погодили доповідну записку Берії, яку потім розглянули на

¹⁸ А. Амонс. Предметы из польских захоронений, найденные в ходе эксгумационных работ на спецучастке НКВД в Быковнянском лесу (Раскопки 2001, 2006, 2007 годов). / Биківня в системі політичних репресій УРСР у 1937-1941 роках: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: Зб. наук. праць / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 20 листопада 2013р. -К., 2014: ДП «НВЦ «Пріорітети», 2014. -С. 114.

¹⁹ Киричук Ю. Терор і тероризм у Західній Україні. / Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. /Історичні нариси /- К.: Наукова думка, 2002. -С.574.

засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 року за № 18П/144, у п.144 «Питання НКВС СРСР», протокол засідання № 13²⁰.

Тим рішенням Політбюро і було засуджено до розстрілу «Вищою Трійкою» 21857 польських офіцерів, прикордонників, поліцейських, поміщиків та інших польських громадян. Щоб централізувати розстріл ув'язнених і звести до мінімуму чисельність осіб, задіяних у операції, ухвалили рішення зосередити більшу частину приречених у в'язницях Мінська, Києва, Харкова. Відповідний оперативний наказ наркома внутрішніх справ союзу РСР № 00350 «Про розвантаження тюрем НКВС СРСР та БРСР», Л. Берія підписав вже 22 березня 1940 року.

Одночасно з цією каральною спецоперацією підготували депортацію сімей засуджених до розстрілу польських офіцерів та цивільних. 7 березня 1940 року Л. Берія видає відповідний наказ наркомам внутрішніх справ УРСР та БРСР І. Серову та Л. Цанаві, яким приписувалось підготуватись до висилання сімей польських офіцерів, поліцейських та інших в'язнів. Депортацію потрібно було підготувати до 15 квітня 1940 року, а списки тих, хто підлягав висиланню, належало підготувати ще раніше, до 30 березня 1940 року. Акцентувалось, що наказано провести висилання в один день. Більш детально про це йшлося у директиві Л. Берії від 20 березня 1940 року до наркому внутрішніх справ Казахської РСР, старшому майору держбезпеки Бурдакову, в якій сказано про висилання із Західних областей України та Білорусії 26000 тисяч сімей польських офіцерів та цивільних (орієнтовно 76000-100000 осіб), терміном на 10 років до північних областей Казахської РСР²¹. Частину ув'язнених польських офіцерів та цивільних, з в'язниць Західних областей України та спецтаборів НКВС для військовополонених етапували до Києва. Їх подальша доля була вирішена «Вищою Трійкою» НКВС СРСР, тобто, з 21 857 розстріляних польських офіцерів і цивільних, 3 435 поляків в решті решт опинились у братських могилах спецділянки НКВС УРСР у Биківнянському лісі.

Ймовірно на території спецділянки НКВС УРСР у Биківні розстрілювали декілька разів влітку 1941 року. За свідченнями очевидців - мешканців прилеглих селищ, у вересні 1941 року через Биківнянський ліс військовослужбовці конвойного полку НКВС конвоювали до спецділянки кілька колон (оточенців) радянських військовослужбовців у польовій формі. Всіх їх розстріляли і поховали в одній з братських могил у лісі²².

Достеменно кількість розстріляних радянських військовослужбовців невідома, її приблизна цифра за оцінками спеціалістів складає не менш як 2000-3000 осіб. Що стосується долі військовослужбовців конвойного полку НКВС, то після розстрілів на спецділянці НКВС УРСР у Биківнянському лісі, вони відійшли до населеного пункту Калинівка, де з'єднались з іншими частинами НКВС і прийняли бій з гітлерівцями. Майже всі військовослужбовці НКВС загинули в тому бою.

Ще один злочин сталінського режиму - Биківнянська спецділянка НКВС УРСР була б навіки схована під соснами у тому лісі. Але події, що розгорнулись після початку нацистсько-радянської війни 22 червня

²⁰ Документи и материалы: в 2-х т. Под редакцией Р. Г. Пиход, А. Гейштора. Составители: Н. С. Лебедева, Н. А. Петросова, Б. Вошинский, В. Матерский. - М.: 1999, - 608с. - с илл. Т.1.-С.36.

²¹ Там само, Т.2. -С.517.

²² С.Киселёв. Под забором, печально памятным...// Комсомольское знамя. 30 июля 1991 года.

1941 року, привели до окупації Києва військами нацистської Німеччини. Вже у 20-х числах вересня 1941 року німецькі військові з'явилися на території спецділянки НКВС у Биківні, де провели у присутності представників Міжнародного комітету Червоного Хреста, перші розкопки чисельних, засипаних ґрунтом ям, розкиданих на площі у 5,3 га по всій території спецділянки. Розкопані ями виявились вціл заповненими свіжими та розкладеними тілами людей з характерними кульовими пораненнями у скроню. Так само, як у Вінниці, Львові, Катині, Харкові. Першим про ці страшні знахідки у Биківнянському лісі написав німецький журналіст Петер Кольмус у газеті "Berliner Borsen Zeitung" в номері від 29 вересня 1941 року²³. Після цієї публікації, вже газета "Українське слово", що виходила в окупованому німцями Києві, в номері від 8 жовтня 1941 року, розмістила статтю, у якій повідомлялось про те, що неподалік від селища Биківня під Києвом знайдені таємно поховані жертви більшовицького терору²⁴. Після звільнення радянськими військами Києва, 5 листопада 1943 року, зелений паркан, що оточував спецділянку НКВС УРСР розібрали місцеві жителі. У 1943 році, та початку 1944 року, на території спецділянки заочно працювала Державна комісія по встановленню фактів злочинів німецько-фашистських загарбників під час окупації Києва. В результаті тієї "роботи" комісія швидко "встановила", що у Биківнянському лісі на території спецділянки НКВС УРСР поховані жертви німецько-фашистських окупантів, а саме радянські військовополонені - в'язні Дарницького концтабору. Насправді спецділянка НКВС не досліджувалась взагалі тому, що як вказувалось комісія працювала заочно. Хоча при часткових розкопках поховань німцями, які працювали на території спецділянки НКВС у Биківнянському лісі, ще у 1941-1943 роках було встановлено, що тіла розстріляних були або у розкладеному або напіврозкладеному стані, тобто розстріляли їх ще задовго до початку війни²⁵.

Після цих "досліджень" Биківнянський таємний цвинтар НКВС довгі роки ніде не згадувався. Так продовжувалось до початку 60-х років. Коли в Києві було засновано "Клуб творчої молоді" члени якого неофіційно збирали матеріали про сталінські репресії 30-х років. Очолив цей клуб молодий театральний режисер, дослідник сталінських репресій Лесь Танюк. Члени Клубу виявили масові поховання у Биківнянському лісі і за результатами своїх досліджень направили до Київської міської ради листа з вимогою оприлюднити та облаштувати масові поховання жертв сталінських репресій. 8 січня 1971 року Лесь Танюк ще раз звернувся з листом вже до членів політбюро ЦК КПРС та першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, у якому вказав, що у Биківні дуже вірогідно поховано багато відомих людей починаючи від письменника Івана Микитенка до керівника НКВС Станіслава Реденса. Відповіді він ніякої не отримав, а незабаром членів "Клубу творчої молоді" Аллу Горську було знайдено вбитою у Василькові, Василя Симоненка по-звірячому побили міліціонери і він невдовзі помер²⁶. За таких умов Лесь Танюк був змушений виїхати на проживання до Москви.

²³ Kolmus Peter. GPU-Morde auch in Kiew / Peter Kolmus // Berliner Boersen-Zeitung. -29.09.41.

²⁴ Газета "Українське слово" від 8 жовтня 1941 року. №25, -С.2.

²⁵ Лисенко Микола. Биківня – наш вічний біль. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. - 368с.; іл. -С.126-127.

²⁶ Український тиждень. 21-27.09.2012. -С.27.

Жертви масових політичних репресій 30-х років поховані у Биківнянському лісі знову зазнали наругу, на цей раз мародерів - шукачів золота, які розкопували поховання і витягували з могил золоті коронки, зуби, прикраси. “Золота лихоманка”, яка розвернулася на місцях поховань привела до того, що по всьому лісі були розкидані зітлілі речі і рештки розстріляних. Чисельні скарги місцевих жителів до влади про мародерство змусили вжити заходів і на місце “роботи” мародерів виїхав перший секретар ЦК КПУ П. Шелест. Вже 17 квітня 1971 року розпорядженням Ради міністрів УРСР була створена Урядова комісія на чолі з міністром внутрішніх справ І. Головченком, і чомусь знову, по розслідуванню злочинів здійснених гітлерівськими окупантами в районі Дарницького лісництва. Поважна урядова комісія працювала надзвичайно швидко і 22 квітня 1971 року закінчила свою роботу. За результатами роботи комісії кримінальна справа не була порушена, судово-медичних експерти тільки у встановлюванні кількості похованих, вид ушкоджень та приблизного часу поховань. Висновки виглядають наступним чином: “В квітні 1971 року в Дарницькому лісовому масиві було знайдено ще одне місце розправи фашистських загарбників над радянськими людьми. Спеціальною Урядовою комісією встановлено, що тут окупанти по-звірячому знищили декілька тисяч радянських громадян – військовополонених, жінок, людей похилого віку, інвалідів. Знайдені останки загиблих поховано у братській могилі неподалік від місця «кривавої розправи над радянськими людьми»²⁷. Але жодного меморіалу чи пам’ятного знаку на могилі поставлено не було і це в часи коли скрізь ставились пам’ятники жертвам гітлерівських окупантів. Знову, на довгі 16 років з 1971 року до 1987 року Биківнянські поховання жертв сталінських репресій страждали від набігів мародерів, які продовжували перекопувати могили у пошуках золотих речей, що належали загиблим.

Влітку 1987 року коли у Радянському Союзі набрала обертів перебудова, Спілка письменників України подала листа до ЦК КПУ з проханням впорядкувати місце поховань у Биківнянському лісі та встановити пам’ятник з написом: «Жертвам сталінського терору від українського народу». Тому, 24 грудня 1987 року на місці поховань почала свою роботу друга Державна комісія, під керівництвом міністра внутрішніх справ УРСР І. Гладуша. Її висновки також нічим не відрізнялись від висновків попередніх комісій, а кримінальна справа так само, не порушувалась. Новацією стало лише встановлення пам’ятника за проектом В. Шаропова на якому було вибито «Вічна пам’ять. Тут поховано 6329 радянських воїнів, партизанів, підпільників, мирних жителів, закатованих фашистськими окупантами у 1941-1945 роках». Тільки, що робили фашистські окупанти у Биківнянському лісі у 1945 році, коли Київ від них звільнили ще 5 листопада 1943 року? Такі «неточності», а насправді приховування радянською владою злочинів сталінізму, викликало хвилю обурення громадськості. У пресі з’явилися чисельні публікації, що розкривали правду про масові сталінські репресії, які упродовж років ретельно приховувались радянською владою. Були оприлюднені свідчення очевидців стосовно таємних поховань жертв політичних репресій працівниками НКВС у Биківнянському лісі. Врешті решт,

²⁷ ДА МВС України. Справа № 70.- Т.1., Інв. №1492.

8 грудня 1988 року під тиском громадськості вийшло розпорядження Ради Міністрів УРСР про проведення урядовою комісією додаткового вивчення обставин і документів, пов'язаних з масовими похованнями у Биківнянському лісі. Фактично це вже була третя урядова комісія, до складу якою входили представники громадськості, професійні археологи, а за фактом масових поховань у 19 кварталі Биківнянського лісу слідчим відділом Генеральної Прокуратури УРСР 5 грудня 1988 року порушили кримінальну справу № 50-0092²⁸. В рамках розслідування цієї справи, опитано більш ніж 250 свідків, досліджені матеріали склали більше 60 архівно-слідчих справ, ідентифіковано 15 осіб похованих у тих могилах. Проведення по цій справі продовжувалось до 31 травня 1989 року. В результаті, слідством було встановлено, що у 19 та 20 кварталах Биківнянського лісу Дніпровського лісництва у 1937-1941 роках проводились таємні поховання репресованих осіб розстріляних у Києві за так звану контрреволюційну діяльність, на підставі рішень позасудових органів – «Трійками», «Двійками», «Особливими нарадами», судових вироків Військової колегії Верховного Суду СРСР, місцевих судів, трибуналів. Частина посадових осіб НКВС СРСР, УРСР, обласних і міських управлінь НКВС, ЦК КП(б)У, обкомів КП(б)У, прокуратури СРСР, УРСР, областей і міст та суддів судів СРСР та УРСР різних рівнів, які брали участь у фальсифікації слідчих справ, ухвалювали незаконні рішення про розстріли, практично в ті роки самі були репресовані. Багатьох з них розстріляли, інших засудили на багато років до сталінських концтаборів, в яких частина з них загинули, деяким з них вдалося дожити до глибокої старості, а згодом довелося свідчити на допитах перед слідчими Генеральної прокуратури СРСР, УРСР, Головної військової прокуратури України та прокуратури м. Києва про свої «трудові подвиги» в 30-ті роки.

Підбиваючи підсумок своєї роботи, 21 березня 1989 року, під тиском фактів та беззаперечних доказів, Державна комісія офіційно визнала, що останки людей знайдені у чисельних похованнях на території спецділянки НКВС УРСР у Биківнянському лісі належать жертвам масових політичних репресій сталінського режиму періоду 1937-1941 років. Нарешті, радянська влада після трьох фальсифікованих нею комісій в Києві у Биківні, а також примусивши у 40-х роках відомого професора М. Бурденка сфабрикувати результати досліджень у Катині та інших містах масових поховань, визнала свою провину у загибелі багатьох тисяч невинних жертв.

Неоцінним є внесок «Меморіалу» ім. В. Стуса у розкритті правди про Биківнянську спецділянку НКВС УРСР. У 1996 році з'явилась перша книга М. Лисенка «Биківня: злочин без каяття», трохи згодом, шеститомник М. Роженка «Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства», «Пам'ять Биківні. Документи та матеріали» під редакцією П. Тронька та О. Бажана. Величезну роботу з розшуку та публікації документів, що висвітлюють практику масового політичного терору у 30-ті роки в Україні, правду про Биківнянські поховання, провів А. Амонс. Після здобуття Україною незалежності у 1991 році, спорудження меморіалу жертвам політичних репресій похованих у Биківнянському лісі, не стало пріоритетним. 11 серпня 1994 року вийшло розпорядження президента України про створення у Биківнянському лісі меморіального

²⁸ Архів Військової Прокуратури Центрального регіону України. Справа №50-0092.

комплексу. Перші пам'ятні хрести, споруди та скульптура присвячені жертвам похованим у Биківнянському лісі були встановлені на території бувшої спец ділянки НКВС УРСР у 1995 році за проектом скульптора В. Чепелика і архітектора Г. Кислого. Трохи згодом вийшла постанова Кабінету Міністрів України від 22 травня 2001 року № 546 «Про створення Державного історико-архітектурного заповідника «Биківнянські могили». Указом Президента України від 17 травня 2006 року № 400/2006 Державному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» надано статус Національного. Постановою Кабінету Міністрів України від 13 червня 2007 року № 820 «Про невідкладні заходи щодо подальшого розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», Заповідник набув статусу юридичної особи і почав функціонувати з 1 лютого 2008 року.

На території Заповідника, на місці масового поховання жертв сталінських репресій, сьогодні розташований Міжнародний меморіал жертв тоталітаризму 1937-1941 років, що складається з двох частин: українського Меморіалу і польського військового кладовища. 21 вересня 2012 року відбулось урочисте відкриття Міжнародного меморіалу в присутності президентів Польщі та України. Перша черга Меморіального комплексу пам'яті жертв політичних репресій збудована за проектом академіка Національної академії архітектури України Л. Скорик, польське військове кладовище, за проектом польських архітекторів Роберта Гловацького та Марека Модерну.

SUMMARY

Valeri Filimonikhin

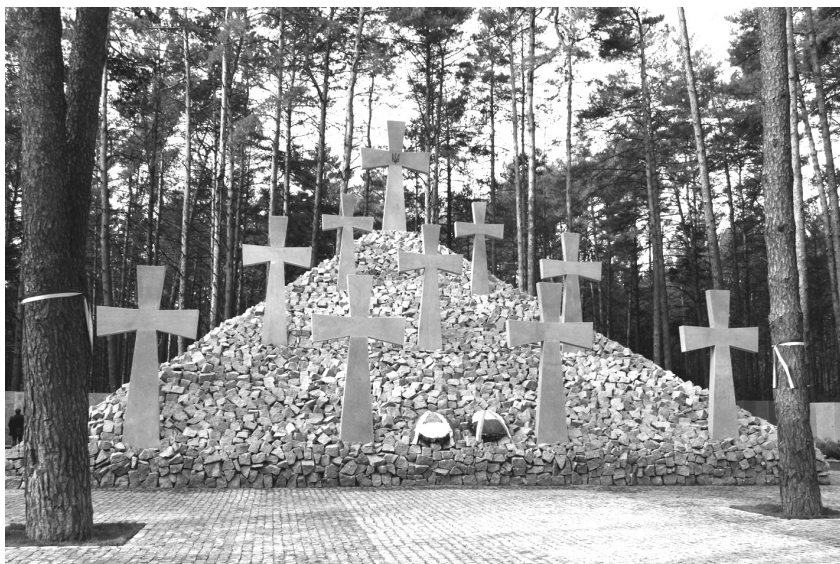
The article is based on research Ukrainian, German and Russian historians, analyzing archival documents show the progress of the repressive policies of the Stalinist regime in the second half of the 30-s of the last century, particularly in Ukraine. It reveals the mechanism of repression by the NKVD in Kyiv region on an example of operation in 1937-1941 years a secret special object NKVD of the USSR.

Keywords: mass repression, the NKVD, operational order, special stages, Bykovnya.

“Дорога смерті”... (Биківня)

Меморіал громадянам України, знищеним під час Великого терору 1937 року (Биківня).

Меморіал знищеним полякам (Биківня).

Президент Польщі Броніслав Комаровський на відкритті Меморіалу знищеним полякам (Биківня, 2012 р.).

Відкриття Меморіалу жертвам радянського тоталітаризму (Биківня, 2012 р.).

Знайдені останки жертв радянського тоталітаризму (Биківня).

БОГОСЛОВСЬКА КОРПОРАЦІЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОЇ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ

У повідомленні аналізується ставлення репрезентантів радянської моделі державності до непересічних представників професорсько-викладацької корпорації богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету за умов утвердження на західних теренах держави комуністичного режиму.

Ключові слова: *Кам'янець-Подільський державний український університет, богословський факультет, професорсько-викладацька корпорація, радянська влада, політичні репресії.*

Кам'янець-Подільський державний український університет, що постав у добу національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. завдяки спільним зусиллям представників місцевої інтелігенції, самоврядних органів краю та урядових структур, привертає сьогодні до себе значну увагу науковців. Цьому факту є цілком певне пояснення. Вищий навчальний заклад на Поділлі не лише репрезентував зразок національної освітньої інституції, покликаної готувати високоякісних фахівців з різних галузей знань для державних потреб, а й став вагомим чинником, що прямо або опосередковано впливав на перебіг багатьох подій знакового в українській політичній історії періоду. Відтак об'єктивне пізнання вузлових проблем державотворчого процесу, що мало місце на початку ХХ століття, можливе, зокрема, й через опис та розкриття різних аспектів багатовимірного життя цієї науково-освітньої установи.

У даній статті автор ставить за мету на основі невідомих до сьогодні архівних матеріалів проаналізувати ставлення представників радянської моделі державності до функціонування одного із важливих структурних підрозділів Кам'янець-Подільського державного українського університету, яким виступав богословський факультет, а також простежити еволюцію більшовицької політики щодо непересічних постатей з когорти професорсько-викладацької корпорації, котрим випало на долю творити на факультеті у непростий період революційних змін.

У контексті розгляду нашої проблематики необхідно наголосити, що невтомні подвижники з числа державних, громадських та культурно-освітніх діячів, котрі опікувалися впровадженням вагомих за своїм суспільним значенням проєктів, й, зокрема, стояли біля витоків створення вищого навчального закладу на західних теренах держави, повсякчас наголошували на особливій значимості відкриття богословського факультету в структурі нової інституції. Хоча закон про його заснування був підписаний гетьманом П. Скоропадським лише за місяць після урочистого відкриття університету¹, проте, готуючись до вітальної промови на святі 22 жовтня 1918 р., ректор навчального закладу

¹ Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХмО). – Ф. Р – 582. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 46 – 50.

І. І. Огієнко насамперед зацентрував свою увагу власне на такій думці: „Богословський факультет. Вперше на Сході слов'янства”². Отже, цілком очевидно, що справа церковного відродження України та сприяння процесу становлення Української Православної Автокефальної Церкви поряд із іншими аспектами національного державотворення мала поєднати одне із цільних місць в діяльності вищої школи. Над реалізацією цих завдань на факультеті працювали В. Біднов (історія Української Церкви), Ю. Сіцінський (церковна археологія), І. Любарський (святе Письмо Нового Заповіту), М. Васильківський (логіка, філософія та психологія релігії), П. Табінський (святе Письмо Старого Заповіту та історія старого церковного письма), Й. Оксіук (історія християнської Церкви), О. Неселовський (історія християнського богослужіння та літургії), О. Прахов (старо-єврейська мова)³.

Однак від самого початку свого функціонування новому структурному підрозділу навчального закладу довелося долати певні труднощі. За визнанням самих співробітників факультету, найбільше нормальній організації нового осередку української богословської думки заважали політичні чинники⁴. Негативні моменти пов'язувалися, передусім, з організацією в краї комуністичної системи влади, яка у своїй основі базувалася на цілком відмінних від національно-демократичних угруповань засадах та світоглядних настановах.

Вперше з радянською практикою в реалізації основних принципів освітньої політики Кам'янець-Подільський державний український університет зіткнувся у квітні 1919 р., коли червоні війська в черговий раз зайняли стратегічний центр Поділля. Комуністичний досвід цього періоду в справі визначення структурних форм функціонування системи вищої школи виступав лише калькою відповідних підходів, які застосовувалися у Російській Федерації. Нормативна база, що врегульовувала різні аспекти внутрішнього життя вищих шкіл та визначала їхнє місце в системі народної освіти, дублювалася на місцевому ґрунті практично без змін. У форматі нашого повідомлення варто наголосити на важливості прийняття тимчасовим робітничо-селянським урядом України у січні 1919 р. двох декретів – „Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви”⁵ та „Про передачу всіх шкільних закладів у відання відділу освіти”⁶. Базуючись на цих правових актах, нарком освіти УСРР В. Затонський під час відвідування навесні 1919 р. навчального закладу особисто розпорядився закрити богословський факультет. На природне прохання декана В. Біднова надати можливість слухачам хоча б закінчити академічний рік, що фінішував за два тижні, реакція посадовця була негативною. При цьому пояснення було досить лаконічним та безапеляційним: „Богослови – наші вороги!”⁷.

² ДАХмО. – Ф. Р – 582. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 30.

³ Білон П. Спогади / П. Білон. – П'їтсбург: Б. в., 1952. – Частина перша. – С. 49.

⁴ ДАХмО. – Ф. Р – 582. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 9.

⁵ „Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви”: Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 19 січня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917 – 1959 рр.: Збірник документів / Упорядники: З. І. Зобіна, Г. О. Кравченко, Ю. Б. Медведєв та ін. – К.: Державне видавництво політичної літератури, 1959. – Т. 1 (1917 – червень 1941 рр.). – С. 28 – 30.

⁶ „Про передачу всіх шкільних закладів у відання відділу освіти”: Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 25 січня 1919 р. // Там само. – С. 30.

⁷ Біднов В. Перші два академічні роки українського державного університету в Кам'янці-Подільському. (Уривок із спогадів) / В. Біднов // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 69 – 70. – С. 70.

Втім, вирішуючи для себе значно важливіше питання, що відносилося до самої можливості збереження влади, більшовики на цьому етапі об'єктивно не мали змоги більш серйозно втрутитися в університетське життя, тим більше відслідковувати практичне впровадження започаткованих ними ж новацій. З урахуванням цих обставин, професорська корпорація особливо не поспішала виконувати згубні для навчального процесу розпорядження, принаймні в їх повному обсязі. Тому Рада професорів богословського факультету, заслухавши 25 квітня 1919 р. інформацію декана про вимогу очільника центрального освітнього відомства закрити підрозділ, у своєму рішенні обмежилася лише зверненням до Ради професорів навчального закладу з проханням надати відповідні директиви з цього питання для подальшого реагування⁸. Остання ж на своєму засіданні 30 квітня, з огляду на „словесне розпорядження пана Комісара Народної Освіти”, також зупинилася на прийнятті досить поміркованої ухвали: „Припинити тимчасово читання лекцій на Богословському факультеті, зі скасуванням ж самого факультету почекає до одержання офіційного розпорядження з Міністерства”⁹.

Власне на цей раз державна влада обмежилася зініційованими змінами в питанні приведення внутрішньої структури університету до вимог нових стандартів. На більше у більшовиків не вистачило ані часу, ані сил. Щоправда, у контексті провадження загальної політики, яка не виключала застосування й репресивних заходів щодо національно налаштованої інтелігенції, комуністи арештували наразі В. Біднова та Л. Білецького. Як згадував сам професор, коли професійні революціонери знову залишали місто, вони мали намір розстріляти в'язнів, але через нищівний обстріл не встигли цього зробити¹⁰.

Натомість третій прихід радянських військ у Кам'янець, що стався в середині липня 1920 р., характеризувався значно агресивнішим ставленням більшовиків до навчального закладу, аж до пропозиції того ж таки В. Затонського ліквідувати інституцію як таку¹¹. Зрозуміло, що це не могло не позначитися на багатьох важливих сторонах життєдіяльності установи, зокрема й на її організаційних та структурних формах.

Відтак уже в першому наказі по університету від 28 липня 1920 р. за підписом уповноваженого вищої школи А. Волянського, котрий фактично репрезентував у навчальному закладі інститут політичного комісара, знову йшлося про закриття з 11 липня богословського факультету, ліквідацію справ якого з господарських питань доручалося зробити Господарчій раді, а з академічних – Раді університету. На практичну реалізацію цього завдання давалося трохи більше двох тижнів¹². Через два дні, в розвиток започаткованих процесів, комісар видав наступний наказ, яким розпустив усі комісії та заклади, що існували при факультеті¹³. А таких за час діяльності підрозділу було утворено немало. Зок-

⁸ ДАХмО. – Ф. Р – 582. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 12.

⁹ Там само. – Ф. Р – 582. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 36.

¹⁰ Біднов В. Перші два академічні роки українського державного університету в Кам'янці-Подільському... – С. 70.

¹¹ Тимошик М. „Лишусь навіки з чужиною...”. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження / М. Тимошик. – К.: Наша культура і наука; Вінніпег: Український православний Собор Св. Покрови, 2000. – С. 70 – 71.

¹² ДАХмО. – Ф. Р – 582. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 2.

¹³ Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / В. Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / Під редакцією професорів: В. Гериновича, Фр. Кондрацького, М. Курневича та ін. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня ім. Лєніна, 1927. – Т. 2. – С. 12.

рема, тут функціонував гурток „Студії чистого християнства”, на засіданнях якого обговорювалася різноманітна тематика церковного життя та велися дискусії між представниками різних релігійних конфесій, комісія з перекладу св. Письма, яка з кінця грудня 1919 р. діяла не при Міністерстві ісповідань УНР, а при богословському факультеті¹⁴.

Якщо зміна навчальних планів потребувала певного часу для приведення їх у відповідність з новими освітніми завданнями та політико-ідеологічними настановами, то заплановані структурні реформи більшовики намагалися провести досить оперативно. Уже на 31 липня було призначене засідання професорської ради богословського факультету, на яке виносилося єдине питання про ліквідацію навчального підрозділу¹⁵.

Порядок усебічної реалізації нових завдань на цей раз відслідковувався не лише політичним комісаром, а й представниками місцевої влади. Відповідно до наказу голови революційного комітету Кам'янецького повіту з 7 серпня в структурі управлінських органів призначався завідуючий столом по відокремленню церкви від держави І. Губа, на якого й покладалися відповідні функції¹⁶.

Заради об'єктивності необхідно зазначити, що намагаючись чітко виконувати доведені завдання освітніх та партійних органів з переведення навчального закладу на радянську платформу, уповноважений вищої школи в той же час намагався зважено підходити до вирішення питань, пов'язаних із збереженням університетських надбань попереднього періоду. Зокрема, у вересні 1920 р. господарська рада розглядала спеціальний запит А. Волянського, чи можна вважати університетську церкву за музей, а відтак чи є можливим перенести туди кабінет мистецтва. Рішення ради було в руслі резолюції комісара: „Вважати згідно резолюції університетську церкву за музей, куди перевести весь кабінет мистецтва”¹⁷. Тобто, за умови, коли не видавалося можливим зберегти саму церкву, в запропонований уповноваженим спосіб вдалося врятувати багато цінних церковних речей, зберігаючи їх як музейні експонати.

У середині вересня 1920 р. радянські війська знову залишили Кам'янець. Але лише на короткий час. Рівно за два місяці вони знову повернулися. З усього було видно, що в цей раз надовго. Жорстка реальність була зрозумілою переважній більшості професорсько-викладацького складу університету. Для тих з них, хто органічно не сприймав нових порядків, залишався єдиний шлях – еміграція. Саме так й вчинила чимала частина професорської корпорації навчального закладу, зокрема й декан богословського факультету В. Біднов, котрий разом із сином Арсеном з загонами української армії подався за кордон¹⁸. Для тих же, хто вирішив залишитися на рідній землі, необхідно було знову пристосовуватися до нових реалій життя. При цьому колектив намагався публічно продемонструвати свою готовність до роботи за нових обставин.

¹⁴ Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет і церковне відродження Поділля (1919 – 1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції: До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2008. – С. 95 – 98.

¹⁵ ДАХмО. – Ф. Р – 582. – Оп. 1. – Спр. 37 а. – Арк. 19.

¹⁶ Там само. – Ф. Р – 1128. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 6.

¹⁷ Там само. – Ф. Р – 582. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 1.

¹⁸ Ульяновський В. І. В. О. Біднов / В. І. Ульяновський // Український історичний журнал. – 1992. – № 10 – 11. – С. 86.

Напередодні зміни влади професорська рада заслухала заяву представника студентства М. Олійника, в якій стверджувалося, що Рада студентських представників і надалі проводитиме енергійну працю щодо забезпечення нормальних умов навчального процесу та загалом стоятиме на сторожі інтересів академічного життя. Прийнята ухвала цілком відповідала цим настроям: інформацію прийняли до віdomу та з огляду на від'їзд декотрих професорів деканам факультетів запропонували змінити розклад занять з тим, щоб між лекціями не було вільних годин¹⁹.

6 грудня 1920 р. повітовим революційним комітетом в університеті була відновлена посада політичного комісара. Через відсутність А. Волянського тимчасово виконувати обов'язки призначили Д. Мізіна²⁰. Його перші кроки з управління вищою школою не вирізнялися новизною. Він майже дослівно відтворив усі норми, які свого часу були оприлюднені його попередником. У цьому контексті чергове закриття богословського факультету багатьма співробітниками навчального закладу сприймалося як цілком прогнозоване рішення²¹.

Однак реорганізаційні процеси на цьому не завершилися. У лютому 1921 р. у контексті впровадження засад нової системи освіти колегія Укрголовпрофосвіти ліквідувала університет, натомість утворивши Інститут народної освіти та Сільськогосподарський²².

Зрозуміло, що реалії радянської дійсності в освітній галузі стали серйозним випробуванням для професорсько-викладацького складу, а особливо для тих, хто практикував у царині богословських наук. Практично їм усім необхідно було розробляти нові курси базових дисциплін, що вписувалися б у стандарти навчальних програм. Так, Ю. Сіцінський замість церковної археології почав спеціалізуватися на „Основах мистецтва”, який він продовжив 1921 р. викладав на другому триместрі першого концентру²³.

Однак готовність поважних професорів адаптувати теоретичний матеріал до вимог радянських стандартів в освітній сфері задля розвитку національної культури та науки далеко не завжди виступав переконливим аргументом для центрального керівництва у питанні прийняття рішень щодо їх подальшої долі. Затверджуючи у березні 1921 р. факультетські плани до закінчення навчального року, відділ підготовки працівників освіти Укрголовпрофосвіти водночас забажав отримати безпосередні тексти конкретних дисциплін та подання на затвердження усього педагогічного персоналу з представленням на кожного *curriculum vitae*²⁴.

На оформлені адміністрацією Кам'янець-Подільського ІНО належ-

¹⁹ ДАХмО. – Ф. Р – 582. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 13.

²⁰ Адамський В. Р. Інститут політичного комісара в структурі Кам'янець-Подільського державного українського університету / В. Р. Адамський // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. – С. 48.

²¹ Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільське Кирило-Мефодіївське братство і боротьба за самостійну українську православну Церкву в 1919 – 1920 роках / О. М. Завальнюк // Науково-практична конференція „Культура України і слов'янський світ”. Тези доповідей та повідомлень / Редакційна колегія: Чернець В. І. (голова), Блажевич Ю. І., Карван С. Л. Та ін. – К., 1992. – Частина I. – С. 24.

²² ДАХмО. – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 34 – 34 зв.

²³ Адамський В. Р. Юхим Сіцінський: перша хвиля репресій / В. Р. Адамський // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу „Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. – С. 396.

²⁴ ДАХмО. – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 13.

ним чином документи відповідь із Харкова надійшла цілком прогнозована. Освітнє відомство сповіщало, що відмовляє у подальшій праці в навчальному закладі восьми викладачам, серед яких значилися прізвища колишніх співробітників богословського факультету – І. Любарського, О. Неселовського та О. Прахова²⁵. Крім того, Ю. Сіцінського хоча й допустили до викладів, проте питання про його затвердження також залишалося відкритим²⁶.

Прискіплива увага з боку більшовиків до представників національної інтелігенції, чий попередній життєвий та професійний досвід не вписувався у канони новітніх стандартів, відчувався постійно. Вихід із цього становища кожен робив самостійно. Наприклад, Юхим Сіцінський продовжував працювати у навчальному закладі, беручи активну участь у релігійному та культурно-громадському житті краю. Він неодноразово організовував студентські природничо-археологічні екскурсії на околиці Кам'янця²⁷, займався збором та вивченням історико-культурних пам'яток етнографії та археології, що зберігалися в кабінеті мистецтва Кам'янецького ІНО.

Натомість Й. Оксіук повністю зосередився на церковних справах, залишивши інститут. У червні 1922 р. у Казанському Кафедральному соборі його було хіротизовано на єпископа Кам'янецького УАПЦ²⁸. За його безпосередньої участі значно поширився вплив УАПЦ на Поділлі. Зокрема, у цей час на Кам'яничині було зареєстровано 45 українських парафій. Українську церкву відвідувало більше ніж 10% від усіх віруючих²⁹.

Звичайно, все це дратувало владу, оскільки політика щодо УПЦ зазнавала первісних коректив і набувала більш жорстких підходів, тісно пов'язуючи діяльність останньої з петлюрівським рухом. У таємному циркулярі керівникам повітів, розробленого Народним комісаріатом внутрішніх справ, вказувалось на терміновий збір інформації про автокефальний рух, звернувши особливу увагу на його зв'язок з націоналістичними елементами³⁰.

В умовах подальшого відступу на „економічному фронті”, партійне керівництво займало все жорсткішу позицію у політико-ідеологічних питаннях. На XII партійній конференції РКП(б), що відбулася в серпні 1922 р., Г. Зінов'єв в повний голос заявив про обраний більшовиками стиль щодо своїх опонентів: „Що ми відмовляємося від репресій, ми в жодному випадку, звичайно, говорити не можемо і говорити не повинні”³¹.

Як наслідок цієї стратегії неймовірно зросла репресивна складова

²⁵ ДАХмО. – Ф. Р – 12. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 48 зв.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – Арк. 40.

²⁸ Нестеренко В. А. До питання про українізацію православної Церкви на Поділлі у 1920-ті роки / В. А. Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2008. – Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу „Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. – С. 338.

²⁹ Вінюкова В. М. Становлення Української Автокефальної Православної Церкви на Поділлі (1917 – 1930 рр.) / В. М. Вінюкова // Кам'яничина в контексті історії Поділля. Науковий збірник / Ред. колегія: Баженов Л. В. (відпов. ред.), Борисевич С. О., Винокур І. С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, 1997. – Т. 1. – С. 126.

³⁰ ДАХмО. – Ф. Р – 336. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 141.

³¹ Зиновьев Г. Возрождение буржуазной идеологии и задачи партии / Г. Зиновьев // Всероссийская конференция РКП (большевиков). 4 – 7 августа 1922 г. – М., 1922. – С. 52.

політичного процесу. Її жертвами восени 1922 р. стали як Ю. Сіцінський, так і Й. Оксіюк.

Першим відчув на собі нові методи роботи надзвичайних органів Йосип Федорович. Саме завдяки наполегливим зусиллям чекістів його включили до українського списку кандидатів на вигнання з рідної Батьківщини. При цьому подана ними характеристика на священника є досить промовистою: „Виключений із складу викладачів через організацію автокефального руху. В даний час посвячений в архієреї. Тип, безумовно, шкідливий в усіх відношеннях і підлягає затриманню в першу чергу”³².

Незважаючи на численні звернення віруючого громадянства до місцевого виконкому з проханням залишити єпископа у повіті, оскільки його церковна діяльність „нічого не порушувала з державних розпоряджень щодо революції”³³, Й. Оксіюк змушений був перебратися на Полтавщину. У 1923 р. громада Лубенської церкви обрала його своїм духовним поводитирем³⁴.

Наразі 27 жовтня політичний комісар Кам’янець-Подільського інституту народної освіти видав наказ, чотири пункти якого визначали подальшу долю Ю. Сіцінського: „§1 Згідно затвердження центру викл. Сіцінський... усувається від праці в ІНО. §2 Зачоти по історії мистецтва за осінній триместр 1922 р. і попередні триместри прийматиме до кінця листопада викл. Сіцінський. §3 Музей мистецтва при ІНО негайно передати тимч. завідувачу тов. Стойкевичу. Після закінчення передачі довести про це до відома політкомові ІНО і тоді виключити викл. Сіцінського з постійної платні по ІНО. §4 Викладач Сіцінський буде в окремих випадках помагати тимчасовому завідувачу до часу, як буде назначений постійний завідувачий музеєм мистецтва. Що торкається винагороди за цю працю, то вона буде видаватися по умовам між т. викладачем Сіцінським та Бюро ІНО за кожен окрему працю”³⁵.

Таким чином, від самого початку Кам’янець-Подільський державний український університет мислився його творцями як навчальний заклад нового типу, що знайшло свій безпосередній вияв у відкритті богословського факультету як одного із структурних підрозділів освітньої інституції. Виконуючи державне доручення з підготовки українських священників, представники професорської корпорації відігравали наразі важливу роль у справі церковного відродження. Однак на заваді подальшому здійсненню величних планів стало утвердження в краї радянської влади, що мало наслідком не тільки закриття наукового центру богословської думки, але й застосування репресивних заходів щодо співробітників факультету, котрі не емігрували з рідної землі, а продовжували справу розбудови національної культури та освіти за нових умов. На жаль, цей процес розвивався настільки стрімко, що на початок 1923 р. в навчальному закладі практично не залишилося представників викладацького складу, котрі розпочинали свою діяльність на богословському факультеті. Такі були жорсткі реалії радянської дійсності.

³² Адамський В. Р. Українська наукова еліта як об’єкт політичних репресій на початку 1920-х років / В. Р. Адамський // Педагогічний дискурс: Збірник наукових праць. – Хмельницький: ХГПА, 2007. – Випуск 2. – С. 16.

³³ ДАХмО. – Ф. Р – 336. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 47.

³⁴ Завальнюк О. М. Історія Кам’янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918 – 1921 рр.) / О. М. Завальнюк. – Кам’янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – С. 265.

³⁵ Адамський В. Р. Юхим Сіцінський: перша хвиля репресій... – С. 400 – 401.

SUMMARY

Viktor Adamskyi

THEOLOGICAL CORPORATION OF KAMIANETS- PODILSKYI STATE UKRAINIAN UNIVERSITY IN THE CONTEXT OF SOVIET REPRESSIVE POLICY

Attitude of the representatives of the Soviet model of statehood to outstanding people of professors and teachers corporation of theological faculty of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University under the conditions of forming communist regime on the Western territories has been analyzed in the report.

Keywords: *Kamyanets-Podilskyi State Ukrainian University, theological faculty, professors and teachers corporation, Soviet regime, political repressions.*

СТОСУНКИ ЦЕРКВИ І ДЕРЖАВИ В УРСР ЗА МАТЕРІАЛАМИ МЕМУАРІВ В. СЕМИЧАСНОГО (1960–1970 РР.)

У статті, ґрунтованій на книзі спогадів колишнього голови КДБ СРСР та першого заступника голови Ради Міністрів УРСР Володимира Семичасного «Беспокойное сердце» та супутніх архівних матеріалах й наукових публікаціях, розглядаються деякі аспекти взаємовідносин між державою та релігійними організаціями у Радянській Україні 1960–1970-х рр.

Ключові слова: Радянська Україна, Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, Церква, релігійні організації, В. Семичасний.

Уродженець Дніпропетровщини Володимир Семичасний (1924–2001) на загал більш відомий як голова Комітету державної безпеки при Раді Міністрів Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – КДБ СРСР) – цю посаду він обіймав у 1961–1967 рр. Однак значно більше часу він пропрацював першим заступником голови Ради Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) – 15 років – з 1967 по 1981 рр. До сфери його відповідальності на цій посаді, окрім транспорту та спорту республіки, входило також опікування Радою у справах релігій при Раді Міністрів УРСР. Цей аспект діяльності однієї із найвпливовіших осіб Радянського Союзу у першій половині 1960-х рр., без якої, за твердженням першого секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії України (далі – ЦК КПУ) (1963–1972 рр.) Петра Шелеста, не відбулося б зміщення Микити Хрущова з посади першого секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (далі – ЦК КПРС) (1964 р.)¹, де-факто обійдений увагою дослідників.

Однак цю прогалину, певною мірою, заповнив сам В. Семичасний, котрий написав книгу спогадів, що вийшла друком уже після його смерті – у 2002 р. – назвою «Беспокойное сердце» («Неспокійне серце»)², де, серед іншого, також приділив певну децицію уваги питанню взаємовідносин держави та церкви в умовах радянської системи. Ці спогади цікаві хоча б з огляду на те, що мемуари як історичне джерело можна вважати дещо недооціненими у сучасній вітчизняній історіографії в цілому та стосовно вивчення взаємовідносин держави та церкви у радянський період зокрема. Так, про спогади В. Семичасного зовсім не згадується у ґрунтовній розвідці Нелі Заблоцької-Сеннікової «Джерелознавчий огляд проблеми взаємовідносин радянської влади з РПЦ в УРСР у другій половині ХХ ст.»³. В той же час, незважаючи на апріорі суб'єктивізм

¹ Спогади і щоденникові записи Петра Шелеста // Шелест П. Справжній суд історії ще попереду: Спогади, щоденники, документи, матеріали / Загальна редакція та вступ Ю. Шаповала / Петро Юхимович Шелест. – К.: АДЕФ-Україна, 2011. – С. 305.

² Семичасний В. Е. Беспокойное сердце / Владимир Ефимович Семичасный. – М.: Вагриус, 2002. – 460 с.

³ Заблоцька-Сеннікова Н. В. Джерелознавчий огляд проблеми взаємовідносин радянської влади з РПЦ в УРСР у другій половині ХХ ст. // Гілея. – К., 2014. – Вип. 83. – С. 175–178.

мемуарів, вони можуть слугувати джерелом відсутнього в інших ресурсах культурологічного матеріалу, який є незамінним при дослідженні ментальності тієї чи іншої епохи, групи людей чи окремої особи⁴.

Для В. Семичасного переїзд до Києва у 1967 р. був своєрідним «засланням» і падінням з владного Олімпу. Зроблено це було внаслідок низки інтриг генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва, для того, щоб усунути В. Семичасного із КДБ СРСР, як людину, котра мала дуже небезпечний для нового очільника Радянського Союзу досвід здійснення державного перевороту. Посада «третього» першого заступника Голови Ради Міністрів УРСР в українському уряді була придумана спеціально «під Семичасного»⁵.

За зізнанням самого автора мемуарів, питання релігії ніколи його особливо не цікавило, хоча він був хрещеним у 1924 р., а родина Семичасних дотримувалася канонів православ'я, у будинку висіли ікони, жінки регулярно відвідували церкву⁶. Однак, все змінилось після того, як у тому ж 1924 р. його батько – Юхим Кирилович – став комуністом: «В церкву мене не водили. Божі заповіді, релігійні догми я не вивчав. Я не можу сказати, що я був «войовничим безбожником» і заперечував релігію тому, що вона відкидалася комуністами. Я просто не мав про неї уявлення так само, як і тисячі людей, що народилися в мій час або пізніше. Нас виховували інакше. Релігія була мені зовсім чужа. У мене була своя віра, яка мала свою атрибутику, своїх апостолів-вождів, свою ієрархію»⁷.

За рік до появи В. Семичасного у Києві – 25 січня 1966 р. – вийшла спеціальна Постанова ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР, згідно з якою апарати Уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви та Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР об'єднувалися в єдиний орган – апарат Уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР⁸.

Відповідно до положення «Про Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР» від 10 травня 1966 р. були передбачені функції уповноважених Ради у справах релігій. Вони мали здійснювати контроль за правильним застосуванням законодавства місцевими радянськими органами, посадовими особами, всіма громадянами, інформувати про всі випадки порушення законодавства на території республіки, які стосувались релігій, розглядати заяви і скарги і вирішувати в межах своєї компетенції питання, пов'язані з діяльністю релігійних організацій⁹.

Уповноваженим Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР став колишній секретар ЦК КПУ та міністр культури УРСР Костянтин Литвин, котрий очолював цей орган, що з листопада 1974 р. став іменуватися Радою у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР, до 1979 р. «Це була ерудована і дуже підготовлена

⁴ Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: До історіографії проблеми / Н. Любовець // Українська біографістика: Збірник наукових праць. – №7. – К., 2010. – С. 98–99.

⁵ Семичастный В. Е. Беспокойное сердце. – С. 421.

⁶ Там само. – С. 10.

⁷ Там само. – С. 10.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 5, спр. 1, арк. 1.

⁹ Там само, оп. 5, спр.1, арк. 21–22.

людина, – писав про свого підлеглого В. Семичасний, – Він виходив безпосередньо на мене, і працювали ми дружно та злагоджено»¹⁰. Високу оцінку він давав також і професіоналізму співробітників Ради, штат яких у 1966 р., після певних клопотань К. Литвина, складав 13,5 штатних одиниць¹¹, а у 1974 році – 18,5 штатних одиниць¹². Прохання збільшити штат Уповноважений Ради обґрунтовував тим, що у такому випадку вона зможе більш кваліфіковано вивчати релігійну ситуацію у республіці за основними напрямками: православним, старообрядницьким, католицьким, іудейським, за легально діючим сектантськими об'єднаннями і релігійним підпіллям¹³.

В силу своїх обов'язків Раді у справах релігій доводилось тісно контактувати і з партійними і з виконавчими органами. «Нас цікавило, – згадував В. Семичасний, – скільки людей проходять обряд хрещення, вінчання, скількох в церкві відспівують, скільки відкривається нових церков і скільки церкви закривається. Ми хотіли знати, які доходи має Церква, які робить витрати та інше. Стежили за статистикою в цій області і використовували її, щоб дорікати місцевій владі: як же ви справу ведете, що у вас в церквах весіль справляється більше, ніж ви реєструєте в РАГСх, що збільшилася кількість хрещених дітей. Це було справою партійних, комсомольських організацій, їх політичною роботою. Ось для них ми цю статистику і збирали. Так, може бути, десь і притискали ті місцеві комітети партії, ті місцеві організації, які мало працювали в цьому напрямку»¹⁴.

Крім того, на думку мемуариста, Рада у справах релігій була своєрідним посередником між урядом і всіма релігійними установами та культовими об'єднаннями у республіці. Вона вирішувала через нього всі господарські питання. Наприклад, відремонтувати резиденцію екзарха України, або якесь культове приміщення релігійні організації без рішення вищих органів виконавчої влади УРСР не могли. Навіть питання про автомобілі, телефони і багато іншого теж вирішувалися через Раду у справах релігій і, відповідно – через Раду Міністрів УРСР¹⁵.

Це не означало, що держава виділяла кошти на будівництво і ремонт. 9 травня 1961 р. Президія ЦК КПУ розглянула доповідну записку завідуючого відділом будівництва та міського господарства ЦК Михайла Бурки і заступника завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК В. Борцова «Про деякі факти марнотратства і надання допомоги церковникам у ремонті і реставрації діючих церков як пам'ятників архітектури по території республіки»¹⁶. В ухваленій з цього приводу постанові категорично засуджувалась участь державних організацій у реставрації діючих культових споруд та виділення на ці роботи державних коштів. Тобто, Церква існувала на свої доходи і ремонт оплачувала сама.

«Тут з нашого боку жодних субсидій, жодних дотацій, жодних капітальних вкладень. Але всі організаційні питання – надання будівель-

¹⁰ Семичастный В. Е. Беспокойное сердце. – С. 426.

¹¹ ЦДАВО України, Ф. 4648, оп. 5, спр.1, арк. 3 зв.

¹² Там само, Ф. 4648, оп. 5, спр. 402, арк. 1–2.

¹³ Там само, Ф. 4648, оп. 5, спр. 1, арк. 7–9.

¹⁴ Семичастный В. Е. Беспокойное сердце. – С. 426.

¹⁵ Там само. – С. 426.

¹⁶ Верстюк В. Ф. Україна від давніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник / Владислав Федорович Верстюк, Олена Миколаївна Дзюба, Володимир Федорович Репринцев. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 541.

ників, ремонтників, матеріалів – вирішувалися через нас»¹⁷, – писав В. Семичасний. І судячи з усього, Рада у справах релігій активно цим користувалась для посилення контролю над релігійними організаціями республіки, оскільки далі В. Семичасний зазначає: «Нас цікавило хто схвально, хто несхвально ставиться до Радянської влади, хто заслугоує підтримки, а хто ні»¹⁸.

Ставлення співробітників Ради у справах релігій до різних конфесій було неоднорідним. В найбільш вигідному становищі знаходилась Російська православна церква. Тут потрібно зазначити, що незадовго до переїзду В. Семичасного в УРСР відбулась важлива подія: 14 травня 1966 р. вперше за роки існування Радянського Союзу екзархом України був призначений етнічний українець – уродженець Донецької обл. Філарет (в миру – Михайло Денисенко, нині Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Української Православної Церкви Київського Патріархату)¹⁹. Про самого Філарета В. Семичасний в мемуарах не згадує, однак зауважує: «В цілому ми лояльно ставилися до Православної Церкви, до екзархії, до її діяльності, а в ряді випадків – навіть схвально»²⁰.

Іншим церквам пощастило значно менше. Негативним було ставлення до Греко-католицької церкви, яку В. Семичасний, згідно з радянською ідеологічно-номенклатурною традицією вперто іменував уніатською. На його думку вона прагнула, з одного боку, до самостійності, з іншого – внести розкол у середовище і церковників, і прихожан: «Ми не підтримували розкольніцьку діяльність уніатської церкви»²¹. Тиск на неї розпочався у жовтні 1968 р. і пов'язаний був, головним чином, з подіями у Чехословаччині, оскільки 13 червня 1968 р. в цій країні було легалізовано Греко-католицьку церкву, після чого впродовж 1968–1969 рр. в Україні було здійснено обшуки і допити багатьох греко-католицьких священників²². Рада в справах релігій у квітні 1969 р. відзначала: «Тут (на Закарпатті. – А. Я.) широко розповсюджуються чеські «ліберальні» газети та інші видання, що допускають наклеп на соціалізм, займаються вихваланням релігійних свобод в Чехословаччині, пропагують благородство Дубчека, який дозволив відновити уніатську церкву. Під впливом цієї пропаганди деякі священники самі проводять обробку віруючих, закликають їх кидати православ'я і переходити в унію»²³. Активізація греко-католиків в цей період спостерігалася також в Галичині²⁴.

Негативним ставлення у В. Семичасного було і до так званих «підпільних» сект. Підпільними вони ставали з різних причин. З одного боку, відповідно до інструкції, яку у 1961 р. затвердила Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, громади і групи віруючих, «що належали до сект, віровчення яких носить антидержавний та марновірний характер», не допускалися до реєстрації. Серед останніх були: свідки

¹⁷ Семичастный В. Е. Беспокойное сердце. – С. 426.

¹⁸ Там само. – С. 427.

¹⁹ Незламний будівничий Української церкви / За ред. митр. Епифанія (Думенка); упоряд.: прот. Олександр Трофимлюк, Юрій Дорошенко. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2014. – С. 145

²⁰ Семичастный В. Е. Беспокойное сердце. – С. 426.

²¹ Там само. – С. 426.

²² Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крушина, О. Н. Кубальський; відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 52.

²³ Там само. – С. 52–53.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 5, спр. 128, арк. 211–212.

Єгови, п'ятидесятники, істинноправославні християни, прибічники Істинно-православної церкви, адвентисти-реформісти і т. п.²⁵

З іншого боку, низка релігійних організацій самі не хотіли реєструватися у Раді у справах релігій, оскільки реєстрація тягнула за собою необхідність бути підконтрольними Уповноваженому Ради, узгоджувати з ним свою діяльність, а також вести облікові журнали, куди мали вноситись прізвища всіх людей, які приймали участь у релігійних обрядах. Такі дії відштовхували населення від Церкви, тому що за участь у релігійному житті людину могли виключити з партії, звільнити з роботи та переслідувати родичів та близьких²⁶. В. Семичасний своє різко негативне ставлення до цих сект пояснював тим, що вони частково «шкодили здоров'ю людей, їхній психіці», а також (мова йшла про баптистів) підпорядковувалися центрам у США, отримували звіди вказівки²⁷.

Види боротьби, які застосовувала Рада у справах релігій по відношенню до таких сект, нагадували класичні методи роботи КДБ. Колишній перший заступник голови Ради Міністрів УРСР відверто пише, що вони намагалися «зіштовхнути лобами» керівництво легальних і нелегальних баптистських сект, щоб вони самі доводили, хто з них правий, а хто винен. Зверталися навіть до Православної церкви, щоб вона брала участь у суперечках за чистоту віри, боролася з цими сектами²⁸.

У своїй книзі В. Семичасний розглянув також і питання закриття релігійних общин та храмів в Україні. Зокрема, він висловив суперечливу думку: «Кажуть, що за Хрущова на Церкву були гоніння, було закрито і зруйновано багато церков. Не знаю, як по країні, але в Україні в цьому відношенні було легше»²⁹. Разом з тим, статистичні данні свідчать про протилежне: під час антицерковної політики М. Хрущова більше всього постраждала східна частина України і Білорусії. Так, у Полтавській обл. у 1960 р. нараховувалось 340 діючих православних храмів, а у 1965 р. їх було вже 5230. Складно уявити, щоб тогочасний голова КДБ СРСР не володів подібними даними. Принаймні, він точно знав про складну ситуацію навколо Києво-Печерської лаври: ченці і прочани активно протестували проти її закриття. У листопаді 1963 р В. Семичасний сам доповідав у ЦК КІПСР про те, що скарга ченців лаври на їх переслідування поступила у Всесвітню Радю Церков та ООН³¹.

З кінця 1960-х рр. політика Радянського Союзу стосовно Церкви дещо змінилась. Вже не так активно, як раніше велась боротьба за закриття храмових споруд, що добре видно зі статистичних даних. Так, якщо, з 1960 по 1966 рр. у СРСР кількість храмів зменшилась на 35% – з 11,5 до 7,5 тисяч³², то з початком 1970-х рр. зменшення парафій було сповільнене: 1971 р. – 7274 (на 4%), 1976-й – 7038 (на 4%), 1981-й – 7007 (на 1%)³³. Тому, скоріш за все, автор мемуарів не лукавив, коли писав,

²⁵ Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках... – С.32–33.

²⁶ Заблоцька Н. В. Політика радянської влади по відношенню до Російської православної церкви та віруючого населення УРСР початку 60-х рр. XX ст. / Неля Володимирівна Заблоцька // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. – 2010. – №23. – С. 221.

²⁷ Семичасний В. Е. Беспокойное сердце. – С. 427.

²⁸ Там само. – С. 427.

²⁹ Там само. – С. 426.

³⁰ Бессонов М. Н. Православие в наши дни. – М.: Политиздат, 1990. – С. 197.

³¹ Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках ... – С. 26.

³² Бессонов М. Н. Православие в наши дни... – С. 190.

³³ Там само.

що «якщо церква закривалася, ми не заперечували, але тиску в цьому напрямку не чинили»³⁴. Однак це не означає того, що ставлення до церкви змінилося – просто боротьба держави з нею перейшла в іншу площину. Застосування політики «батога і пряника» сприяло подальшому «одержавленню Церкви».³⁵

Вочевидь, наприкінці життя В. Семичасний дещо переглянув своє ставлення до правильності політичного курсу комуністів стосовно питань релігії, оскільки в спогадах висловив наступну думку: «Сьогодні можна сперечатись, правильна була політика чи ні. Але такою вона склалась і такою увійшла в наше життя. Можливо, в чомусь ми і перегинали. Можливо, не треба було підштовхувати до закриття церков, проявляти підвищений інтерес до відправлення релігійних обрядів. Хай би комсомольські та партійні організації самі оцінювали, чого вони варті, якщо на тілі їх роботи дітей хрестять і молодь вінчається у церкві»³⁶.

Таким чином, мемуари В. Семичасного у сукупності з супутніми архівними та дослідницькими матеріалами дають підстави констатувати, що протягом 1960–1970-х рр. релігійна складова суспільного життя в УРСР продовжувала перебувати під повним контролем держави, хоча він і не набував настільки потворно-трагічних форм, як у 1920–1930 рр. При цьому доводиться визнати, що Російська Православна Церква відігравала у стосунках із державою колабораційську роль, будучи, по суті, негласним представником радянської системи у релігійному середовищі. І ця тема потребує подальшого дослідження.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бессонов М. Н. Православие в наши дни. – М.: Политиздат, 1990. – 303 с.
2. Верстюк В. Ф. Україна від давніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник / Владислав Федорович Верстюк, Олена Миколаївна Дзюба, Володимир Федорович Репринцев. – К.: Наукова думка, 1995. – 688 с.
3. Владиченко Л. Державний орган у справах релігій в Україні періоду Радянського Союзу (1920–1991 рр.) // Ларика Владиченко // Релігія в Україні [Електронний ресурс]. – 2011. – 14 вересня. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/11954-do-istoriyi-derzhavnogo-organu-u-spravax-religij-v-ukrayini-chastina-ii-1920-1991-roki.html>.
4. Заблоцька Н. В. Політика радянської влади по відношенню до Російської православної церкви та віруючого населення УРСР початку 60-х рр. ХХ ст. / Неля Володимирівна Заблоцька // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. – 2010. – №23. – С. 218–227.
5. Заблоцька-Сеннікова Н. В. Джерелознавчий огляд проблеми взаємовідносин радянської влади з РПЦ в УРСР у другій половині ХХ ст. / Неля Володимирівна Заблоцька-Сеннікова // Гілея: науковий вісник. – К., 2014. – Вип. 83. – С. 175–178.
6. Лисниченко І. Щербигицкий постоянно твердил Семичастному: «Забирай в Киев семью, а то сопьешься. Бабы, знаешь, и прочее...» // Факты и комментарии. – 2001. – 19 января.
7. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: До історіографії проблеми / Н. Любовець // Українська біографістика: Збірник наукових праць. – №7. – К., 2010. – С. 66–104.
8. Незламний будівничий Української церкви / За ред. митр. Епіфанія (Думенка); упоряд.: прот. Олександр Трофимлюк, Юрій Дорошенко. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2014. – 160 с.
9. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крушина, О. Н. Кубальський; відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 210 с.

³⁴ Семичастный В. Е. Беспокойное сердце. – С. 426.

³⁵ Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин. – С. 50.

³⁶ Семичастный В. Е. Беспокойное сердце. – С. 426.

10. Семичастный В. Е. Беспокойное сердце./ Владимир Ефимович Семичастный. – М.: Вагриус, 2002. – 460 с.

11. Спогади і щоденникові записи Петра Шелеста // Шелест П. Справжній суд історії ще попереду: Спогади, щоденники, документи, матеріали / Загальна редакція та вступ Ю. Шаповала / Петро Юхимович Шелест. – К.: АДЕФ-Україна, 2011. – С. 45–659.

12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Ф. 4648, оп. 5, спр.1.

13. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 5, спр. 128.

14. ЦДАВО України, Ф. 4648, оп. 5, спр. 402.

SUMMARY

Aliona Yakubets

RELATIONS OF CHURCH AND STATE IN THE SOVIET UKRAINE ON MATERIALS OF MEMOIR OF V. SEMYCHASNYI (1960–1970TH)

In the article, grounded on the book of flashbacks of former chairman of KGB and first vice-chairman the Council of Ministers of the Soviet Ukraine Volodymyr Semychasnyi The Uneasy Heart and concomitant archived materials and scientific publications, some aspects of mutual relations between the state and religious organizations in Soviet Ukraine 1960-1970th are examined

Keywords: *Soviet Ukraine, Church, religious organizations, V. Semichastny*

КІНОФОТОДОКУМЕНТИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО КІНОФОТОФОНОАРХІВУ УКРАЇНИ ІМЕНІ Г.С.ПШЕНИЧНОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ АНТИЦЕРКОВНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ

У статті йдеться про документи Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного, залучення яких дасть можливість відтворити цілісну картину становища Церкви в Україні в часи радянської влади.

Ключові слова: кінофотодокументи, антицерковна політика, атеїстична пропаганда.

Впродовж останніх десятиліть з'явився цілий ряд наукових досліджень, присвячених становищу Церкви у Радянському Союзі. Однак, у більшості випадків питання про залучення фотодокументів у якості історичного джерела у цих роботах взагалі не ставилося. Водночас, будь-який словесний опис події, сцени, особи чи об'єкта залишається наближенням, тоді як фотографія описує явище з точністю до найдрібніших деталей. Кожний фотодокумент конкретний, несе в собі значну, а часом й унікальну інформацію, яку іноді неможливо знайти в жодних інших джерелах. Фотодокументи роблять нас начебто свідками минулих подій.

Метою даної статті є залучення до наукового обігу кінофотодокументів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного, що відображають стан православної церкви в Україні в першій половині XX століття і політику радянської уряду щодо церкви.

Основний масив фото- та кінодокументів періоду 1920–1940-х років зосереджений у Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г.С.Пшеничного. Та обставина, що архів був заснований лише на початку 1932 р., а практичну діяльність розпочав 1934 р.¹, негативно позначилась на повноті накопичених у ньому документів.

Виявлені фотоматеріали за змістом можна поділити на кілька груп.

Першу групу складають фотодокументи, присвячені кампанії вилучення церковних дзвонів, розпал якої припав на 1929 рік².

Восени 1929 р. ВУЦВК видав постанову: «Дзвін, що лунає на всю округу, різко суперечить принципу відокремлення церкви від держави тому, що порушує побутові умови і права широких безрелігійних мас, заважає праці і використанню трудящим населенням його відпочинку». Вже 11 грудня 1929 року Секретаріат ВУЦВК прийняв постанову «Про порядок зняття дзвонів з існуючих молитовних будівель». Причиною для розгортання цієї кампанії влада назвала дефіцит кольорових металів «для потреб індустріалізації» та дефіцит коштів для поліпшення

¹ Слончак Н., Топішко Н. Центральний державний кінофотофоноархів України ім.Г. С. Пшеничного // Українська архівна енциклопедія. Київ. 2008. — С. 829.

² Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917-1930-і роки. — Полтава: АСМІ, 2004. — С. 233. Тригуб О.П. Конфесії російської православної церкви в Україні у 30-х рр. XX ст. // Наукові праці. Т. 115. Випуск 102 — С. 36-40.

«культурної бази» у регіонах. Всі регіони України одночасно охопив клич «Дзвони на індустріалізацію».

У Чернігові станом на квітень 1930 р., було вилучено церковних дзвонів у кількості 83 (зі Спаського собору було вилучено 14 дзвонів; з Єлецького монастиря – 7; Вознесенської церкви – 5; Воскресенської церкви – 9; П'ятницької – 3; Троїцького монастиря – 8; Казанської церкви – 7; Іллінської – 6; Петропавлівської – 5; Катерининської – 5; Воздвиженської – 7; Миколаївської – 6). Їх загальна вага складала 2 864 пуди (46 917 кг)³.

На Полтавщині за два роки з церков зняли дзвонів загальною вагою 64 т. До кінця зими 1930 р. всі дзвони, загальною вагою 28 207 кг було демонтовано у Херсоні, 2 700 пудів міді було зібрано у Миколаєві⁴, 114 дзвонів вагою 318 пудів було знято з церков Запорізької округи.

На документах ЦДКФФА України зафіксовано процес зняття дзвонів у Харкові⁵, зокрема, з Благовіщенської⁶ та Вознесенської⁷ церков, у Луганську⁸, зі Стрітенської церкви в м. Полтаві⁹, знімання найбільшого дзвону Старокупецької церкви в м. Миколаєві¹⁰, з одного з храмів Троїце-Сергієвої лаври (м. Сергіїв Посад, Московської області, Росія)¹¹, дзвони, зняті з церков Запорізької округи¹².

Тільки навесні 1930 р. втратили дзвони великі київські храми: Десятинна церква – 34 т, Михайлівський собор – 12 т, Флорівський монастир – 12,7 т, Іонівський монастир – 30 т, Володимирський собор – 20 т¹³.

Низка документів присвячена зніманню дзвонів з Володимирського собору у Києві¹⁴ і розбиванню знятих церковних дзвонів¹⁵, фото церковного майна Володимирського собору у процесі його закриття¹⁶.

Протягом грудня 1929 р. до березня 1930 р. по 34 округах України було знято 1173,5 т дзвонів на суму 713 тис. крб¹⁷.

До другої групи можна віднести фотодокументи про закриття та руйнування церков і переоблаштування церковних будівель «під осередки культури».

На фотодокументах з ЦДКФФА України, віднесених нами до цієї групи, зафіксовані переважно об'єкти зі східних областей України, а саме:

– з Донецької області: будівля краєзнавчого політехнічного музею — колишньої церкви в м. Артемівськ¹⁸, клуб шахти «Центральна-Ірми-

³ Рига Д. До питання про вилучення церковних дзвонів у Чернігові станом на 1929–1930 р. // Ніжинська старовина. 2013, № 16 — С. 32.

⁴ Татарченко О.Б. Кампанія зняття церковних дзвонів на території Херсонської та Одеської єпархій у другій половині 20-х років ХХ ст. // Історичний архів. — С. 76.

⁵ ЦДКФФА України, од. зб. П-6686.

⁶ Там само, од. зб. П-6940.

⁷ Там само, од. зб. П-8033, 0-177491.

⁸ Там само, од. зб. П-6934, П-7491.

⁹ Там само, од. зб. 4-5653.

¹⁰ Там само, од. зб. П-7470.

¹¹ Там само, од. зб. 2-155126.

¹² Там само, од. зб. П-7733.

¹³ Зінченко А. Доля церковних дзвонів у 20–30-х роках в Україні. // Київська старовина, 1996, № 6. — С. 100.

¹⁴ ЦДКФФА України, од. зб. П-7501, П-7502, П-7519, П-7522, П-7523, П-7524, П-7529.

¹⁵ Там само, од. зб. П-7561.

¹⁶ Там само, од. зб. П-7520, П-7521, П-7530.

¹⁷ Зінченко А. Доля церковних дзвонів ... — С. 102.

¹⁸ ЦДКФФА України, од. зб. П-5284.

не» в колишній церкві с. Ірмине¹⁹, розбирання дзвіниці церкви, призначеної для клубу в м. Макіївка²⁰,

- з Дніпропетровської області: загальний вигляд²¹ та інтер'єр²² церкви, переобладнаної під клуб у с. Волоське, будинок церкви, що переобладнана в кінотеатр в с. Сурсько-Литовське Дніпропетровського району²³;

- з Харківської області: колишня церква, переобладнана під студентський клуб зоотехнікуму в с. Лозовенька Сенчанського району²⁴, церква в одному із сіл радгоспу «Червоний гігант» Зміївського району²⁵, церква в с. Колонтаїв Краснокутського району Харківської області, переобладнана під клуб-театр²⁶, Дмитріївська церква в м. Харкові, передана під клуб Авдодору²⁷.

На одному фото зафіксоване руйнування Миколаївської церкви у Харкові (1929 р.)²⁸. Ця церква була найбільшою, найбагатшою і найбільш шанованою у місті. Але її було знесено, бо вона, начебто, перешкождала вуличному рухові.

Одне фото фіксує зняття купола та хреста з церкви в смт. Бірзула в Молдові²⁹.

Багато церковних будівель у сільській місцевості були перетворені на зерносховища. Серед фотодокументів ЦДКФФА України є окремі фото, що відображають зважування хліба в зерносховищі (колишній церкві) сільгоспартілі «Жовтень» Васильківського району Київської області³⁰ та с. Байбузи Черкаського району, Черкаської області³¹.

Згідно зі звітними документами ВУЦВК, за період з 1 жовтня 1929 року до 1 жовтня 1930 року на території України з дотриманням усіх формальностей законодавства було закрито 379 молитовних будинків, із них православних — 260. Однак без санкції ВУЦВК закрили майже вдвічі більше: 719, що в сумі складає 1 098 молитовних будинків³².

Після перенесення у 1934 р. столиці Радянської України з Харкова до Києва знесені були відомі київські храми. На фотодокументах ЦДКФФА України зафіксовано руйнування Михайлівського Золотоверхого собору³³, Троїцько-Лаврської церкви³⁴, Микільського військового собору³⁵, Успенської церкви на Подолі³⁶, а також жалюгідний стан тих церковних споруд, що вціліли: Петропавлівської церкви³⁷, церкви Миколи Притиска³⁸, будівель Флорівського монастиря³⁹, дзвіниці

¹⁹ ЦДКФФА України, од. зб. П-5963.

²⁰ Там само, од. зб. 2-35586.

²¹ Там само, од. зб. П-6593.

²² Там само, од. зб. П-6430.

²³ Там само, од. зб. П-6705.

²⁴ Там само, од. зб. П-6460.

²⁵ Там само, од. зб. П-6527.

²⁶ Там само, од. зб. П-6621.

²⁷ Там само, од. зб. П-6499.

²⁸ Там само, од. зб. 4-11084.

²⁹ Там само, од. зб. 2-12041.

³⁰ Там само, од. зб. П-5798.

³¹ Там само, од. зб. 0-7336.

³² Киридон А. М. Утвердження комуністичного побуту в суспільстві радянської України 1920-х років: онтологічний і аксіологічний аспекти... // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. н. праць. Наук. записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 19, 2010.

³³ ЦДКФФА України, од. зб. 0-7267, 0-7303, 0-7304, 0-7304, 4-13190, 0-10134

³⁴ Там само, од. зб. 0-7278, 0-7301

³⁵ Там само, од. зб. 0-7292, 0-7313, 2-158722

³⁶ Там само, од. зб. 0-7310, 0-7280.

³⁷ Там само, од. зб. 0-10148.

³⁸ Там само, од. зб. 0-7365.

³⁹ Там само, од. зб. 0-10148.

³⁸ Там само, од. зб. 0-7365.

³⁹ Там само, од. зб. 0-7373, 0-7375, 0-7284, 0-10045.

Воскресенської церкви на Подолі⁴⁰, Феодосійської церкви⁴¹, церкви Покровського монастиря⁴² та деяких інших.

Третю групу складають фотодокументи на тему «антирелігійна пропаганда». Навесні 1918 року Ленін висунув ідею монументальної пропаганди, згідно з якою потрібно було в різних місцях, на стінах чи спеціальних спорудах розкидати короткі але виразні написи, що містять корінні принципи і лозунги марксизму, а також формули, що дають оцінку тій чи іншій великій історичній події.

Показовими є фото входу до Києво-Печерської Лаври з транспарантом над аркою «Ми ведемо пропаганду і будемо вести пропаганду проти релігійних забобонів» (І.В.Сталін)⁴³, фото галереї, що веде до печер Києво-Печерської лаври з транспарантом «“Знищення релігії, як оманного щастя народу, є вимогою його справжнього щастя” (Карл Маркс)»⁴⁴ та фото перетвореного на антирелігійний музей Володимирського собору у м. Києві, з написом над входом: «Володимирський філіал Всеукраїнського музейного містечка»⁴⁵.

Ряд документів присвячений експонатам антирелігійного музею в Києві⁴⁶, на деяких зафіксовані відвідувачі музею⁴⁷. На кількох фото представлені антирелігійна пересувна виставка⁴⁸ та антирелігійна демонстрація трудящих у м. Полтава⁴⁹, зняття ікон в житловому будинку робітника⁵⁰, антирелігійні карнавали та виступи комсомольців у Харкові⁵¹.

Кілька документів можна об'єднати в групу з умовною назвою «антирелігійне виховання»: вихованці дитячого садка № 12 м. Дніпропетровська відвідують одне з підприємств під час проведення антирелігійної кампанії⁵²; юні безбожники в Комуні «Соцзмагання» в с. Чугуїв, Харківської обл. готують антирелігійні лозунги до Пасхи⁵³; актив осередку безбожників 13-ї трудшколи м. Києва⁵⁴; комсомольці депо Катеринославської залізниці — учасники курсів з антирелігійної пропаганди⁵⁵; антирелігійна бесіда з приїжджими селянами в центральному «Сільбуді» м. Харкова⁵⁶; Робітник харківського газоелектричного заводу біля антирелігійного плакату⁵⁷; Учасники районної конференції антирелігійного товариства знайомляться з агітаційними стендами⁵⁸.

Події 1920-30-х років відображають також кілька фрагментів представленої в ЦДКФФА документальної кінохроніки. Пошук інформації

⁴⁰ ЦДКФФА України, од. зб. 0-7315.

⁴¹ Там само, од. зб. 0-7367.

⁴² Там само, од. зб. 0-7329.

⁴³ Там само, од. зб. П-7459.

⁴⁴ Там само, од. зб. П-7461.

⁴⁵ Там само, од. зб. П-5215.

⁴⁶ Там само, од. зб. П-7068, П-7069, П-7070, П-7071, П-7330, П-7460, П-7535, П-7607, П-7608, П-7609, П-7613, П-7614, П-7619, П-7620, П-7621, П-7622, П-7623, П-7685, П-7686, П-7687, П-7687а, П-10904.

⁴⁷ Там само, од. зб. П-7331, П-7458.

⁴⁸ Там само, од. зб. 2-11820, 4-5645, П-7388.

⁴⁹ Там само, од. зб. 4-5661.

⁵⁰ Там само, од. зб. П-7487.

⁵¹ Там само, од. зб. П-5961, П-6011, П-6440.

⁵² Там само, од. зб. 0-177307.

⁵³ Там само, од. зб. 2-31655.

⁵⁴ Там само, од. зб. П- 2-4699.

⁵⁵ Там само, од. зб. 0-8714.

⁵⁶ Там само, од. зб. 2-15468.

⁵⁷ Там само, од. зб. П-6670.

⁵⁸ Там само, од. зб. П-8084.

значно полегшує сучасний анований реєстр кінодокументів архіву⁵⁹.

Зокрема, вилучення церковних цінностей зафіксоване у кінофільмі 1922 р.⁶⁰ виробництва Одеської кінофабрики Всеукраїнського фотокіноуправління [ВУФКУ].

Кіножурнал «Кінотиждень ВУФКУ» 1928 р. фіксує мітинг на майдані біля церкви, з купола якої знімають хрест і встановлюють червоний прапор⁶¹. Випуски кіножурналу 1929 р. відображають мітинг під антирелігійними гаслами, оранку і сівбу цукрових буряків у перший день Великодніх свят у с. Зятківці Тульчинського округу⁶², церкви, переобладнані під клуб у с. Мангуш Маріупольського округу⁶³ та с. Павлюківці Проскурівського округу⁶⁴, Антирелігійний мітинг з нагоди передання приміщення церкви під школу, Зняття хрестів, дзвонів, встановлення на церкві червоного прапора у м. Горлівка; Антирелігійна демонстрація у Вінниці з нагоди передання приміщення Вознесенської церкви під театр для робітників: під гасла: «Всі дзвони на індустріалізацію країни!», зняття хрестів, дзвонів, винесення ікон. Зняття купола з церкви, зняття дзвонів і розбирання на цеглу стін Трьохсвятительської церкви у Києві⁶⁵. У кіножурналі 1930 р. показано червону валку з церковними дзвонами та лозугом «Дзвони на тракторну колону» у перший день Різдва Христового на вулицях міста Немирів Вінницького округу⁶⁶.

Збірник кіносюжетів 1929 р. виробництва студії СОВКІНО повністю присвячений антирелігійній кампанії. Кадри розповідають, як сапери готують вибухівку, закладають її у стіни церкви і висаджують в повітря церкву у м. Нижній Новгород. В іншому сюжеті показані магазини з начодною антирелігійною агітацією у м. Москві, спалення макетів культових споруд. Ще один сюжет відображає збирання ікон в робітничих гуртожитках та спалювання їх на вогнищі⁶⁷.

Використання фото та кінодокументів разом із іншими історичними джерелами при висвітленні історії церкви значно розширить джерелознавчу базу дослідження, дозволить по-новому поглянути на окремі події та факти, зробити низку суттєвих уточнень та доповнень при вивченні певних подій.

⁵⁹ Кінолітопис : Анований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіно- і телесюжетів (1896–1939). – К., 2009.

⁶⁰ ЦДКФФА України. Арх. № 138. ГОЛОД І БОРІТЬБА З НИМ (ГОЛОДИ БОРЬБА С НИМ, російською мовою). Кінофільм, 1922. Одеська кінофабрика ВУФКУ. — ч.IV.

⁶¹ Арх. № 1369. КІНОТИЖДЕНЬ ВУФКУ. Кіножурнал, 1928, № 21/64. Одеська кінофабрика ВУФКУ. — ч.VI. “Першотравень в селі”. Масовий мітинг на майдані біля церкви, на фронті якої напис: “Хай живе Перше травня”. Грає духовий оркестр. З купола церкви знімають хрест, встановлюють червоний прапор. Види села.

⁶² Арх. № 1402. КІНОЖУРНАЛ, 1929, № 26/121. Одеська кінофабрика ВУФКУ. — ч.V.

⁶³ Арх. № 1394. КІНОТИЖДЕНЬ. Кіножурнал, 1929, № 17/112. Одеська кінофабрика ВУФКУ. — ч.III.

⁶⁴ Арх. № 1399. КІНОЖУРНАЛ, 1929, № 23/118. Одеська кінофабрика ВУФКУ. — ч.IV.

⁶⁵ Арх. № 3058. КІНОЖУРНАЛ, 1929, № [66/161], ч.I. Одеська кінофабрика ВУФКУ. — ч.I.

⁶⁶ Арх. № 1442. КІНОЖУРНАЛ, 1930, ч.III. № 4/170. Одеська кінофабрика ВУФКУ. — ч.III.

⁶⁷ Арх. № 10653. ЗБІРНИК КІНОСЮЖЕТІВ. [1929.] Совкіно.

SUMMARY

Yavorska Inna

MOVIES AND PHOTO DOCUMENTS OF PSHENYCHNY CENTRAL STATE CINEPHOTOPHONO ARCHIVES OF UKRAINE AS SOURCES FOR STUDY SOVIET GOVERNMENT ANTI-CLERICAL POLICY

The article deals with film and photographs of Pshenychny Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine involving and study of which will make it possible to understand the Church status in Soviet time Ukraine.

Keywords: film and photo documents, anti-clerical policies, atheistic propaganda.

Люди біля дзвону, що його
скинуто з Благовіщенської
церкви м.Харкова. 1935 р.
ЦДНФФА України,
арх. № П-6940.

Розбирання на цеглу
Трьохсвятительської церкви.
Київ, 1929 р.
ЦДНФФА України, од. обл.
3058.

**Юні безбожники в Комуні «Соцзмагання» готують антирелігійні лозунги до Пасхи.
с.Чугуві, Харківської обл. 1931 р.
ЦДНФФА України, арх. № 2-31655.**

**Дзвони, що були зняті з церков Запорізької Округи. 1930 р.
ЦДНФФА України, арх. № П-7733.**

ВНЕСОК ОЛЕКСАНДРА ВОРОНИНА (1926–2013) У РОЗКРИТТЯ ЗЛОЧИНІВ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ ПРОТИ ЦЕРКВИ

Проаналізовано вплив радянського режиму на життя громадсько-го та релігійного діяча української діаспори Олександра Воронина (1926–2013). Показано витоки, зміст та значення його діяльності, що була спрямована на розкриття злочинів тоталітаризму проти українського народу та його духовних цінностей.

Ключові слова: тоталітаризм, злочини, Церква, духовні цінності, традиції, боротьба, еміграція.

Дослідження злочинів тоталітарних режимів в історії людства є важливою справою з огляду на ті катастрофічні наслідки, до яких вони призводять.

Минула історія має стати уроком для суспільства майбутнього. Однак нам добре відомо й те, що не завжди історія стає ним. Інколи, людство примудряється доволі швидко забувати свої трагедії та прорахунки. Особливо це легко зробити тоді, коли справа лежить у політичній площині. Завжди є ті, кому не вигідно визнавати, згадувати та пам'ятати національні трагедії та все що з ними пов'язано. Та сторона, яка прагне штучно замаскувати свої злочини – применшує їх та надає їм неправдиво вигаданого природного фону або пояснює це питанням стратегічної наднеобхідності для всього народу. На противагу, існує інша сторона – ті нації, котрі зазнали важкої травми на генетичному рівні, та сім'ї тих, хто постраждав.

З огляду на це та з поваги до тих, кого було безвинно закатовано радянським режимом, маємо пам'ятати. Нашою справою є не дати забути це іншим. Маємо для цього унікальну можливість, адже досі живі наші співвітчизники, які сповна відчули на собі радянські репресії. Їх пам'ять, яка досі болить – ось найголовніший аргумент.

На життєвому прикладі одного українського патріота та його родини хотілося б показати типовість долі багатьох жертв тоталітарного радянського режиму.

Не так давно, у 2013 році відійшов у вічність Олександр Олексійович Воронин (1926–2013). Талановитий журналіст, громадський та релігійний діяч. Людина непростой долі. Життя його родини стало яскравим свідченням злочину радянської системи проти українства, його духовних надбань та релігійних цінностей. Його діяльність – факт подвижницької боротьби за національні та християнські основи, громадянські права.

Життєвий шлях О. Воронина та його подвижницька діяльність ще не знайшли належного висвітлення в історичній літературі. Про нього маємо лише короткі біографічні відомості¹. Разом з тим, сам О. Воронин

¹ Маркусь В. Воронин Олександр // Енциклопедія української діаспори / В. Маркусь [гол. ред.], спів-ред. Д. Маркусь. — Нью-Йорк-Чикаго, 2009. — Кн. 1. — С. 132.

залишив по собі творчу спадщину, яка дозволяє характеризувати його громадську діяльність².

Олександр Воронин народився у Харкові 1926 р. в родині дитячого письменника Олексія Варавви (псевдонім – Олекса Кобець). Сім'я мешкала в будинку письменників «Слово» на вулиці Червоних письменників у Харкові. Він мав рідного дядька по батьковій лінії – Григорія Варавву. До речі, саме брати – Олексій та Григорій Варавви – першими в історії міста Канева почали видавати газету «Каневська неділя»³.

За авторства Олексія Кобця побачили світ чимало збірок дитячих віршів, казок та оповідань. Найбільша його праця, за яку батька О. Воронина було названо «українським Ремарком» – автобіографічний роман «Записки полоненого». Крім цього, Олексій Варавва здійснив чимало перекладів творів Льва Толстого та Максима Горького українською мовою. На той момент будь-якому письменнику, який мав національні орієнтири складно було існувати в радянському суспільстві. Тим більше – творити у власному руслі, не дотримуючись лінії «Спілки письменників СРСР».

Дитинство Олександра припало на нелегкий час. Будучи дитиною, яка росла в творчій сім'ї, він сповна відчув жах репресій 1930-х рр.

Неодноразово батька викликали на допити до НКВС. Одного разу Олекса Кобець провів у відділку всю ніч, після чого повернувся додому. Потрібно сказати, що на той момент повернення додому було нетиповим явищем. Коли за людиною приїжджали на «воронку», то як правило, вона вже не поверталась. Саме така доля спіткала старшого брата – Григорія Варавву. У 1937 р. вийшло розпорядження про його арешт. Письменник був засланий на Соловки, де його розстріляли радянські кати.

Ось як згадує про той час О. Воронин: «Страшно подумати, яка доля чекала б мого батька і всіх нас, якби він опинився на списку ворогів народу в ту страхітливую добу. Не допомогло б його бездоганне соціальне походження, неприналежність до жодних письменницьких організацій, його перекладацька діяльність, до якої тяжко було причетитися. Напевне, не допоміг би і необхідний для лояльного «Пролетарського письменника» політичний камуфляж – повне зібрання творів Леніна, що займало цілу полицю великої книжкової шафи в батьковому кабінеті»⁴.

Варто сказати, що життя в умовах радянської влади було непростим часом для української інтелігенції. Ті роки назавжди закарбувались в пам'яті Олександра Воронина, як час тяжкий, страшний та жорстокий. Олександр дійшов висновку, що саме віра найсильнішим чином допомогла пройти через те: «Це було життя біля кратера активного вулкана, який кожної хвилини може вибухнути і безслідно поглинути

---

² Мартирологія українських Церков : [у 4 т.] — Торонто ; Балтимор : Смолоскип, 1985 — . — Т. І. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / [упоряд. і ред. Зінкевич О., Воронин О.]. — Торонто ; Балтимор : Смолоскип, 1987. — 1207 с.; Воронин О. Автокефалія Української Православної Церкви / О.О. Воронин. — Кесінгтон, США : Воскресіння, 1990. — 64 с.; Варавва О. Олекса Петрович Варавва-Кобець – людина / Олександр Варавва // Кобець О. Коли задзвонить великий дзвін. Оповідання, спогади. — Черкаси : Сіяч, 1993. — С. 3–7.

³ Дорошенко Т. Олекса Кобець: талант — у багатогранності поета, прозаїка, драматурга, перекладача і педагога [Електронний ресурс] / Тетяна Дорошенко // Дніпрова Зірка. Канівський тижневик. — 1 травня 2011. — Режим доступу до ст. : <http://dniprowazirka.com.ua/page.php?c=1840>.

⁴ Варавва О. Олекса Петрович Варавва-Кобець – людина / Олександр Варавва // Кобець О. Коли задзвонить великий дзвін. Оповідання, спогади. — Черкаси : Сіяч, 1993. — С. 3.

навіки, як поглинув незліченно багато інших. Але нас він минув. Батько вірив, хоч у той час признатися в тому було рівнозначне підписанню самому собі вироку смерті, що його врятувала рука Божого Провидіння. Вірив, що ця божественна сила врятувала його і нас від бомб, кулеметних обстрілів під час війни, від примусової репатріації в 1946 році, що було б рівнозначне смерті, як не раз врятувала його і в страхотливі роки першої світової війни. В це вірив і я»⁵.

Радянський режим родина Вараввів сповна відчула на собі ще на початку тридцятих. Бабуся Олександра Воронина – Марія Василівна Варавва жила в селі. Страшний голодомор 1932–1933 рр. найбільше вдарив саме по українським селянам. Як згадує О. Воронин, незважаючи на складнощі, його батько забрав бабусю до міста. Перевіз у Харків, чим врятував її від голодної смерті. Багато чим доводилося жертвувати. Незадовго до страшних подій та штучного голоду сім'я Вараввів облаштувала бабусину хату. Батько Олександра Воронина власноруч зробив покрівлю в сільській хаті, вкривши її цинковим дахом. Загроза смерті поставила родину в такі умови, що Марія Василівна Варавва змушена була виїхати з рідної місцини, змінивши традиційний український сільський пейзаж на швидкоплинне місто.

Складнощі життя та родинна трагедія, пов'язана з дядьком – Григорієм Вараввою наклали відбиток на сім'ю Вараввів. До того ж, у 1943 р. «зрадником народу» оголосили і батька – Олексу Кобця. Вибору не лишалося. Для того, щоб зберегти життя, довелося покинути рідну землю. Боячись радянських переслідувань та для того, аби убезпечити своїх синів, батько приймає рішення – змінити прізвища з «Варавва» на «Воронин».

Спочатку сім'я емігрує до Чехії, далі – Австрія та Німеччина (м. Регенсбург, Баварія – з 1945 по 1949 рр. там знаходився табір для переміщених осіб).

Саме з Німеччиною багато у чому пов'язана доля Олександра Воронина. У Мюнхені О. Воронин отримав освіту та ступінь магістра богослов'я в Богословській академії УАПЦ, куди вступив 1949 р.

Вибір фаху не був випадковим. Велику роль відіграла українська традиція. Адже змалечку Олександр був навернений до Бога. Складнощі життя лише підривали довіру до радянських постулатів – про атеїзм та віру в майбутній радянський добробут. Натомість, родинне виховання наштовхувало юнака звертатись до Господа.

Далі були Сполучені Штати Америки, куди вже 1950 р. переїхала сім'я Олександра Воронина. Всім українським мешканцям німецького Регенсбургу було запропоновано переїхати на проживання до США, чим багато з наших співвітчизників скористались.

Переїхавши до США, з'явилась змога вільно виражати свою емоцію та думку. Все те, що Олександр Воронин відчув та пережив під тоталітарним пресом, йому довелося осмислити. Це осмислення не було лишень індивідуальним та серед близьких людей. Воно відбувалось у широкому колі української інтелігенції в екзилі – у колі цвіту української нації, який змушено шукав кращої долі за кордоном. На тлі життєвого досвіду від всього, що довелося пережити, у Олександра Воронина з'явилося усвідомлення необхідності донесення та поширення

⁵ Варавва О. Олекса Петрович Варавва-Кобець – людина / Олександр Варавва // Кобець О. Коли задзвонить великий дзвін. Оповідання, спогади. — Черкаси : Сіач, 1993. — С. 4.

справжніх цінностей серед людей. Він зрозумів, що необхідно застерегти своїх співвітчизників від хибних цінностей радянської системи. Працюючи журналістом на радіо «Свобода» така змога у нього з'явилась.

Наприкінці 80-х рр. XX ст. в радянській Україні вперше почули голос Олександра Воронина. Він пролунав з ефіру радіостанцій, «поверх бар'єрів», долаючи штучні радіоперешкоди. Передачі за його участю випускали українські редакції всесвітньо відомих радіо – «Свобода» та «Голос Америки».

Ці передачі були спрямовані на Україну й окреслювали один із найважливіших напрямків громадсько-релігійної діяльності Олександра Воронина: пробудження незалежної думки, національної гідності та утвердження загальнолюдських цінностей в українському радянському суспільстві. Засобом цього пробудження і предметом безпосередньої уваги О. Воронина стала популяризація замовчуваних і фальсифікованих радянською владою сторінок вітчизняної церковної історії. Зокрема, протягом 1989–1992 рр. на радіо «Свобода» він провів цикл передач «З літопису Української Православної Церкви».

Водночас О. Воронин здійснював підготовку щонедільної однойменної програми «Говорить голос Української Автокефальної Православної Церкви», започаткованої радіостанцією «Голос Америки». Ця програма почала виходити у світ з Великодня 1989 р. Її допомагали готувати кілька журналістів української редакції «Голосу Америки». Першу передачу цієї програми відкрив Митрополит Української Православної Церкви (УПЦ) в США Мстислав (Скрипник) – майбутній перший Патріарх Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). Він пояснив, що нова радіопрограма – «Це міст безпосереднього зв'язку з нашими братами і сестрами в Україні, які зберегли у своїх серцях любов до Бога і рідної Церкви та прагнуть її нового відродження»⁶.

Подібний спосіб спілкування між українською діаспорою та Україною поставав як один з небагатьох можливих. Адже Радянський Союз максимально обмежував своїх громадян від всіляких контактів із Заходом, а відтак – гальмував поширення вільної думки і плюралістичного світогляду.

Природно, що діаспора та західні громадські й державні інституції поширювали інформаційну роботу у царині релігії. Адже церква була традиційною суспільною організацією, а релігія – органічним виявом приватного та суспільного життя громадян у всіх країнах світу. Її соціальна значимість зберігалася віками. Лише у Радянському Союзі з часів утвердження більшовицького режиму впроваджувався гігантський соціальний експеримент позбавлення суспільства релігійності. Проти цього антиприродного експерименту радянських комуністів Захід поставав усіма можливими засобами солідарної протидії. Звернення до історії церкви в українських землях було покликом українському народові до історичної пам'яті та переосмислення маргінальної ролі, відведеної йому комуністичними вождами.

У зазначеному контексті нам згадуються і радіопередачі інших авторів. Зокрема, у той самий час їх готував для українських слухачів відомий греко-католицький діяч Атанасій Великий. Його передачі «З літопису християнської України» регулярно виходили в ефір на

⁶ Степовик Д. Патріарх Мстислав: життя і архіпастирська діяльність / Дмитро Степовик. — К.: Мистецтво, 2007. — С. 259.

радіо «Ватикан». Згодом їх матеріал автор упорядкував та опублікував серійним виданням⁷.

Подібним чином з лекціями-нарисами в радіоефірі виступав для православного загалу і Олександр Воронин. Він також мав ідею опрацювати та видати радіо-скрипти у формі окремої книжки. Проте цей задум, на жаль, так і не здійснився.

Завдяки згаданим передачам голос О. Воронина став пізнаваним. У нього сформувалася широка слухачька аудиторія. Передачі слухали як віруючі, так і «невіруючі».

Свідченням громадського визнання Олександра Воронина в Україні вже у перші роки незалежності стало використання його праць, цитування його висловлювань, публікація його історико-публіцистичних доробків на шпальтах газети «Літературна Україна»⁸.

Старші покоління добре пам'ятають, як охоронці радянського політичного режиму докладали зусиль, аби нейтралізувати вплив небезпечного для себе живого інформаційного потоку.

Примітною у цьому відношенні вбачаємо згадку прізвища О. Воронина на сторінках «Прес-бюлетеня», що поширювався таємними каналами комуністичної партії напередодні свого краху та розвалу СРСР. «Прес-бюлетень» містив «єдиноправильні» оцінки суспільних явищ і подій, які відбувалися за кордоном СРСР і мали відношення до життя українців в УРСР та в усьому світі. Посеред іншого він характеризував діяльність зарубіжних радіостанцій, що поширювалася на Україну, як «підривні радіоголоси». Навіть подавав спеціальні статті про них. У № 10 такого «Прес-бюлетеня» за 1989 р. повідомлялося, з посиланням на тижневик «Українські вісті» (Нью-Йорк) від 9 липня, що 30 квітня 1989 р. УПЦ у США розпочала радіопередачі, спрямовані на УРСР. Вони репрезентували окрему програму «Голос УАПЦ». Її головним редактором був Олександр Воронин. Наведений факт переконує, що думки та ідеї, якими жив Олександр Воронин, і якими ділився зі своїми далекими співвітчизниками, були вкрай небезпечними радянській неоімперії. Їх боялися. Їх намагалися дезавувувати.

Вони наповнювали русло української ідентичності та жили скреслу національну свідомість.

Діяльність Олександра Воронина стала важливим внеском у розкриття злочинів радянського тоталітаризму проти церкви, українців та їх історії. Вона мала чітку орієнтацію на своїх співвітчизників. Олександр Воронин мав на меті просвітити, донести до аудиторії слухачів загальнолюдські християнські цінності. Справу О. Воронина складно переоцінити, адже вона була вкрай важливою, вразовуючи умови, в яких жили українці. Кінець 80-х рр. був непростим часом в економічному та культурному сенсі. Всіляким чином через свої радіопередачі Олександр намагався підтримати українців.

Напевне, можемо говорити про одну річ. Опинившись далеко поза межами батьківщини, Олександр Воронин мав провідну ідею, яка була, можливо, пріоритетом для нього – згуртувати українство всього світу.

Маємо сказати, що він своїми діями це підтвердив. Олександр

⁷ Великий А.Г., ЧСБВ. З літопису християнської України / А.Г. Великий. — [2-ге вид.]. — Рим; Львів: Місіонер, 1998. — Т. I: IX–XI ст. — С. 5–6.

⁸ Воронин О. Автокефалія Української Православної Церкви / О. Воронин // Літературна Україна. — 1992. — 1 січня. — С. 4.

Воронин будував місток єднання між українцями України та українцями діаспори.

Його справою було застерегти українство від кривавих помилок минулого, показати всю хибу страшної тоталітарної машини та її наслідки для людини, української нації. Все життя Олександра Воронина та його родини було прикладом того, як легко можна опинитись на узбіччі життя, постраждати за свою віру, церкву, патріотизм та можливість говорити.

SUMMARY

Grigorii Ignatusha

OLEKSANDR VORONIN'S (1926 – 2013) CONTRIBUTION IN THE REVELATION OF THE SOVIET TOTALITARIAN CRIMES AGAINST THE CHURCH.

The article is devoted to the analysis of the influence of the Soviet regime on the life of civil and religious leader of Ukrainian Diaspora – O. Voronin (1926 – 2013). The article deals with the origin, content and the importance of his activity, which was oriented on the revelation of totalitarian crimes against Ukrainian nation and his spiritual values.

Keywords: *totalitarianism, crimes, Church, spiritual values, traditions, struggle, emigration.*

ТОТОЖНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ТА НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЙ У ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ СТОСУНКАХ

Андрій Кадикало

НАЦИЗМ ТА КОМУНІЗМ ЯК «ПОЛІТИЧНІ РЕЛІГІЇ»: ПОТРЕБА ЧИ ВИГАДКА?

У статті аналізуються спроби двох ідеологічних систем ХХ століття вибудувати політичну структуру, яка би мала властивості релігії у сенсі екстраполяції її впливу на свідомість людей. Встановлено, що формальне копіювання структури релігії, культової практики у політичну форму не дозволяє створити політичні релігії.

Ключові слова: релігія, християнство, націонал-соціалізм, комунізм, ілюзорно-компенсаційна функція.

У минулому столітті, перенасиченому історичними подіями епохального значення, відбулося становлення та падіння двох ідеологічних систем, про які писав Френсіс Фукуяма, прогнозуючи кінець історії. Прихід до влади нацизму у Німеччині та комунізму в Росії мав характер не тільки суспільно-політичний, але й значно глибший, навіть можна припустити, фундаментальніший. Дана фундаментальність полягала у тому, що дві системи базовані на тоталітарно-ціннісній ідеології, апелювали до глибинних покликів людини та втілювали задоволення або підміну духовних прагнень. Вміння маніпулювати глибинними та ціннісними потребами людьми споріднює дані ідеологічні системи, але робили вони це по-різному.

Актуальність статті полягає у тому, що на початку ХХІ століття продовжують існувати політичні режими, котрі намагаються використовувати релігію з політичною метою, інколи не напругу, тобто трансформуючи її в нову форму, а вибудовуючи спільну ідеологічну основу. На нашу думку, необхідне наукове дослідження згаданих процесів, зокрема із зверненням уваги на досвід людства в минулому столітті, а особливо це важливо, в умовах сучасної української реальності. Огляд літературних джерел окремо не подаємо оскільки дане завдання здійснене у процесі розгортання змістовної частини статті і обумовлено її логічною структурою.

Метою статті слід вважати спробу окреслення і виділення ключових особливостей намагання перетворити релігію або в інструмент політичної волі, або в основу політичної ідеології та безперспективність штучного створення релігійно-політичного концепту.

Після приходу до влади у Німеччині соціал-націоналістів, почали відбуватися фундаментальні зміни в усіх сферах життя, зокрема у духовній. Нацисти вбачали у релігії та її методах роботи з людьми мож-

ливості потужного впливу на їх сприйняття світу та того, що з ним відбувається. Релігія розглядалася нацистами як концепт легалізації міфів і ці міфи повинні стати підставою для творення специфічного обґрунтування політичної влади. Якщо стверджувати більш радикальніше, то це була спроба легалізації права на владу через доведення давності, вибраності та сили. Дані пропозиції видавалися достатньо обґрунтованими тогочасному німецькому суспільству, зважаючи на поствоєнні умови та ситуацію 30-х років, адже була відчутною потреба реваншизму. Нацисти доводили несправедливість результатів Першої Світової війни, що уподібнювало їх ідеологію до релігійної, в сенсі ілюзорно-компенсаційної функції. Вони обіцяють здобути справедливість не в «далекому» трансцендентному божественному світі, а вже тут і зараз. Справжня релігія має бути близькою для людини, вона має не тільки обіцяти, але й реалізовувати. Цим можна пояснити потребу звернення до такої форми релігії, яка б гарантувала такий результат. За таких умов, християнство, традиційне для Німеччини, не могло задовольнити соціал-націоналізм, а тому було обрано варіант формуванням нової релігії, яка мала б поєднувати елементи етнічного, прогресивного та містичного.

Ідеологічно цьому сприяло поширення ідей Ніцше в особливій націонал-соціалістичній інтерпретації. Нацисти використали не тільки спотворене поняття «надлюдини», але й звернулися до ідей політеїстичних та етно-національних релігійних мотивів, котрі Ніцше використовував для маніфестації своїх ідей. Це дозволяло націонал-соціалізму виділити мораль як складову із суспільної свідомості, опираючись не тільки на імморалізм ніцшеанської філософії, але й використати теорію Дарвіна. Специфічне трактування дозволило нейтралізувати потребу суспільства в системі моралі, вказавши на те, що вона – це гальмуючий елемент. В язичництві моральна складова не настільки важлива, як у більш пізніх релігіях, зокрема у християнстві, яке дуже поширене у Німеччині. Нацисти ніколи не афішували прагнення замінити християнство новою релігією, а вели мову про реформу християнства. На їх думку, на той час сучасне християнство, тобто у 30-х рр. XX ст., виродилося під впливом багатьох чинників, а тому має бути трансформоване у «нове язичництво». Про це писав у своєму «Міфі XX століття» ідеолог соціал-націоналізму Альфред Розенберг¹. Його концепція була сформульована на засадах синтезу соціального дарвінізму та містичного язичництва нордичних народів. Боротьба між народами – це боротьба крові, тобто, боротьба за збереження кращого, сильнішого, могутнішого. Уникнути насильства, за таких умов, неможливо, а тому це слід прийняти. Заперечення або спроби обійти закон крові ведуть до деградації та декадансу. Такі ідеї безумовно вплинули на ту політику, яку проводив Гітлер. Він вважав, що дві віри в одній державі неможливі, а тому необхідно позбутися християнства. Для фундаментальної ідеології націонал-соціалізму шкідливими є будь-які ідеї толерантності, оскільки потрібно змінити саму реальність та людину, а це неможливо, якщо залишити місце духовності. Справжня людина – це людина реальна, фізична, тілесна і для неї не існує трансцендентної реальності. Можна сказати, що цінність держави набагато для націонал-соціалістів

¹ Бровко Л. Н. Христианство и национал-социализм. Мировоззренческий излом. Переходные эпохи в социальном измерении. История и современность. – М.: Наука, 2003. – С. 359.

перевищує цінність віри, яку не можна матеріалізувати. «Християнська релігія вважалась «релігією слабких», рабів. У навчальних матеріалах для працівників Служби імперської безпеки від 28 березня 1943 року повідомлялось: «Християнське світобачення походить з передньоазійської расової душі, а не походить від природних цінностей народу»². Вже само християнство визнається протиприродним для німецької крові, а отже, й шкідливим. Націонал-соціалісти ратували і пропагували за повернення до германо-нордичного язичництва і тим самим повернення до минулого, культивувалися практики традиціоналізму та поклоніння предкам, як наприклад, введення таких адміністративних понять, як генеалогічне свідоцтво, паспорт предків, родовід³. Гітлер, та Гімлер, як і деякі інші ідеологи націонал-соціалізму, сповідували власні ідеї, вони вірили в можливість їх втілення. Герман Раушнінг записав слова Гітлера, котрі доводять віру в ідеологію проповідовану його партією «Християнському віровченню про безконечну важливу значимість людської душі та особистої відповідальності, я з холодною ясністю протиставлю волюнтариське вчення про ницість та незначущість людини і її загробного життя у порівнянні з візуалізованим безсмертям нації. На місце догми про спокутну муку і смерть божественного месії – спокутне життя та діяльність нового фюрера-законодавця, яка звільняє маси віруючих від тягара свободи вибору»⁴. Проте, значна частина політичних управлінців серед верхівки нацистів ставилась байдуже до створення нової релігії у формі ноязичництва, а лише як до інструменту збереження політичної влади: «Без будь-якого натяку на романтику та особливих філософських роздумів дивилось на стан справ найближче оточення Гітлера – Геббельс, Борман та інші. Боротьбу з церквою вони розуміли як чисто політичну необхідність, обумовлену змаганням за світове володарювання»⁵. Ідеологи ж націонал-соціалізму прагнули вкорінення ноязичництва не просто як інструменту, а як фундаменту ідеології німецької нації або в більш ширшому сенсі арійської раси.

На відміну від подій у Німеччині 30-х років, більшовицька влада в Росії йшла іншим шляхом. Більшовики проводили політику класової боротьби, яка була сформульована Марксом теоретично і яку намагався втілити Ленін і Сталін практично. У царській Росії православна Церква відігравала роль одного із стовпів режиму, тобто фактично виконувала функцію, що була характерною для середньовічного католицизму, а саме легалізації політичної влади монархів. У той час, коли у Європі відбувалися буржуазні революції, протягом трьох попередніх століть, котрі багато в чому змінили суть європейських суспільств, у Росії законсервувався стан глибокого традиціоналізму. Тому після усунення царя Ніколая II від влади та падіння Тимчасового уряду у 1917 році, більшовики розпочали одночасно боротьбу з православ'ям. Потрібно зазначити, що через відданість царській владі, значна кількість населення Росії просто ненавиділа попів. В умовах громадянської війни ненависть перетворювалась на невинуватну жорстокість

² Самсонов А. Мифология Третьего рейха. Миф национальной религии. Военное обозрение 03.10.2012. - <http://topwar.ru/19535-mifologiya-tretego-reyha-mif-nacionalnoy-religii.html/> - Электронный ресурс.

³ Там само.

⁴ Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. – М.: «МИФ», 1993. – С.174.

⁵ Бровко Л. Н. Христианство и национал-социализм. Мировоззренческий излом. Переходные эпохи в социальном измерении. История и современность. – М.: Наука, 2003. – С. 363

стосовно кліриків. На політичному рівні відбулося офіційне розділення держави і Церкви рішенням РНК РРФСР від 20 січня (2 лютого) 1918 року. За політичним рішенням, було прийнято ідеологічне. Вже починаючи з 1921 року, активно впроваджуються на усій території, підконтрольній більшовикам, антирелігійні гуртки, місія яких здійснення – процесу секуляризації населення. Такий крок мав цілком логічне пояснення: після вирішення питання з військовими ворогами слід було переходити до боротьби з політичними та ідеологічними ворогами. Інколи доходило до того, що конфісковували культові споруди, але це викликало у людей різко негативне ставлення до нової більшовицької влади, а тому на деякий час такі спроби було усунуто через заборону конфіскації від НКВС⁶. На території України, яка фактично була окупована більшовиками, влада розглядала Церкву як елемент підтримки національно-визвольних змагань, а тому з нею велася жорстока боротьба. В Україні не було такої жорсткої реакції людей на церкву, як у Росії. Українське православ'я, завдяки процесам в Росії, через ряд відомих рішень часів Центральної Ради та УНР, змогло здобути коротку, проте, важливу самостійність. Спроба побудови безкласового суспільства більшовиками на території колишньої царської Росії призвела до того, що більшовикам вдалося примирити свої інтереси з інтересами російського православ'я, яке мало виконувати функцію русифікації українців та втрати ними ідентичності.

Міф про радянську людину, «homo soveticus» та «світле» комуністичне майбутнє, має чіткі елементи релігійності, оскільки в ньому присутня ознака месіанства, яку належить виконати пролетаріату. Проте, на відміну від християнства, через муки пройдуть мільйони людей заради втілення комуністичного міфу. З такої позиції, православ'я – це пряма загроза комунізму. Ілюзорно-компенсаційну функцію в комуністичному суспільстві має виконувати міф КППС. З часом, радянська влада переглянула своє ставлення до місця церкви у політичних процесах. Російське православ'я мало допомогти владі легалізувати повноваження, як про це писали російські дослідники ще у 90-х роках минулого століття «З точки зору національної історії, комунізм став російською ідеєю XX століття. З точки зору історії світової – реальний, практичний комунізм не був би можливим без опертя на російську ідейну традицію як сполучне начало, без опертя на симфонізм, на вселюдськість, на альтернативність як домінанту загальноросійської цивілізації. Російський комунізм, створений російською соборністю, величчю російського духу»⁷. Православ'я в СРСР перебувало довгий час на маргінесі соціального життя, бо в усіх інших сферах перемогла ідея месіанства комунізму та страх терору. Тільки в умовах екзистенціальної та військової загрози після нападу нациської Німеччини Сталін звернувся до православної церкви і вона дійсно відіграла важливу роль у мобілізації населення. «У 1943 році, у вересні він пішов ще далі: було вибрано Патріарха Всія Русі та відновлена діяльність навчальних закладів, котрі готували священнослужителів. Природно, що все це відбувалося під жорстким контролем НКВС»⁸.

⁶ Криворіжжя: більшовизм проти православ'я (1920-1930). Збірник документів та матеріалів. Упорядник О. О. Мельник. – Кривий Ріг: «Видавничий Дім», 2005. – С. 6-7.

⁷ Кортунів С. В. Судьба русского коммунизма. – 1997. <http://ecsocman.hse.ru/data/425/386/1216/003.KORTUNOV.pdf>. – Електронний ресурс.

⁸ Люлечник В. Церковь и КГБ. – 2008. – <http://lebed.com/2008/art5283.htm>. – Електронний ресурс.

Особливе становище російського православ'я в СРСР обумовлене не тільки цим, частково відомим фактом є свідчення людей про те, що російське православ'я, або окремі його представники співпрацювали чи навіть були самі співробітниками органів держбезпеки радянського режиму. Наприклад, «Після зміщення Хрущова, взаємовідношення між служителями релігійних культів та державою різко змінилися. КДБ почав працювати із церковнослужителями та впроваджувати туди людей, яких змушували співпрацювати з органами безпеки. В 1967 році, за ініціативою Ю. В. Андропова, в КДБ було створено П'яте Управління, до компетенції якого було введено питання пов'язані з контролем над релігійним життям»⁹. Тобто, фактично відбувся частковий синтез православ'я та державних органів. В майбутньому це призведе до того що ідея комунізму, котра за своєю суттю є антирелігійною, інтегрується із християнством, у його російсько-православній формі, спекулюючи на ідеях справедливості, добра та гуманності. Якщо націонал-соціалізм в Німеччині так і не зміг створити нову форму релігії, то в СРСР, шляхом від повного відкидання християнських ідей до деякої форми синтезу з ними, комунізм витворив нову ідеологію, національно-державну «неорелігію», яка, проте, може вважатися релігією достатньо відносно, адже це не вберегло Радянську систему від дегенерації та краху. КДБ використовувало Церкву тільки як частину репресивного апарату «секретних співробітників» (СекСот). Все ж таки синтез відбувся через інституціональне поєднання, коли люди з різних сфер суспільного життя одночасно виконували функції інших, а отже вжилися в них, а на ідеологічному рівні, завдяки сучасним російським міфотворцям типу Дугіна, розглядають як основну, ключову ідею дуалізму Народ-Держава, що в певній мірі, нагадує те, що було в Німеччині в 30-х рр. минулого століття. І головна різниця між націонал-соціалізмом та сучасною ситуацією в Росії, полягає у тому, що ідеологія крові заміщена ідеологією «рускава міра» як особливою системою цінностей.

На основі такого короткого розгляду двох основних тоталітарних ідеологій минулого століття, які мали можливість бути реалізованими можна зробити декілька висновків:

* ні нацизм, ні комунізм не може вважатися деякою формою релігії, незважаючи навіть на присутність в обох ідеологіях релігійних елементів, оскільки релігія передбачає віру у надприродне і не обов'язково Бога, але концепти пропоновані тоталітарними ідеологіями лежать в площинні «нібито досяжного»;

* нацизм і комунізм помилково вважати «політичними» релігіями, оскільки така теорія походження релігії вже існує і відома як євгемеризм, насправді ж як свідчать факти, творці тоталітарних ідеологій використовують релігію як ширму для здійснення та збереження політичної влади, а творення нової релігії за таких умов безперспективне.

---

⁹ Люлечник В. Церковь и КГБ. – 2008. – <http://lebed.com/2008/art5283.htm>. – Електронний ресурс.

SUMMARY

Andriy Kadykalo

NAZISM AND COMMUNISM AS POLITICAL RELIGION: REQUIREMENT OR MAKE-BELIEVE?

In article is analyzed two ideological system of twenty century attempts shape political structure is form of religion. This is “new religion” needed for politic system based on legal to make people think. Copy formal approach for religion it is false, because “political religion” is not really belief.

Keywords: *religion, Christianity, national socialism, communism, serves a means to provide answers to ultimate questions.*

СОЦІАЛЬНА ДОКТРИНА ЦЕРКВИ ЯК БАЗОВИЙ КОМПОНЕНТ КОНФЛІКТУ МІЖ ХРИСТІЯНСТВОМ ТА КОМУНІЗМОМ У ХХ СТ.: ЗАГАЛЬНО-ХРИСТІЯНСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Увагу зосереджено на аналізі особливостей базових компонентів несумісності християнства та комунізму у ХІХ - на початку ХХІ століть та наслідках впливу комуністичного експерименту на процеси національного державотворення у сучасній Україні.

Ключові слова: комунізм, соціальна доктрина Церкви, Україна, християнський соціалізм, католики, греко-католики, православні, державосупільство.

Серед усіх випробувань, що випали на долю людства у неспокійному ХХ ст. чи не найскладнішим було випробування комунізмом, лабораторією для якого стали терени колишньої Російської імперії. В силу обставин Україні та українському суспільству випало опинитися в епіцентрі цього грандіозного соціального експерименту і як учасникам, і як жертвам. Така амбівалентність негативно позначилась не лише на процесах державо- та націєтворення в Україні, але й на менталітеті українців. Глибинні деформації їхніх базових ментальних установок оприявлювалися таким чином, що вони майже сім десятиліть не лише не розуміли, що саме вони втратили, але навіть не помічали самого факту втрати. Іншими словами українське суспільство опинилося у стані «когнітивної сліпоти», яка заважає вибратися з комуністичної цивілізації останні чверть століття шляхом реформ. Нині комплекс внутрішніх українських проблем, що залишився у спадок від комунізму, поповнився через застосування Росією традиційного методу відволікання уваги власного населення від економічних криз – зовнішньою військовою агресією Російської Федерації. Однак, для успішної відповіді на суворі виклики сучасного складного світу і для того, аби у ньому бути не лише успішними, але й щасливими, українцям слід навчитися бачити і його «образи та потоки» і віддзеркалення у ньому образів власних. Насамперед у царині духовності.

Так склалося, що тривалий час дослідники, розглядаючи історію Церкви радянського періоду, слідували нав'язаній компартією традиції т. зв. «відокремлення церкви від держави» і вивчали увесь комплекс проблем – від особливостей церковно-державних стосунків до репресій духовенства та віруючих – як явище дотичне до проблем комуністичного будівництва. Оцінки варіювали від «чи була церква відокремлена від держави у 1920-і рр.» та «нерозуміння державою значення церкви для народу» до «світоглядної/ідеологічної несумісності релігії та комуністичної ідеології» у сенсі протистояння релігійності та атеїзму. Однак, про комплексне дослідження причин та чинників цієї несумісності не йшлося. Більше того, нерідко стверджували, що «релігійно-містична

свідомість підготувала своєрідний ґрунт для сприйняття соціалістичних ідей як певного надціннісного ідеалу, здатного замінити певною мірою офіційно-церковну ідеологію, яка на той час переживала глибоку кризу (звідси зрозумілими стають вимоги «християнського соціалізму»)»¹. Некритично слідували за формулою М. Бердяєва, що «революційний соціалізм» не є економічним і політичним вченням, не є системою соціальних реформ – він претендує бути релігією, він є віра, протилежна вірі християнській»². Такий підхід дуже звучує дослідницькі горизонти і залишає поза увагою важливий чинник: соціальну доктрину церкви, яка була відповіддю на поширення у Європі соціалізму спочатку католицької частини християнського світу, а пізніше, в умовах комуністичного експерименту на українських теренах, – частини православної гілки світового християнства. Відтак, увага зосереджувалася переважно на викориненні релігійності, ліквідації християнських церков, репресіях проти кліру та віруючих і, як загальний наслідок, констатувалася «втрата духовності». Однак, якими були прояви цієї духовності у докомуністичному повсякденні індустріального світу чи мали б бути нині – дослідники визначати не бралися. Не претендуючи на вичерпну відповідь на складні питання, все ж наважимося у рамках доповіді поставити проблему та подати не богословську чи моралістичну, а буденну візію тих повсякденних проявів духовності у суспільстві в історичній ретроспективі та «образи і потоки», що їх варто було б використати у контексті сьогодення. Отже зосередимося на двох аспектах проблеми: втратах і здобутках української культури в означений період під тиском комуністичного експерименту.

* * *

1. Що українці втратили, ставши частиною комуністичної цивілізації, або приватна власність як основа конфлікту між християнством та комунізмом у всехристиянському контексті. Культура будь-якого соціуму є одночасно його характеристикою та його витвором. Витворює соціум свою культуру у двох іпостасях: виробляє людей і виробляє речі, а з виробництво речей неминуче тягне за собою проблему власності. Відтак еволюція людського суспільства тісно пов'язана з еволюцією форм власності на майно у часі і просторі. Представляючи монополію на володіння, користування й розпорядження майном та природними ресурсами, приватна власність формувала соціальні відносини між людьми і людські спільноти розвивалися у процесі конкуренції від боротьби за територію до боротьби за можливість привласнення чужої праці³. М. Маля зробив спостереження, що всі відомі типи суспільства, а також терміни, якими їх позначали – як «феодалізм», «абсолютизм» тощо виникали як продукт еволюції форм приватної власності. Але «термін «соціалізм» разом із своїм найвищим ступенем – «комунізмом» є винятком і виник майже за сто років перед тим, як 1917 р. вчинили першу спробу збудувати відповідну дійсність⁴. Уявний тип суспільства, який мали позначати ці терміни, був черговою спробою віднайти спосіб

¹ Киридон А. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917-1930-х рр. – Тернопіль, 2005. – С.20.

² Бердяєв Н. Души русской революции // Из глубины веков: Сборник статей о русской революции. – М., 1990. – С.69.

³ Докладніше див.: Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн.1. – К., 2013. – С.23-35.

⁴ Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917-1991. – С.29.

гармонізації суспільних відносин, породжений промисловим переворотом. Підкреслюючи неприродність цього суспільного ладу, С.Кульчицький стверджує, що процесу формування комуністичної доктрини не було «вона виринула із небуття одразу і в цілком довершеному вигляді: вона містилася в брошурі “Маніфест Комуністичної партії”, написаний К. Марксом і Ф. Енгельсом у 1847 р. Карбовані формулювання “Маніфесту” можна було відливати з металу адже вони не підлягали ані виправленням, ані уточненням»⁵. Суть комуністичної теорії визначалася єдиним положенням: знищенням приватної власності⁶. Йшлося про те, що робітничий клас, організований у державу диктатури пролетаріату, мусить знищити приватну власність і буржуазію як клас силовими засобами. Однак про строки встановлення диктатури пролетаріату, як перехідного періоду, коли приватна власність на засоби виробництва перетворюється на державну власність, у «Маніфесті» не йшлося. Після його написання Маркс прожив ще 35 років, а Енгельс – 47. Але «обидва не знайшли часу, щоб роз’яснити головну загадку «Маніфесту» – специфіку, механізм, характер переростання приватної власності, на якій ґрунтувалася вся попередня історія людства, у власність колективну, спільну, загальнонародну»⁷.

Християнська відповідь на комуністичний виклик (якщо в описанні динаміки історичного процесу послуговуватися категоріями А. Тойнбі виклик-відповідь) з’явився у кінці XIX ст. у вигляді енцикліки папи Римського Лева XIII «*Rerum novarum*» (1891 р.)⁸. У документі понтифік висловив категоричну незгоду Церкви з ідеєю скасувати приватну і натомість встановити спільну власність, а також передати управління нею представникам «громадськості» або керівникам держави. Адже саме праця є загальним засобом задоволення життєвих потреб і, поділившись своєю працею з іншими, працівник набуває право отримувати й вільно використовувати або розпоряджатися її оплатою. У цьому сенсі, якщо працівник використав заощаджені кошти на придбання землі, то вона є винагородою за його працю і повинна залишитися в його приватній власності. Таке право людина, будучи наділена розумом та волею, отримала від природи. Натомість, відбираючи в трудящих право на свободу довільного використання заробітку, соціалісти тим самим відбирають у них перспективу й можливість накопичення власності та покращення долі⁹. Людина мусить мати право на рухому і нерухому власність. А соціалісти пропонують тяжку кабалу та нестерпну залежність від держави; ворота, відкриті настіж заздроцям, невдоволенню, незгоді; відсутність стимулу для таланту і працелюбності, тобто засмічують джерело з якого тече багатство. Зрештою, замість чудесної рівності [суспільство отримає – авт.] однакову в усіх бідність і однакові злидні¹⁰. Крім того, людина є давнішою від держави і вона мала право на збереження свого життя задовго до того, як з’явилася держава¹¹. Тому соціалісти, прагнучи замістити батьківську опіку над дітьми (в т.ч.

⁵ Кульчицький С. Червоний виклик. – Кн.1. – С.15.

⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – 2ге вид. – Т.4. – С.422.

⁷ Кульчицький С. Червоний виклик. – Кн.1. – С.30.

⁸ Енцикліки Его Святейшества Папы Римского 1891, 1981, 1991 годов: о труде и человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. – Киев, 1993. – 278 с.

⁹ Енцикліка Его Святейшества папы Римского Льва XIII «*Rerum novarum*» по социальной проблеме о положении рабочих // Энцикліки Его Святейшества папы Римского... – С.61-105.

¹⁰ Там само. – С.68.

¹¹ Там само. – С.65.

і стосовно права власності) загальною опікою держави, – фактично пропонують зруйнувати сім'ю.

Стосовно рівності папа Лев XIII висловився так. Між людьми з народження існує значна різниця. Не всі рівні за здібностями, бажанням працювати, здоров'ям, силою і за цим криється різниця у становищі та скороминущий успіх. Відтак багаті й бідні не є природними антагоністами. Праця та капітал не можуть обходитися один без одного. Тому працівник повинен повністю та якісно виконувати свою роботу, а працедавець – поважати його людську гідність, не обтяжувати робітників непомірним навантаженням, або працею, що не відповідає статі чи віку. Основним обов'язком працедавця є справедлива оплата праці. Ні Божі, ні людські права не дозволяють експлуатувати нужденних та бідних для особистої користі. А позбавити працівника заслуженої оплати – значить вчинити злочин, що волає до неба про помсту¹². Принагідно зауважимо, що православна церква також традиційно відносила затримання заробітку до категорії смертних гріхів¹³. Крім того, понтифік вказав на необхідність вирішення соціальних питань: створення товариств взаємодопомоги, заснування приватними особами компаній для страхування робітників, удів, сиріт на випадок нещасного випадку, хвороби або смерті; товариства для опіки над дітьми, молоддю, а також над дорослими. Передбачав створення християнських робітничих об'єднань для врегулювання трудових спорів¹⁴.

Як же позначилися на житті українського соціуму комуністична та католицька доктрини гармонізації суспільних відносин у XX?

Для українців та духовенства, приналежних до римо-католиків безпосередньо, а для греко-католиків (далі – УГКЦ) – за ініціативи і активної підтримки митрополита Андрея Шептицького енцикліка стала спонукую до формування національної буржуазії. Щойно обійнявши єпископську катедру у Станіславові (нині м. Івано-Франківськ) митрополит Андрей у своєму пастирському листі від 2 серпня 1899 р. наголошував на потребі розвитку потужного українського підприємництва та торгівлі і необхідності суворого дотримання християнських моральних імперативів у веденні підприємницької діяльності та піклування про добробут усієї громади¹⁵. Окрім цього митрополит був промоутером українського кооперативного руху на Галичині, опікувався діяльністю українських фінансових установ, промисловим видобутком нафти тощо¹⁶. Тож високий авторитет митрополита Андрея і греко-католицького духовенства серед віруючих не в останню чергу був наслідком його активної позиції у питанні гармонізації соціальних стосунків через підняття рівня культури та добробуту української громади. Більше того, 1904 р., «вже через 13 років – з точки зору ритму того часу, майже відразу – митрополит виступає з потужним посланням «О kwestії соціальній»,

¹² Енциклика Его Святейшества папы Римского Льва XIII «*Reum novarum*» по социальной проблеме о положении рабочих // Энциклики Его Святейшества папы Римского... – С.74.

¹³ Молитовник. – Монастир Монахів Студійського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 1998. – С.418.

¹⁴ Енциклика Его Святейшества папы Римского Льва XIII «*Reum novarum*»... – С.103-104.

¹⁵ Докладніше див.: Гентош Л. Фінансово-економічна діяльність митрополита Андрея Шептицького як фактор модернізації українського суспільства Галичини // Церква, нація, держава. Діяльність та спадщина митрополита Андрея Шептицького (1865-1944). Матеріали міжнародної конференції у Кракові 25-26 листопада 2009 р. / під ред. А-Р. Шептицького. – Вроцлав-Варшава, 2011. – с.115-135.

¹⁶ Там само. – С.121, 123, 125.

у якому розвиває положення енцикліки й пристосовує їх до обставин тогочасної Галичини. На той час енцикліка стала частиною Магістеріуму, і Шептицький викладає ідеї енцикліки вже як науку Церкви»¹⁷.

Отже, зусилля проводу християн-католиків були спрямовані на те, аби приборкати безконтрольну конкуренцію й нестримну експлуатацію робочої сили, породжені тогочасним економічним і політичний лібералізмом; утвердити право людей на свободу, справедливість, гідне існування.

Підросійським українцям у цьому сенсі пощастило куди менше. Їм довелося пережити повний цикл комуністичного експерименту у його російській радянській формі і чи не найбільше постраждати від комунізму, ставши одночасно і виконавцями і жертвами. Причому не лише від його народження до загибелі у 1991 р. До нинішнього дня посткомуністична і постгеноцидна суспільна свідомість українців перебуває у стані когнітивної сліпоти, а тому нездатна розпізнати, у який же спосіб комуністичні симулякри так органічно вросли у традиційно православний світогляд та яким чином їх позбутися. Підтвердженням цієї гіпотези є сучасна війна Росії з Україною за відродження імперії й та легкість, з якою українці дозволили агресору її розв'язати.

Парадокси етноконфесійності: конвергенція і дивергенція російського православ'я та комунізму на зламі епох. Досліджуючи проблему червоного виклику С. Кульчицький зауважив, що К. Маркс з Ф. Енгельсом, вивчаючи сучасне їм суспільство, ніколи не відмовлялися від прогнозів, висунутих у «Маніфесті», але головна праця К.Маркса «Капітал» фактично перекреслила його¹⁸. Фундаментальний постулат «Капіталу» звучить так: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами. Я розглядаю розвиток економічної суспільної формації як природноісторичний процес»¹⁹. Загалом автор має рацію.

Однак, розглядаючи проблему будівництва комуністичного ладу на теренах колишньої Російської імперії, можемо спостерегти певну амбівалентність. Якщо проаналізувати лєнінську інтерпретацію марксизму та практику комуністичного будівництва, то виходить, що Лєнін шляхом одержавлення усієї приватної власності, у тому числі і церковної, за допомогою терору і пропаганди насаджував абсолютно неприродний економічний лад. Комуністична модернізація зосереджувала в руках держави – в нашому випадку її уособленням були компартійні вожді – колосальний мобілізаційний ресурс, який дозволяв швидко озброїти армію і використовувати її там, де держава/компартійне керівництво вважало за потрібне. Крім того, держава-комуна не потребує поряд із двома іншими традиційними – армія та школа – церковного каналу соціальної циркуляції та горизонтальних зв'язків усередині суспільства. За своєю природою вона сама «вбирає суспільство в себе: розсмоктує всі горизонтальні зв'язки і структури, що існують, прошиває суспільство на всю його товщу власними вертикальними структурами й «атомізує» людину, ставлячи її один на один перед собою»²⁰. Тут історики теж мають рацію.

¹⁷ Маринювич М. Митрополит Шептицький та його послання «О квестії соціальній». – Електронний ресурс: http://zbruc.eu/node/38808_10_07_2015. Назва з екрана.

¹⁸ Кульчицький С. Червоний виклик. – Кн.1. – С.30.

¹⁹ Маркс К. Енгельс Ф. Твори. – Т.23. – с.12.

²⁰ Кульчицький С. Червоний виклик. – Кн.1. – С.156-157.

З іншого боку, якщо розглядати становлення комунізму з церковно-історичних позицій, впадає в око те, що створене більшовиками атеїстичне державосупільство має глибоке російське етноконфесійне коріння. Досі серед дослідницького загалу залишався малопомітним той факт, що на відміну від Західного світу, де, за спостереженням Р. Козеллека, церква перестала бути гарантом підтримання порядку після Реформації²¹, в Росії імперія у вигляді православної «симфонії» «священства та царства» припинила своє існування за півроку до більшовицького перевороту через самоліквідацію монархії. До цієї події конфесійна місія Російської православної церкви «серед людства» та політична «місія» Російської імперії серед інших держав світу були нерозривним цілим. Більше того, «вселюдська місія православної імперії», яка вкотре мала об'єднати у собі «Вселенські церкви Заходу і Сходу» у цілісному вигляді кілька років активно пропагувалася силами православного духовенства військовикам у шанцах та решті суспільства у запіллі до проголошення царських маніфестів від 2 та 3 березня 1917 р.²² За влучним спостереженням М. Бердяєва, більшовизм став «третім явленням російської великодержавності, російського імперіалізму. Першим було Московське царство, другим явленням – імперія Петра»²³. «...Замість Третього Риму в Росії вдалося здійснити Третій Інтернаціонал»²⁴. Він зазначав, що під символікою месіанської ідеї Москви – Третього Риму відбулася гостра націоналізація Церкви. Під символікою марксизму відбулося об'єднання міфу про російський народ з міфом про пролетаріат і внаслідок цього – ототожнення російського месіанізму з пролетарським месіанізмом.

Які ж саме елементи російської православної «симфонії» влади усяпадувало комуністичне державосупільство? Класичну уваровську триаду «самодержавіє, православіє, народність». Під «самодержавієм» маємо на увазі сформовану ще реформами Петра I «суб'єктивну теократію». Г.Флоровський так описував цей, винайдений у Росії, тип держави. Держава в особі імператора офіційно і публічно утвердила себе «як єдине, безумовне, всеохоплююче джерело усіх повноважень, усілякого законодавства, усілякої діяльності і творчості»²⁵. У практичній політиці і суспільному житті це означало, що від моменту впровадження церковної реформи усе мало стати державним, у тому числі церква і церковні справи, бо віднині держава ставала абсолютною. «Саме у цьому вбиранні державною владою усередину себе усього і полягає задум тієї «поліційної держави», яку впровадив і закріпив у Росії Петро I»²⁶. За Флоровським «поліційна держава» – це не зовнішня, а, радше, внутрішня реальність, яка історично розвивається із духу. Власне, це не устрій, а стиль життя. Не тільки політична теорія, але й релігійна установка. «"Полицейизм" – есть замысел построить и "регулярно сочинить" всю жизнь страны и народа, всю жизнь каждого отдельного обывателя,

²¹ Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / пер. з нім. В. Шведа. – К., 2005. – С. 28.

²² Євсєєва Т. М. «Парадокси етноконфесійності: конвергенція і дивергенція російського православ'я та комунізму на зламі епох» – Міжвідомчий збірник наукових праць: «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки». – Випуск 23. – К., 2015. – С.199-200.

²³ Бердяєв Н. Бердяєв Н. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С.99.

²⁴ Там само. – С.118.

²⁵ Флоровський Г., прот. Пути русского богословия. / предисловие прот. И.Мейендорфа – Изд.3. – YMCA-PRESS, Paris, 1983. – С.83.

²⁶ Там само.

ради его собственной и ради “общей” пользы или “общего блага”. “Полицейский” пафос есть пафос учредительный и попечительный. И учредить предлагается не меньшее что, как всеобщее благоденствие и благополучие, даже попросту “блаженство”» – відзначав Г. Флоровський²⁷. Керуючись власними інтересами та потребами, абсолютна держава в особі монарха перебрала на себе суто церковні обов’язки і функції: турботу про релігійну належність та духовну опіку народу та вирішення питань, що стосувалися православної догматики і віровчення²⁸. У практичній політиці це означало, що цар через церковний чин помазання отримував «від Бога» абсолютну прерогативу не лише наказувати, але й судити судом останньої інстанції усіх підданих: і світських, і духовних. Тобто, йому, «як хранителєві “обох скрижалей”, належала вся повнота влади над його землею і на його землі, всеохоплююче *jus territorii*»²⁹.

Друга ланка тріади – «народність» – передбачала юридично зафіксовану перевагу вільного розвитку великоруського населення й асиміляцію ним інших націй і народностей імперії. Така політична практика і відповідний їй правовий статус Російської православної церкви (далі – РПЦ) перетворили останню на офіційний форпост імперії на інонаціональних та інорелігійних околицях країни³⁰.

«Православіє» означало чинність практики юридично оформлено-го прикріплення до певного віровизнання, з урахуванням пріоритету Російської православної церкви як «первенствующей», до останнього періоду синодальної доби. Християнам не просто категорично заборонялося офіційно переходити у нехристиянські віросповідання, а православним – виходити з Церкви. Закон переслідував незгодних як кримінальних злочинців³¹. Відтак уся політична культура «суб’єктивної теократії» у поєднанні з кількома столітніми чинністю кріпосного права підготувала ґрунт для повного поглинення особи державою, в тому числі й у питанні захисту права на приватну власність.

Інерція цієї «симфонічної» традиції в Росії була настільки сильною, що спроби віросповідної комісії у Державній думі усіх скликань, навіть за сприяння Міністерства внутрішніх справ на чолі з П.Столипіним, який у розпал революції 1905 – 1907 рр. намагався зняти суспільну напругу, запровадивши закон про свободу совісті та віри, провалилися. Причиною стало подібне до демократичних країн зростання тенденцій формування громадянського суспільства та його активна діяльність у політичній та економічній царинах. Створення спільними зусиллями МВС та Св. Синоду проурядових християнсько-соціалістичних робітничих організацій підштовхнуло до практичної політичної діяльності і представників консервативних політичних організацій – нижчого духовенства, кадетської партії, правих серів тощо. Паралельно виникали й розпадалися різноманітні християнські партії та братства, з’являлися незалежні християнські політики. Їхня діяльність швидко виходила і за межі контролю вищої церковної влади, і за межі лояльності урядові, якісно перетворюючи підданих на політично активних громадян. Офіційна підтримка власника і зародження процесу виховання поваги

²⁷ Флоровский Г., прот. Пути русского богословия. / предисловие прот. И.Мейендорфа – Изд.3. – YMCA-PRESS, Paris, 1983. – С.83.

²⁸ Там само. – С.84.

²⁹ Там само. – С.87.

³⁰ Рейснер М. А. Духовная полиция в России. – Спб., 1907. – С.81.

³¹ Докладніше див.: Євсєєва Т.М. «Парадокси етноконфесійності...» – С.205-207.

до інституту приватної власності руйнували теократію як беззастережну культурну та моральну цінність. Перспектива перетворитися на нормальну демократичну крану, яка розвивається через розвиток економіки, а не приховує економічні проблеми «маленькими переможними війнами» і анексією територій інших держав, ціною відсторонення монарха від реальної влади та десакралізації титулу виявилася настільки неприйнятною для Миколи II, що він обрав традиційний для російського монархізму шлях подолання політично-економічних криз – «Велику Переможну Війну».

* * *

Соціальна доктрина УАПЦ як компонент конфлікту ідентичностей між українською-і-православною та російською-і-православною традиціями. Оскільки власної позиції у питанні реформ та протистояння поширенню соціалістичних РПЦ не мала, єпископатові довелося підтримати верховну владу і відмовитися від послідовного упровадження європейських моделей економічного і політичного розвитку. Полемічні праці православних владик, спрямовані на пояснення широкому загалові різниці між євангельською правдою та «правдою» сучасного соціалізму, були позбавлені тих чітких і зрозумілих програмних засад, глибоких теоретичних підходів та ґрунтовних практичних порад, що їх пропонувала католицька СДЦ в енцикліці «*Rerum novarum*» та у посланні «О kwestii соціальной». Їхні праці мали характер загального богословського аналізу, який дуже опосередковано й розпливчasto окреслював тогочасні російські економічні і політичні реалії, зовсім оминаючи проблеми соціального партнерства, з'ясування сутності соціалізму та пошуки засобів протистояння його поширенню. Яскравим прикладом може слугувати стаття єпископа Димитрія (Богдасьєвського) «Блаженства Господни (Евангельская правда и «правда» современного социализма)», оприлюднена в «Трудах Киевской духовной академии» (1909. – Т.1.)³². Тому обер-прокурор В. Саблер у своєму звіті за 1911-1912 рр. констатував: «Чорна хмара насувається на рідну церкву... невір'я. Разом із невір'ям під багатовікові устої церкви підкопується соціалізм, який заперечує Бога і церкву, й замість благ небесних обіцяє блага земні. Скрізь, де сформувалася велика промисловість, соціалізм підпорядковує собі величезну кількість трудящих. Не обмежуючись класом фабричних робітників, соціалісти прагнуть відірватися від церкви і селянство»³³.

Відвертий сервілізм стосовно монархії не міг не позначитися на долі і церкви, і віруючих після її падіння. Більшовики спромоглися запропонувати універсальну ідеологію консолідації спільноти на неправославній основі. Вона складалася з кількох компонентів. 1) Звична за імперських часів концепція здійснення Третього Риму через злиття Вселенських церков Сходу й Заходу в лоні РПЦ була непомітно підмінена гаслом становлення Третього Інтернаціоналу через експорт світової революції. 2) Відверті імперські амбіції були вдало приховані особливостями створеного Леніним радянського політичного устрою які давали змогу будувати унітарну централізовану державу під виглядом сукупності незалежних республік³⁴. 3) Здійснена повна реалізація екстремі-

³² Український переклад: Богдасьєвський Д. Блаженства Господни (Євангельська правда і «правда» сучасного соціалізму) // Хроніка - 2000. – Рік видання IX. – Випуск 37-38. – Київ, 2000. – С.578-585.

³³ Історія релігії в Україні: в 10 т. – К., 1999. – Т.3: Православ'я в Україні. – С.327.

³⁴ Кульчицький С. Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу // Проблеми історії України: факти судження пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 13. – К., 2005. – С.12.

стських вимог рад зразка 1917 р. – негайна експропріація приватної власності поміщиків і буржуазії (з одночасною ліквідацією не тільки інститутів попередньої влади, а й знищенням суспільних класів)³⁵. Здійснювати комуністичне будівництво можна було тільки засобами громадянської війни, масового політичного і економічного терору з боку держави³⁶.

Делегати вперше за двісті років скликаного Всеросійського помісного собору РПЦ 1917 – 1918 рр., обговорюючи декрет РНК «Про відокремлення церкви від держави...», на диво повно і швидко усвідомили реальні перспективи побудови комуністичного суспільства. Однак, відверто називаючи речі своїми іменами, все ж переклали власну відповідальність, як первенствующої церкви і на католиків, і на протестантів. На одному із засідань Собор констатував: «...Хто з нас не знав, що на реп'яхах не росте виноград? Хто не знав, що соціалізм – явище, протилежне християнству, що з волі його виявиться люта морда антихриста? ... Соціалізм – антихристиянський рух, в кінці кінців він дає більшовизм. Народні маси, змучені й вільним шинком, і пережитками кріпосного права, й злочинною війною (1914 – 1918 рр. – авт.), проти якої, на жаль, представники християнської Церкви – і православної, і католицької, і лютеранської – не піднесли свого голосу, потрапили у цю діявольську пастку – соціалізм. А останній, заперечуючи приватну власність, дозволяє терор для своїх цілей і, по суті, викреслює дві заповіді Божі: не кради і не убий... Маємо служити церкві вірно і рятувати країну від руйнівних течій, а для цього необхідно сказати народові негайно всю правду: у чому полягає соціалізм і до чого він призводить... Собор мусить сказати, що у лютому-березні здійснили насильницький переворот, що для православних християн це клятвoporушення, яке вимагає очищення і покаєння»³⁷. Однак, влаштований більшовиками державний терор та багатостолітня практика співіснування держави і церкви в Росії у формі «суб'єктивної теократії» примушували РПЦ шукати прийнятні способи соціальної адаптації у традиційній формі посередника між владою та суспільством і йти на компроміси з більшовиками: «Церковні інтереси іноді настільки тісно переплітаються з державними, що їх іноді неможливо розмежувати»³⁸. Принаймні, на початку більшовизації Росії Всеросійський помісний собор робив спроби на-в'язати контакти з РНК чи Петроградською радою. Обґрунтування цих спроб у соборній інтерпретації було таким: «Якщо ми не визнаємо слуг антихристових, що заволоділи нині Росією, то як маємо ставитися до дрібних виконавців їхньої волі?»³⁹. Зрештою, вийти за межі відносин ієрархія-влада Собор так і не зміг. Не зробили цього пізніше ні патріарх Тихон (Белавін), ні його наступники. Частина духовенства РПЦ надалі зберігала опозиційність, частина ж у складі обновленського руху пішла на співпрацю з більшовиками.

Всі православні конфесії, що утворилися в Росії після жовтня 1917 р., з часом перенесли свою діяльність на українські терени, залишаючись

³⁵ Кульчицький С. Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні як геноцид // Проблеми історії України... – Вип. 14. – К., 2005. – С. 271.

³⁶ Кульчицький С. Національна політика більшовиків в Україні... – С. 38.

³⁷ Державний архів Російської Федерації (далі – ДА РФ) – Ф.3431. – Оп. 1. – Спр. 621(2). – Арк. 66 – 67.

³⁸ Там само. – Спр. 277. – Арк. 15.

³⁹ Там само. – Спр. 621(2). – Арк. 65.

у своїй діяльності аналогами російських. Натомість християнську концепцію гармонізації суспільних відносин, аналогічну до запропонованої католицької СДЦ, але з урахуванням досвіду життя в радянській Україні, розробила і намагалась відстояти у своїй діяльності Всеукраїнська православна церковна рада Української автокефальної православної церкви (далі ВПЦР УАПЦ). Ґрунтовна програма була викладена у формі тез до Всесвітньої конференції християнських громад, що мала відбутися у Стокгольмі 19–30 серпня 1925 р.. Відверто констатуєчи неможливість працювати над організацією удосконалення економічного і промислового життя в СРСР, ВПЦР УАПЦ усе ж визнавала своїм загальнохристиянським обов'язком «дбати про перемогу проявів сил смерті: голоду, злиднів, голизни, беззахисності, неволі, хижацтва»⁴⁰.

Стосовно комуністичних експериментів у царині сімейних стосунків та соціальної педагогіки в частині ІІІ тез ВПЦР УАПЦ до Всесвітньої конференції християнських громад 1925 р. – Церква та соціальні і моральні проблеми – зазначалося: «Церква в ділі боротьби з сексуальними пороками йде до оздоровлюючого впливу на соціальне й політичне життя, поскільки воно своїм напрямом сприяє сексуальній гнилизні»⁴¹. Констатуєчи, що установи «дім» і «притулок» державним життям СРСР вийняті зі сфери праці християн», УАПЦ все ж вважала, що Церква повинна впливати християнськими засобами на їх організацію⁴².

Активної позиції вірні УАПЦ мали дотримуватися й у сфері економіки та соціального життя, а отже, торкалися політики більшовиків стосовно приватної власності. У документі вони розглядаються у контексті ставлення християнина до злочину та ледарства: «Завданням Церкви є дослідження причин злодійства в громаді, розкриття їх, виявлення лінії боротьби з ними й вплив церковними засобами й силами на громадянство в напрямі удосконалення громадського ладу. Церковною справою є й організація громад для боротьби зі злочинством і злочинськими організаціями. Ледарство й неминуче зв'язаний з ним паразитизм, [...] хоч і під формою закону, являється одним з видів злочинності. Відношення до нього таке ж, як і до злочинності»⁴³.

Особливу увагу ВПЦР УАПЦ приділила висвітленню християнського погляду на проблему формування в СРСР комуністичної нації на позаправославній основі. Ця частина тез була тактовно названа: ІV. Церква й міжнародні відносини. Розділи, маючи нейтральні формули, чітко розставляли потрібні акценти стосовно комуністичної дійсності та християнської позиції якісного перетворення останньої: «В) Обов'язок Церкви щодо проповіді братерства людей. Проповідь братерства є проповідь з'єднання з вільним і повним розвитком сил кожного, а не проповідь з'єднання через підлягання одного народу другому. Ні англієць не повинен стати негром, ні негр – англійцем, ні українець – поляком, або москвиним, ні навпаки, а всі повинні стати свідомими людьми, братами, розвиваючи свої народні й індивідуальні творчі особливості до найвищого рівня». «Г) Расова проблема. Шлях до всесвітнього добра йде через націю, через піднесення життя нації й кожна християнська Церква і церковна громада, і християнин усіма силами й здібно-

⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп. 2. – Арк. 232 – 235.

⁴¹ Там само – Арк. 232.

⁴² Там само. – Арк. 233.

⁴³ Там само.

стями служить любов'ю піднесенню й удосконаленню життя нації»⁴⁴. «Ж) Обов'язок християнина до нації й держави. [...] Церква і окремі християнини служать піднесенню державного життя до найвищого ступеня удосконалення, до знищення державної експлуатації, насильства, гнобительства творчих сил, [...] окремий християнин повинен вибрати й знайти організованої науково боротьби за удосконалення соціального, політичного, економічного й національного життя держави. Християнин не може умити руки, бути байдужим у державному житті, він повинен активно йти до удосконалення державного життя. Партія, в якій може працювати християнин, не може гнітити релігійну совість людини й не може служити поневоленню індивідуальному, соціальному, національному. Християнин повинен активно будувати творчі політичні товариства й державні організації»⁴⁵. Насамкінець, розділ V. Церква й християнське виховання пропонував чітку концепцію розвитку особистості, повністю альтернативну тогочасній практиці формування «будівника комунізму». «У вихованні християнської особи Церква повинна одійти від системи лжехристиянського смиренства й покори, що робила й виховувала «німих і підлих рабів» (слова Шевченка) людського гнобительства. Християнство повинно виховувати сміливих борців за братерство, повних самодіяльності й рішучості»⁴⁶.

На жаль, делегація УАПЦ не отримала 1925 р. дозволу від НКВС УРСР на виїзд до Стокгольму, аби взяти участь в роботі Всесвітньої конференції християнських громад, а її СДЦ була на довгі роки похована в архівах як доказ «контрреволюційності та націоналізму».

* * *

2. Що привнесла побудова комуністичної цивілізації в українську культуру? Щоб дати відповідь на це питання процес побудови комунізму слід розділити на два етапи: міжвоєнний та від 1945 до 1991 року.

У першому періоді – під час становлення – попри постійну потужну пропагандистську кампанію в партійній пресі і винищення небільшовицьких видань, як і попереджала енцикліка Лева XIII, комуністичний експеримент окрім безконтрольного насильства та усіх видів аморальності в особистому житті відновив нестерпну залежність від держави, відкривши настільки ворота заздрощам, невдоволенню, незгоді у суспільстві та сім'ї. Повністю позбавив індивіда стимулу для розвитку таланту і працелюбності. Замість чудесної рівності суспільство практично одразу після початку комуністичного будівництва отримало однакову в усіх бідність і однакові злидні. У «гегемона революції» – пролетаріату – держава відібрала право вибору місця роботи та отримання гідної оплати праці. Українське село, як природний ареал збереження приватної власності держава провела усіма колами пекла колективізації і Голодомору. Саме на 1932-1933 роки припадає активна ліквідація традиційного календаря польових робіт і пов'язаних з ним православних свят. Польові роботи в колгоспі втратили свій циклічний і десь сакральний характер натомість перетворилися на безперервний виснажливий виробничий процес. Посівна кампанія безпосередньо перетікала у збиральну і хлібозаготівельну, а останні – у посівну. Відтак комуністичний спосіб організації праці, тотально запроваджений

⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп. 2. – Арк. 232 – 235.

⁴⁵ Там само. – Арк. 234.

⁴⁶ Там само.

в українському селі під час Голодомору, позбавляв колгоспника не просто матеріального чи морального задоволення від процесу та результатів праці, але генетичної пам'яті про особисту свободу. Генетичної пам'яті українця про продукування та примноження успадкованої власності, як відповіді зовнішнього світу, відповіді Бога на його запити, на його бажання, на його молитву, на його працю. Винайдене Леніним комуністичне державосупільство повністю поглинуло увесь особистий час колгоспника разом із вихідними та святковими днями. Таким чином нівелювався духовний зв'язок між хліборобом та землею, з якого століттями і поставало те фундаментальне почуття автохтонності поколінь українців, зв'язку між предками й нащадками та розуміння свободи як гідності. Власне, всього того, що відрізняє етнографічну спільноту від національної. Разом із традиційною ріллярною культурою в роки голодомору було ліквідовано і повагу до людини, яка працює на землі і вирощує хліб. За час становлення комунізму в Україні, суспільство, за російським кріпосницьким зразком, мало набути стійкого імунітету до природної потреби мати індивідуальну свободу і приватну власність. Бути приватним власником в СРСР було небезпечно для життя, єдиним захисником і гарантом добробуту стала держава. На жаль, сьогодні практично вже не залишилося представників тих поколінь, що особисто пережили трагедії періоду становлення комунізму – колективізацію, Голодомор, репресії та підготовку і розв'язання Радянським Союзом Другої світової війни.

У другому періоді, після Другої світової війни, активний спротив українського села, навіть в жорстких умовах Голодомору, і, як наслідок – низька продуктивність праці у колгоспі, у поєднанні зі знайомством з життям громадян європейських країн та військовим досвідом солдатів радянської армії примусив компартійне керівництво відступити від ідеї побудови комунізму марксистсько-ленінського зразка. Натомість скористатися досвідом соціалізму європейських країн. Звідси – економічні реформи Хрущова та мінімальний рівень комфорту і забезпечення брежнєвських часів, які нині пам'ятає більша частина старшого покоління. Однак, далася взнаки сформована у сталінські часи тотальна залежність від держави, так званий патерналізм, який дуже нагадував феномен, відкритий 1967 р. американським психологом Мартіном Селігменом після низки дослідів на собаках, – прищеплена безпорадність⁴⁷.

Суть феномену набутої безпорадності полягає у формуванні у людини такого стану, в якому вона не намагається покращити свої умови життя, хоча й має таку можливість. Проявляється він у людей, що росли без права вибору, без потреби чи можливості ухвалювати власні рішення. Або після невдалих спроб позитивно вплинути на несприятливі обставини. Людина втрачає відчуття свободи і контролю, віру у власні сили, впадає у депресію чи перетворюється на безнадійного алкоголіка.

Прищеплена безпорадність по-комуністичному – це умовний рефлекс, сформований у громадян радянським державосупільством спочатку терором 1920-1930- рр., а пізніше закріплений через виховання і

⁴⁷ Семиженко А. Психолог Татьяна Конрад: Продолжая кормить людей, мы только укрепляем в них выученную беспомощность / Електронний ресурс: http://www.theinsider.ua/lifestyle/559278f52852d/1_07_2015. Назва з екрану.

пропаганду. Покоління українців, старших 45 років добре пам'ятає як будь-яка згадка чи претензія індивіда на створення і нагромадження будь-якої власності одразу набувала негативних конотацій, а то і відвертого презирства у публічному просторі. Бути власником, чи так званим «частником», вважалося практично непристойним. Натомість крадіжка з державного підприємства чи колгоспу, у якому працюєш стала звичним явищем.

Як наслідок – укорінення у населення звичок до порівняно невисоких зарплат в промисловості і мізерних у колгоспах, невеликого достатку та мінімального комфорту у побуті і відсутності бажання його покращувати, докладати власних зусиль, а сподівання на державне забезпечення, або пасивне очікування від політиків «вболівання за народ та покращення народного життя». Неповага працівника до власника з одного боку та зневажливе ставлення роботодавця до працівника і низька оплата праці – з іншого. Алкоголізація населення та ностальгія за романтизованим минулим «золотим віком».

Ці стереотипи сприйняття власника і власності у суспільній свідомості, що корінням сягають в історію кріпосницької Росії, завдяки терору та тривалій комуністичній пропаганді неокріпацтва часів СРСР так укорінилися у свідомості українців, що нині становлять системну проблему. Вона потребує вирішення у річищі СДЦ УАПЦ та послання митрополита Андрея «О kwestії соціальній» і тут голос Церкви є чи не найважливішим, навіть попри те, що вона сьогодні діє в радикально іншій комунікаційній парадигмі, а голос звучить не понад іншими головами, як колись, а поміж ними.

SUMMARY

Tatiana Evseeva

CHURCH SOCIAL DOCTRINE AS BASIC COMPONENT OF CONFLICT BETWEEN CHRISTIANITY AND COMMUNISM DURING XIX – AT THE BEGINNING XXI CENTURY: UNIVERSAL CHRISTIAN AND UKRAINIAN CONTEXT

The major attention paid to basic components of incompatibility between Christianity and communism during XIX – at the beginning XXI century as well as to the influence caused by communistic experiment on the nation and state building in modern Ukraine.

Keywords: communism, church social doctrine, Ukraine, Christian socialism, Catholics, Greek Catholics, Orthodox, state society.

МУЗЕЄФІКАЦІЯ ПРАВОСЛАВНИХ КУЛЬТОВИХ СПОРУД У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 1920 – 1930-Х РОКАХ

У статті розглянуто процес музеєфікації радянською владою монастирських і церковних храмів та будівель у 1920–1930-х рр. Зосереджено увагу на ролі пам'яткоохоронців у реалізації цього перетворення.

Ключові слова: культова споруда, музеєфікація, музей, антирелігійна пропаганда.

Дослідження процесу становлення державно-церковних відносин в Україні в міжвоєнний період, діяльність механізму партійно-радянських органів щодо церкви має значну цінність для об'єктивного відтворення історичного минулого.

Відомо, що робота з ліквідації Церкви була одним із найбільш важливих завдань органів радянської влади. Крім безпосередніх арештів та судилищ, розколу православної Церкви, влада застосовувала цілий ряд інших засобів здійснення антицерковної політики. Одним із таких засобів була націоналізація культових споруд, які відводилися для музейної діяльності. Новостворені антирелігійні музеї активно використовувалися у боротьбі з релігією.

Вивченням зазначених питань займалися такі науковці, як О. Бойко, Л. Дудка, С. Іванисько, І. Преловська, А. Фесенко та ін. Однак потреба в об'єктивному висвітленні подій, що стосуються Церкви радянської доби, все ще має місце.

Мета статті: розкрити процес музеєфікації православних культових споруд у 1920 – 1930-х рр.

З перших років існування радянської влади намітилася тенденція до нищення національної історико-культурної спадщини. Під загрозою передусім опинилися пам'ятки культової архітектури.

Вилучення церковних та монастирських храмів у релігійних громадах здійснювалося протягом усього досліджуваного періоду, але «найбільшого розмаху цей процес набув під час спланованих широкомасштабних антирелігійних акцій: із вилучення церковних цінностей у 1922 р.; зняття церковних дзвонів (1929 – 1930 рр.), закриття церков (1933 – 1936 рр.)»¹. Офіційною версією мети здійснення кампанії із закриття церков була теза про сприяння таким чином соціалістичному будівництву, хоч насправді дії влади спрямовувались на подальше руйнування економічних підвалин православної Церкви. Вони призвели до пошкодження і знищення багатьох неперевершених пам'яток української національної культури.

Подальші дії влади були спрямовані на формування серед народних мас думки про необхідність використання багатств Церкви для

¹ Бойко О. В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30-ті роки XX ст. (на матеріалах Півдня України): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. історич. наук: 07.00.01 «історія України» / О. В. Бойко. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 14.

соціалістичного будівництва. «У приміщеннях відібраних храмів, молитовних будинків влаштовували сільбуди, школи, клуби, “розміщували” гаражі для тракторів, склади, а частину церков зруйнували»², – констатує дослідник А. Фесенко.

Так, владою активно проводилась робота з закриття монастирів, які в подальшому передавали для суспільних, господарчих та культурних потреб.

Чимала кількість церковних споруд була переоформлена під музейні заклади, які, окрім вивчення, збереження та використання пам'яток матеріальної культури, досить часто здійснювали антирелігійну пропаганду. Для означення цього процесу історик О. Нестуля вперше використовує поняття «музеефікація» культових споруд³.

«Однією з ланок системи атеїстичного виховання мало стати Всеукраїнське музейне містечко (ВММ), яке виникло на базі Києво-Печерської лаври за розпорядженням ВУЦВК та РНК від 29 вересня 1926 року»⁴ – констатує дослідниця Л. Дудка. На початку 1930-х років це був найбільший в Україні заповідний комплекс, на території якого функціонував ряд музеїв, установ НКО (Народного комісаріату освіти) та ВУАН (Всеукраїнської академії наук).

Про особливості перетворення Києво-Печерської лаври на антирелігійний музей розповідає у своїх спогадах за 1926 р. С. Єфремов: «На Спільному зібранні зачитувано офіційний акт про становище Лаври, складений комісією, що має розподіляти помешкання на потреби установ народньої освіти, музеїв тощо. Виявились неосвітенні речі, нечувані злочинства, наслідок спільного хазяйнування інвалідів, «собеза» та «сорабкапа». Зникло без сліду до десятка корпусів (їх розібрано і цеглу вивезено до Москви!); голова парафії «живців» нишком вивіз і продав до 1000 пуд. дзвонів; про дрібніші речі, як меблі тощо, нема вже чого й казати: брав хто тільки бачив... Будинки руйнуються, гори осушаються і взагалі старовина на території Лаври у великій небезпеці. На це давно Академія звертала уваги влади, як і на розкрадання усякого добра – і результат єдиний – згаданий акт комісії. На цьому, певне, все й скінчиться, і літописець, якщо він знайдеться тепер у Лаврі, занотує тільки чудовне запропащення будинків і іншого «нерухомого» майна, що враз набуло здатности рухатися»⁵.

Подібна доля спіткала й інші релігійні будівлі. Зокрема, у липні 1929 р., колишня графська церква була передана для потреб Охтирського місцевого краєзнавчого музею.

Дещо пізніше, на засіданні Оргбюро (організаційного бюро) та Секретаріату ЦК КП(б)У (Центрального комітету Комуністичної партії більшовиків України) у червні 1929 р., ухвалили рішення про розробку та реалізацію протягом наступного року плану організації в Києві Всеукраїнського антирелігійного музею. «Виконуючи це розпорядження, на засіданні Секретаріату ВУЦВК 5 серпня 1929 р. було вирішено “за-

² Фесенко А. М. Кампанія з націоналізації культових споруд на Донеччині у 20-х рр. ХХ ст. / А. М. Фесенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – №2. – С. 94.

³ Дудка Л. Антирелігієзація музеїв та музеефікація культових споруд: дві паралелі насадження радянської моделі державно-церковних відносин в Україні в кінці 1920-х – 1930-х роках / Л. Дудка // Краєзнавство. – 2010. – №4. – С. 67.

⁴ Там само. – С. 66.

⁵ Єфремов С. О. Щоденники, 1923-1929. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – С. 420.

довольнити клопотання трудящої людності міста Києва” й передати у відання Народного комісаріату освіти для цих потреб Володимирський собор»⁶, – зазначає дослідниця Л. Дудка.

3 лютого 1930 р. відбулася нарада Харківської окружної інспектури Наросвіти з питання організації антирелігійного музею у м. Харкові, для якого планувалося передати приміщення Свято-Духовної чи Миколаївської церкви або Різдяного собору.

У Прилуках 1930 р. антирелігійний музей створили у закритій Миколаївській церкві.

13 травня 1932 р. Центральна Рада Спілки войовничих безвірників заслухала інформацію про антирелігійний музей у Красногорську, що знаходився в приміщенні колишнього Святогорського монастиря. «Зваживши на величезне значення цього музею для антирелігійної роботи в Донбасі, було ухвалено перетворити його на Вседонбаський антирелігійний музей»⁷, – констатує дослідниця Л. Дудка.

Обласний антирелігійний музей було відкрито також у приміщенні колишньої Спаської церкви в Полтаві 1939 р.

Варто відзначити, що почин у справі «музеефікації» церковних споруд належав у значній мірі пам'яткоохоронним структурам. У зв'язку із зростанням загрози для пам'яток передова інтелігенція, краєзнавці об'єдналися навколо створеного в 1926 р. при Народному комісаріаті освіти УСРР (Української Соціалістичної Радянської Республіки) Українського комітету охорони пам'яток культури, що став координуючим пам'яткоохоронним центром. До його складу входили інспектори головної та крайових інспектур охорони пам'яток культури, а також історики, археологи, мистецтвознавці.

Передача вилученої з користування віруючих культової архітектури під різного роду культосвітні заклади системи Народного комісаріату освіти УСРР бачилася своєрідним вирішенням проблеми їхньої охорони. Таким чином пам'яткоохоронці намагалися врятувати цінні зразки культової архітектури від руйнування та забезпечити безпосередній контроль за їх використанням. І хоч можливості пам'яткоохоронців були дуже обмежені, оскільки спроби захистити шедеври культової архітектури від знищення нерідко розцінювалися владою як виступи на захист релігії і закінчувалися утисками подвижників збереження історико-культурної спадщини, все ж певних успіхів у цій справі досягти таки вдалося.

У 1930 р. в Чернігові місцеві пам'яткоохоронці обґрунтували ідею створення на базі Спаського цвинтаря антирелігійного музейного містечка. Задля цього вони пропонували включити до історико-культурного заповідника Борисо-Глібський собор, П'ятницьку та Катерининську церкви. Так, до 1932 р. вдалося поставити на консервацію П'ятницьку церкву, а Катерининську передати під архівосховище⁸.

Завдяки активній подвижницькій роботі пам'яткоохоронців вдалося зберегти одну з найголовніших християнських святинь, собор у центрі Києва – Софію Київську, шляхом її перетворення з діючого храму на музейний заклад. У 1935 р. собор був оголошений державним історико-

⁶ Дудка Л. Антирелігізація музеїв та музеефікація культових споруд: дві паралелі насадження радянської моделі державно-церковних відносин в Україні в кінці 1920-х – 1930-х роках // Л. Дудка // Краєзнавство. – 2010. – №4. – С. 65.

⁷ Там само. – С. 65.

культурним заповідником. Пам'яткоохоронці вимагали перетворення Софії Київської на музей через аварійний стан пам'ятки, але їхні прагнення співпадали з намірами більшовицького уряду. На думку історика С. Іванисько: «Для влади перетворення Києво-Софійського собору на музей означало, насамперед, закриття діючого храму і чергову перемогу в боротьбі з релігією»⁹. У 1939 р. на основі собору створено самостійний музейний комплекс з включенням до нього на правах відділів Андріївської і Кирилівської церков, Видубицького монастиря й церкви Спаса на Берестові¹⁰.

Загалом, якщо за період 1921–1925-х рр. в Україні були закриті 364 культові споруди, то лише з листопада 1929 р. по січень 1930 р. – 202. Всього ж у 41 окрузі України в 1919 – 1929-х рр. припинили роботу 619 культових споруд. За кількістю закритих православних храмів на першому місці був Харківський округ – 48 храмів, на другому – Одеський – 39, на третьому – Артемівський і Шевченківський округи, в яких були закриті 25 православних храмів¹¹. До кінця 1930-х рр. в Україні було закрито близько 8 тис. церков (75–80% всіх храмів). Із 1710 культових споруд Київської області за призначенням використовували лише 2, із 28 монастирів не діяв жоден¹².

Отже, в 1920–1930-х рр. все майно існуючих в державі церков було проголошено народним надбанням, проводилася конфіскація монастирських і церковних земель, храмів і будівель, що належали церкві. Культові споруди використовувалося у найрізноманітніших цілях, зокрема, в «культурно-просвітницьких». Значного поширення набуло явище музеєфікації культових споруд. З одного боку, здійснення музеєфікації радянською владою мало шкідливий характер, оскільки дозволяло перетворювати діючі храми на потужні інструменти ідеологічного тиску, дієві засоби пропаганди більшовиками антирелігійних ідей. З іншого боку, музеєфікація була позитивним явищем, оскільки дозволяла захистити від руйнування цінні зразки культової архітектури. Саме тому вона активно провадилася передовою українською інтелігенцією. Так, завдяки зусиллям пам'яткоохоронців, чимала кількість церковних споруд була переоформлена під музейні заклади.

Подальше дослідження процесу музеєфікації культових споруд може бути спрямоване на з'ясування історичних фактів про маловідомі монастирські і церковні храми та будівлі, щодо яких провадилася подібна діяльність у 1920 – 1930-х рр.

⁸ Дудка Л. Антирелігієзація музеїв та музеєфікація культових споруд... – С. 67.

⁹ Іванисько С. І. Софія Київська в духовному, культурному та науковому житті України (1917–1941 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. історич. наук: 07.00.01 «історія України» / С. І. Іванисько. – Київ, 2008. – С. 11.

¹⁰ Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / Горбик В. О., Даниленко В. М., Денисенко Г. Г., Катаргіна Т. І., Кубальський О. Н., Федорова Л. Д. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 20.

¹¹ Фесенко А. М. Кампанія з націоналізації культових споруд на Донеччині у 20-х рр. ХХ ст. / А. М. Фесенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – №2. – С. 94.

¹² Преловська І. Переслідування та ліквідація УАПЦ (УПЦ) (1921–1938 рр.): огляд архівно-кримінальних справ ГДА СБ України та ЦДАГО України / І. Преловська // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. Науковий і документальний журнал. – К.; Харків: Права людини, 2009. – №1 (32). – С. 30.

SUMMARY

Olga Pastukhova

MUSEUMIFICATION OF ORTHODOX RELIGIOUS BUILDINGS IN THE SOVIET UKRAINE IN 1920-1930-IES

The article is related the process of museumification monastery and church temples and buildings of Soviet power in the 1920 - 1930-ies. Focusing on the role of guardians of cultural attractions in the implementation of this transformation.

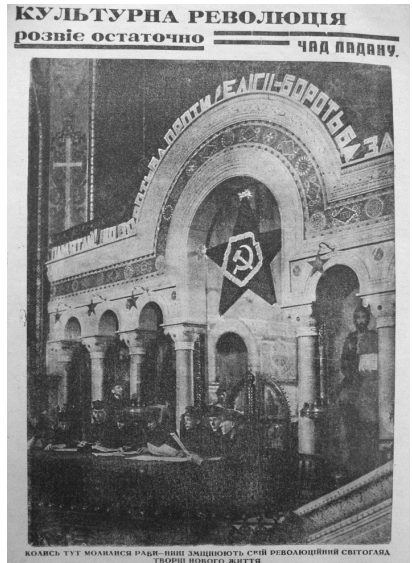
Keywords: religious building, museumification, museum, anti-religious propaganda.

Будинок Артемівського краєзнавчого політехнічного музею – колишньої церкви. м. Артемівськ Донецької обл., 22 липня 1932 р. ЦДКФФА України, арх. № П-5284.

Антирелігійний музей у Володимирському соборі. Київ, 1930.

Сторінка з журналу «Глобус», 1930, № 24, [с.376].

ЗЛОЧИНИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Ірина Преловська

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ЩОДО ПРИЧИН ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ТА ОБСТАВИН ЗНИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УРСР У 1930 РР.

Статтю присвячено огляду виявлених в архівах та опублікованих у документальних збірниках джерелах, які містять інформацію про репресії діячів Української автокефальної православної Церкви (1921–1930) – Української Православної Церкви (1930–1939). Головну увагу звернуто на проблеми джерелознавчої класифікації джерел, вивчення методики досліджень цього виду документальних джерел, виявлення їхнього інформаційного потенціалу, визначення цінності для подальших історичних досліджень.

Ключові слова: документальні джерела, джерелознавство, методика дослідження, інформаційний потенціал, церковні діячі, політичні репресії, Українська Автокефальна Православна Церква (1921–1930), Українська Православна Церква (1930–1939 рр.).

На початку 1920-х рр. в Україні, після кількох кривавих спроб захоплення її території російськими червоними військами, розпочався комуністичний експеримент по будівництву безкласового суспільства, яке повинно було за своїми переконаннями стати цілком атеїстичним. Суспільство мало бути повністю перекроєним не тільки в соціальному плані, але й повністю позбавленим цілих прошарків, які в попередній період складали впливові і освічені верстви – аристократія, духовенство, військові, висококваліфіковані фахівці, купецтво тощо.

Проголосивши відмову від загальнолюдських цінностей і християнської моралі, нові комуністичні володарі країни змогли досягти вражаючих успіхів у справі організації державних заходів по знищенню представників зазначених категорій населення та їхніх родин. До початку Другої Світової війни внаслідок організованого радянською державою терору населення України суттєво скоротилося і рахунок йшов на мільйони жертв. Панування радянської системи до 1991 р. призвело не тільки до величезних людських жертв, але й до існування потужної системи приховування цих злочинів, що призвело до спотворення суспільної свідомості та знищення колективної пам'яті народу.

Тому актуальною є справа пошуку, вивчення, публікації та попу-

ляризації документальних джерел з архівів радянських репресивних служб щодо причин та обставин організації політичних репресій проти християнських церков та конфесій, доведення до суспільства, урядів та конфесій в Україні та в світі неможливості співіснування сучасної цивілізації в умовах безкарності злочинів проти людства та людяності, які не мають терміну давнини, але через відсутність покарання та приховування інформації породжують іще більші злочини.

Слід сказати, що той комплекс документальних джерел, який утворився внаслідок діяльності Української Автокефальної Православної Церкви впродовж 1920 – 1930 рр. в Україні зовсім нещодавно потрапив до уваги вітчизняних дослідників¹.

Цей комплекс джерел історії УАПЦ утворився і функціонував впродовж церковно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та в подальші роки інтенсивної діяльності цієї Церкви, а потім згортання її служіння внаслідок політичних репресій з боку радянської влади і остаточного припинення існування УАПЦ. Цим викликано необхідність поєднання дослідження джерел церковного походження та джерел, які складали комплекс таємних документів органів державної безпеки.

Оскільки потреби суспільного розвитку спонукають до вивчення різних груп джерел та пошуку нових, що стимулює розвиток історичної науки, її теорії та методології, то з початком демократичних перетворень в СРСР і з проголошенням незалежності Української держави відбулася надзвичайно швидка зміна суспільних пріоритетів. Після тривалого періоду панування цілком усталених і жорстко обмежених компартійною ідеологією та режимом надзвичайної секретності історичних стереотипів на початку 1990-х рр. виникла проблема перегляду всіх напрямів історичних досліджень.

Поступово, під впливом суспільно-політичних змін в СРСР, появи великого комплексу закордонних видань, в т. ч. з середовища тієї Української Автокефальної Церкви, яка зберігала ідейну тяглість з УАПЦ формації 1921 р., відбувся перехід академічної науки в Україні на інші методологічні позиції, що зумовило появу нових напрямів у джерелознавстві та археографії. Визнання за Православною Церквою визначної ролі в суспільному розвитку та збереженні національних традицій, з'ясування причин повного знищення УАПЦ в період Голодомору та політичних репресій 1930-х рр. як останнього осередку національного життя, зумовило появу низки джерелознавчих досліджень та виходу друком документальних збірників, куди увійшли виявлені в колишніх спецховищах матеріали.

У процесі архівних пошуків та подальших досліджень поступово було випрацьовано методику роботи з цим видом документальних джерел, опрацьовано власне церковні і дотичні до них архівні фонди, визначено пріоритетні напрями подальших джерелознавчих досліджень.

У справі дослідження документальних джерел щодо причин переслідування та обставин знищення УАПЦ в УРСР у 1930 рр. важливе значення має марксистсько-ленінська радянська методологія, яка в принципі заперечувала необхідність вивчення історії Церкви. Вчення

¹ Почасти ці проблеми вже висвітлено авторкою статті в монографії: Преловська І. М. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921 – 1930) – Української Православної Церкви (1930 – 1939) : монографія. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2013. – 696 стор.

про класову боротьбу та діалектичний метод, було проголошено засновником радянської держави В. І. Леніним вищим науковим надбанням: «марксизм є найвищий розвиток всієї історичної і економічної, і філософської науки Європи»². Оскільки основним положенням матеріалістичного розуміння історії, згідно працям К. Маркса і Ф. Енгельса, є положення про первинність суспільного буття і вторинність суспільної свідомості на підставі розуміння вирішальної ролі виробництва в житті суспільства, тому виходячи з позицій марксизму, історію суспільства слід розглядати насамперед як історію розвитку продуктивних сил і виробничих відносин людей³.

З цієї точки зору релігія і Церква не просто не належать до «продуктивних сил» суспільства, а є однією з шкідливих складових суспільної свідомості, які «гальмують» рух уперед. Тому представникам релігії та Церкви у визначенні їх ролі в класових суспільствах представниками марксистської методології відводилася виключно реакційна роль, зумовлена «обслуговуванням» інтересів панівних класів.

З політичної точки зору УАПЦ було кваліфіковано тогочасними партійними діячами й ідеологами (І. К. Сухоплюєв, В. Еллан-Блакитний) як угруповання «петлюрівців» і «контр-революціонерів». У 1920-х рр. в оцінках і підходах до УАПЦ застосовувався організований масовий вплив атеїстичної пропаганди, який ґрунтувався на працях О. М. Ярославського (М. І. Губельмана), В. Д. Бонч-Бруєвича, А. В. Луначарського, І. І. Скворцова-Степанова та ін. Програмними працями були роботи В. І. Леніна, зокрема стаття «Про значення воєнничого матеріалізму» з програмою виховання трудящих в дусі матеріалістичного світорозуміння, де сформульовані вимоги цілеспрямованого впливу на різні категорії віруючих з метою їх перевиховання⁴.

Але весь цей ідеологічний арсенал у вигляді лекцій, відкритих диспутів, виступів пропагандистів, усіляких галасливих заходів на кшталт «комсомольського різдвя», перших антирелігійних збірників і періодичних видань («Безбожник», «Безбожник у станка», «Безвірник»), виступів по радіо, антирелігійних віршів і пісень виявився безсилим переконати українського селянина не відвідувати богослужіння українською мовою і взагалі відмовитися від віри в Бога. До того ж сама по собі богослужбова діяльність єпископів і духовенства УАПЦ не суперечила радянському законодавству і не могла бути прямою причиною для репресій і припинення їх діяльності.

Тому десь з середини 1920-х рр. було обрано інший шлях боротьби з УАПЦ, який дозволяв вести боротьбу з нею не ідеологічними методами, а політично-кримінальними, перекваліфіковуючи богослужбову діяльність УАПЦ не тільки як «затемнення народних мас», але й як різновид антирадянської пропаганди, а церковних ієрархів, духовенство і активістів представляючи як ворогів радянської влади, «попів, що скомпрометували себе контрреволюційною діяльністю в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції»⁵, які тепер нібито

² Цит. за вид.: Мельник Л. Г. Предмет і методологія історичної науки. – К.: Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа», 1977. – С. 34.

³ Мельник Л. Г. Предмет і методологія історичної науки... – С. 34–35.

⁴ Лобовик Б. О. Порівняльне дослідження історії релігії // Ярославський О. М. Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині. – 4-те укр. вид. – К.: Політвидав України, 1983. – 246 с., іл. – С. 4.

⁵ Лобовик Б. О. Порівняльне дослідження історії релігії... – С. 4.

переховуються від переслідування під виглядом церковних діячів.

Ця тактика виявилась набагато результативнішою, оскільки дозволяла не просто проводити епізодичні арешти серед діячів УАПЦ, а розгорнути планомірне знищення цілого прошарку суспільства під претекстом покарання за «петлюрівське минуле». До того ж така форма боротьби чудово вписувалась у реалізацію теорії класової боротьби на практиці, даючи «аргументи» у «підтвердженні» її заострення. У практичній площині це викликало появу кримінальних справ, де і було застосовано такі формулювання в якості офіційних звинувачень.

У документах ДПУ УСРР діяльність УАПЦ як правило була представлена як складова частина «українського сепаратизму», який було кваліфіковано як вияв класової боротьби української буржуазії під націоналістичними прапорами⁶.

Після поразки збройної боротьби з радянською владою українські націоналісти нібито змінили тактику і «влилися у лави бійців культурного фронту»⁷. На думку авторів Таємного обіжника ГПУ УСРР «Про український сепаратизм» від 4 вересня 1926 р. УАПЦ була створена з метою розвитку націоналістичних тенденцій і стала могутнім осередком націоналізму та «агітаційною зброєю»⁸. Згідно цьому документові, колишні представники української контр-революції, не маючи можливості перемогти радянську владу, нібито почали нелегальну роботу по запровадженню українського націоналізму в народні маси, організовувати кулацтво на селі, використовувати процес українізації з метою підризу радянської влади. Окремо розглянуто проблему вбивства С. Петлюри та вплив цієї події для розпалювання ненависті до «московських окупантів»⁹.

З іншого боку, розгортання репресій у 1930-ті рр. тогочасні джерела пояснювали «загостренням класової боротьби» на початковому етапі будівництва соціалізму через невідворотний шалений опір переможених «реакційних класів». Тому навіть колишні церковні діячі, які відійшли від церковної діяльності, як от голова ВПЦР у 1919 – 1924 рр. М. Н. Мороз у 1924 р., згодом підпадали під нові інструкції і розпорядження щодо ліквідації «колишніх церковників і сектантів», взагалі тих, кого було об'явлено «ворогами радянської влади».

«Процес СВУ» 1930 р. у сенсі методології дослідження радянського терору як засобу побудови нового суспільства іще довго буде залишатись в центрі уваги дослідників. Для розуміння причин організації цього процесу цікавою є праця прозаїка, вченого і розвідника Віктора Петрова-Домонтовича «Українські культурні діячі УРСР, жертви більшовицького терору»¹⁰. У своїх міркуваннях про причини розгортання нищівного терору проти української інтелігенції В. П. Петров-Домонтович спирався на видану в Берліні у 1924 р. книжку С. К. Мельгунова, де той цитував статтю О. Лациса, що мала настановчий характер і визначила основний зміст завдань та методів роботи ЧК¹¹.

⁶ Таємний обіжник ГПУ УСРР «Про український сепаратизм» від 4 вересня 1926 р. // Шаповал Ю. І., Пристайко В. І., Золотарьов В. А. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи... – С. 254–267.

⁷ Таємний обіжник ГПУ УСРР «Про український сепаратизм»... – С. 256.

⁸ Таємний обіжник ГПУ УСРР «Про український сепаратизм»... – С. 257.

⁹ Таємний обіжник ГПУ УСРР «Про український сепаратизм»... – С. 264–266.

¹⁰ Петров В. П. Українська інтелігенція – жертва більшовицького терору // Слово і Час. Науково-теоретичний журнал. – 2010, жовтень. – № 10 (598). – С. 79–99.[128 с.]

¹¹ Петров В. П. Українська інтелігенція – жертва більшовицького терору... – С. 80.

О. Лацис стверджував, що ЧК це не слідча комісія і не суд, що це «орган бойовий, який діє на внутрішньому фронті громадянської війни: він ворога не судить, а вражає, не милує, а спопеляє кожного, хто по той бік барикад»¹². У інструкції визначено критерій відбору людей, які підлягають знищенню на підставі класового підходу, тобто масовому знищенню класових ворогів: це мали бути не «слова» і «діла», а «освіта» і «фах»¹³.

Таким чином всі, хто опинився на лаві підсудних на процесі «СВУ», були дійсно «винувати» згідно цій інструкції, оскільки всі вони мали «класово ворожі пролетаріату» походження, освіту і фах. Весь масив озвученої і надрукованої інформації щодо ставлення до релігії та Церкви в СРСР красномовно і недвозначно свідчить про це. Сам В. П. Петров робить висновок на підставі інструкції О. Лациса про цей процес: справа не йшла ані про слова, ані про дії. Ліквідації підлягали люди незалежно від фактів їх антисоветської діяльності. «Большевики запроваджували в життя нову форму юрисдикції, коли людину за-суджували за слова, ніколи не сказані, і за дії, ніколи не зроблені. СВУ був першою спробою подібного процесу»¹⁴.

У методичному плані програмно для дослідження причин, політичних мотивів і організації процесу пошуку та затримання церковних діячів в ході відразу кількох операцій органів безпеки впродовж 1937 р. є стаття О. Г. Бажана, де на основі оперативної та звітної документації органів держбезпеки досліджено масштаб радянської репресивної політики щодо «церковників та сектантів» у часи «Великого терору» 1937–1938 рр. в УРСР¹⁵. У цій публікації розкрито специфіку цього наступу проти «церковної контр-революції», причому автором запропоновано обґрунтовані хронологічні межі цих операцій: від 1 серпня 1937 р. до листопада 1938 р., коли остаточно було зруйновано основні церковні структури.

Автором досліджено процес «накладання» кількох операцій: «Вилучення» священнослужителів та віруючих із радянського соціуму відбувалося під час так званої польської операції НКВС за №00485 від 11 серпня 1937 р., яка мала покласти край «фашистсько-повстанській, шпигунській, диверсійній та терористичній діяльності польської розвідки в СРСР». На здійснення «польського» наказу відводилось три місяці – з 20 серпня до 20 листопада 1937 р. Проте терміни каральної акції постійно продовжувалися разом із термінами на проведення інших чекістських операцій по «нацконтингентам» – спочатку до 10 грудня 1937 р., потім до 1 січня 1938 р., до 15 квітня, і остаточно, до 1 серпня 1938 року»¹⁶. У методичному плані це пояснює зацікавленість слідчих при допитах діячів УПЦ їх зв'язків чи навіть окремих висловів щодо польського питання.

У статті О. Г. Бажана аргументовано доведено не тільки зв'язок між викладеними в чекістських інструкціях причин для арешту, що мало настановчий характер для слідчих, але й причину одночасної ліквідації

¹² Цит. за вид.: Петров В. П. Українська інтелігенція – жертва більшовицького терору... – С. 80.

¹³ Петров В. П. Українська інтелігенція – жертва більшовицького терору... – С. 80.

¹⁴ Петров В. П. Українська інтелігенція – жертва більшовицького терору... – С. 85.

¹⁵ Бажан О. Г. «Шпигуни в сутанах»: до питання про масштаби політичних репресій серед духовенства та віруючих в УРСР у 1937–1938 рр. // Сумський історико-архівний журнал. – Суми, 2010. – № X-XI. – С. 135–154.

¹⁶ Бажан О. Г. «Шпигуни в сутанах»... – С. 136.

або заслання не тільки великої кількості духовенства і вірних, але й усунення і подальшу ліквідацію очільників основних релігійних конфесій в УРСР восени 1937 року¹⁷. До статті додаються архівні документи, які є надзвичайно цінними у справі вивчення вищезгаданої проблеми¹⁸.

Результати виконання цих наказів призвели до утворення великого масиву архівно-кримінальних справ репресованих діячів у 1920–1930 рр. в Україні, серед яких можна виокремити 2 групи: 1) кримінальні справи репресованих діячів УАПЦ (1921–1930 рр.) і 2) кримінальні справи репресованих в період існування УПЦ у 1930–1938 рр.

Частково склад цих груп співпадає за рахунок тих осіб, які належали до того до УАПЦ, не були ув'язнені і перейшли до новопроголошеної Церкви після Другого «екстреного» Собору УПЦ 8–12 грудня 1930 р. Але є кримінальні справи на тих, хто приєднався вже після організаційного оформлення цієї Церкви і був репресований саме як її діяч.

На сьогодні існує тільки один окремий збірник публікацій, який присвячено науково-методичним аспектам дослідження архівно-кримінальних справ репресованих¹⁹, який було опубліковано у 1998 р. спільними зусиллями Головного Архівного Управління при Кабінеті Міністрів України, ЦДАГО України, УДНДІАСД та ГДА СБ України.

В основу цього збірника було покладено доповіді учасників спеціальної науково-практичної конференції «Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання». В її роботі взяли участь директори і співробітники держархівів України, академічних інститутів, працівники СБУ, прокуратур (військової, міської, обласної, Генеральної), органів внутрішніх справ, комісій з питань поновлення прав колишніх репресованих, члени товариств «Меморіал» та політв'язнів тощо.

Проблема використання у радянських джерелах терміну «фашизм» щодо УАПЦ²⁰. Термін «фашизм» у джерелах нецерковного походження супроводжував діяльність УАПЦ практично з самого початку її діяльності аж до появи звинувачення у приналежності до «організації фашистського типу» у архівно-кримінальних справах церковних діячів. Таким чином існує специфіка проблеми використання цього терміну стосовно православних церков в УСРР (УРСР) напередодні Другої Світової війни.

Наприклад, митрополита УАПЦ Василя Липківського у 1937 р. було страчено саме з цим звинуваченням: «обвиняється в том, что являлся одним из руководителей националистической фашистской организации украинских церковников, ставившей своей целью отторжение Украины от СССР и создания самостоятельного государства фашистского типа»²¹.

¹⁷ Бажан О. Г. «Шпигуни в сутанах»... – С. 137.

¹⁸ Бажан О. Г. «Шпигуни в сутанах»... – С. 139–154.

¹⁹ Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Збірник наукових праць / Ред. кол. Р.Я. Пиріг (голова) та ін. – К., 1998. – 161 с.

²⁰ Преловська І. Проблема використання у архівно-кримінальних справах терміну «фашизм» щодо Української автокефальної православної церкви (1921–1939) у міжвоєнний період // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова). Матеріали Дев'ятої Міжнародної наукової конференції (25–27 травня 2011 р.). – К.: НКПІКЗ, 2011. – С. 158–160.

²¹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. № 65685-ФП. – Арк. 90. Оригінал. Машинопис на бланку. Опубліковано: Зінченко А.Л. Визволитись вірою. Життя і діяння митрополита УАПЦ Василя Липківського. – К.: «Дніпро», 1997. – С. 318; Липківський К. Тіні забутих предків. – К., 2003. – С. 115; Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священиків Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами ГДА СБ України // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ / Упорядники: І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. – К., 2006. – № 1/2 (26/27). – Ч. II. – С. 235.

По закінченню війни і виконання вироків Нюрнберзького процесу 1946 р. значення терміну «фашизм» дещо змінилося, особливо його смислове навантаження в радянських джерелах. Після війни з «німецько-фашистськими загарбниками» наступним поколінням радянських людей було значно важче зрозуміти в якому сенсі вживався цей термін до початку війни.

Фашизм (італ. fascismo, від італ. fascio – зв'язка, об'єднання) – ідеологія культури сильною особистості, шовінізму та расизму. Основою ідеології фашизму є крайній шовінізм і націоналізм, що переходять в ідею расової обраності, мілітаризм і вождизм. Фашизм – соціально-політичні рухи, ідеології і державні режими право-тоталітарного типу. У точному значенні, фашизм – феномен політичного життя Італії у 1920–1940 рр.

Як організований рух фашизм виник 1919р. в Італії на чолі з Б. Муссоліні (1883–1945 рр.)²² і згодом став універсальним поняттям для означення численних організацій і груп, що виникали і діяли практично у всіх європейських країнах у міжвоєнний період, а також встановлених ними режимів там, де вони прийшли до влади. У 1919 р. важливим фактором міжнародної політики став комуністичний інтернаціонал, який проголосив спільну мету для всіх комуністів: світову революцію.

Але скоро виявилось, що початкова мета Комінтерну, пролетарсько-комуністична світова революція, не була досягнута, і з середини 1920-х рр. перестала фігурувати в його політиці. Політика Комінтерну спричинила політичну поляризацію та розбрат всередині робітничого руху лівого спектру та сприяла поширенню фашизму в Європі. На VI Всесвітньому конгресі Комінтерну (17 липня – 1 вересня 1928 р.) було проголошено відмову від моделі єдиного фронту лівих партій. Згідно з тезою про соціал-фашизм, головними ворогами комуністичного руху були оголошені соціал-демократи, що зіграло провідну роль в сходженні фашизму, коли у Німеччині Націонал-соціалістична німецька робітничая партія на чолі з А. Гітлером захопила владу в країні у 1933 р. Нацизм став крайнім виявом ідеології фашизму.

У 1920-х рр. поширення ідеології фашизму не оминуло і країни Центральної та Східної Європи, що знайшло своє відображення у радянських публікаціях і подальшому використанні звинувачень у слідуванні цій ідеології цілого спектру організацій та угруповань в СРСР, які владою розцінювалися як потенційно ворожі. Але в підрадянських публікаціях практично ніколи не уточнювалося про зв'язки з якими конкретно фашистськими організаціями йдеться у тих звинуваченнях, які були висунуті проти діячів Церкви, УАПЦ зокрема. Слід зазначити, що на початку 1920-х рр. в СРСР термін «фашизм» почали вживати в атеїстичній пропаганді по відношенню до Російської Церкви²³.

У тексті винувального висновку щодо діяльності УАПЦ на процесі «Спільки визволення України» у 1930 р. не було ніяких звинувачень у зв'язках з фашизмом. Натомість всі звинувачення УАПЦ як складової частини «СВУ» стосувались виключно зв'язків з петлюрівщиною, українському націоналізмі, антирадянській пропаганді та діяльності, спрямованій на повалення радянської влади та організацію замахів на її

²² Див. напр. вид.: Колье Ричард. Дуче! Взлет и падение Бенито Муссолини. Биография. – Пер. с англ. Ю. Д. Чупрова. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 493 с.

²³ Уласевич В. Раскол тихоновщины на Украине // Пути антирелигиозной пропаганды. К постановке работы / Под ред. В. Уласевич. – Х.: Государственное издательство Украины, 1925. – С. 7-19.

керівників. Там немає згадок про те, що один з головних звинувачених на цьому процесі В. М. Чехівський був в свій час членом ЦК УСДРП і взагалі виступав пропагатором соціал-демократичних ідей, в тому числі у своїх богословських працях.

У кримінальних справах проти інших діячів УАПЦ до 1930 р. немає звинувачень у фашизмі. Навіть деякий час після процесу «Спілки визволення України» звинувачення головним чином стосувалися «націоналізму» та «контр-революційної» і «антирадянської» діяльності діячів УАПЦ. Діяльність УАПЦ радянськими ідеологами у 1920-х рр. тимчасово розцінювалась як «обдурення радянської влади» з метою приховати таємну «організацію буржуазної республіки» і повалення радвлади. У 1932 р. в публікації Ю. Самойловича прихильників автокефалії Української церкви названо «соціал-фашистами»²⁴. Ця праця та її подібні на наступні роки стала програмною для публікацій в радянських виданнях щодо УАПЦ в радянській історіографії.

Таким чином в архівно-кримінальних справах діячів УАПЦ звинувачення у причетності до «церковної організації фашистського типу» з'являються після 1935 р. і припадають в основному на кінець 1937 – початок 1938 рр. Але немає підстав говорити про загальне вживання слідчими звинувачення у причетності до «фашистських» організацій щодо всіх заарештованих церковних діячів. Наприклад, заарештований у березні 1937 р. Йосип Окснюк, був кваліфікований слідчим як «в прошлом активный деятель к[онтр]-р[еволюционного] националистического украинского подполья, архиепископ автокефальной церкви, поддерживал связи с рядом лиц репрессированных за к[онтр]-р[еволюционную] националистическую деятельность, в частности по процессу СВУ»²⁵.

Якщо говорити про особливості джерелознавчого аналізу архівно-кримінальних джерел, то слід сказати, що оскільки кримінальні справи проти діячів УАПЦ (УПЦ) заводились як поточні справи, тому в їх зовнішньому обліку немає нічого особливого порівняно з іншими. З урахуванням того, що деякі кримінальні справи були заведені на периферії тими відділами НКВС УРСР, які здійснювали арешт, затримання, обшук і певну частину допитів на місцях, оформлення частини справ може дещо відрізнятися від тих, які були заведені у Києві або в Харкові. У кожній з виявлених архівно-кримінальних справ наявний більш-менш повний комплект необхідних документів.

Важче всього пояснити наявність виправлень нумерації сторінок у архівно-кримінальних справах. Можна тільки висловити припущення, що такі перенумерації сторінок робилися або при перекваліфікації справи, її передачі до інших установ (наприклад, до Москви, де було винесено остаточний вирок) або при об'єднанні кількох окремих справ в одну. Можна також припустити, що після початку процесу масової реабілітації жертв політичних репресій у 1989 р. також відбулася перенумерація сторінок деяких справ після вилучення тих документів, які були небажані для відкритого доступу родичів та дослідників.

Обкладинки архівно-кримінальних справ. Перші обкладинки було

²⁴ Самойлович Ю. Українська церква на послугах у національної контрреволюції (Дослід з історії УАПЦ) // Революція й релігія. Зб-к комісії для дослідження релігійної ідеології. – Х.-К., 1930. – Кн. 2. – С. 198-302. Його ж. Церковь украинского социал-фашизма. – М., 1932. – 125 с.

²⁵ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. № 75523-ФП. – Арк. 61. Засвідчена копія. Машинопис.

виготовлено, судячи з типографського тексту, десь на початку 1930-х рр. Вони не містили ніяких інструкцій і мали тільки типовий набір позначень, необхідних для заповнення: «Гриф: С.С.С.Р. Н.К.В.Д. Дело № ____». Нижче друкувались лінійки для заповнення прізвищами звинувачених та вказівками на статті звинувачення: «Том № ____ Начато « ____ » 19 ____ г. Окончено « ____ » 19 ____ г.». На обкладинці вказувалась і кількість томів справи. На звороті обкладинки друкувались лінійки для заповнення реєструючим органом під записом «Зареєстровано:», а нижче друкувались дата та назва установи, яка реєструвала цю справу. Знизу додруковано вказівку, що при передачі справи від одного органу до іншого справа зберігає свій первісний номер, який вказано на лицьовій стороні обкладинки²⁶.

Нові обкладинки для справ було виготовлено у 1950-х рр. вже в УРСР. На обкладинці також було надруковано зверху: «УССР Комитет государственной безопасности при Совете Министров УССР Дело № ____ По обвинению (далі 2 рядки для заповнення)». Потім надруковано позначення хронологічних рамок справи: «Нач[ато]», потім «Оконч[ено]», «В _ т[омах]», але окремо вказано який це том справи № _____. На лицьовій стороні обкладинки вміщено частково інструкційні зауваження щодо того, що після судового розгляду та вступлення вироку в силу ця справа підлягає негайному поверненню до відповідного підрозділу КДБ (надруковано лінійку для відповідного запису). Вказано, що до справи додається копія вироку. Окремим рядком позначено: «Сдано в архив» « ____ » 195 ____ г.

При об'єднанні кількох справ в одну, старі обкладинки залишали і підшивали разом з іншими. Тому на деяких справах збережено декілька обкладинок. Можливо, це стало причиною для перенумерації сторінок у справі. Зразком такої зшитой з кількох справ обкладинки може бути обкладинка колективної кримінальної справи у 5-ти томах на 17 осіб з числа церковних діячів УПЦ за початковим № 5229. Стара обкладинка 1-го тому справи за 1937 р.: «С.С.С.Р. Н.К.В.Д. Украинской С.С.Р. Дело № 5229 по обвинению Калишевского Е. А., Малошкевича К. С., Оробинского Д. Ф., Мачуговского Л. Д., Бедношея С. А. и др. По ст.ст. 54-10 ч. 2, 54-11 УК УССР. Штамп: 332234 Том № 1 [Допис червоним олівцем] № 29972. В 2-х томах».

Після тривалого зберігання справи і збільшення матеріалів справи вже після страти у 1937 р. всіх засуджених з'явилася нова обкладинка 1-го тому вже 3-томної справи: «Украинская ССР Управление Комитета госбезопасности при СМ УССР [Штамп]: “Учтено в 1962 году”. [Штамп]: “Архив Учетно-архивного отдела КГБ при СМ УССР”. Дело № 5229 по обвинению Калишевский Е.А. и др. Начато 25 июня 1937 г. Окончено 15 сентября 1937 г. в трех томах»²⁷.

Другий том цієї ж справи має таку ж саму нову обкладинку, що і перший том, з тією різницею, що звинуваченим вписано іншого учасника тієї справи: «Дело № 5229 по обвинению Горевго С. М. и др.»²⁸. Стара обкладинка 2-го тому справи за 1937 р. містить прізвища інших осіб, на яких початково і було заведено справу до об'єднання з іншими особами:

²⁶ Зображення обкладинок кримінальних справ неодноразово публікувались у різноманітних виданнях. Див. напр. фото обкладинки одного з тому процесу «СВУ» та інших справ: Галузевий Державний архів СБУ: Путівник / ГДА СБУ. Автори упоряд. В.М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. – Харків: «Права людини», 2009. – С. 33 і далі.

²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Справа № 53679. – Т. 1.

«С.С.С.Р. Н.К.В.Д. Украинской С.С.Р. Дело № 5229 по обвинению Горевго С. М., Валантиря Ф. И., Безпалько И. П., Фурманюка Ф. А., Петрика В. И. и др. По ст.ст. 54-10 ч. 2, 54-11 УК УССР. Штамп: 332234 Том № 2 [Дописано червоним олівцем] № 29972. В 2-х томах».

Інструкції порядку систематизації матеріалів слідчої справи друкувались на звороті деяких обкладинок у типографський спосіб. Наприклад, на звороті нової обкладинки вищезгаданої справи у 5-ти томах на 17 осіб з числа церковних діячів УПЦ вміщено інструкцію порядку систематизації матеріалів слідчої справи:

А) опис документів, що знаходяться в справі і список обвинувачених.

Б) Матеріали оформлення арешту та обшуку: постанова про арешт, постанова про обрання заходів запобігання, ордер на арешт, анкета заарештованого, пакет з 2 фотокартками, дактилокарта, довідка про попередні судимості, протокол обшуку, квитанції про сдачу на зберігання цінностей, зброї, документів. Опис майна та акт опечатання квартири.

В) Матеріали слідства: протоколи допиту звинуваченого, та свідків, протоколи очних ставок, постанови про пред'явлення звинувачення, зміни у визначенні заходів запобігання, в хронологічному порядку.

Г) Документація: акти, довідки держустанов, матеріали експертизи, офіційні матеріали.

Д) Матеріали оформлення слідства: протокол пред'явлення слідчих матеріалів, акт медобстеження та винувальний висновок.

Е) Речові докази в окремому пакеті з докладним описом.

Заяви звинувачуваного, які доповнюють або змінюють хід слідства, підшиваються разом з протоколами допиту звинувачуваного в хронологічному порядку. Інші заяви (про режим, передачі, побачення та ін.) додаються до справи в окремому пакеті. Якщо у одній справі заарештовано декілька осіб, то матеріали систематизуються у наступному порядку: матеріали оформлення обшуку та заарештування, слідчі матеріали підбираються на кожного звинуваченого у вказаному вище порядку і до них додаються всі вказані документи (протоколи про пред'явлення слідчих матеріалів, акти [...] тощо). Слідча справа, як правило підшивається після складання винувального висновку: матеріали справи для підшивки групуються під час слідства. Більше 300 аркушів до однієї справи підшивати не рекомендується. Якщо кількість аркушів є дуже великою, то справу розбивають на відповідну кількість томів. Про порядок систематизації матеріалів по багатотомним справам вказівки можна отримати в обліковому апараті²⁹.

Загальний перелік складу документів, які входять до кримінальних справ оприлюднений у «Путівнику» ГДА СБ України³⁰. В цілому, обидва переліки співпадають, але в «Путівнику» є більше інформації щодо тих складових архівно-кримінальних справ, які з'явилися в подальші роки після закінчення кримінальної справи. Зокрема сюди відносяться документи про перебування у виправно-трудових таборах (до речі, у архівно-кримінальних справах діячів УАПЦ вони майже не представлені, можливо через переважання вироків до вищої міри покарання над вироками про ув'язнення та адмінзаслання), матеріали про встановлення правомірності висунутих обвинувачень, відгуки свідків

²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Справа № 53679. – Т. 2.

²⁹ Там само. – Ф. 263. – Оп. 1. – Справа № 53679. – Т. 1. Обкладинка.

³⁰ Розділ 4. Фонди кримінальних справ // ГДА СБУ: Путівник... – С. 83-84.

щодо репресованих під час реабілітації, протести органів прокуратури тощо³¹.

У 1937 р. у зв'язку із загостренням ситуації з «ліквідацією класових ворогів» було дещо спрощено сам порядок. У тексті оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР М.І. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. подано роз'яснення щодо нового порядку ведення слідства: «1. На каждого арестованного или группу арестованных заводится следственное дело. Следствие проводится ускоренно и в упрощенном порядке. В процессе следствия должны быть выявлены все преступные связи арестованного. 2. По окончании следствия дело направляется на рассмотрение тройки. К делу приобщаются: ордер на арест, протокол обыска, материалы, изъятые при обыске, личные документы, анкета арестованного, агентурно-учетный материал, протокол допроса и краткое обвинительное заключение»³².

Постанови про затримання є обов'язковим елементом кожної кримінальної справи. За винятком текстів документів, які як правило є машинописними, виявлено велику кількість бланків для заповнення. Для оперуповноважених бланки були різного формату: від звичайного А-4 одностороннього друку до меншого формату. Постанови стосувались або пред'явлення звинувачення при затриманні, або, наприклад у випадку при переведенні з одної в'язниці до іншої, могли містити той же текст, але в короткому викладі і з урахуванням місця переведення.

Наступним різновидом обов'язкових для кримінальних справ документом є ордери на переведення трусу і арешту. Цей вид документів складається з 2-х частин: власне ордеру та корінця до нього. Ордери виготовлялися у типографський спосіб у вигляді вузького бланку з надрукованим текстом, який, як правило, заповнювався від руки і завірявся печаткою. Кожний ордер мав номер і дату, обов'язково вказувалася адреса.

Протокол трусу мав спеціальний бланк А-4 видрукований в типографський спосіб за формою № 17/УСО. Наперед були надруковані дата, на підставі якого ордеру ДПУ УСРР і ким (повна назва посади і прізвище) здійснено трус, у кого і за якою адресою. Перелік присутніх, таблиця з переліком вилученого (назва речей і документів, кількість, якість). Як правило, цей бланк олівцем підписували представник домового управління, присутні, виконавець трусу і сам заарештований в тім, що він отримав копію протоколу. В типографський спосіб надруковано, що всі претензії вносяться до протоколу до його підписання. Із запитаннями звертатись до відповідного підрозділу ДПУ по адресі, де нічого не вказувалося. Очевидно всі місцеві і так знали де воно знаходиться.

Протоколи допитів, витяги з протоколів та їх копії, ймовірно, є самим численим різновидом документів у архівно-кримінальних справах. За формою умовно їх можна поділити на декілька видів: 1) рукописи протоколів написані слідчими та їх машинописні копії; 2) рукописи, які написані заарештованими власноруч та їх машинописні копії; 3) машинописні копії протоколів допиту одних заарештованих, які долучені до справ тих, про кого йдеться саме у цих протоколах; 4) витяги з прото-

³¹ Розділ 4. Фонди кримінальних справ // ГДА СБУ: Путівник... – С. 84.

³² Док. № 120 «З оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447 про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 р. // Реабілітовані історією / Гол. редколегія П. Т. Тронько. – К.: Основа, 2011. – Книга 3. Київська область. – С. 336. [Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»]

колів допиту одних заарештованих, які долучені до інших справ.

Частина протоколів допитів написана на спеціально віддрукованих типографських бланках, частина написана або надрукована на звичайних аркушах паперу. У протоколі обов'язково зазначалися посада, звання та прізвище того, хто допитував, причому іноді допитували двоє слідчих і обидва підписували протокол. Після заголовку протоколу розміщувалась інформаційна довідка про допитуваного. У випадку, коли це був типографський бланк, там було надруковано анкету допитуваного, яку заповнював слідчий. Якщо протокол друкувався на звичайному аркуші паперу, то праворуч у стовпчик було надруковано об'єктивну інформацію, яка приблизно співпадала з формою анкети.

Обвинувальні висновки є обов'язковою складовою архівно-кримінальних справ. Текст цього документу писав слідчий як резюме з протоколів допитів як самого обвинуваченого, так і протоколів або витягів з протоколів інших заарештованих або свідків. Загальну ідеологічну канву слідчий складав сам, подаючи «обґрунтування» відповідному сюжету про «виявлену» ним в ході слідства причетність до якої-небудь «контр-революційної організації». Обґрунтування писалося залежно від згаданих під час допитів осіб та фахової приналежності заарештованого.

Очевидно, що слідчі також повинні були мати певну «спеціалізацію», оскільки таким чином вони краще орієнтувалися у справі і «правильно» розподіляли заарештованих. Наприклад, прізвище помічника начальника ІУ відділку ІУ відділу КОУ НКВС сержанта держбезпеки Лупенка часто зустрічається у справах заарештованих діячів УАПЦ (УПЦ). Обвинувальний висновок писав і підписував слідчий, погоджувався («Согласен:») завідувач того відділу, де працював слідчий і затверджував начальник установи.

Чим більшою була справа, тим довшим був текст обвинувального висновку, оскільки для підкріплення побудованої версії необхідно було супроводжувати канву сюжету «злочину» цитатами з протоколів допитів з посиланнями на відповідні аркуші справи. У обвинувальному висновку по слідчій справі № 5229³³ сержантом Лупенком зазначалось, що УДБ КОУ НКВС УРСР було викрито і ліквідовано «українську контр-революційну націоналістичну фашистську організацію церковників» колишньої УАПЦ і УПЦ з центром у Києві³⁴. Сержант Лупенко написав, що ця організація не була новим контр-революційним формуванням, а «була продовженням тієї ворожої діяльності, яка провадилася проти радвлади УАПЦ і УПЦ»³⁵.

Довідки про знищення паспортів та інших документів після оголошення вироку. Такі довідки відсутні в багатьох виявлених архівно-кримінальних справах діячів УАПЦ (УПЦ). Вони є у колективній справі № 53679, зокрема у 1-му томі після протоколів допитів, куди укладачем справи було підшито разом однотипні документи – це написані під копірку копії довідок на всіх засуджених з повідомленнями до відповідних органів про знищення паспортів, військових та профспілкових квитків, інших посвідчень в зв'язку з їх засудженням НКВС. Це стандартні аркуші паперу поганої якості, розірвані навпіл. Написані як

³³ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Справа № 53679. – Т. 1. – Арк. 223-232. Оригінал, машинопис.

³⁴ Там само. – Ф. 263. – Оп. 1. – Справа № 53679. – Т. 1. – Арк. 223.

³⁵ Там само. – Ф. 263. – Оп. 1. – Справа № 53679. – Т. 1. – Арк. 224.

чорнетки. На всіх однаковий запис: «31-Х [193]7 [р.] [№ справи] 5229, а далі текст супроводжуючої документ довідки.

Виписки з протоколів засідання Трійки при КОУ НКВС УРСР. Після отримання надзвичайних повноважень т.зв. «трійки» при Київському та інших обласних управліннях НКВС отримали право виносити вирок засудженим. Оперативним наказом наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. було затверджено персональний склад трійок по областях УРСР³⁶, а також подано додаткові роз'яснення щодо їх роботи: «2. На засіданні троек может присутствовать (там где он не входит в состав тройки) республиканский краевой или областной прокурор. 3. Тройка ведет свою работу или, находясь в пункте расположения соответствующих НКВД, У НКВД или областных отделов НКВД или выезжая к местам расположения оперативных секторов. 4. Тройки рассматривают представленные им материалы на каждого арестованного или группу арестованных, а также на каждую подлежащую выселению семью в отдельности. Тройки, в зависимости от характера материалов и степени социальной опасности арестованного, могут относить лиц, намеченных к репрессированию по 2 категории – к 1-й категории и лиц, намеченных к репрессированию по 1-й категории – ко 2-й. 5. Тройки ведут протоколы своих заседаний, в которые и записывают вынесенные ими приговора в отношении каждого осужденного. Протокол заседания тройки направляется начальнику оперативной группы для приведения приговоров в исполнение. К следственным делам приобщаются выписки из протоколов в отношении каждого осужденного»³⁷.

Одним з документів, яким регламентувалась діяльність цих позасудових органів, був протокол № 64 засідання Політбюро ЦК ВКП(б) про утворення особливих трійок для розгляду слідчих справ заарештованих у контрреволюційних національних контингентах від 15 вересня 1938 р. за підписом Й. В. Сталіна, надісланий очільникам карних органів влади та партійних структур³⁸. Цей документ в ході репресивних заходів 1937 – 1938 рр. був одним з останніх.

У тексті документу говорилося наступне: «1. Принять предложение НКВД о передаче оставшихся нерассмотренных следственных дел на арестованных по контрреволюционным национальным контингентам согласно приказов НКВД СССР №№ 00485, 00439 и 00593 1937 г. и №№ 302 и 326 1938 г. на рассмотрение Особых троек на местах. 2. Особые тройки образуются в составе: первого секретаря обкома, крайкома ВКП(б) или ЦК нацкомпартий, начальника соответствующего Управления НКВД и прокурора области, края, республики. В Украинской и Казахской СССР и в Дальневосточном крае Особые тройки создаются по областям. 3. Особые тройки рассматривают дела в отношении лиц,

³⁶ Док. № 120 «З оперативного наказа народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447 про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 р. // Реабітовані історію / Гол. редколегії П.Т. Тронько. – К.: Основа, 2011. – Книга 3. Київська область. – С. 337. [Науково-документальна серія книг «Реабітовані історію»]

³⁷ Док. № 120 «З оперативного наказа народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447 про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 р. – С. 337.

³⁸ Док. № 149 «З протоколу засідання Політбюро ЦК ВКП(б) про утворення особливих трійок для розгляду слідчих справ заарештованих у контрреволюційних національних контингентах» від 15 вересня 1938 р. // Реабітовані історію / Гол. редколегії П.Т. Тронько. – К.: Основа, 2011. – Книга 3. Київська область. – С. 389-390.

арестованных только до 1 августа 1938 года и заканчивают работу в 2-х месячный срок. 4. Дела на всех лиц, указанных национальных контрреволюционных контингентов, арестованных после 1-го августа 1938 года, направлять для рассмотрения в соответствующие судебные инстанции по подсудности [...], а также на Особое совещание при НКВД СССР. 5. Представить право Особым тройкам выносить приговора в соответствии с приказом НКВД СССР № 00485 от 25-го августа 1937 года по 1-й и 2-й категориям, а также возвращать дела на исследование и выносить решения об освобождении обвиняемых из-под стражи, если в делах нет достаточных материалов для осуждения обвиняемых. 6. Решения Особых троек по первой категории приводятся в исполнение немедленно»³⁹.

Очевидно, було випрацьовано і відповідну канцелярську форму для таких рішень, які мали вагу судового рішення про страту. Виявлені у архівно-кримінальних справах заповнені на машинці бланки таких рішень практично ідентичні, бо виготовлені в типографський спосіб у вигляді таблиці з двох колонок. До першої колонки вдруковували текст витягу протоколу засідання порядку денного, тобто «СЛУШАЛИ:» справу по звинуваченню певної особи з поданням коротких анкетних даних і коротку виписку опису звинувачення. До другої колонки «Постановили:» вписували вирок щодо цієї особи. Наприклад, у справі митрополита УАПЦ Василя Липківського постановили: «ЛИПКОВСКОГО Василя Константиновича РАССТРЕЛЯТЬ. Лично принадлежащее ему имущество – КОНФИСКОВАТЬ»⁴⁰.

У колективних справах на всіх осіб складалась одна виписка на тому ж самому бланку. До 1-го тому справи № 53679 підшито оригінал з гербовою печаткою виписки з протоколу № 49 Засідання Трійки при КОУ НКВС УРСР від 15 вересня 1937 р. Ця виписка надрукована як таблиця. Ліворуч (2/3 сторінки) запис по тому, що слухали «Дело № 5229 КОУ НКВС по обвинению...» і далі надруковано перелік засуджених у цій справі з поданням короткого тексту звинувачення, праворуч без дотримання відповідності лівому рядку, простий перелік прізвищ засуджених. Але з 16 осіб тільки 13 осіб було вирішено «расстрелять», а трьох осіб засуджено до тривалих термінів покарання⁴¹.

Оперативним наказом наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. було затверджено порядок виконання вироків: «1. Приговора приводятся в исполнение лицами по указаниям председателей троек, т. е. наркомов республиканских НКВД, начальников управлений или областных отделов НКВД. Основанием для приведения приговора в исполнение являются – заверенная выписка из протокола заседания тройки с изложением приговора в отношении каждого осужденного и специальное предписание за подписью председателя тройки, вручаемые лицу, приводящему приговор в исполнение.

³⁹ Док. № 149 «З протоколу засідання Політбюро ЦК ВКП(б) про утворення особливих трійок... – С. 389-390.

⁴⁰ ЦДАГО України. – Спр. № 65685-ФП. – Арк. 90. Оригінал. Машинопис на бланку. Опубліковано: Зінченко А. Л. Визволитись вірою. Життя і діяння митрополита УАПЦ Василя Липківського. – К. «Дніпро», 1997. – С. 318. Липківський К. Тіні забутих предків. – К., 2003, – С. 115; Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників Української автокефальної православної церкви (1919-1938). За документами ГДА СБ України // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ / Упорядники: І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська Смирнов. – К., 2006. – № 1/2 (26/27). – Ч. II. – С. 235.

⁴¹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Справа № 53679. – Т. 1. – Арк. 270-271 зв. Оригінал. Машинопис на бланку.

2. Приговора по первой категории приводятся в исполнение в местах и порядком по указанию наркомов внутренних дел, начальников управления и областных отделов НКВД с обязательным полным сохранением в тайне времени и места приведения приговора в исполнение. Документы об исполнении приговора приобщаются в отдельном конверте к следственному делу каждого осужденного. 3. Направление в лагеря лиц, осужденных по 2 категории производится на основании нарядов, сообщаемых ГУЛАГом НКВД СССР⁴².

Акти про розстріл виявлено у всіх архівно-кримінальних справах, де є відповідні постанови і судові рішення. Як правило, на одну особу робився витяг із загального акту на певну групу осіб. Такі витяги з актів представляють собою полоску паперу в 1/4 або іще менше аркуша з надрукованим на машинці стандартним текстом, куди від руки дописано прізвище, ім'я та по-батькові страченого, дату і час виконання вироку. Нижче надруковано прізвище виконавця і його підпис, прикладено печатку відповідної структури.

Наприклад, витяг з акту про страту митрополита УАПЦ Василя Липківського від 27 листопада 1937 р. містить саме таку інформацію: «Постановление Тройки УНКВД⁴³ от «20»/XI-1937 г. о расстреле Липковский Василий Константинович приведено в исполнение 27 ноября 1937 г. в 24 часов. Командант НКВД УССР капитан госбезопасности «подпись» ШАШКОВ»⁴⁴. Цей текст з архівно-кримінальної справи митрополита УАПЦ передруковувався кілька разів з огляду на його важливість для дослідження⁴⁵. У колективних справах після обвинувальних висновків та рішень підшиті виписки з актів про розстріл. Текст виглядає так, ніби було заповнено всі бланки разом, тобто одним почерком, одного кольору чорнилом з однаковим підписом⁴⁶.

Більшість довідок було оформлено згідно тогочасним правилам внутрішнього діловодства карних органів. Можна відслідкувати зміну надрукованих типографським способом бланків зразка 1930-х, 1940-х, 1950-х, 1960-х і 1980-х рр. Кожна з цих змін була викликана не тільки об'єктивними потребами відомства, але й тими змінами в суспільстві і законодавстві, які викликали нові звернення до архівно-слідчих справ.

Таким чином об'єктом джерелознавства історії УАПЦ 1920–1930-х рр. є всі писемні джерела, які містять інформацію про історичні події, які пов'язані з існуванням цієї Церкви в Україні, а потім УАПЦ (Соборноправної) за кордоном. Джерелознавство історії УАПЦ 1920–1930-х рр. є складовою частиною загального джерелознавства історії

⁴² Док. № 120 «З оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ РСРС М. Єжова № 00447 про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 р... – С. 338.

⁴³ Пропуск в тесті з надрукованими на машинці крапками.

⁴⁴ Текст виписки надруковано на 1/4 стандартного аркуша на виготовленому на машинці бланку. Слова, які були вписані від руки чорнилом надруковано курсивом? До виписки прикладено трикутну печатку комендатури НКВС УРСР.

⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. № 65685-ФП. – Арк. 91. Копія. Машинопис. Опубліковано: Зінченко А.Л. Визволитись вірою. Життя і діяння митрополита УАПЦ Василя Липківського. – К. «Дніпро», 1997. – С. 318; Липківський К. Тіні незабутих предків. – К., 2003. – С? 115; Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами ГДА СБ України // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ / Упорядники: І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. – К., 2006. – № 1/2 (26/27). – Ч. II. – С. 236.

⁴⁶ Там само. – Ф. 263. – Оп. 1. – Справа № 53679. – Т. 1. – Арк. 272–284. Оригінал. Машинопис на бланку.

Україні, оскільки ті процеси, які відбувалися у церковному середовищі зазначеного періоду, невід'ємні від загальноісторичних процесів, політичного, соціального, культурного життя суспільства. Тому теоретичні і практичні завдання джерелознавства історії УАПЦ 1920–1930 рр. також є складовою частиною загального джерелознавства історії України.

Методи, методики і принципи наукового дослідження джерелознавства історії УАПЦ 1920–1930 рр. також є загальноприйнятими для цього періоду утворення та існування джерел з урахуванням специфіки обставин утворення цієї Церкви та її подільшого існування в піддранській Україні. Оскільки всі джерела представлені рукописними, машинописними або типографськими текстами українського або російського правопису 1920–1930 рр. в УСРР, а також почасти правопису, характерного для української діаспори в Німеччині, США і Канаді в післявоєнний період, то якихось спеціальних методик для прочитання і дослідження цих текстів не знадобилося.

Архівні документи канцелярії ВПЦР зберігалися в спецфонді тривалий час після 1929 р., так само як і архівно-кримінальні справи на репресованих діячів УАПЦ (УПЦ). Тому їх використання розпочалося тільки з недавнього часу, коли не тільки родичі засуджених, але й дослідники і науковці отримали доступ до цих документів десь з середини 1990-х рр. Отже необхідно розширити дослідження архівно-кримінальних справ репресованих діячів не тільки УАПЦ, але й інших Церков та конфесій з метою вивчення всіх аспектів скоєного комуністичною державою злочину, який і досі залишається непокараним.

SUMMARY

Irina Prelovska

RESEARCH METHODOLOGY DOCUMENTARY SOURCES FOR REASONS OF PERSECUTION AND DESTRUCTION CIRCUMSTANCES UKRAINIAN AUTOCEPHALOUS ORTHODOX CHURCH IN THE USSR IN THE 1930'S

This article is an overview found in archives and published in collections of documentary sources that contain information about the repression of activists of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930) – Ukrainian Orthodox Church (1930–1939). The main attention is paid to the problem of classification of sources source study research methodology of this kind of documentary sources, identifying their information potential, determination of value for future historical research.

Keywords: *documentary sources, source, method of research, information potential, church leaders, political repression, the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930), the Ukrainian Orthodox Church (1930–1939).*

“ВІДСУТНІЙ ТІЛОМ, АЛЕ ПРИСУТНІЙ ДУХОМ”

У доповіді прослідковано перебіг і обставини реалізації ініційованих національно свідомою громадськістю України та діаспорою заходів по вшануванню пам'яті Першого митрополита Української Автокефальної Православної Церкви Василя Липківського, страченого радянським тоталітарним режимом 27 листопада 1937 року.

Ключові слова: Українська Автокефальна Православна Церква, митрополит, пропам'ятні заходи, перейменування вулиці, меморіальна дошка, творча спадщина.

Масштабність злочинів радянського тоталітаризму проти Української Церкви стали відомими фактично тільки в останні 25 років. (На жаль, не можемо сказати “широко відомими”, бо переважна більшість досліджень на цю тему – книги^{1,2,3}, статті й доповіді у фахових виданнях публікуються вкрай обмеженими накладками, і лише інколи з'являються поодинокі статті у нечисленних друкованих ЗМІ). У відкритих 10 років тому архівах “ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ”⁴ чітко прослідковується розроблена ГПУ методологія знищення незалежної Української Церкви, її ієрархів та священництва⁵. З “щотижневих зведень секретного відділу ГПУ УРСР”, який очолював В. Балицький, видно, як крок за кроком готувалася “самоліквідація” Української Автокефальної Православної Церкви (1930 рік) та ізоляція і, нарешті, розстріл її Отця-Митрополита Василя Липківського 27 листопада 1937 року. (Того ж дня у Москві був страчений і В. Балицький – доля не дозволила катові пережити свою жертву...)

На довгі роки ім'я Василя Липківського, згадки про його життя й діяння підпали в Україні під цілковите табу. Здавалося, назавжди...

Та настали нові часи, і 16 лютого 1990 року його родина отримала з Прокуратури м. Києва довідку за №13-19/90, у якій сповіщалося: “В соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года “О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в 30-40-х и начале 50-х годов” Липковский Василий Константинович – реабилитирован”. Зрозуміло, що “відновити справедливість по відношенню до страченої особи” – нереально, нереально також “відшкодувати моральні та матеріальні збитки”... Можна й треба було очікувати від держави яки-

¹ С. Білокінь. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941). – Київ – 1999. – 448с.

² І. В. Бухарєва, В. М. Даниленко, В. М. Окіпнюк, І. М. Преловська. Репресовані діячі Української автокефальної православної церкви (1921-1930). Біографічний довідник. – Київ – “Смолоскип”. – 2011. – 181с.

³ А. Зінченко. Визволитися вірою. Життя та діяння Митрополита Василя Липківського. – Київ. – Вид. “Дніпро” – 1997 – 424с.

⁴ Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників Української Автокефальної Православної Церкви.(1919-1938). За документами Галузевого державного архіву СБУ // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, №1/2 (24/25). – 2005. – 344с.

⁵ К. Липківський. Війна без жалю. ГПУ проти УАПЦ. Методологія знищення // “День” №24-25. – 2010. – С. 8.

хось не “додаткових”, а основних заходів по вшануванню пам’яті жертв злочинів Радянського тоталітаризму проти українського народу і його Церкви, злочинів, що так і залишаються непокараними.

У 1991 р. українці нарешті змогли створити незалежну державу, становлення якої, проте, ще далеко не завершене. А от єдиної помісної Української церкви досі немає. Історична наука не оперує поняттям «якби», але, видається, що при наявності у наш час постаті масштабу отця Василя Липківського поступ у цій справі, а також у справі відродження духовності нашого суспільства загалом, був би, щонайменше, стійкіший, стрімкіший та результативніший.

Так, національно свідомо українська громадськість зараз потерпає від його неprisутності тут, поруч з нами. Але відчуває prisутність його духу. В листі отцеві Петрові Маєвському від 22 квітня 1937 р. отець Василь Липківський, перефразовуючи слова апостола Павла, написав: “І я можу прийняти участь ... як відсутній тілом, але prisутній духом...”

І він prisутній – своєю повчальною “Історією Української православної церкви”, своїми обґрунтованими й вистражданими порадами щодо церковного будівництва, занотованими в листах до о. П. Маєвського, своїми натхненними Проповідями добра, миру й злагоди, любові до своєї Вітчизни, до рідної Української церкви, Проповідями, що їх можна вважати духовним заповітом Митрополита Василя Липківського нам і нашим нащадкам.

Але цю “prisутність духом” Митрополита Василя Липківського відчувають і вороги українського духовного піднесення. Вони страшаються цього феномену і всіма засобами де тільки можна намагаються якось запламувати його ім’я, його пам’ять і навіть смерть. Так у нещодавно опублікованій край тенденційній книзі “Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год”, створеній спільними зусиллями істориків-архівістів України та Росії (співголовою редакційної колегії цього видання був Д. Табачник) про Василя Костянтиновича Липківського написано: “Липковский Василий – священник, протоиерей, лишен сана. Член церковного собора автокефалистов (1921). Митрополит всей Украины. В втором соборе УАПЦ его деятельность была осуждена. Был арестован. Эмигрировал. Глава Украинской греко-православной Церкви в Канаде”⁶.

Є також російські “історики”, які стверджують що “В. Липковский умер в весьма преклонном возрасте в кругу семьи”. Є такі “знавці” і в Україні.

Чомусь проти пам’яті Василя Липківського виступив свого часу “регіонал” Андрій Вінграновський (син відомого українського поета Миколи Вінграновського), який у 2008 році агітував за скасування прийнятої Київрадою 26 квітня 2007 року Постанови №453/1114 про перейменування вул. Мойсея Урицького на вул. Митрополита Василя Липківського. Проте Київрада не погодилася з депутатами-регіоналами і залишила своє рішення про перейменування незмінним, – при тому, що її голова Л. Черновецький підписав згадану Постанову лише через чотири роки. Епопея з історично вмотивованим перейменуванням, ініційованим українською громадськістю та діаспорою почалася ще у 1993 році, а була остаточно завершена тільки у 2012 році, коли цю інформацію було

⁶ Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: сборник документов. – М. – Политическая энциклопедия. – 2014. – 1087с.

офіційно внесено до Словника Єдиних та Державних реєстрів інформаційної системи Міністерства юстиції України.

І справа перейменування вулиці, і багато інших заходів по вшануванню пам'яті Митрополита Василя Липківського (наукові конференції, виставки, випуск відповідних буклетів, створення сайту lypkivskyivasylin.ua та ін.) відбувалися завдяки зусиллям нащадків В.К.Липківського та фахівців, які вже багато років ретельно досліджують історію Української Автокефальної Православної Церкви (у першу чергу, мова йде про доктора історичних наук І.М. Преловську). Влада лише двічі давала “милостивий” дозвіл на реалізацію громадської ініціативи – встановлення меморіальної дошки на Солом'янсько-Покровській церкві (1998 рік) та спорудження Хреста на символічній могилі Митрополита Липківського на Лук'янівському цвинтарі (1999 рік).

Тільки у 2014 році – ювілейному для Василя Липківського – Верховна Рада України 3 липня прийняла Постанову №1570 – VII “Про відзначення 150-річчя з дня народження отця-митрополита Української Автокефальної Православної Церкви Василя Липківського”, якою передбачалося виконання низки заходів при державному сприянні. Частина цих заходів була реалізована (не без істотної підтримки ентузіастів): Українське державне підприємство поштового зв'язку “Укрпошта” видала ювілейні поштову марку і конверт, а Національний Банк України виготовив та ввів у обіг ювілейну монету, присвячену Митрополитові Василеві Липківському.

Проте, два важливі пункти згаданої Постанови ще чекають свого вирішення.

“4. Рекомендувати Київській міській державній адміністрації прийняти рішення щодо встановлення меморіальної дошки у місті Києві, приуроченої до 150-річчя з дня народження отця-митрополита Української Автокефальної Православної Церкви Василя Липківського, його життєвому подвигу та сподвижницькій діяльності”.

Належне визнання діянь Митрополита Липківського в цьогочасній Україні вимагає увічнення його імені в тих місцях, з якими пов'язані основні віхи його життя та справа відродження Української Православної Церкви.

Виходячи з того, що о. Василь Липківський з 1919 р. був настоятелем великого кафедрального Софійського Собору, йдеться саме про цей Храм, бо згідно з традицією з часів Київської Русі прихід, поставлення, служіння та смерть митрополитів і єпископів заведено було відбивати у графіті на стінах кафедрального Собору св. Софії (митрополити Лларіон, Кирило, Микита, єпископ Лука та інші).

За ініціативи західної української діаспори та за повного фінансування з боку Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського (США), напередодні 75-ої річниці створення УАПЦ і вибору першого її Митрополита у Києві було розроблено макет і виконано гіпсову матрицю відповідної меморіальної дошки (архітектор Я. Ковбаса, скульптор В. Луцак).

У червні 1995 р., коли все було готове для відлиття цієї дошки у бронзі та її встановлення на південній брамі Софійського Собору, де свого часу був кабінет Митрополита Липківського, Голова Братства п. Валентин Кохно звернувся до тодішнього прем'єр-міністра України Є. Марчука “з проханням підтримати цей наш шляхетний задум”. Відповіді

особисто від Є. Марчука не надійшло, а розв'язання цього питання було передано Державному комітетові у справах будівництва і архітектури. Останній – в особі Голови В. Гусакова – прийняв негативне рішення, мотивуючи відмову тим, що “це не дозволяє ЮНЕСКО”. До справи активно долучилися авторитетні депутати Верховної Ради України, котрі підписали відповідного листа-прохання (серед них були, зокрема, В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко, Ігор Юхновський, діячі культури та науки, члени Наукового товариства ім. Петра Могили. Проте й це не допомогло).

9 березня 1996 р. Валентин Кохно надіслав до Є. Марчука нового листа, в якому проінформував: “Повернувшись з України я негайно звернувся до керівних органів ЮНЕСКО. Вони були досить здивовані, що в такій справі урядові особи України покликаються на ЮНЕСКО, бо це не в компетенції ЮНЕСКО.”

У 1999 р., на який припала 80-а річниця двох також важливих для УАПЦ подій – проведення першої служби українською мовою у Софіївському Соборі 29 червня 1919 р., в день Апостолів Петра і Павла, та обрання о. В. Липківського настоятелем Софіївського Собору на загальних зборах Київської парафії 3 серпня 1919 р., – до тодішнього Голови Київської міської ради О. Омельченка звернувся Голова Комісії з питань відтворення визначних пам'яток історії та культури при Президентові України Академік НАН України П. Тронько з “проханням сприяти вшануванню пам'яті Василя Костянтиновича Липківського – будівничого, Митрополита УАПЦ, якого у 1921–27 рр. національно свідомою громадськістю України та українською діаспорою визнано духовним лідером української самобутності ХХ ст., провідником духовної та культурної розбудови нашої Вітчизни, гідним спадкоємцем Петра Могили”. Для цього пропонувалося встановити пам'ятну дошку вже не на брамі Софії Київської, а на сусідньому будинку №24 по вул. Володимирській, де, власне, і мешкав Василь Костянтинович. (Встановлення дошки на цивільній будівлі не повинно було зачепити почуттів віруючих жодної із існуючих в Україні християнських конфесій). Проте, міськрада також “не підтримала цієї пропозиції в зв'язку з тим, що пам'ять митрополита В. – Липківського увічнена меморіальною дошкою на Покровській церкві”, хоча до встановлення цієї дошки ані міськрада, ані держава загалом не мали жодного відношення як організаційно, так і фінансово.

Ще одна спроба – тодішнього Голови Комітету з питань культури і духовності Верховної Ради України п. Л. Танюка – зрушити з місця справу з меморіальною дошкою (2001 р., 80-та річниця створення УАПЦ та обрання її першого Митрополита) також була відхилена можновладцями. У 2008 р. аналогічне звернення до тодішнього директора Інституту національної пам'яті І. Р. Юхновського знову не принесло бажаного результату.

Отже, коли у Саут Баунд Брук поблизу Нью-Йорку (США) величний пам'ятник Першому Митрополитові Всесвітньої УАПЦ відкрито ще у 1983 році, поруч із пам'ятником Св. Рівноапостольній княгині Ользі – як символ нацятків українського християнства та його національного Відродження (скульптор П. Капшученко), коли у нас в Україні у м. Тернополі з'явився у 2000 році достойний пам'ятник Митрополитові Липківському (скульптор О. Маляр), у Києві досі не вдається довести до логічного позитивного завершення значно скромніший, але важливий та знаковий проект – встановлення меморіальної дошки біля

Святої Софії на будинку №24 по вулиці Володимирській.

Після прийняття 3 липня 2014 р. Верховною Радою України Постанови №1570-VII вже ніщо не перешкоджає встановленню зазначеної меморіальної дошки, а навіть зобов'язує КМДА зробити цей важливий крок для гідного завершення і цієї майже двадцятирічної епопеї.

У пункті 3 Постанови пропонується:

“Українському інституту національної пам'яті з урахуванням пропозицій Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук України підготувати та видати вибрані твори отця-митрополита Української Автокефальної Православної Церкви Василя Липківського.”

Наразі, мені здається, конкретна робота по виконанню цього пункту Постанови знаходиться ще на початковій стадії...

Зважаючи на це, прошу внести у проект резолюції Конференції таке:

“Визнати за необхідне гідне завершення виконання заходів по вшануванню пам'яті страченого радянською тоталітарною системою Митрополита УАПЦ Василя Липківського, передбачених Постановою Верховної Ради України №1570 – VII “Про відзначення 150 - річчя з дня народження отця-митрополита Української Автокефальної Православної Церкви Василя Липківського”, а саме:

- Українському інституті національної пам'яті з урахуванням пропозицій Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України підготувати та видати твори Митрополита УАПЦ Василя Липківського;

- Київській міській державній адміністрації спільно з Національним заповідником “Софія Київська” вирішити питання щодо встановлення меморіальної дошки настоятелю Софійського Собору (1919-1927 р.р.) Василю Костянтинівичу Липківському по вул. Володимирській, 24”.

SUMMARY

K. O. Lypkivskyi

“ABSENT IN BODY, BUT PRESENT IN SPIRIT”

The report presents the progress and circumstances of implementation of the events (initiated by the nationally conscious public of Ukraine and the Diaspora) about honoring the memory of the First Metropolitan of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church Vasyl Lypkivskyi, who was executed by the Soviet totalitarian regime in November 27, 1937.

Keywords: *the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Metropolitan, commemorative events, renaming of the street, memorial tablet, creative heritage*

ЗЛОЧИН БЕЗ ТЕРМІНУ ДАВНОСТІ

Я представляю на конференції нащадків розстріляного без всякої провини радянською владою єпископа Проскурівського УАПЦ Максима Задвирняка. Відроджена в 1921 р. отцем-митрополитом Василем Липківським та його сподвижниками Українська Церква просіяла в 20-му столітті багатьма величними постатями, непересічними особистостями, чесними отцями, благовісниками, які увесь свій розум, віру, талант поклали на вівтар Українського Православ'я. Заснування українських парафій, розбудова Української Автокефальної Церкви, перші відправлення Божественної Літургії зрозумілою прихожанам українською мовою, переклад усіх Служб Божих рідною мовою, проповіді визволення поневоленого духу української нації – все це робилося їх невтомною працею та натхненням.

Одним із таких сподвижників, однодумців, молодших колег митрополита В. Липківського був наш дід – єпископ Проскурівський УАПЦ Максим Задвирняк.

Народився Максим Євменович в багатодітній селянській родині в с. Качурівка Тростянецького р-ну на Вінничині в 1892 р. В сім'ї (зі спогадів родичів) було 12 власних дітей та ще двоє всиновлених. З дітей двоє – Максим та Василь – стали священиками.

Навчався Максим:

-1900-1904 рр. – в сільській школі в Тростянці;

-1904-1908 рр. – в Тульчинському духовному училищі;

-1908- 1914 рр. – В Подільській духовній семінарії в м. Кам'янці-Подільському;

-1916- 1919 рр. – в Київській духовній академії (до її закриття).

В 1914 р. рукоположений в священика. В цьому ж році одружений на Соколовій Людмилі Арсенівні – дочці священика з с. Летава (біля Кам'янця- Подільського). Священствував в селах Летава, Шидлівці, Кітківці Чемеровецького району на Проскурівщині.

В 1923 р. висвячений на єпископа УАПЦ (ймовірноше всього, митрополитом В. Липківським). З 1923 по 1925 рр. Максим Задвирняк-єпископ Кам'янець-Подільський, з 1925 по 1930 рр. – єпископ УАПЦ Проскурівського округу з перебуванням в с. Іванківці-Олешинські Проскурівського району (очевидно, до ліквідації УАПЦ). Був делегатом II- го Собору УАПЦ.

З 1930 р. до 1935 р. (до самого арешту) – настоятель церкви Покрови Богородиці УПЦ в невеличкому селі Мочулинці (зараз Волочиського р-ну Хмельницької обл.). Як і до цього, проповідував селянам Слово Боже рідною українською мовою. Був самовідданим патріотом, інтелектуалом, чудовим сім'янином, виховував з дружиною 5-х дітей (шостий- Вітя – народився вже після батькового ув'язнення і прожив лише два з половиною місяці) . Маючи хороший голос та музикальні дані, самовіддано керував в Мочулинцях «сестринським» хором при церкві. Деякі твори для хору писав сам. Не цурався селянської праці. Як казала моя мама Ганна Максимівна, батько умів робити все.

Допомагав дітям з усіх шкільних предметів, особливо з математики, мови та літератури. Привчав їх вести щоденники.

Саме віра, патріотизм та належність до УАПЦ, а потім УПЦ стали причинами для ув'язнення та подальшої страти Радянською владою отця Максима.

Діда взяли під варту на третій день Великодня в квітні 1935р. на очах переляканих дітей та вагітної дружини. Та не просто взяли, а виволокли за бороду у двір під принизливі вигуки та лайку. А далі- зфабриковане звинувачення в контрреволюційній агітації (стаття 54-10, ч.1 КК) та позбавлення його свободи на 5 років (кримінальний присуд №621935 від 07 серпня 1935 р. Спецколегії при Вінницькому обласному суді) з направленням в ВТТ Дальлагу НКВС. В рамках відбування цього терміну ув'язнення в 1938 р. (за рішенням Трійки НКВС) було сфабриковане нове звинувачення «в контрреволюційній агітації та підтримці фішізму» (мовою оригіналу, тобто, фашизму) та постанова Трійки НКВС від 05 квітня 1938 р.: «Задвірняка М. Є. розстріляти». Ця постанова Трійки була виконана 04.06.1938р. о 22-00 в підвалі Хабаровської міської в'язниці.

Ми маємо протоколи допитів діда, обвинувальний висновок, вирок та листи діда з заслання. Ось уривок з одного листа, від 26 квітня 1937р.:

«Моя щира подруженько! Мої кохані діточки!

Пишу Вам листа в той день, з якого офіційно рахується початок могою ув'язнення. Так, вже 2 роки календарних, як ми розстались, любі мої. При самих сприятливих обставинах мені, як службовцю релькульта, доведеться сидіти ще два роки. Що буде зо мною за такий час? А що буде з Вами? Де нам набрати сили на таке безталання? Тільки в надії на Бога та його благий Промисел. Ти кажеш, що ми привикли терпіти, так колись вчив мене дід Прокіп в Іванківцях, так я і старався в життю робити, та наскільки це мені вдалось, не можу певно сказати. Для цього треба мати твою дужу натуру, а я , моя голубка, тільки тоді й терплячий здаюсь, як зовсім забуваюсь. Но бувають дуже тяжкі хвилини в моєму життю: сльози змішуються з попільом (коли я був сторожом та рятувався коло костра, це бувало в натурі), забуваєш по цілим дням хліб насущний їсти... Так воно мабуть буде й до кінця неволі, правда чим раз рідше, зато в гострійшій формі. Чи не від Ваших сліз мені в такі менти тяжко на душі? Отож, любі мої, стримуйтесь в хвилини журби, не давайте волі ні сердцю, ні уяві: від цього тільки гірше як мені, так і Вам. Знайте, що я хоч руїною колись вернусь до Вас, але з не переіначеною фамилією й не підміненою ідеологією. Хоч серце моє до тої пори в клапті обернеться, але й ці клапті в кожному атомі битимуться палкою любов'ю до Вас, моїх сиріток».

Ці слова виявились пророчими. Єпископ повернувся до усіх нас лише за незалежності України. Лише в 1993 р. його, за заявою рідних, реабілітували. І лише в 2011 р. через російські архіви онукам єпископа, які проживають в Красноярську, вдалось дізнатись правду про нашого діда. І від цієї правди нас охопив жаль, розпач, а, разом з цим, і гордість за нашого діда, котрого ми ніколи не бачили.

Отець Максим не визнає себе винним в жодному з висунутих йому зфальсифікованих звинувачень. На допитах він нікого не зрадив, не обмовив. Не відмовився він і від своєї мови, Церкви.

Він жив і помер, як справжній патріот України, яку він так любив і незалежність якої наближав усім своїм мученицьким життям.

Для Радянської влади ж він був злочинцем, націоналістом, адже

був носієм віри та культури свого народу. Імперія цього не пробачила. Вона довго, методично і марно намагалась морально зламати цю людину та священника. А потім від безсилля просто розстріляла.

Чи не нагадує ця сумна історія поневіряння і горе українців та патріотів на сході нашої країни сьогодні? Імперія знову не пробачає патріотизму та бажання жити в своїй Богом даній країні, а не в колоніальному рабстві, говорити рідною мовою, мати свою Українську церкву. Методи покарання аналогічні. І знову брехливі звинувачення...

Не легше було і родині єпископа. Дружина Людмила Арсенівна з 6-ма дітьми залишилась без жодних засобів до існування. Щоб вижити, діти єпископа збирали на полях залишені колоски та мерзлу картоплю, наймались до селян пасти гусей та худобу, копати городи. Хвора на ревматизм Людмила Арсенівна якийсь час працювала по коліна в воді на торфозробищах у сусідньому селі, писала людям ділові папери, шила одяг.

Дечим таємно (щоб не викликати гніву місцевої влади) допомагали односельці. До нас дійшли імена цих людей-благодійників. Це Марія Папковець, сім'ї Вашкевичів, Лавченків, Пащуків, Скоропадів, Кондратюків з Мочулинець та шестирічна (на той час) Леоніда (дівоче прізвище - Кондратюк, по чоловікові - Томків), котра за дорученням своєї мами Маринки Кондратюк через усе село носила в торбинці на спині бараболою сім'ї репресованого батюшки.

Це Ксенія Навроцька, а потім (по-сільському) «одноока Пундичка», котрі по черзі тримали сім'ю у себе на квартирі.

Це Єлизавета Паявца з Іванківців, котра в тяжку хвилину передала для батюшки 5 крб., а для сім'ї - 10 фунтів квасолі.

Це невідомий нам сільський тесля, котрий безкоштовно зробив труну для найменшого з дітей єпископа - маляти двох з половиною місяців Віті (з сімейної великої кухонної дошки) стільниці, додавши ще й власний матеріал.

Мені здається, що всі ці факти допомоги добрих та небайдужих людей сім'ї Задвірняків - це прообраз сучасного героїчного волонтерства, котре в усі часи було властиве для нашого народу.

Коли сільські активісти прочитали щоденник середнього сина єпископа Бориса, де було описано ув'язнення батька та поневіряння сім'ї після цього, Задвірняків виселили з Мочулинець за добу як неблагонадійних. І тоді почались вже справжня боротьба за виживання. Людмила Арсенівна роздала дітей по родичах: Мар'яну (Мусю) - сім'ї професора П. П. Кудрявцева, його дружини (тітки Л. А. - Людмили Арсенівни) і старшої дочки Катерині в Київ, Ганю - молодшій дочці професора Кудрявцева Бланині в м. Новгород-Сіверський, сина Юрія - сестрі єпископа Марії в Тростянець.

Дякуючи допомозі рідних, небайдужих людей, неймовірним зусиллям матері Людмили Арсенівни та наперекір страшний напівсирітський долі та тиску тоталітарної держави, п'ятеро дітей єпископа (з шести) вижили, отримали освіту, стали корисними для держави та народу.

Олександр мав кілька освіт: техніка-будівельника, інженера-будівельника, вчився на математичному факультеті Київського університету і паралельно працював в інституті математики Академії наук України. Йому пророкували кар'єру блискучого науковця-математика. Для того, щоб вчитись і працювати, змушений був зректися батька (це питання вирішували колективно на сімейній раді). Очевидно,

моральний гніт від цього був таким великим, що посприяв тому, що Олександр захворів на туберкульоз та помер у віці 31 року.

Мар'яна (Муся) закінчила Київське медичне училище в 1941р. Всю війну прослужила в санітарному поїзді, котрий сформували з їхнього випуску, рятувала від смерті поранених бійців. Після війни працювала дуже кваліфікованою акушеркою, котру поважала вся жіноча частина населення містечка Кам'янка на Черкащині.

Юрко - працював на тракторі в лісорозробках в Карелії, пізніше - на залізниці в Хакасії.

Борис - вчився в Києві в педагогічній школі. В 1943 р. його забрали німці з містечка Златопіль на Кіровоградщині (де на той час проживала сім'я) в невідомому напрямку. Пропав без вісті.

Ганя - закінчила Златопільський сільськогосподарський технікум на Кіровоградщині за спеціальністю «зоотехнік», пізніше - хіміко-біологічний факультет Черкаського педінституту. Все життя пропрацювала вчителькою хімії та біології в райцентрі Лисянка на Черкащині.

Всі вони чесно трудилися, були дуже здібними, працелюбними, талановитими. Але все життя їм не вистачало батьківської ласки, підтримки, любові. До того ж вони всі змушені були мовчати і не згадувати перед чужими людьми про свого улюбленого батька. Ця тема мала ознаки табу. У інших були батьки, а в них не було тата. І лише в колі сім'ї діти - наші батьки - та дружина єпископа - наша бабуся - розповідали нам, онукам, правду про діда. Про те, якою чудовою людиною, батьком та чоловіком він був. Як любив співати і косити траву. Як любив свою мову і сам склав російсько-український словник, включно з подільськими діалектними синонімами та фразеологізмами, знаходячись в ув'язненні на Далекому Сході. Ту «правду» про кінець його життя, яку донесла до сім'ї брехлива держава: мовляв, єпископ помер в таборі власною смертю від хвороби шлунку.

А ще цей жахливий тиск державного залякування, замовчування і брехні нам став більше зрозумілим, коли після смерті нашої бабусі ми знайшли її заповіді дочкам і зятям, дітям та онукам. В них вона кається, що не могла так, як вона того хотіла, вчити всіх нас слову Божому - боялась за усіх нас. І заповідає нам в усьому покладатись на Господа. А ще цитує «Символ віри».

Сьогодні про долю єпископа Максима Задвірняка я свідчу від імені 10-ти його онуків, 21-го правнука, 18-ти праправнуків.

Нам дуже шкода і боляче, що досі ніхто на державному рівні не подумав вивачився перед нашою сім'єю (і подібними їй) за завдане їй горе та повернути добре ім'я владі Максимові Задвірняку, доброму чоловікові та батьку. Ми цього дуже чекаємо. І наша сумна історія нехай буде попередженням та пересторогою не довіряти країні-злочинцю, котра знову намагається повернути собі право вершити несправедливий суд над українцями.

Як писав митрополит УАПЦ Василь Липківський, «в земній життєвій боротьбі не той народ перемагає, який володіє великими земними скарбами, а той, який набув собі найбільше духовний капітал».

Давайте ж здобувати наш духовний капітал. А також вчитись та не допускати помилок минулого.

**Син Борис, дружина єпископа
Людмила Арсенівна, дочка Ганна
(діти в одязі "з чужого плеча",
приблизно 1936 р.)**

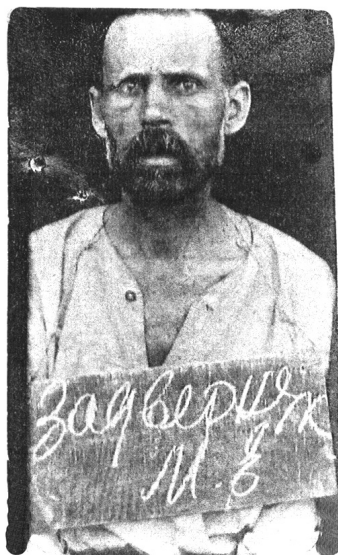
**Дружина єпископа Максима Задвірняка
Людмила Арсенівна з найстаршим сином
Олександром (приблизно 1915 р.)**

**Сімейне фото Задвірняків, зліва на право: дочка Мар'яна (Муся), єпископ Максим
Задвірняк, син Олександр (стоїть), дочка Ганна (сидить на підвищенні), дружина
єпископа Людмила Арсенівна, син Юрій, внизу сидить син Борис (1928-1929 рр.)**

Епископ Максим Задвiрняк
прижиттi та за хвилину до
розстрілу

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА	
тройки УНКВД по ДВК от " 5 " АПРЕЛЯ 1938 г.	
СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
<p>№ 50911 Ш ОТД ДАЛЬЛАГ НКВД по ДВК. Задвiрняк Максим Евменович, 1882г.р ур. Галицкой обл., украин- ец, гр-н СССР, б/п. епископ. Обсужден 357. Спецколлегией Облсуда по ст 10 УК СССР на 5 лет.</p> <p>Овиняется: Проводил к/р поражен- ческую агитацию, восхвалял фашизм.</p>	<p>Задвiрняк Максима Евменовича РАССТРЕЛЯТЬ.</p>

КОМПЕТЕНТНЫХ ВНЕШНИХ ДЕЛ СССР
 УНКВД по Дальнему Востоку
 3.4.8

Секретарь тройки
 в.р. Нач. 8-го отдела УГБ УНКВД по ДВК
 Лейтенант Гос. Безопасности

(Завьялов)

403

Каплиця, збудована на честь невинно убієнних політичних в'язнів 30-х-40-х років XX століття, центральний цвинтар (вже закритий) м. Хабаровська (Росія).

Біля відкритого в с. Мочулинці пам'ятника єпископові М. Задвір'яку нащадки та представники місцевої влади. Зліва направо: онук Анатолій, чоловік онуки Олени Ігор, онука Людмила, чоловік онуки Ольги Олег, онук Володимир, онука Ольга, голова сільської ради С.П. Гальміз, секретар сільської ради Галина Петрівна, медсестра Тетяна; попередньо-старожилка Мочулинець Леоніда Паньківна Томків- хранителька неоціненної інформації про сім'ю Задвір'яків та доглядачка могили маленького Віті Задвір'яка і пам'ятника єпископові.

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ВОЛИНІ В 1939–1941 РОКАХ

У статті висвітлюються інституційні зміни в церковному житті волинського регіону в 1939–1941 рр. на тлі релігійної політики Радянського Союзу. Особлива увага звертається на юрисдикційне підпорядкування західних єпархій Московському Патріархату.

Ключові слова: Православна Церква, Волинь, Московський Патріархат, ієрархія, єпархія.

Релігійний чинник відігравав помітну роль у роки Другої світової війни, впливав на процеси українського націє- і державотворення. В історичній науці залишаються актуальним проблеми дослідження стосунків влади і Православної Церкви, особливостей релігійного відродження та міжправославного протистояння.

Особливості розвитку українського православ'я на початковому етапі Другої світової війни досліджували В. Борщевич, І. Власовський, о. Т. Міненко, В. Рожко, Н. Стоколос тощо¹. Аналіз їх праць свідчить про наявність значного інтересу українських дослідників до проблем державно-церковних відносин, юрисдикційно-канонічних трансформацій, становища православних віруючих. Однак вони не є уособленням повного консенсусу в дослідженні історії Церкви воєнної доби, а, навпаки, відображають систематичне розширення спектру дискусійних питань. Ця закономірність всебічного наукового пошуку стимулює дальші дослідження у цьому напрямку, відкриває нові грані предмету вивчення². Відтак метою статті є висвітлення кардинальних інституційних змін в церковному житті волинського регіону в 1939–1941 рр. на тлі релігійної політики радянської влади.

Напередодні Другої світової війни Волинська єпархія знаходилась у складі Польської Автокефальної Православної Церкви. На території єпархії було 687 парафій, 5 чоловічих і 3 жіночих монастиря, а також Почаївська лавра. У Кременці діяла духовна семінарія і містилася резиденція правлячого архієрея Олексія Громадського. Йому допомагали 2 вікарних єпископи: Острозький Симон Івановський та Луцький Полікарп Сікорський. У 1930-х роках лідерам українського національно-церковного руху на Волині «вдалося закласти основи національної ієрархії, українізувати богослужіння у 2/3 парафій єпархії, створити й

¹ Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. XX ст.) / В. Борщевич. – Луцьк : Вежа, 2000. – 254 с.; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : В 4 т., 5 кн. / І. Власовський. – К. : Либідь, 1998. – Т. 4: (XX ст.). – Ч. 2. – 399 с.; Міненко Т., о. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни. 1939–1945 (Волинський період) / Т. Міненко. – Вінніпег ; Львів : Логос, 2000. – Т. 1. – 392 с.; Рожко В. Є. Новітні мученики святого українського православ'я на історичній Волині (XX ст.) : іст.-краєзн. нарис / В. Є. Рожко. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2010. – 436 с.; Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Стоколос. – Рівне : Ліста, 2003. – 480 с.

² Поїздник І. Проблеми функціонування «великих» церков України на початковому етапі Другої світової війни: історіографічний огляд / І. Поїздник // Сторінки воєнної історії України. – К., 2010. – Вип. 13. – С. 87.

відновити авторитетні церковно-громадські інституції, взяти керівництво єпархіальним життям у свої руки»³.

Переломним моментом державно-церковної політики Кремля в той час стало приєднання Західних України і Білорусі до СРСР. Восени 1939 р. було оголошено про націоналізацію церковної власності, закривалися духовні навчальні заклади, в школах припинили викладати Закон Божий, духовенство обклали високими податками. За 1940 р. кількість парafir Волинської єпархії скоротилась на 904. Владний пресинг зумовлював непоодинокі випадки зречення священнослужителями духовного сану під тиском влади. Традиційний конформізм волинського духовенства спонукав кліриків переходити на церковнослов'янську мову в богослужіннях. «За рік і дев'ять місяців совєцької окупації число арештованих, замучених і вивезених священників та мирян (з родинами) зросло на сотні осіб», – зазначає о. Тимофій Міненко⁴. Частині душпастирів, рятуючись від репресій, вдалося виїхати в німецьку зону окупації, серед них Євген Барщевський, Василь Варварів, Йосип Василів, Микола Малюжинський, Павло Пащевський, Віталій Сагайдаківський, Йов Скакальський тощо.

Зазнавали утисків від комуністичного режиму і монастирі, в яких скорочувалася кількість насильників. Зокрема, в Почаївській лаврі вона зменшилася з 300 до 80⁵, а комплекс споруд планувалося висадити у повітря. Органи держбезпеки безпідставно звинувачували монахів у співпраці з польською розвідкою, підготовці православних ченців до шпигунської та підривної роботи на території СРСР⁶. В Обицькому Миколаївському жіночому монастирі з 64 сестер станом на 1 січня 1941 р. залишилося 20; це були переважно монашки старшого і середнього віку⁸.

Важкі часи переживав Зимненський жіночий монастир; його уставне життя було паралізоване. Трапезну церкву перетворили на клуб, споруди передали військовим, продовжував функціонувати тільки один храм, де служив архімандрит Філарет Столярчук. До літа 1941 р. монастир використовували під склади, казарми, а в червні цього ж року в ньому розташувався 92-й відділ окремої артилерійської дивізії Володимир-Волинського «укріпрайону»⁹. Таким чином, занепокоєний активізацією релігійного життя, уряд здійснював активний наступ на Церкву. Попри зазначені вище методи приборкання, все ж головний акцент в поширенні радянського впливу серед православних громадян робився на використанні Московського Патріархату для зміни юрисдикційно-канонічного статусу новоприєднаних єпархій.

³ Борщевич В. Українське церковне відродження... – С. 52.

⁴ Кучерепа М. Волинь: 1939–1941 рр. / М. М. Кучерепа, В. В. Вісин. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 99.

⁵ Міненко Т., о. Православна Церква... – С. 164.

⁶ Kalkandjieva D. The Russian Orthodox Church, 1917–1948: From Decline to Resurrection / D. Kalkandjieva. – New York : Routledge, 2015. – P. 72.

⁷ Зуляк І. Агентурно-оперативна діяльність радянських органів держбезпеки у Західній Україні в 1939 році // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2012. – Вип. 21. – С. 336; Савчук С. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 5т. / С. Савчук, Ю. Мулик-Луцьк. – Вінніпег : Екклесія, 1984. – Т. 1: Київська церковна традиція українців Канади. – С. 288.

⁸ Борщевич В. Волинське духовенство у ХХ столітті: ідентичність, статус, еволюція / В. Т. Борщевич. – Луцьк : РВВ Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – С. 95.

⁹ Мارتирологія Українських Церков: В 4 т. – Торонто; Балтимор : Смолоскип, 1987. – Т. 1: Українська Православна Церква. – С. 675; Римарчук Л. В. Зимненський монастир у 1939?1949 рр. / Л. В. Римарчук // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. – 2010. – №1. – С. 95.

Після початку війни й анексії Західної України радянськими військами колишні єпархії Польської Автокефальної Православної Церкви опинилися в невизначеному становищі, втративши канонічний зв'язок зі своїм кіріархом Варшавським митрополитом Діонісієм Валединським. Однак до кінця 1939 р. Московська Патріархія не розробляла спеціальних планів щодо поширення свого впливу на Західну Україну, бо не мала відповідних ресурсів і санкції Кремля.

Великою несподіванкою для єпископату в радянській Україні стала звістка про «зречення» митрополита Діонісія від церковного управління Варшавською Митрополією (23 листопада 1939 р. під тиском німецької влади він написав листа архієпископу Берлінському Серафиму Ляде, в якому відмовився від управління Церквою)¹⁰. Крім того, з ініціативи Кремля в рамках політики радянзації західноукраїнських земель розпочалася кампанія з переходу колишніх польських архієреїв у юрисдикцію Російської Православної Церкви (РПЦ). Це дозволило б нівелювати національне забарвлення релігійного життя у краї та остаточно поховати ідею автокефалії українського православ'я. Для цього була запропонована модель індивідуального прийняття ієрархів «в лоно Матері-Церкви Російської» через покаєння, зречення польської автокефалії та підписання спеціальної декларації. Вважалося, що згода єпископів автоматично означатиме перехід їх парафій та духовенства до Московської Патріархії, яка чи не вперше була використана кремлівськими керманічами як інструмент поширення радянського впливу.

Радянська держава не могла змиритися з існуванням на її території православних єпископів, підпорядкованих закордонному центру, а тому активізувала завершення процесу інкорпорації західноукраїнських та західнобілоруських єпархій до складу ручної РПЦ. Для виконання цієї делікатної місії на Волинь та Полісся було надіслано керуючого справами Московської Патріархії архієпископа Сергія Воскресенського, призначеного у грудні 1939 р. екзархом Прибалтики. Впродовж червня–липня 1940 р. усіх єпископів викликали до Москви для оформлення канонічних зв'язків з Московським Патріархатом. 25 червня архієпископ Олексій та єпископ Антоній Марценко підписали декларацію про канонічне підпорядкування РПЦ. 10 липня був прийнятий владика Пантелеймон Рожновський, а 31 серпня – Симон¹¹. Акт приєднання, окрім особистої декларації, містив читання відповідної молитви над ієрархами, сповідь та участь у Божественній літургії. Після цього вони ставали повноправними єпископами РПЦ¹².

Нині достеменно відомо, що ані архієпископ Поліський і Пінський Олександр Іноземцев, ані єпископ Луцький Полікарп Сікорський до Москви для оформлення «молитовно-канонічного поєднання з матір'ю-Церквою Московською» не їздили і жодних письмових декларацій про це не підписували. За таку неохайність першого відправили «за штат»,

¹⁰ Свитич А. Православная Церковь в Польше и ее автокефалия / А. Свитич // Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии. 1917 – 1950 гг.: Сборник. – М., 1997. – С. 257.

¹¹ Власовський І. Нарис... – С. 195–196; Лисенко О. С. Роль етнічного чинника в міжконфесійних стосунках в Західній Україні напередодні німецько-радянської війни / О. С. Лисенко, В. А. Гриневич // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах: – К., 2004. – Т. 2 : Радянський проект для України. – С. 176; Міненко Т., о. Православна Церква... – С. 171–172.

¹² Свитич А. Православная Церковь в Польше и ее автокефалия / А. Свитич // Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии. 1917 – 1950 гг.: Сборник. – М., 1997. – С. 265.

а другого просто не встигли покарати¹³. Про те, що Сікорський ніколи так і не підпорядкувався РПЦ, засвідчив у своїх спогадах і волинський священник Леонід Долинський¹⁴. Відмову владики Полікарпа підписати декларацію підтвердив в одному зі своїх воєнних послань навіть митрополит Миколай Ярушевич¹⁵, який тоді був екзархом Західних України та Білорусі¹⁶.

«Модель здійснення зміни юрисдикції православних церков Західної України, розроблена у Москві, – підкреслює Н. Стоколос, – була не лише антидемократичною, а й не відповідала традиціям православ'я, оскільки вирішення такого питання мало бути компетенцією Помісного Собору»¹⁷. Слід зазначити, що архієрейський Собор Української Православної Церкви Київського Патріархату в своїй історико-канонічній декларації, прийнятій 19 квітня 2007 р., визнав неканонічними дії ієрархів, які підпорядковувались РПЦ¹⁸.

Враховуючи створення Ровенської і Волинської областей, 92 парафії Поліської єпархії були приєднанні до Волинської єпархії, яку 28 жовтня 1940 р. місцеблоститель Сергій Страгородський розділив на дві: Волинсько-Луцьку та Тернопільсько-Галицьку. Ще 1 вересня Волинська духовна консисторія через брак коштів припинила своє існування. Архієпископом Тернопільським і Галицьким став Олексій Громадський, якому підпорядковувалося менш як 150 парафій¹⁹. Безперечно, це завдало серйозного удару його амбіціям і понижувало статус серед єпископату. Відтоді Волинсько-Луцька єпархія мала двох вікаріїв: Камінь-Каширського Антонія Марценка та Володимир-Волинського Полікарпа Сікорського, який не визнавав нового титулу і продовжував служити у Чеснохресній церкві в Луцьку.

Одночасно Московська Патріархія видала указ про створення Західного екзархату у складі Волинської, Тернопільсько-Галицької, Гродненсько-Вілейської і Поліської єпархій. Екзархом Західних України та Білорусі призначили архієпископа Волинського і Луцького Миколая Ярушевича. Архієрей не виявляв великого бажання працювати в Україні (в той момент у нього помирала матір), і погодився тільки під шаленим тиском, тим більше, що на його кандидатурі наполягали радянські органи держбезпеки. З 1938 р. єдиною організаційною структурою, що займалася релігійною політикою в СРСР, залишався спеціальний церковний відділ Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). В листі Л. Берії до Й. Сталіна від 20 вересня 1940 р. Миколай Ярушевич фігурує як більшовицький агент, «під прикриттям якого доцільно створити нелегальну резидентуру НКВС СРСР для організації агентурної роботи серед церковників, як в західних областях, так і на території німецького Генерал-губернаторства»²⁰.

¹³ Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... – С. 291.

¹⁴ Мартирологія... – С. 645–646.

¹⁵ Про нього детальніше див.: Сурков С. А. Митрополит Миколай Ярушевич / С. А. Сурков. – М. : Общество любителей церковной истории, 2012. – 648 с.

¹⁶ Послание к клиру и верующим Украины от 28 марта 1942 г. // <http://jarushevich.narod.ru/RECH/r9.htm>.

¹⁷ Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... – С. 269.

¹⁸ «Київський Патріархат – помісна Українська Православна Церква»: історико-канонічна декларація Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату від 19 квітня 2007 року. – К. : УПЦ КП, 2007. – С. 43.

¹⁹ Міненко Т., о. Православна Церква... – С. 173–174.

²⁰ Курляндский И. Сталин, власть, религия / И. Курляндский. – М. : Кучково поле, 2011. – С. 542.

У грудні 1940 р. архієпископ Миколай, виконуючи вказівку НКВС, почав вимагати від ієрархів екзархату скласти списки штатних і поза-штатних священнослужителів з персональними даними. Правлячі архієреї отримали розпорядження про обов'язкове запровадження у всіх храмах загальноприйнятої у Московському Патріархаті формули поминання світської влади за богослужінням: «За країну нашу і владу її Господу помолімся»²¹.

Радянська влада не довіряла місцевим архієреям, тому для закріплення свого впливу почала шукати лояльних кандидатів на висвячення в єпископський сан. Першим у Москві хіротонізували 20 серпня 1940 р. колишнього намісника Почаївської лаври архімандрита Дамаскина Малюту й призначили на Житомирську кафедру. Щоправда владика її не обійняв, а продовжував служити у ковельському соборі, настоятелем якого він був до війни. Там архієрей був завербований органами держбезпеки як агент «Палітос» і отримав завдання збирати інформацію про настрої серед духовенства²². Навесні 1941 р. Московська Патріархія відправила Дамаскина на Буковину з титулом єпископа Чернівецького і Буковинського.

Після інтеграції західних єпархій до РПЦ головним завданням екзарха стало розширення сфери впливу шляхом підпорядкування своїй владі Греко-Католицької Церкви в Галичині. Щоправда, як зазначає Б. Боцюрків, виснажена РПЦ була занадто слабкою для реалізації таких амбітних завдань, а волинське духовенство не виявляло особливого зацікавлення в проведенні насильницької возз'єднаної кампанії в Галичині. Архієпископ Олексій Громадський навіть писав до митрополита Сергія, що за рік більшовицький режим викликав таку ненависть до Москви, що треба надовго забути про православну місію в Галичині. Крім того, «Сталін вважав, що масований, фронтальний наступ на Церкву коштуватиме надто дорого в умовах, коли його першочерговим завданням було відтягнути початок війни із Третім Райхом»²³. Зі свого боку греко-католики, як свідчить доповідь єпископа Йосифа Сліпого за 1941 р., уважно стежили за розвитком церковних процесів у Радянському Союзі, моніторили діяльність православних ієрархів у Західній Україні, плануючи розпочати унійну працю на Сході²⁴.

Як компенсацію за галицькі парафії владика Олексій отримав 2 райони Рівненської області з наданням титулу «Рівненський і Кременецький», але на території єпархії було утворено напівсамостійну Острозьку єпископію на чолі з архієпископом Симоном. 2 червня 1941 р. владика Пантелеїмона звільнили від обов'язків намісника лаври і запропонували перейти до Львова, «оскільки заради користі справи... він повинен повністю присвятити свою увагу і сили турботам про єпархію»²⁵. Відправивши за штат непокірного владика Олександра, 15 червня почаївського архімандрита Веніаміна Новицького висвятили на єпископа Пінського і Поліського. Намісником лаври з Москви призначили архімандрита Панкратія Гладкова, а його помічником – Нектарія

²¹ Мартирологія... – С. 630.

²² Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, оп. 1, спр. 75625фп, арк. 28зв.

²³ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква та Радянська держава (1939–1950) / Б. Боцюрків. – Львів : УКУ, 2005. – С. 49, 51, 53.

²⁴ Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність : в 3 т. – Львів : Свічадо, 1995. – Т. 1 : Церква і церковна єдність : документи і матеріали. 1899–1944. – С. 353–357.

²⁵ Цит. за: Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква... – С. 52.

Григор'єва, майбутнього митрополита Кишинівського і Молдавського.

20 червня 1941 р. Миколай Ярушевич залишив Луцьк та 15 липня був призначений митрополитом Київським і Галицьким, екзархом всієї України. Владику Полікарпа спецслужби з невідомих причин не переслідували, хоч в перші дні німецько-радянської війни було проведено низку карально-репресивних акцій проти патріотичного духовенства і церковних активістів.

Таким чином, із встановленням радянської влади релігійне життя Західної України зазнало суттєвих змін: було перервано процес українізації та демократизації православ'я на Волині, скоротилася парафіяльна мережа, знищено систему підготовки священнослужителів, які зазнавали тиску і репресій з боку комуністичного режиму, переслідувалося чернецтво, почали запроваджуватися московські літургічні традиції. Православні єпархії на приєднаних територіях були включені до складу лояльної РПЦ, яку радянський уряд використав як знаряддя встановлення політичного контролю над новими громадянами. Така практика виявилась успішною і отримала широке застосування під час здійснення радянізації західноукраїнських земель у післявоєнний період.

SUMMARY

Andrij Smyrnov

THE SOVIET POLICY TOWARDS THE ORTHODOX CHURCH IN VOLHYNIA FROM 1939 TILL 1941

The article deals with the institutional changes in the church life of the Volhynia region from 1939 till 1941 in the context of religious policy of the Soviet Union. Special attention is paid to the jurisdictional subordination of the western eparchies to the Moscow Patriarchate.

Keywords: *the Orthodox Church, Volhynia, Moscow Patriarchate, hierarchy, eparchy.*

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ПРЕДСТАВНИКІВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ПРИКЛАДІ ІЄРОМОНАХІВ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

На основі архівних джерел досліджені долі православних ієромонахів, які у кінці 30 –х років XX сторіччя зазнали гонінь та репресій радянської влади за вірність Істинно-Православній Церкві.

Ключові слова: Істинно-Православна Церква, духовенство, репресії, радянська влада, більшовики.

Боротьба з релігією і Церквою розпочалася відразу після жовтневого перевороту 1917 року. Але системного характеру вона набула дещо пізніше, коли радянська влада усвідомила, що головний ворог у побудові «світлого майбутнього» – Церква.

У представленій статті здійснена спроба на основі архівних джерел дослідити мученицькі долі православних ієромонахів, які зазнали гонінь та репресій радянської влади у 30-х роках XX сторіччя за вірність Богу та Православній Церкві.

Вже перші роки перебування більшовиків при владі в Україні засвідчили їх прагнення вести боротьбу за утвердження власних політичних і світоглядних ідеалів у суспільстві, нав'язування соціальних і духовних цінностей.

Юридичним підґрунтям режиму став Декрет РНК від 20 січня 1918 року «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», а в Україні відповідний документ було прийнято 22 січня 1919 року. Заявлена парадигма викристалізовувалася до 1920 року, в атмосфері наступу влади на релігію як таку. Головний удар було спрямовано проти найчисленнішої та найбільш ворожої, на думку більшовиків, релігійної організації – патріаршої Російської православної церкви¹.

Перша хвиля репресій проти Церкви розпочалася у 1922 році. Вона була пов'язана з вилученням церковних цінностей під приводом боротьби з голодом. Режим розгорнув широку кампанію вилучення цінностей із храмів і культових споруд для закупівлі зерна за кордоном. Віруючі та духовництво в більшості випадків погоджувалися пожертвувати частину коштовних речей у фонд голодуючих. Але вони відмовлялися передати державі предмети культу, які були не тільки безцінними творами мистецтва, але й вважалися святинами і використовувалися для богослужіння. Державні органи ігнорували настрої служителів церкви і мирян, що призводило до арештів й часто до розстрілів священників і віруючих. Але лише невелика частка вилучених церковних цінностей йшла на допомогу голодуючим, в більшості своїй цінності використовувалась більшовицькою владою для реалізації своїх політичних потреб.

Не обійшли своєю увагою більшовики й християнські святині. Характер організованої кампанії мали розкриття мощей, які здійснювались під галас натовпу на площах і вулицях. Подібна наруга над святинами викликала не просто незадоволення, а ненависть священ-

¹ Киридон А. М. Стражденный путь истины: православная церковь в советской державе // Слов'янський вісник: Збірник наукових праць. 2011. – Випуск №12. – С.74.

нослужителів і віруючих до органів радянської влади².

Більшість єпископату та духовенства відмовились від співробітництва з комуністичним режимом. Однак, на співпрацю пішла група духовенства, очолювана митрополитом Сергієм (Страгородським). У 1927 році митрополит Сергій легітимізував Декларацію, де від імені всієї Церкви узаконив богоборчеський режим і оголосив його «радості і горесті» «радістьми і горестями Церкви». В результаті вчиненого митрополитом Сергієм під керівництвом Об'єднаного державного політичного управління Народного комісаріату внутрішніх справ (ОДПУ-НКВС) розколу, в СРСР з того часу існували паралельно офіційна («радянська» або «червона») церква, яка у 1943 р. за наказом Сталіна була оформлена у «Московський патріархат», і незалежна від богоборчеського режиму Істино-Православна Церква (ІПЦ), яка в результаті жорстоких репресій і переслідувань змушена була перейти на нелегальний спосіб служіння, що надало їй другу назву – Катакомбна Церква.

У січні 1928р. набув чинності Адміністративний кодекс УСРР, що містив, серед інших, розділ «Правила про культу». З його ухваленням декрет уряду про свободу совісті втратив силу.

15 травня 1932 р. Сталін підписав декрет про «безбожну п'ятирічку», де ставилося цілком конкретне завдання: «До 1 травня 1937 року ім'я Бога має бути забуте на території країни».

Про необхідність проведення антирелігійної п'ятирічки більшовики говорили ще наприкінці 1920-х. На XIV Всеросійському з'їзді лунали заклики «вжити заходів для масового виходу трудящих із релігійної спільноти». На чолі боротьби з Церквою в СРСР стала створена у 1925 році Спілка войовничих безбожників (СВБ), очолювана Омеляном Ярославським. На території України діяла республіканська філія СВБ – Спілка войовничих безбожників України. План ліквідації релігії до 1937 року розробила антирелігійна комісія. За цим планом до 1933 року повинні були закрити всі церкви, храми і молитовні будинки, до 1934 року викоренені всі релігійні традиції, до 1935 року планували охопити тотальною антирелігійною пропагандою всю країну, і насамперед – молодь, до 1936 року збиралися знищити останніх священників, а до 1937 р. за цим планом мала зникнути сама пам'ять про Бога.

Однак результати перепису населення 1937 року, в анкеті якого за розпорядженням Сталіна був включений пункт про релігію, збив більшовиків з пантелику: з 30млн. неписьменних громадян старших 16 років – 84% зізналися, що вірять у Бога, а з 68,5млн. грамотних теж колосальна кількість – 45%³.

Результати перепису швидко засекретили і вирішили перейти до звичної тактики – фізичного знищення духовенства.

Офіційним початком масового фізичного знищення представників Церкви можна вважати оперативний наказ від 30 липня 1937 р. за підписом наркома НКВС СРСР Єжова за номером 00447 «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и др. антисоветских элементов». В країні розпочалися арешти «ворогів народу», до яких відносились і духовенство, відповідно до наказу № 00447 – «церковники».

² Місінкевич Л. Л. Опір духовенства та віруючих більшовицькій політиці: ствердження державного атеїзму в 20-30-х рр. XX ст. /Л. Л. Місінкевич // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Київ, 2005. – Вип.31. – С. 63-64.

³ Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). 2007 – 320С.

Оперативний наказ № 00447 містив плановий ліміт по кількості осіб, що мали бути репресованими по I-й категорії (розстріл) та II-й категорії (ув'язнення в табори на термін від 8 до 10 років) та персональний склад республіканських, крайових та обласних «трійок» - позасудових каральних органів, які могли виносити смертні вироки або позбавляти волі.

За результатами проведених масових операцій по відношенню до колишніх куркулів, членів антирадянських партій, білогвардійців, жандармів, службовців царської адміністрації, бандитів, учасників антирадянських організацій, церковників і сектантів, оформлених на них справи передбачалося розглядати негайно із притягненням цих осіб до кримінальної відповідальності, а після закінчення слідства направляти справу на розгляд «трійок».

Прикладом втілення в життя директив радянської влади щодо знищення ворогів народу може бути архівно-слідча справа №60499 ієромонахів Києво-Печерської Лаври (КПЛ) Слободенюка Мортирія (Мартина) Даниловича 1874 р.н., Деркача Феогнія (Федора) Петровича 1871 р.н., Кононского Аполонія (Олексія) Лукича 1884 р.н., які були звинувачені у контрреволюційній діяльності за ст.54-10 ч.2 Кримінального кодексу УРСР⁴.

Для Православної Церква настали тяжкі часи випробувань. Після розколу митрополитом Сергієм частина духовенства перейшла до новоутвореної радянської церкви (оновленці), але більшість зберегла вірність Святійшому Патріарху Тихону (тихонівці), розуміючи, що обрікають себе на переслідування і гоніння.

Долі Слободенюка, Деркача і Кононського схожі на долі тисяч тихонівців, які, не зрадивши Бога, прирекли себе на мученицьке життя. Істино-Православна Церква буда визнана контрреволюційною організацією, а її члени - ворогами народу, які підлягали репресіям. За контрреволюційну діяльність Кононський у 1929 р, а Деркач у 1930р. були арештовані та відбули покарання у концтаборах.

На момент арешту Слободенюк, як Деркач і Кононський, що на той час повернулись до Києва після відбуття покарання у труд таборах, брали активну участь у діяльності ІІІЦ.

Деркач і Слободенюк підтримували зв'язок з бувшим настоятелем Києво-Печерської Лаври, архімандритом Климентієм (Костянтином) Жеретієнко, який проживав у Харкові та був одним із лідерів ІІІЦ в Україні.

Слободенюка Мортирія Даниловича арештували 30 квітня 1937р. за ордером №43, який був виданий співробітнику Управління державної безпеки (УДБ НКВС УРСР) Іванову, та доправили до спецкорпуса Київської в'язниці. Найперше до справи була залучена, отримана напередодні арешту, довідка-характеристика від 23 квітня 1937р. за підписами уповноваженого райради, члена райради та секретаря райради з характеристикою : «... весь час займається нелегальним обслуговуванням селян у релігійному дусі, під цією маркою розведе антирадянські агітації»⁵.

Слободенюк – українець, народився в с. Горбасово Летичівського району Вінницької області у селянській родині, монашеский постриг отримав в Києво-Печерській Лаврі у 1911 році, з 1924 року ієромонах,

⁴ ЦДАГО України. – Ф.263. – Спр. 60499.

⁵ Там само – арк. 7.

до 1933 року жив у Преображенському скиту, який входив до Києво-Печерської Лаври. Після 1933 року якийсь час служив парафіяльним священиком в Іл'їнській церкві в Києві, а далі перебивався тимчасовою роботою столяра та садівника.

Вже на перших допитах слідчий отримав (вибив) зізнання Слободенюка про нелегальну церковну діяльність та причетність до Істинно-Православної Церкви: «Я действительно занимался нелегальной церковной деятельностью и имел своих тайных прихожан»⁶, «К Истинно-Православной Церкви я присоединился в 1929 году, примкнув к группе лаврских монахов, возглавляемых бывшим настоятелем Киево-Печерской Лавры архимандритом Климентом Жеретиенко. Эта группа не признала легализацию старославянской церкви, поскольку руководство последней признало Советскую власть и требовало к ней искренне-лояльного отношения. На почве этого Климент Жеретиенко и его сторонники перешли в Истинно-Православную Церковь, ввиду непризнания ею советской власти»⁷. Далі наводився список монахів, які належали до ІПЦ у Києві та інших містах, що безумовно було «досягненням» слідчого, оскільки надавало можливість продовжити арешти церковників – ворогів радянської влади.

Деркача Феогнія Петровича арештували 10 травня 1937р. за ордером №44 співробітники Управління Державної Безпеки НКВС УРСР Пантелеєвський та Іванов. Під час арешту був складений протокол обшуку, в якому зазначили «ничего не нашли».

Деркач – українець, уродженець Польщі з м.Бреста Гродненської губернії, походженням з селян-бідняків, освіта – початкова, ієромонах з 1918 року. До Києво-Печерської Лаври вступив у 1897 році, де й проживав до 1929 року. У 1930 році був заарештований Київським відділом державного політичного управління (КВ ДПУ) за контрреволюційну діяльність за ст.54-10, засуджений до 3-х років концтаборів. Після повернення до Києва у 1934 році працював у Голосієвському лісництві – сторожем нагородах.

На допитах Деркач навіть не намагався приховати свого відношення до радянської влади: «Я принадлежу к Истинно-православной церкви и по церковной линии подчиняюсь бывшему настоятелю КПЛ архимандриту Клименту Жеретиенко, проживающему в Харькове. К Истинно-Православной Церкви присоединился в 1927 году.» На питання слідчого щодо відношення до декларації митрополита Сергія про визнання та лояльне відношення до радянської влади відкрито заявив: «С декларацией митрополита Сергия о признании Советской власти я не был согласен и не разделяю ее в настоящее время, поскольку считаю, что соввласть преследует церковь и духовенство, стараясь насильственным путем уничтожить религию»⁸.

Допитані свідки підтвердили негативне ставлення Деркача до радянської влади. За показаннями Квасницького І. Т.- «Деркач высказывал враждебное отношение к Соввласти, заявляя, что она жестоко преследует церковь и духовенство: разоряет храмы, арестовывает ни в чем не повинное духовенство и т.п.»⁹; Бутенко Фекли Іванівни - «Когда Деркач в этом году приходил ко мне домой, то в разговоре со мной выс-

⁶ ЦДАГО України – Арк. 22.

⁷ Там само – Арк. 25.

⁸ Там само – Арк. 72.

⁹ Там само – Арк. 100.

казывался в антисоветском духе о том, что по его мнению Советская власть преследует церковь и духовенство, насильно закрывает храмы, преследует священнослужителей»¹⁰; Напилевич Параскеви Іванівни - «Иеромонах Феогний в комнате Лихтиной по большим праздникам и иногда по воскресеньям устраивал моления, на которых присутствовали 5-6 человек»¹¹.

За час слідства Деркач Феогній Петрович не визнав вини, а навпаки негативно висловлювався щодо переслідування радянською владою церкви та духовенства.

Кононський Аполоній Лукич був заарештований 05 травня 1937р. за ордером №45, який видали співробітникам УДБ НКВС УРСР вже згаданим вище Пантелеевському та Іванову.

Кононський народився у м.Сквира Київської губернії в сім'ї міщанина. У 1897 році закінчив Києво-Шулявську церковно-парафіяльну школу. З 17 червня 1907 року – серед робітників лаврської странноприймниці, з липня – послушник. Монашеський постриг отримав у церкві преподобного Феодосія на Дальніх печерах Києво-Печерської Лаври, ієромонах з 1929 року. Рукопокладений у м.Золочів єпископом Істино-Православної Церкви Павлом Краптировим, який помер у 1931 році.

До 1924 року проживав у Лаврі, а далі, незважаючи на спротив лаврської братії, КПЛ перейшла до «старослов'янської» церкви. Кононський, як і частина монахів, був змушений оселитися на приватній квартирі.

У 1928 році серед православних у Києві розповсюджувалась брошура під назвою «А.Затворник. Обновленцы по суду канонов Вселенской православной Церкви». За розповсюдження брошури Кононського арештували органи ДПУ 31 січня 1929 року та засудили до трьох років трудтаборів¹².

Після відбуття покарання Кононський повернувся у 1932 році до Києва. До осені 1935 року проживав у Києві нелегально, як безпаспортний, потім переїхав до м. Остер, де прописався та отримав паспорт. Восени 1936 року повернувся до Києва, перебував випадковими заробітками, переважно на будівництві, останні 5 місяців служив у школі нічним сторожем.

На допитах Кононського звинуватили у належності до Істино-Православної Церкви, нелегальній церковній діяльності, антирадянській агітації серед віруючих. Він визнав всі обвинувачення.

З протоколу допиту від 16 травня 1937 року – «К Истинно-Православной Церкви я примкнул потому, что полностью разделял их взгляды на советскую власть, как гонительницу православной церкви, а потому не оставался в составе легализированной в 1927 году старославянской церкви, руководимой митрополитом Сергием, поскольку эта церковь признала соввласть и требовала от верующих преданного «не за страх, а за совесть» к ней (власти) отношения»¹³.

Після завершення слідства 28 червня 1937 року був складений обвинувачувальний висновок у контрреволюційній діяльності за ст.54-10

¹⁰ ЦДАГО України – Арк. 102.

¹¹ Там само – Арк. 109.

¹² Рылкова Л. П. Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавшей за Православную веру в 20 столетии – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, «Издательство Феникс» 2008. – С.187.

¹³ ЦДАГО України. – Ф.263. – Спр. 60499. Арк. 53.

ч.2 КК УРСР щодо ієромонахів Києво-Печерської Лаври Мортирія Слободенюка, Феогнія Деркача і Аполонія Кононського та поданий до розгляду на «трійку» для винесення вироку¹⁴.

За випискою з протоколу № 38 засідання «трійки» Київського Облуправління НКВС УРСР від 04.09.1937 року винесено вирок про розстріл, який здійснили 13 вересня 1937 року о 24 годині¹⁵.

Реабілітація, яку затвердив Перший заступник Прокурора УССР М.А.Потебенько, відбулася 25 квітня 1989 року на підставі ст.1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30-40х и начала 50-х годов»¹⁶.

SUMMARY

Tamara Boiko

POLITICAL REPRESSION AGAINST MEMBERS OF THE ORTHODOX CHURCH AS AN EXAMPLE HIEROMONKS OF KIEV PECHERSK LAVRA.

On the basis of archival sources investigated the fate of Orthodox hieromonks who were persecuted and repressed by Soviet regime in the late the 30's of the twentieth century for their loyalty to the Orthodox Church

Keywords: *the True Orthodox Church, clergy, repression, soviet authority, bolshevists.*

---

¹⁴ ЦДАГО України – Арк. 120-124.

¹⁵ Там само – Арк. 134.

¹⁶ Там само – Арк. 142.

ЗЛОЧИНИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Олег Шенетяк

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В ЦЕНТРАЛЬНІЙ УКРАЇНІ ДОБИ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті розкриваються події в історії Української Греко-Католицької Церкви в центральних областях України, висвітлюються трагічні сторінки історії Церкви, спроби її ліквідації та численні постаті, стараннями яких УГКЦ зуміла протистояти всім незгодам. У статті згадуються постаті, імена і героїчні дії яких прикрашають історію Церкви і повинні зберегтися в пам'яті майбутніх поколінь.

Ключові слова: Українська Греко-Католицька Церква, переслідування Церкви, гайдамаччина.

Історія Української Греко-Католицької Церкви відображає історію українського народу. Церква, яка ніколи не мала підтримки уряду, і завжди відстоювала ідеали державотворення, відвічно перебувала там, де були українці, здійснюючи духовну опіку в найрізноманітніших умовах. Саме цій Церкві судилося першою в історії України визначити євроінтеграційний вектор розвитку націотворчих традицій укладенням Берестейської унії; саме греко-католицькі священники наповнили сибірські концтабори, коли там віддавали своє життя за Україну і Христа кращі сини і дочки народу; саме греко-католицькі священники першими ступили на незвідані землі Америки і Австралії, коли внаслідок трудової міграції українці перетнули океани. І сьогодні греко-католики склали основу Майдану і стали найактивнішими душпастирями на східноукраїнських фронтах. Впродовж історії України греко-католики не співпрацювали з жодною окупаційною владою чи колаборантськими урядами. Тому й не дивно, що найбільш розвиненими українські національні і державотворчі традиції є в регіонах найбільшого поширення греко-католиків. Наслідуючи Христа, який за істину пройшов свою Хресну дорогу, УГКЦ не завагалася в тих важких моментах історії, коли їй потрібно було пройти на свою Голготу.

Початок ХХІ століття ознаменувався розвитком УГКЦ в центральних і східних областях України. Тут діють кілька єпархій, монастирі, семінарія. До Києва, який у свій час був “найбільшим унійним центром у цьому регіоні” [1, с. 66] повернувся Глава УГКЦ. Минули століття, після того, як вічний окупант жорстоко нищив греко-католиків у Центральній

---

1. Довбищенко М. Унійна Церква на Київщині кінця першої половини ХVІІ ст. (суспільно-релігійний аспект). / Архів Української Церкви. Серія 1: Дослідження. Вип. 1: Історія унії на Київщині 1596-1839 років. // Михайло Довбищенко. – Львів: Свічадо, 2011.С. 6-66.

Україні та найнеймовірнішими засобами намагався стерти слід про українську Церкву з історії. Греко-католики, однак, вірили, що як і Христос не завершив шлях спасіння Голгоотою, а переміг смерть у Воскресінні, так і Греко-Католицька Церква воскресне разом з українським народом і державою. Сьогодні, коли Церква може вільно проповідувати Слово Боже і розвиватися в умовах незалежності, особливе значення отримує необхідність очистити історію від тих забруднень, які навмисно привносили чужинські уряди та їхні прислужники, зірвати з книги істинної історії печатки, які закривають українцям доступ до свого минулого, вийняли із темряви забуття героїчні і трагічні моменти минулого; а передовсім – записати на скрижалях українських сердець імена тих діячів, чия героїчна праця не дозволила нікому вбити українську душу. Саме такими мріями жив Митрополит Андрей граф Шептицький, відновлюючи греко-католицькі парафії в Києві, Волині, Поділлі тощо. Чи не найбільш темною і досі незвіданою залишається історія УГКЦ в центральних областях України XVIII-XIX століть.

Не можна не радіти тим, що в останні роки інтерес до цієї історичної віхи зростає. З'являються публікації, які поступово розкривають завісу темряви і забуття. По крупинках збирають мозаїку історії Церкви вказаного періоду вчені Михайло Довбищенко, Ігор Скочялас, Леонід Тимошенко, Богдан Прах, Тарас Пшеничний, Наталія Сінкевич, Богдан Хіхляч, Валентина Лось та інші. Завдяки їхній невтомній праці українська історія очищується від ідеологічної неправди, а історична справедливість постає з-під попелу трагедій минувшини.

Переживши Хмельниччину та жорстокі нищення Церкви, греко-католики опинилися перед обличчям нових випробувань після смерті митрополита Антона Селяви (1641-1655 рр.). Понад десятиліття митрополита не вдавалося обрати. Це, безперечно, негативно відзначилося на церковному житті, особливо у важкий післявоєнний час, коли Церква і народ були понижені війною. Водночас важку кризу переживав василіанський монаший чин, який розділився на дві фракції: одна з них прагнула обрати протоархимандритом Гавриїла Коленду, а інша – холмського єпископа Якова Сушу, видатного історика Церкви. Єпископат Церкви відреагував на проблеми й відрядив Якова Сушу до Риму для вирішення проблем призначення митрополита. Я. Суша в Римі відстояв поставлення митрополитом Гавриїла Коленди (1666-1674 рр.). Сам Яків Суша став протоархимандритом василіанського чину. У 1668 році, коли польський король Ян II Казимир Ваза (1648-1668 рр.) зрікся престолу, королем Польщі стає Михайло Корибут-Вишневецький (1669-1673 рр.), в якого були українські родинні коріння. Король запрошує на Варшавський сейм митрополита Гавриїла Коленду, куди той їде зі своїм помічником Кипріаном Жоховським, майбутнім митрополитом. Під час сейму король підтримав закони, які позитивно відзначилися на житті української Церкви: повернув їй конфісковане майно та відновив знищені архимандрії. На цьому сеймі вперше за багато років Київський митрополит у присутності короля відслужив Літургію у східному обряді за участі латинського духовенства. У 1673 році помирає король і на польському престолі опиняється Ян III Собеський (1674-1696 рр.). В той час помирає також митрополит Гавриїл і його наступником стає Кипріян II Жоховський (1674-1693 рр.). Василіани в цей час обирали нового протоархимандрита. Вони висловили бажання, щоби про-

тоархимандридом був не єпископ, а один із монахів, який склав довічні обіти. Відтоді це правило у василіан діє й до сьогодні. На капітулі протоархимандридом було обрано Пахомія Огилевича.

Період митрополитів Михайла і Кипріяна II – це час спокою і розквіту Київської греко-католицької митрополії. За владцтва наступного митрополита Лева I Слюбич-Заленського (1694-1708 рр.) знову пролилася кров греко-католицьких мучеників. 1705 року в Білорусію, яка в той час належала до Польського королівства, ввійшла армія російського царя Петра I як союзні війська польського короля Августа II Сильного (1697-1706) у шведській війні. 11 липня 1705 року Петро I прибув до Полоцька, ввійшов до греко-католицького храму, де в той момент монахи молилися вечірню. Цар особисто в храмі перед царськими воротами вбив василіанського священника Теофана Кольбичинського, та наказав повісити ігумена Константина Заячівського й священників Якова Кізиковського і Якова Книшевича, чиї тіла цар наказав спалити. Всі інші василіанські монахи в Полоцьку були ув'язненими.

Після смерті Льва I митрополитом стає Юрій II Винницький (1708-1713), а після нього – Лев II Кишка (1714-1728 рр.). Митрополит Лев II бачив необхідність суттєвих реформ у Церкві. Для цього він скликав Замоїський Собор 1720 року. Заслугами Собору стало те, що він укріпив Греко-Католицьку Церкву, зробивши її спроможною самостійно реагувати на дух часу. Серед замоїських реформ у Церкву ввійшли і деякі звичаї з латинського обряду: зокрема, священникам дозволили читати Службу Божу, на відміну від традиційної для східних християн співаної Літургії; впроваджується звичай служити Літургію при бічних престолох, а не тільки біля центрального. Також Замоїський Собор постановив висвячувати єпископів тільки з василіанського чину. Цей припис відмінив аж митрополит Андрей Шептицький. Митрополит Лев II дбав про освіту духовенства. До його заслуг належить заснування греко-католицької семінарії у Володимирі-Волинському, а згодом і в Холмі.

Особливо трагічною сторінкою історії Церкви є гайдамачина, позаяк в її основі лежали передовсім релігійно-фанатичні підстави. В той час “православний провід і йому ввірена паства по-різному поставилася до унії та механізмів її запровадження” [5, с. 363]. В час правління останнього польського короля перед поділами Польщі Станіслава Августа Понятовського (1764-1795 рр.) на Правобережній Україні майже не було православних парафій. Наприклад, на Київщині і Поліссі в 1794 році було 1902 греко-католицькі парафії і 15-20 православних. Цими православними парафіями керував переяславський єпископ Гевразій Ліщинський (1757-1769 рр.). Він призначив ігуменом Мотронинського православного монастиря Мелхиседека Значко-Яворського. В той час на територію Правобережної України ввійшли московські війська. Цим скористалися єпископ Ліщинський та ігумен Значко-Яворський. Вони привели на Правобережжя московських ченців, завданням яких було розпалювання національної та конфесійної ворожнечі. Такими засобами згодом окупанти користувалися неодноразово й користуються досі.

1768 року до Мотронинського монастиря вступив козак Максим Залізняк. Єпископ та ігумен переконали його організувати та очолити постання, адже ж “готуючись до приєднання уніатів Південно-Захід-

---

5. Шевченко В. Православно-католицька полеміка та проблеми уїдності в житті Руси-України доберестейського періоду. // Віталій Шевченко. – Київ: Преса України, 2002. – 416 с.

ного краю, російський уряд приділяв багато уваги підготовчим моментам, намагаючись убезпечити себе від будь-яких проявів опору” [2, с. 272]. Залізняк, заагітувавши своїх друзів-козаків, збурих постанов. Україною потекли ріки крові. Цілі села і хутори були спаленими. Загинули близько 300 священників, які не погоджувалися розірвати унію. Найбільше жертв полягло в Умані – за деякими даними в цьому місті загинули 18000 чоловік, з яких 400 були учнями василіанської школи. Розбої гайдамаків були такі великі, що вони вдиралися навіть на молдавські і турецькі землі. Коли молдавські і турецькі уряди висловили свої обурення імператриці Катерині II, вона винищила гайдамаків. Однак справу знищення унії цариця продовжила за допомогою регулярного війська. У січні 1770 року до імператриці виїхало посольство на чолі зі суспендованими (такими, що перебувають у забороні священнослужіння) унійними священниками Михайлом Гурандою і Семеном Переровським з ініціативою ліквідувати унію. У відповідь Катерина II дала наказ генералу Рум’янцеву, який очолював російську армію на території України, щоб він надав військову допомогу православному духовенству та звільнив українські парафії від унійних священників. Такі “ініціативні групи” згодом неодноразово використовували для знищення Церкви. Митрополит не міг нічого вдіяти для захисту своїх вірних, оскільки гайдамачина діяла на теренах, окупованих Росією, а польський король у той час був зайнятий проблемами, які згодом призвели до поділів Польщі. Папський нунцій Гарампі (1772-1775 рр.) відрядив у 1773 році до Надніпрянщини енергійного холмського єпископа Максиміліана Рилла (1785-1794 рр.), який був австрійським громадянином. Титанічною працею він зумів повернути Греко-Католицькій Церкві багато парафій; священники і громади, які під тиском репресій відмовилися від унії, масово до неї поверталися. За активну діяльність генерал Ширков у 1774 році арештував єпископа Максиміліана. Однак на вимогу австрійського уряду російська влада була змушена його відпустити, хоч і заборонила йому в’їзд на територію Російської імперії.

В 1778 році помер київський митрополит Филип Володкович, який мешкав в Умані. Наступним митрополитом став Лев III Шептицький, резиденція якого знаходилася в Радомишлі [4, с. 226]. У 1773, 1793 і 1795 роках відбуваються три поділи Польщі, яка розділяється між трьома державами: Російська імперія отримує Варшавське герцогство і Київську губернію, Австро-Угорська (Священна Римська) імперія отримує Велике князівство Краківське та Королівство Галиції і Лодомерії, Пруське королівство отримало північні польські землі. Всі австрійські імператори, за правління яких відбувалися поділи Польщі, а це Марія-Тереза (1740-1780), Йосиф II (1780-1790), Леопольд II (1790-1792 рр.), Франц II-I (1792-1835 рр.), добре ставилися до Греко-Католицької Церкви. Тому Церква в Австро-Угорщині процвітала. У Пруссії король Фрідріх-Вільгельм III (1797-1840 рр.) навіть створив для греко-католиків окреме Супрасльське єпископство, яке однак проіснувало

2. Лось В. Соціальна база греко-уніатської Церкви на Київщині: міфи російсько-радянської історіографії та історичні реалії (перша третина XIX ст.). / Архів Української Церкви. Серія 1: Дослідження. Вип. 1: Історія унії на Київщині 1596-1839 років. // Валентина Лось. – Львів: Свічадо, 2011. – С. 271-292.

4. Тимошенко Л. Резиденція Кихвських митрополитів в Радомишлі на Київщині (До історії структур Унійної Церкви у XVIII ст.). / Архів Української Церкви. Серія 1: Дослідження. Вип. 1: Історія унії на Київщині 1596-1839 років. // Леонід Тимошенко. – Львів: Свічадо, 2011. – С. 226

недовго. Після поділів Польщі велика частина українських земель опинилася в Російській імперії. Незабаром імператриця Катерина II проголосила указ, відповідно до якого встановлювався новий порядок призначення парохів, а саме: якщо в якісь греко-католицькій парафії помирає парох, то потрібно запитати мешканців, якого пароха вони хочуть (греко-католицького чи православного). Оскільки питали тільки урядовців, а вони були росіянами, то парохами ставили тільки православні. Згодом почали застосовувати ще жорсткіші методи. Так, у 1781-1783 рр. тільки Полоцька єпархія втратила 800 церков і 100 тисяч вірних. Договір у Гродні, укладений 13 липня 1793, який регулював другий поділ Польщі, гарантував повну свободу і права католикам обох обрядів. Однак на справді було по-іншому. В 1795 році Катерина II своїм указом ліквідувала греко-католицькі єпархії на Волині та Поліссі. За правління імператора Павла I (1796-1801), сина Катерини II і Петра III, греко-католики опинилися у кращій ситуації. Папський нунцій Лаврентій Літта домігся того, що Павло I, незважаючи на протести Святішого Синоду, відновив дві греко-католицькі єпархії у Бересті та Луцьку, повернув зі Сибіру греко-католицьке духовенство і дозволив діяльність василіанських монастирів. Після вбивства Павла I (1801) імператором став Олександр I (1801-1825). В той час яскраво проявляється постать полоцького архієпископа Іраклія, який зумів вибороти в царя деякі права для греко-католиків. Імператор створив спеціальний керівний орган, який керував католицькими вірними у Російській імперії, – Католицьку колегію в Петербурзі, до якої увійшли як римо-католики, так і греко-католики. Згодом архієпископ Іраклій домігся в імператора реформи Католицької колегії, яку розділили на два відділи – римо-католицький, очолюваний архієпископом Станіславом Богуш-Сестенцевічем, та греко-католицький, який очолив архієпископ Іраклій. У 1806 році, після смерті митрополита Теодозія Ростоцького, імператор Олександр I призначив Іраклія митрополитом Уніатської Церкви в Росії. Це відбулося без узгодження з Апостольським Престолом, позаяк Іраклій перебував у складних взаєминах з Римською курією. На цій підставі Папа Римський не погоджував цього призначення. Це була нова, незнана досі митрополія. В цій митрополії імператор Олександр I і митрополит Іраклій творять нові єпархії: Вільно, Полоцьк, Луцьк і Берестя, які не визнавав Папа. 30 серпня 1809 року митрополит Іраклій помер. Митрополитом став Григорій Коханович, який помер 1814 року. Опісля, впродовж трьох років митрополита не було. У 1817 році імператор призначає митрополитом Йосафата Булгака (1817-1838).

Після смерті Олександра I (1825) царський трон перейняв Микола I, який ненавидів греко-католиків і прикладав багато зусиль для винищення Греко-Католицької Церкви в Росії. Як зазначає український богослов Іван Ортинський: “Російський цар Микола I (1825-1855) продовжує послідовно здійснення планів Катерини II, використовуючи при цьому всі найжахливіші засоби” [3, с. 752]. В 1826 році імператор заборонив друку і поширення греко-католицької літератури, а в 1828 році він реорганізував Греко-Католицьку Церкву: замість чотирьох єпархій відкриває дві – Полоцьк і Жировці. У 1832 році з наказу імператора васи-

---

3. Ортинський І. Християнство в його виявах і сьогочасних проблемах. Вибрані твори. / [Упорядник, науковий редактор і автор вступної статті Анатолій Колодний]. – Київ: УАР, 2014. – 905 с.

ліанські монастирі на території Російської імперії були ліквідовані. Невдовзі розпочалась чистка та арешти греко-католицького духовенства. Ключовим моментом в історії греко-католиків стала повна заборона діяльності Церкви на теренах Російської імперії. Процес ліквідації Церкви відбувався за чітким сценарієм. Першим кроком на цьому шляху стало утворення ініціативної групи з греко-католицьких священників, які мали організувати ліквідацію унії та об'єднання греко-католиків з Московським патріархатом. До цієї групи увійшли литовський єпископ Йосиф Семашко, адміністратор полоцької єпархії Василь Лужинський, і берестейський єпископ Антон Зубко. Вони з підтримкою військових змусили багатьох священників підписати прохання про перехід до Московського патріархату. 1838 року Семашко, Лужинський і Зубко в Полоцьку підписали акт єднання з Московським патріархатом. Однак у той час ще жив митрополит Йосиф Булгак, який рішуче не підписував акт, незважаючи на вмовляння і погрози навіть самого Миколи I, а без згоди митрополита акт не міг вважатися дійсним. Для вирішення цієї проблеми окупанти використали звичний для них засіб: у 1838 році митрополита отруїли. Оскільки митрополита вже не було, його згода на укладення об'єднального акту не була потрібною. 25 березня 1839 року урочисто проголосили акт злуки, який доставили до Петербурга імператору і обер-прокурору Святішого Синоду Протасову. Знову Україною пройшла хвиля репресій і переслідувань.

У 1815 році від Австрії до Росії відійшла Холмщина (Лемківщина, Підляшшя). З цього моменту починається 50-літня боротьба Холмщини за віру. Відразу ж Холмська єпархія перейшла з юрисдикції греко-католицьких митрополитів до безпосереднього підпорядкування Папі. Після смерті холмського єпископа Фердинанда Ціхановського (1828) цар Микола I самовільно призначив єпископом Филипа Феліціана Шумборського (1828-1851). Єпископ Шумборський сміливо відстоював права греко-католиків. Після його смерті адміністратором єпархії імператор призначив священника Івана Терашкевича, який, маючи слабку вдачу, не зміг опиратися царському тиску. Після смерті Терашкевича у 1863 році уряд призначив єпископом Івана Калиновського. Єпископ Калиновський став великим противником Росії і навіть підтримував польське повстання 1863 року. 1 січня 1865 року розпочалась ліквідація греко-католицької Церкви на Холмщині: священників проганяли з парафій, храми захоплювали тощо. Калиновський, якому заборонили висвячувати, таємно відсилав кандидатів на свячення до Львова, Перемишля і Ужгорода. Список українських мучеників за віру поповнюється новими іменами. Найжорстокіше захоплення храму зафіксоване у Пратуліні. Миряни вийшли проти війська обороняти свій храм і свою віру. Вони полягли під багнетами ворога. Згодом Папа Іван-Павло II беатифікував пратулинських мучеників. 1871 року уряд призначає адміністратором єпархії Маркила Попеля, який формує депутацію до царя і Священного Синоду з проханням приєднати Холмську єпархію до Російської Церкви. 1875 року відбулось приєднання, а Маркила Попеля висвятили на Люблінського єпископа.

Жорстокі репресії знищили греко-католицькі громади в центральних областях України, але не знищили Церкву. Греко-католики могли вільно існувати і розвиватися в Галичині, яка опинилася під владою

Австро-Угорщини. Надія на відродження Греко-Католицької Церкви на Схід від Збруча з'явилася з постаттю митрополита Андрея Шептицького. 2 лютого 1899 імператор Франц-Йосиф I номінував василіанського монаха Андрея Шептицького на Станіславівського єпископа. 17 вересня 1899 відбулась єпископська хіротонія, а 20 вересня 1899 – інтронізація на Станіславівську катедру. Після смерті митрополита Юліана Сас-Куїловського Шептицький 17 грудня 1900 був номінований Галицьким митрополитом. Інтронізація відбулася 17 січня 1901 у соборі святого Юра у Львові. Невтомна праця ієрарха подивляє. Митрополит двічі відвідав Росію (1907 р., 1912 р.) та Білорусь, створив апостольський вікаріат для вірних Греко-Католицької Церкви у Боснії. У 1907 році Шептицький добився призначення єпископа для греко-католиків у США, а в 1912 році – для українських поселенців у Канаді. У 1901 році він заснував монастир Студійського уставу, у 1913 році запросив до Галичини монахів-редемптористів, які прийняли східний обряд і створили свою гілку у Східній Європі. Митрополит опікувався також жіночими монаршими згромадженнями: сестрами Пресвятої Родини, студитками, сестрами милосердя, монахинями Святого Вікентія, монахинями Святого Йосифа. У березні 1917 митрополит організував у Петрограді Синод Російської Католицької Церкви і призначив священника Леоніда Федорова Екзархом для католиків візантійського обряду в Росії. Перебуваючи у Києві, митрополит призначив отця Михайла Цегельського Екзархом для католиків візантійського обряду в Києві. За ініціативою Андрея Шептицького було засновано Львівську греко-католицьку академію (1928 р.) і Богословське наукове товариство (1929 р.).

22 грудня 1939 року митрополит таємно висвятив на єпископа свого наступника Йосифа Сліпого. У жовтні 1939 Шептицький призначив Екзархів для вірних візантійського обряду, що проживали на території Радянського Союзу: єпископа Миколи Чарнецького для Волині та Полісся і священника Климентія Шептицького для Росії та Сибіру. Під час Другої світової війни Андрей Шептицький піднімав питання про об'єднання всіх християн України в єдиному Київському Патріархаті в єдності з Римським Престолом, проте не знайшов розуміння з боку окремих єрархів Церкви та української інтелігенції. За згодою митрополита значна кількість євреїв переховувалась у греко-католицьких монастирях і навіть у митрополичій резиденції. Митрополит Андрей також спричинився до створення Першої Української Дивізії “Галичина”. Помер Владика 1 листопада 1944 року. Його похорон у зайнятому радянськими військами Львові перетворився на грандіозну маніфестацію.

Якими б не були історичні перипетії, якими б кривавими не були сторінки історії Української Греко-Католицької Церкви, вона й сьогодні жива. Напевне вона вижила тому, що завжди дотримувалася Заповіту Христа, і шукала істини, яку Господь розкрив людству через євангельське Одкровення.

SUMMARY

Oleg Shlepetiak

UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC CHURCH IN THE CENTRAL PART OF UKRAINE DURING PERIOD OF RUSSIAN OCCUPATION

The article focuses on events in the history of Ukrainian Greek-Catholic Church in the central oblasts of Ukraine, tragical pages of the Church history, attempts of its liquidation and many figures who helped UGCC to overcome all disagreements are highlighted. The figures, names and heroic actions which embellish the Church history and must be born in mind of future generations.

Keywords: *Ukrainian Greek-Catholic Church, Church pursuit, gaidamachchyna.*

Доповідь о. Олега Шепетька на міжнародній науково-практичній конференції «Історія та сучасні виклики непокараних злочинів Радянського тоталітаризму проти Церкви» (Київська православна богословська академія, 11 червня 2015 р.)

ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ ЛІКВІДАЦІЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИХ ЦЕРКОВ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х – ПОЧАТОК 50-Х РР. ХХ СТ.)

У статті на основі архівних документів з'ясовано окремі аспекти ліквідація Греко-Католицьких церков в Україні та країнах Східної Європи, що були частиною широкомасштабного плану боротьби СРСР зі Святим Престолом, в якому особливе місце відводилось Російській Православній Церкві.

Ключові слова: Російська Православна Церква, Греко-Католицька Церква, Греко-Католицька Церква в Чехословаччині, Греко-Католицька Церква в Румунії.

Пошуки канонічного шляху становлення Помісної Церкви в Україні та інституалізації її автокефального статусу актуалізують наукові дослідження, які з'ясовують шляхи та механізми зміцнення Російської Православної Церкви (далі – РПЦ), її домінувального впливу як у межах традиційної території функціонування, так і серед всеправославної спільноти на різних етапах історичного розвитку. В історії Новітнього часу парадигма відносин між РПЦ і Римо-Католицькою Церквою (далі – РКЦ) формувалася в контексті геополітичних планів Кремля, який у період Другої світової війни і після її завершення реалізовував план утвердження першості Московського Патріархату (далі – МП), використовуючи останній як інструмент утвердження свого впливу в країнах Східної і Центральної Європи. Обмеження діяльності РКЦ у СРСР і європейських країнах реалізовувалося, зокрема, шляхом ліквідації Греко-Католицьких церков (далі – ГКЦ) і «возз'єднання» їхніх громад з Православними церквами. Дослідження українських вчених, як правило, розглядають цю проблематику в тематичному полі державно-церковних відносин на теренах України, Польщі, Росії й знайшли відображення в працях І. Біласа¹, Б. Боцюрківа², А. Колодного, П. Яроцького³, В. Пащенко⁴, В. Сергійчука⁵ та низки інших науковців. Політична домінанта діяльності МП у сфері міжнародних відносин, зокрема в період Другої світової війни та повоєнний час була досліджена авторкою з залученням документів Державного архіву Російської Федерації і Архіву зовнішньої політики Російської Федерації й знайшла відображення

¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. / І. Білас. — К.: Либідь: Військо України, 1994.

² Боцюрків Богдан. Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава (1930 – 1950) / Богдан Боцюрків. — Львів: Вид-во Укр. Католического Університету, 2005. — 268 с.

³ Історія релігій в Україні: у 10 т. / редкол.: А. Колодний (голова) [та ін.]. — К.: Укр. Центр духовної культури, 1996 – 2014. — Т. 4: Католицизм / за ред. П. Яроцького. — К., 2001. — 598 с.

⁴ Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів / В. Пащенко. — Полтава: АСМІ, 2002. — 615 с.; Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. — Полтава: АСМІ, 2005. — 630 с.

⁵ Сергійчук В. Вступна стаття // Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / упоряд. В. Сергійчук. — К.: Дніпро, 2001. — 494 с.

у монографії⁶. Серед російських науковців тема використання РПЦ у зовнішній політиці СРСР присутня у монографіях і публікаціях О. Васильєвої⁷, М. Одинцова⁸, М. Шкаровського⁹. Загалом сучасні українські і зарубіжні науковці вказують на тісну взаємодію радянських органів влади з РПЦ в процесі інтеграції новоприєднаних територій.

У пропонованій статті аналізується лише один з аспектів багатовекторної політики радянського уряду, спрямований на забезпечення першості МП у християнському світі шляхом ліквідації ГКЦ.

Протистояння Москва – Ватикан окреслилося у 1943 р., коли союзники безпосередньо підійшли до проблеми післявоєнного облаштування світу. Саме тоді зросла дипломатична роль Ватикану, який прагнув стати посередником між воюючими блоками. Збереження балансу сил у Європі, боротьба проти поширення комуністичної ідеології залишалися його пріоритетами. У цій програмі СРСР уособлював ворога, який становив пряму загрозу системі західноєвропейських демократичних цінностей. Переконавання, що кремлівське керівництво не відмовилося від політики атеїзації суспільства, спонукало Ватикан проводити активний діалог з представниками США та Великобританії, намагаючись пом'якшити умови капітуляції країн «осі». Майбутнє Італії ватиканські чільники пов'язували з поверненням колишнього авторитету Церкви у цій країні й наполягали на її окупації союзними арміями. У Ватикані існувало переконання, що виведення Італії з війни загрожує захопленням влади лівими силами.

Важливе місце у планах Пія XII посідала Німеччина. Позбавлена фашистської ідеології, вона повинна була зберегти свої сильні позиції; обговорювалися питання створення Придунайської конфедерації, розширення території Польщі, збереження Румунії, Угорщини, яким відводилася роль своєрідного санітарного кордону між СРСР і Західною Європою.

Активізація дипломатичних зусиль Ватикану не залишилася непоміченою для кремлівського керівництва. Наприкінці 1943–1944 рр. католицьким напрямом зайнялись Наркомат держбезпеки і Рада у справах РПЦ при РНК СРСР, очолювана полковником держбезпеки Г. Карповим. Улітку 1944 р. до них приєдналася щойно створена Рада з релігійних культів при РНК СРСР, яку очолив І. Полянський. Актуалізація ватиканського напрямку для кремлівського керівництва була пов'язана з планами встановлення режиму на кшталт радянської влади у країнах Європи після Другої світової війни та домінуючого політичного впливу

⁶ Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.) / Бистрицька Е. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.

⁷ Васильєва О. Ю. Русская православная православная церковь в политике Советского государства в 1943 – 1948 гг. / О. Ю. Васильева. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2001. – 213 с.; Васильєва О. Ю. Кремль против Ватикана / О. Ю. Васильева // Новое время. – 1993. – № 30

⁸ Одинцов М. И. Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / М. И. Одинцов. – М.: РАГС, 1995. – 222 с.; Одинцов М. И. Другого раза не было (О встрече И. В. Сталина с руководством Русской православной церкви) / М. Одинцов // Наука и религия. – 1989. – № 2; Одинцов М. И. И. В. Сталин: «Церковь может рассчитывать на всестороннюю поддержку правительства...» / М. И. Одинцов // Диспут. – 1992. – № 3.

⁹ Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939 – 1964 гг.) / М. В. Шкаровский. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье: О-во любителей церковной истории, 1999. – 399 с.

¹⁰ На лист А. Шептицького посилається І. Полянський у доповідних В. Молотову від 27 жовтня і 7 грудня 1944 р. (Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ, ф. 6991, оп. 3, д. 1, л. 40, л. 50), а також на телеграму, у якій А. Шептицький просить звільнити від призову в Червону Армію студентів богословської академії і духовної семінарії (ДАРФ, ф. 6991, оп. 3, д. 1, л. 40).

Москви в інших регіонах світу.

Влітку 1944 р. Радянські війська ввійшли у Львів і ставлення нової влади не віщувало знищення ГКЦ. Митрополит А. Шептицький наприкінці серпня – початку вересня направив до Москви лист, у якому заявив про лояльне ставлення до радянської влади і просив прийняти делегацію для остаточного врегулювання відносин¹⁰. Голова Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР І. Полянський детально інформував В. Молотова про зміст листа і рекомендував, беручи до уваги значний авторитет митрополита, який доцільно було би використати для «розкладу націоналістичних організацій», не чинити перешкод для відкриття парафіяльних церков, зберегти монастирі, богословську академію і духовну семінарію, дозволити видання релігійного журналу¹¹. І після смерті А. Шептицького І. Полянський доповідав, що очолювана ним Рада не заперечує проти функціонування монастирів, духовних освітніх закладів та відтермінування призову студентів цих навчальних закладів до лав Червоної армії, опіки над лікарнею тощо¹². 22 і 27 грудня 1944 р. делегація була прийнята керівництвом Ради у справах культів, де було заявлено, що на ГКЦ поширюється дія радянського законодавства про релігійні організації¹³. Від делегації прийняли 100 тис. карбованців у фонд Червоного Хреста, що опосередковано засвідчувало позитивні наміри щодо греко-католиків¹⁴.

Однак, уже в лютому 1945 р. у публічних заявах пролунала гостра критика ініціатив Ватикану. Вперше – від учасників Помісного собору 1945 р. у Москві, які у зверненні до православних народів закликали стояти на сторожі православ'я, щоб у будь-який момент можна було дати «належну відсіч наступаючому на слов'янство Ватикану»¹⁵.

15 березня 1945 р. на стіл Й. Сталіну ліг документ з поміткою «надзвичайно таємно», який являв собою план фронтальної боротьби з Ватиканом. Другий і третій примірники отримали для ознайомлення В. Молотов і Л. Берія. У ньому було виділено 5 головних блоків – напрямів роботи, які повинні були підірвати прагнення Апостольського Престолу до «світового панування».

1. Заходи щодо відриву парафій греко-католицької (уніатської) церкви в СРСР від Ватикану і подальшого приєднання їх до Російської православної церкви. Тут зазначалося 5 пунктів, серед яких – створення ініціативної групи, «яка повинна буде декларативно заявити про розрив із Ватиканом і закликати уніатське духовенство до переходу у православ'я»¹⁶.

2. Використання старокатолицьких груп, їх опозиції Ватикану та інші заходи щодо боротьби з римо-католиками у західних республіках СРСР. Рекомендувалося організувати православні братства у Ризі, Вільнюсі, Гродно, Луцьку, Львові та Чернівцях, надавши їм право на ведення місіонерської і добродійної діяльності з метою зміцнення

¹¹ ДАРФ, ф. 6991, оп. 3, д. 1, л. 41.

¹² Там само, ф. 6991, оп. 3, д. 1, л. 40.

¹³ Там само, ф. 6991, оп. 3, д. 8, л. 30, 38.

¹⁴ Там само, ф. 6991, оп. 3, д. 8, л. 36.

¹⁵ Там само, ф. 6991, оп. 1, д. 77, л. 1.

¹⁶ Зазначені пункти були повторені у листі на ім'я М. Хрущова від 20 квітня 1945 р., в якому до його відома доводився план боротьби з ГКЦ у Західній Україні (Див.: Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / упоряд. В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – С. 42–43). Ще 5 завдань були включені з інших розділів цього документу.

православ'я і протиставлення його католицизму.

3. Заходи щодо зміцнення впливу Російської православної Церкви за кордоном. Цей блок містив 9 пунктів, 5 з яких передбачали розширення меж юрисдикції МП. Зокрема, за рахунок «ліквідації автокефалії Польської православної Церкви і приєднання її в цілому до Московського патріархату» та планів «оформити приєднання» Мукачівсько-Пряшівської єпархії за згодою Синоду Сербської Православної Церкви.

4. Заходи щодо організації всевітньої конференції християнських церков. Конференція християнських (некатолицьких) церков у Москві планувалася «з метою протиставлення претензіям Ватикану на керівне світове значення». До участі в ній передбачалося залучити Православні церкви – Російську, Сербську, Грузинську, Константинопольську, Александрійську, Антіохійську, Єрусалимську, Болгарську, Румунську, Грецьку, Фінляндську; неправославні церкви – старообрядців австрійського спрямування у СРСР і Румунії; старообрядців-безпопівців у СРСР і Америці; Коптську церкву в Єгипті та Ефіопії; Вірмено-григоріанську у СРСР, країнах Близького Сходу, Балканах, Франції, Америці; Англіканську Церкву у Великобританії, Америці, Канаді; протестантську і Методистську церкви у США, Англії, Фінляндії, СРСР. При встановленні зв'язків з РПЦ планувалася участь у конференції делегатів від «старокатолицької» церкви (Франції, США, СРСР), Всесвітнього союзу баптистів (США, Англія) та євангелістів (Америка і СРСР).

Усі заплановані Г. Карповим доповіді мали політичний характер і спрямовувались на звинувачення Апостольського Престолу у «фашистській і антидемократичній лінії у довоєнні роки», «сприянні гітлеризму» в роки війни, «втручанні у справу післявоєнного облаштування світу». Наслідком всевітньої конференції повинна була стати «ізоляція Ватикану і зниження авторитету Папи».

Останній, п'ятий блок під назвою «Інші заходи» передбачав вирішення організаційних, кадрових і майнових питань зміцнення РПЦ. Вони ставилися у пряму залежність від прийняття урядом попередніх пунктів цієї програми¹⁷.

Записка мала об'ємні додатки – історичні довідки, які роз'яснювали становище конфесій та російсько-ватиканських відносин. З поміж інших були матеріали про «Греко-Католицьку (уніатську) Церкву»¹⁸.

Отже, початком боротьби з Ватиканом мала стати ГКЦ. Про це йшлося у документі «Уніатство», з допомогою «якого римсько-католицькій Церкві вдалося відірвати від православ'я деяку частину населення західних областей України» і яке Ватикан розглядає «як перехідну ланку до повного покатоличення населення західних районів, для відриву їх від Росії»¹⁹.

Навесні 1946 р. більшість узятих на облік греко-католицьких священиків підписали заяву про приєднання до ініціативної групи.

8–10 березня Львівський Собор прийняв рішення про возз'єднання з РПЦ і анулював рішення Берестейської унії 1596 р. Згідно з документами акція відбувалася під контролем вищих керівників держави – Й. Сталіна і України – М. Хрущова (перший секретар Компартії України)

¹⁷ Повний текст документу див.: Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 pp.). – С. 332 – 336.

¹⁸ ДАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 29, л. 70 – 100.

¹⁹ Там само, ф. 6991, оп. 1, д. 29, л. 102.

за безпосередньої участі органів держбезпеки.

4 квітня Г. Костельник, єпископи Антоній (Пельвецький) і Михаїл (Мельник) прибули для звіту до Москви. Тут же Г. Карповим було організоване інтерв'ю священників для оприлюднення його за кордоном²⁰. Звітуючи про проведену роботу, Г. Карпов 3 квітня 1946 р. писав, що «возз'єднання» зайняло 10 місяців. 1001 священник із загальної кількості 1304 підписав заяви на перехід у православ'я²¹.

Ліквідація ГКЦ завдала суттєвого удару Ватикану: в односторонньому порядку з порушенням канонічних норм була ліквідована церковна інституція, яка перебувала у його безпосередньому підпорядкуванні; була ліквідована Церква, яка впродовж століть втілювала ідею православно-католицької єдності і виступала форпостом унійного методу возз'єднання у Росії; впродовж усієї кампанії з підготовки Собору у Ватикану не виявилось дієвих засобів для захисту ГКЦ.

Львівський Собор став початком відкритої боротьби з Ватиканом. 14 лютого 1947 р. Г. Карпов надіслав на затвердження нову програму, яка передбачала: «а) остаточно ліквідувати уніатську церкву в СРСР; б) підготувати проведення аналогічних заходів у деяких країнах за кордоном (наприклад, у Чехословаччині, Югославії); в) створити альянс християнських церков у вигляді міжнародного руху на чолі з Російською православною церквою для боротьби з Ватиканом, запросивши до участі у ньому всі інші віросповідання»²².

На виконання цього рішення була ліквідована Ужгородська унія. Схема боротьби з греко-католиками була відпрацьованою, тому скласти план ліквідації Церкви на Закарпатті московське керівництво доручило уповноваженому Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР в УРСР П. Вільховому. У грудні 1948 р. до Києва прибув Г. Карпов, який вніс свої корективи. Ініціативну групу очолив титулярний архідиякон, настоятель кафедрального греко-католицького собору в Ужгороді Кондратович, який у березні 1949 р. звернувся до віруючих з закликом відректися від Ватикану і возз'єднатися з православними МП²³.

Ліквідація ГКЦ відбувалася у всіх країнах народної демократії і мала свої особливості. Після встановлення державних кордонів у Європі, найбільш чисельними були греко-католицькі парафії у Чехословаччині та Румунії.

Переважна більшість греко-католиків Чехословаччини проживали на території Словаччини і Підкарпатської Русі. Після свого перебування у Чехословаччині влітку 1946 р. Г. Карпов звертав увагу керівників МЗС на необхідність використати внутрішні розбіжності між уніатами Словаччини з метою «поступового переведення у православ'я як окремих віруючих і священників, так і громади загалом»²⁴. Як і в Україні, рекомендувалося розкласти Церкву зсередини. Проте, зважа-

²⁰ ДАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 129, л. 167.

²¹ Там само, ф. 6991, оп. 1, д. 80, л. 74.

²² Васильєва О. Ю. Русская православная церковь в политике Советского государства в 1943 – 1948 гг. – С. 184.

²³ Сергійчук В. Документи колишніх таємних архівів про ліквідацію Греко-Католицької Церкви у 1944 – 1949 рр. // Розстріляна і відроджена Церква (Матеріали науково-теоретичної конференції до 55-ї річниці ліквідації УГКЦ радянським режимом). — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2001. – С. 122–124.

²⁴ ДАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 130, л. 353.

ючи на політичну й конфесійну ситуацію, що склалася в країні, де більшість чехів і словаків сповідували католицизм латинського і східного обрядів, радянський урядовець у 1948 р. не підтримав використання схеми ліквідації ГКЦ посередництвом звинувачень у зв'язках з українським національним підпіллям. Після включення Закарпатської області (колишня Підкарпатська Русь у складі Словаччини) до складу УРСР підтримка ОУН і УПА з боку словаків практично не прослідковувалась. Натомість, було запропоновано створити рух з числа священників і мирян, спрямований на дискредитацію греко-католицьких ієрархів та їхніх зв'язків з Ватиканом «як центром світової агресії і буржуазно-націоналістичним, терористичним підпіллям у країні»²⁵. Метою руху визначалося формування вимог припинення зв'язків цієї Церкви з Ватиканом. Наступним етапом було створення ініціативних груп, які б «проводили місіонерську і вербувальну роботу за перехід з греко-католицького віросповідання у православне» за умови, що «православна церква в Чехословаччині буде на той час автокефальною, незалежною (хоча б формально) від Московського патріархату»²⁶. Зміцнення Православної Церкви в Чехословаччині (далі – ЧПЦ) було одним з головних пріоритетів Ради у справах РПЦ. Збільшення числа її парафій Г. Карпов пов'язував лише з перспективою оправовування греко-католиків, про що він відверто говорив міністру юстиції Чехословаччини Олексію Чепичці у Москві (травень 1949 р.), посилаючись на досвід проведення подібної акції у Румунії²⁷.

Підготовку до ліквідації Ужгородської унії в уряді Чехословаччини розпочали на початку 1950 р. У співпраці з ЧПЦ, очолюваною митрополитом Єлевферієм (Воронцовим) було проведено т. зв. «Акцію П» і на соборі в Пряшіві (квітень 1950 р.) ГКЦ оголосили поза законом. 160 із 267 священників Пряшівської єпархії погодились перейти у православ'я. Єпископ Павло (Гойдич) і ще 65 греко-католицьких душпастирів були заарештовані, 27 священників залишили свої парафії та перейшли на нелегальне становище. У січні 1951 р. відбувся показовий судовий процес, на якому звинувачений у колабораціонізмі та «співпраці з бандерівськими ворогами» греко-католицький єпископ Словаччини був засуджений до довічного ув'язнення. Церква також припинила своє існування²⁸. Дещо пізніше, у серпні 1954 р. Г. Карпов писав у ЦК КПРС, що створення екзархату РПЦ у Чехословаччині було викликано необхідністю ліквідувати там «уніатську церкву». Того року православними стали 230 парафій²⁹.

Румуни Трансільванії уклали унію зі Святим Престолом у 1699 р. У міжвоєнній Румунії ГКЦ визнавалася державою як друга національ-

²⁵ ДАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 423, л. 187.

²⁶ Там само., ф. 6991, оп. 1, д. 423, л. 187.

²⁷ Там само., ф. 6991, оп. 1, д. 579, л. 126.

²⁸ Роберт Летц. Становище Греко-Католицької Церкви у Чехословаччині у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ століття. // Ковчег. Наук. зб. із церковної історії / За ред. о. Б. Гудзяка, І. Скочилася, О. Турія. – Львів: Ін-т Історії Церкви Львів. богосл. Академії, 2000. – Число 2. – С. 183 – 288; Магочій Павло Роберт. Пряшівська греко-католицька єпархія: русинська чи словацька Церква? // Ковчег. Наук. зб. із церковної історії / За ред. о. Б. Гудзяка, І. Скочилася, О. Турія. – Число 4. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2003. – С. 171 – 172.

²⁹ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939 – 1964 гг.). – с. 307; Рар Г. (А. Ветров). Плененная церковь. Печерка развития взаимоотношений между церковью и властью в СССР / Г. Рар (А. Ветров). – Франкфурт-на-Майне; Посев: [б.и.], 1954. – с. 88.

на після Православної. Після Другої світової війни її ієрархи відмовилися від підтримки Національно-демократичного фронту – коаліційного уряду за участю комуністів, й традиційно орієнтувалися на опозиційну Націонал-цараністську партію (далі – НЦП). Оскільки остання становила реальну загрозу прорадянськи орієнтованій владі, її поразка на парламентських виборах 1946 р. була використана для розпуску і арештів членів партії наступного року. Хвиля політичних репресій прокотилася серед греко-католицького духовенства і вірян, яким інкримінували членство обо підтримку НЦП.

Конституція 1948 р. та декрет про розірвання конкордату 1927 р. з Ватиканом суттєвим чином вплинули на становище Греко-Католицької Церкви в Румунії. Законодавчі акти румунського уряду крок за кроком обмежували поле діяльності релігійних організацій в освіті та політичному житті країни, позбавили їх фінансової підтримки, проте встановили контроль у сфері кадрових рішень тощо.

У 1948 р. ГКЦ у Румунії припинила своє існування. Початком активної фази її ліквідації стали арешти ієрархів Церкви: 3 серпня – митрополита І. Сучу, а 18 серпня – єпископів В. Франціу, А. Русу, І. Белана. Арешти не торкнулися лише двох інших єпископів – Ю. Хоссу і В. Афтеніє. 1 жовтня того ж року в м. Клуж відбулося засідання з «повернення греко-католицьких віруючих у лоно православної Церкви» за участю 38 священників, яких «делегували» 430 духовних осіб з Трансільванії, Банату, Кришани і Марамуреша. 3 жовтня «делегати цього зібрання прибули до Бухаресту, де урочисто був підписаний патріархальний акт про возз'єднання трансільванських братів з Румунською православною церквою», – повідомляв румунський патріарх Юстиніан патріарху РПЦ Алексію³⁰. 21 жовтня в присутності 20 тис. віруючих і близько 1 тис. колишніх греко-католицьких священників була оголошена і підписана резолюція про повернення греко-католиків у Православну Церкву³¹. Офіційно 700 священників погодились перейти у православ'я³².

Лише невелика частина греко-католицьких парафій продовжувала діяти в Бригарії, Угорщині, Югославії, Польщі. На становище греко-католиків Крижевацької єпархії вплинуло рішення уряду Й. Б. Тіто розірвати дипломатичні відносини з СРСР у 1949 р. Польська влада з огляду на складні міжконфесійні взаємини у минулому обмежилася підтримкою пропагандистської кампанії «навернення» українців-католиків у православ'я³³.

Звичайно, ці заходи значно зміцнили становище РПЦ і Православних церков в країнах Східної Європи. Не в останню чергу їх лояльність щодо новостворених прорадянських урядів обумовлювалась кадровою ротацією ієрархів, яку забезпечувала РПЦ. Зміцнення структур Московського Патріархату було складовою боротьби за майбутній устрій післявоєнного світу, у якому СРСР повинен був зайняти позиції лідера. На цьому шляху РПЦ використовувалась як інструмент міжнародної політики, а ліквідація католицьких інституцій як один із засобів її

³⁰ ДАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 578, л. 32.

³¹ Там само., ф. 6991, оп. 1, д. 578, л. 33.

³² Пар Глеб. Плененная церковь: очерк развития взаимоотношений между церковью и властью в СССР. – С. 65.

³³ Боцюрків Богдан. Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава (1930 – 1950). – С. 185, 202.

зміцнення. У процесі «возз'єднань» греко-католиків з православними прослідковується виконання певних політичних завдань, які, на перший погляд, різняться з огляду на політичну й конфесійну специфіку кожної окремої країни. Проте, у підсумку вони мали на меті ліквідацію опозиційного руху в будь-яких його проявах. Відтак більшою мірою відмінності полягають у тактичних заходах, які застосовували виконавчі служби причетні до планів ліквідації унійних церков. Політичний підтекст «возз'єднань» спричинив порушення церковних канонічних норм, проігнорованих православними ієрархами, що у перспективі зміцнило візантизм РПЦ і на сучасному етапі міжконфесійного діалогу провокує загострення відносин між церковними суб'єктами.

SUMMARY

Ella Bystriyska

THE POLITICAL ASPECT OF THE LIQUIDATION OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN UKRAINE AND EASTERN EUROPE COUNTRIES (LATE 40'S - EARLY 50'S. XX CENTURY).

On the basis of archival documents found certain aspects of the liquidation of the Greek Catholic Church in Ukraine and Eastern European countries that were part of a wider plan for fighting the Soviet Union with the Holy See, in which a special place was given to the Russian Orthodox Church.

Keywords: *Russian Orthodox Church, Greek Catholic Church, the Greek Catholic Church in Czechoslovakia, the Greek-Catholic Church in Romania.*

ПРИЧИНИ ТА МЕХАНІЗМ ЗНИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х РР.

Робота показує механізми та причини ліквідації УГКЦ у СРСР насамперед у контексті планованої Сталіним міжнародної політики (план 1943-1948 рр. по перетворенню РПЦ МП у „православний Ватикан”) та коротко охарактеризує осіб, залучених до ліквідації УГКЦ органами радянської держбезпеки.

Ключові слова: УГКЦ, РПЦ, Львівський Собор 1946 р., НКДБ УРСР.

Друга Світова війна змінила становище РПЦ у СРСР. Якщо напередодні війни Церква перебувала на грані повної ліквідації, то після вересневої розмови 1943 р. у Кремлі Сталіна з трьома її митрополитами РПЦ була перетворена на знаряддя державної політики. Юридичне оформлення нового статусу РПЦ, як і статус її наглядового органу Наркомату держбезпеки (НКДБ) – Ради у справах РПЦ – було закріплено Постановою уряду від 14 вересня 1943 р. У жовтні 1943 р. затверджено Положення про Раду як про орган, який здійснюватиме нагляд за дотриманням місцевими органами влади законодавства про свободу віросповідання. Раду у справах РПЦ очолив полковник Георгій Карпов, начальник відділу НКДБ. Традиція призначати керівником Ради у справах релігій чекіста зберігалась у СРСР до 1991 р. Від 1943 р. всі кадрові питання всередині РПЦ попередньо розглядались у Раді та узгоджувались із вищим партійним керівництвом, сама Рада була філією КДБ.

Причини участі ієрархів та представників духовенства РПЦ МП у організації сьогодишньої кремлівської воєнної агресії проти України слід шукати у механізмах постанови Московської Патріархії та її традиційної співпраці з радянськими спецслужбами, зокрема у справі ліквідації УГКЦ та боротьби з впливами Ватикану як складової плану по перетворенню Москви на „третій Рим” у ході та по закінченні II світової війни.

Метою даної роботи є показати зовнішньополітичні причини та механізми ліквідації УГКЦ в СРСР, насамперед у контексті планованої Сталіним міжнародної політики, коротко охарактеризувати осіб, залучених до ліквідації органами радянської держбезпеки. За межами нашої уваги залишатиметься інша, цілком очевидна мета переслідувань УГКЦ, – зв'язок її духовенства та вірних з воюючим українським підпіллям. Авторами численних статей та монографій про знищення УГКЦ та радянську релігійну політику щодо греко-католиків є В. Сергійчук, І. Білас, Б. Боцюрків, Р. Войко, С. Гуркіна, Б. Гудзяк, Н. Концур-Карабінович, Н. Сердюк, Н. Рубльова, В. Пащенко, Я. Соцький, О. Турій та ін. Розкриття даної теми стало можливим завдяки відкриттю архівів на початку 1990-х рр. та публікації радянських секретних документів (в Україні її розпочав 1994 р. І. Білас, продовжив В. Сергійчук). Архів спогадів очевидців про ліквідацію УГКЦ та релігійне життя у катаком-

бах знаходиться в Інституті історії Церкви УКУ.

Проект „Москва – третій Рим”. У вересні 1943 р., Сталін провів розмову зі згадуваним полковником Г. Карповим про митрополитів Сергія (Страгородського), Алексія (Симанського), Миколая (Ярушевича); зв'язки РПЦ із закордоном; патріархів Вселенського, Єрусалимського і т. д.; керівництво Православних Церков Болгарії, Югославії, Румунії. Того ж дня Сталін зустрівся зі згаданими митрополитами¹, а ще через три дні у Москві було скликано і проведено Архієрейський собор РПЦ, у якому брали участь дев'ятнадцять владик, з яких не менше шести були поспіхом звільнені з ув'язнення та доставлені літаками до Москви. Митрополит Сергій був одностайно обраний патріархом². Відтоді до 1948 р. тривав період максимального сприяння розвитку РПЦ МП, до чого Сталіна спонукала, зокрема, можливість використовувати міжнародні зв'язки РПЦ МП для реалізації цілей зовнішньої політики СРСР та завдань радянських спецслужб за кордоном³.

На початку 1946 р. у доповіді прот. Григорія Разумовського, затвердженій Г. Карповим, заявлялось⁴: „Концентрировать внимание всего православного мира к Русской Православной Церкви и довести ее значение до степени первенствующей Православной Церкви, а святой Москвы – до значения „Третьего Рима”⁵. У вересні 1946 р. співробітник Відділу Зовнішньочерковних Зв'язків МП Шварьов писав до Г. Карпова: „В настоящее время, когда на международной арене идет ожесточенная международная дипломатическая борьба Русская Церковь должна трезво, с сознанием своей силы, подойти к делу организации блока Православных Церквей и превращению Московской Патриархии во „Второй Рим”⁶. Проте проект по створенню кишенькового „православного Ватикану”, частиною якого була реанімація РПЦ та ліквідація УГКЦ, з'явився у Сталіна у 1943 р. замість організації Всесвітньої Революції, якої вже неможливо було досягти. Московська Патріархія мала б отримати титул Вселенської та у союзі з іншими Православними Церквами сформувати „симетричну структуру” проти ваги західним державам та їх союзникові Ватикану⁷. Цей проект, що з'явився за три роки до відомої Фултонської промови Черчілля, можна вважати початком „холодної війни” між союзниками по антигітлерівській коаліції у ході Другої Світової війни.

Так, 14 лютого 1947 р. у доповіді вищому радянському керівництву про діяльність Ради у справах РПЦ за 1946 р. Карпов звітував про виконання поставлених завдань: „Совет по делам Русской православной

¹ Оudinov М. И. Русские патриархи XX века. М.: РАГС, 1994. – С. 283-290.

² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. – Київ: Либідь, 1994. – Т. 1. – С. 297-308.

³ Шуμιло С. Советский режим и «советская церковь» в 40-е – 50-е годы XX столетия (главы из книги) <http://catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=page&pid=678/> (станом на 25.05.2015). Іншими чинниками були пропагандистсько-політичні (окупаційна німецька влада не чинила перешкод відкриттю храмів на підконтрольній території, тож і Сталін пішов на відкриття храмів) та необхідність скерування у потрібному руслі національного піднесення російського народу. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. – К.: Либідь, 1994. – Т. 1. – С. 296-297.

⁴ Тут і далі оригінальна мова цитованих документів – російська.

⁵ Цит. за: Бубнов П. В. Русская Православная Церковь и Всемирный Совет Церквей: предыстория взаимоотношений в 1946-1948 гг. // Труды Минской Духовной Академии. Жировичи. – 2005. – № 3. – С. 81.

⁶ Там само. С. 84.

⁷ Детальніше див.: Кураев А. Архиерейское совещание 1948 года и мифы о нем <http://www.kiev-orthodox.org/site/personalities/1855/> (станом на 28.05.2015)

Церкви при Совете министров СССР на протяжении 1946 года строил свою работу в соответствии с указаниями правительства и действующим Положением о Совете от 7 октября 1943 года. Проведенная значительная подготовительная работа за границей позволяет использовать Московскую Патриархию для осуществления в 1947-1948 гг. ряда новых мероприятий, имеющих принципиальное и политическое значение. К числу их Совет относит следующие:

1. Подготовка созыва в Москве предсоборного совещания и Вселенского Собора всех православных церквей мира. Разрешенное ещё ранее Правительством и намечаемое патриархом Алексием на сентябрь 1947 года предсоборное совещание в Москве глав или их представителей всех автокефальных православных церквей и преследует, в качестве основной цели, подготовку созыва в 1948 году (500-летие самостоятельности Русской православной церкви) не собиравшегося уже несколько веков Вселенского Собора (всемирного съезда) для решения вопроса о присвоении Московской Патриархии титула вселенской.

2. Борьба с Ватиканом. Русская православная церковь занимает в этом вопросе ведущую организационную роль и уже провела в 1945-1946 гг. большую работу по ликвидации в западных областях Украины греко-католической (униатской) церкви, добившись перехода в православие 1997 бывших униатских церквей. Предстоит решить и провести примерно такую же работу в Закарпатской области УССР, где имеется 399 приходов греко-католической (униатской) церкви, возглавляемых архиепископом Ромжа принимая во внимание, что Ватикан в последнее время превратился в антидемократическую, политическую организацию, Совет считает, что православные церкви должны и имеют возможности к более активной борьбе против Ватикана. В этом плане можно провести следующие мероприятия: а) окончательно ликвидировать униатскую церковь в СССР; б) подготовить проведение аналогичных мероприятий в некоторых странах за границей (например, в Чехословакии, Югославии); в) на предсоборном совещании 1947 г. сделать более сильное осуждение папизма с догматической точки зрения; г) - выпустить специальный сборник для заграницы против Ватикана; д) - создать альянс христианских церквей в виде международного движения, во главе с Русской православной церковью, для борьбы с Ватиканом, пригласив участвовать в нем все другие вероисповедания⁸.

Початок ліквідаційних заходів щодо УГКЦ. Попередній план ліквідаційних заходів щодо УГКЦ був розроблений уже згадуваним Г. Карповим у березні 1945 р. (інструкція № 58 від 15 березня 1945 р. зі схвальною резолюцією Сталіна). Серед десятих заходів, запланованих Карповим, найважливішими були: організація у Львові православної єпархії на чолі з єпископом з українців з титулом єпископа Львівського і Тернопільського, який би об'єднав усі православні єпархії Львівської, Станіславської, Дрогобицької і Тернопільської областей; організація всередині УГКЦ ініціативної групи, „яка повинна буде декларативно заявити про розрив з Ватиканом і закликати униатське духовенство до переходу в православ'я”; організація православних братств антикато-

⁸ Повний текст документа опублікований в: Власть и церковь в Восточной Европе. 1944-1953 гг. Документы российских архивов / Под ред. Т. В. Волокитиной, Г. П. Мурашко, А. Ф. Носковой. - М.: РОССПЭН, 2009. - Т.1: Власть и церковь в Восточной Европе. 1944-1948 гг. <http://bookucheba.com/evropyi-ameriki-istoriya/doklada-soveta-delam-rpts-itogah-raboty-1946-35381.html> (станом на 28.05.2015)

лицького характеру у Луцьку і Львові; ліквідація „автокефалії польської православної церкви з проведенням відповідних заходів по приєднанню її в цілому до Московської патріархії”; оформлення приєднання до Московської патріархії Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії за її колективним бажанням і згодою Синоду Сербської православної церкви⁹. НКДБ в особі Карпова ознайомило Хрущова, тодішнього керівника УРСР, секретаря ЦК КП(б)У, зі згаданими заходами лише за місяць після їх затвердження Сталіним, за два тижні після початку атаки на УГКЦ в пресі (публікація 6 квітня Ярослава Галана „З Хрестом чи з мечем” у газеті „Вільна Україна”) і за тиждень після арешту митрополита Сліпого, усіх єпископів, а також священників і церковного активу, звинувачених у співпраці з нацистською Німеччиною та українським підпіллям¹⁰.

Одним із ланцюжків антиунійної акції НКДБ стала хіротонія у квітні 1945 р. в Москві Макарія Оксіюка в єпископа Львівського і Тернопільського. Про це свідчить план заходів по ліквідації УГКЦ, підписаний наркомом держбезпеки УРСР С. Савченком: „Для разворота работы и облегчения ликвидации униатской церкви путем воссоединения ее с русской православной Церковью, в западные области Украины, по нашему предложению, назначен епископ русской православной церкви Макарий Оксийук – управляющим Львовской епархией и временно управляющим православными приходами Станиславской, Дрогобычской и Тернопольской областей”¹¹. Характеристику нововисвяченого єпископа доповнює його кар’єра в Радянській Україні. Звільнений 1933 р. з посади наукового співробітника та завідувача книгосховищем Української Академії наук (АН) у Києві як „колишній професор КДА, який може шкодити советизації Всенародної бібліотеки України”, протягом Оксіюк 1938–1941 рр. він займав незвичайну для безпартійного працівника посаду секретаря, завідувача відділом кадрів і начальника адміністративного відділу Укрремтресту Наркомзему УРСР. У липні 1942 р. в окупованому німцями Києві Оксіюк прийняв сан священника та продовжував роботу в бібліотеці АН¹².

„Ініціативна група” греко-католицького духовенства. Підготовча робота „ініціативної групи” по агітації за „возз’єднання” з РПЦ МП проходила під безпосереднім керівництвом НКДБ. Із Плану заходів по ліквідації УГКЦ в західноукраїнських областях, підписаного наркомом держбезпеки УРСР С. Савченком: „Исходя из того, что основным мероприятием, согласно утвержденному плану работы по линии униатской церкви, является подготовка к ликвидации этой церкви путем воссоединения ее с русской православной церковью 30 июня 1945 г. Оформлено создание „Инициативной группы”, в которую вошли в результате обработки, авторитетные представители 3-х существующих униатских епархий. „Инициативная группа”, по нашему негласному указанию, обратилась к Правительству УССР со специальным меморандумом. Став, после нашей обработки, на путь ликвидации унии и воссоединения с русской православной церковью, глава Инициативной группы

⁹Сергієчук В. Нескорена Церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К.: Дніпро, 2001. – С. 19–20, 42–45.

¹⁰Там само. С. 45–47.

¹¹Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / Під заг. ред. В. Сергієчука. – К.: ІП Сергієчук М. І., 2006 – Т. II. – С. 271.

¹²Ярема Р. Відновлення Православ’я на Західній Русі в 1946 р. — К., 2010. – С. 33–34.

священник д-р Костельник, по нашому указанию, написал брошюры „Апостол Петр и римские папы” и „Три примата римских пап” проти в Ватикана и в защиту православия”¹³. „Ініціативна група” складалась із протопресвітера Гавриїла Костельника, настоятеля Преображенської церкви у Львові, та священників Антонія Пельвецького, декана Густинського деканату, та Михаїла Мельника, генерального вікарія Перемиської єпархії. Лідер групи, Г. Костельник, хоч і був прихильником розриву з Римом, до 1945 р. жодного разу не виступав за об’єднання УГКЦ з Московським патріархатом. Костельник, особа амбітна і психічно не зовсім здорова, виконував роль „добровільного колаборанта дуже високого рангу”¹⁴. Це припущення Я. Дашкевича підтверджує інформація МДБ УРСР: 1952 р. „Вербовка Костельника в тот период времени не вызывалась необходимостью по той причине, что его деятельность как председателя инициативной группы направлялась нами через имеющуюся агентуру из числа членов инициативной группы и нашего оперработника, встречавшегося с ним под видом представителя уполномоченного Совета религиозных культов”¹⁵.

28 травня члени „ініціативної групи” звернулись із листом до уряду УРСР, де подякували „незрівнянному Сталінові”, „збирачеві українських земель”, обізвали власну Церкву „історичним пережитком”, а власних єпископів такими, що „не зорієнтувались ні в політичній, ні в церковній нововитвореній ситуації”, що призвело до того, що Церква опинилась „у стані безвладдя і дезорганізації”. „Ініціатори” просили уряд затвердити „ініціативну групу” і „признати їй право вести намічене діло”¹⁶. Того ж 28 травня члени „ініціативної групи” звернулись до греко-католицького духовенства із закликом підтримати їхню діяльність. Тут вони повідомляли, що їхня група вже утворилась із дозволу державної влади, яка у майбутньому „признаватиме тільки зарядження нашої Ініціативної групи, а ніякої іншої адміністративної влади в греко-католицькій Церкві не буде признавати”¹⁷. Останні твердження є додатковим свідченням того, що операція по „возз’єднанню з РПЦ” проводилась під безпосереднім керівництвом НКДБ як представника державної влади, який уже дав дозвіл на діяльність групи і в подальшому не має наміру визнавати жодної адміністративної влади в УГКЦ, окрім як цієї групи. Звернення до уряду УРСР було опубліковано в обласних газетах 4 червня, натомість офіційне визнання з боку уряду УРСР в особі Уповноваженого Ради у справах РПЦ Ходченка „ініціативна група” отримала лише 18 червня, коли була оголошена „єдиним тимчасовим церковно-адміністративним органом для керування існуючими парафіями” та отримала зобов’язання надсилати до Уповноваженого у справах РПЦ при Раднаркомі УРСР „списки всіх деканів, парохів і настоятелів монастирів, які відмовляються підлягати юрисдикції Ініціативної групи греко-католицької церкви по возз’єднанню з Православною Церквою”¹⁸.

¹³ Ліквідація УГКЦ (1939–1946)... С. 269–270.

¹⁴ Дашкевич Я. Гавриїл Костельник: постать складна чи ускладнена? // Дашкевич Я. По-статі: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 629–632. Пор.: Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1997. – С. 411.

¹⁵ Цит. за: Пагіря О. Гавриїл Костельник та ОУН: проблема стосунків (1941–1948 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2009. – № 2 (33). – С. 397.

¹⁶ Сергійчук В. Нескорена Церква... С. 59–63.

¹⁷ Там само. С. 63–67.

¹⁸ Там само. С. 67–68.

Як бачимо, публікація визнання „ініціативної групи” відбулась через два тижні, тоді як початково, ще 3 липня (тобто до публікації звернення „ініціативної групи”) секретарем ЦК КП(б)У Литвином планувалось опублікувати звернення групи в обласних газетах 6 червня, а відповідь на неї Ходченка – 7 червня¹⁹. „Запізнення” на два тижні з публікацією відповіді РНК УРСР можна пояснити невідомими нам докладніше застереженнями щодо форсування офіційного визнання „ініціативної групи”, пов’язаними з можливою стихійною реакцією вірних і духовенства на звернення (адже навіть звернення „ініціативної групи” до духовенства Литвин наказав не публікувати.). Напевно, враховуючи, що очікуваних виступів не відбулось, у тому числі збройних з боку повстанців²⁰, за два тижні уряд оприлюднив своє визнання „самостійної” ініціативи кількох священників „ініціативної групи”. Влада вела до ліквідації Церкви, де вирішальну роль мав відіграти собор УГКЦ, який би проголосив „возз’єднання з РПЦ”. Хоча члени „ініціативної групи” були свідомі, що „переконування” і „перевиховання духовенства і народу у дусі православ’я тільки-що розпочате”, організація проведення собору явно форсувалась владою.

Підготовка до Львівського Собору 1946 р. Ліквідаційні заходи щодо УГКЦ НКДБ УРСР розпочало ще до створення „ініціативної групи”, у березні 1945 р., з „розробки” „антирадянських елементів”: „Первоочередными нашими мероприятиями в этом направлении явилось усиление [работы] среди духовенства и создание оперативных учетов по этому объекту с целью нанесения оперативного удара по наиболее реактивным элементам, срывающих осуществление этой серьезной политической и оперативной задачи. Мы повели активную работу по воссоединению греко-католической церкви с православной, чему благоприятствовал нанесенный НКГБ УССР разгром униатского лагеря во Львове.” (з доповідної записки УНКДБ по Дрогобицькій обл. Наркому НКДБ УРСР С. Савченку від 14 вересня 1945 р.)²¹. Подальша підготовка до „возз’єднаного” собору супроводжувалась масовими арештами духовенства, чернецтва та вірних, незгодних зі сталінськими планами²².

У серпні 1945 р. представник 2 Управління НКДБ УРСР І. Богданов доповідав: „Сейчас необходимо бы уже начать УНКГБ подготовку к созыву собора. Эта подготовка должна выражаться в подборе попов в качестве делегатов на собор, который провозгласит переход в православие”²³. „Выезжающие в районы для проведения подготовительной работы оперработники должны будут проинструктировать председателя райисполкома, чтобы последний вызвал декана и сообщил, что к нему обратился Костельник с просьбой помочь ему (декану) в созыве духовенства на совещание и вместе организывают вызовы священников. В этом случае инициатива вызова внешне также исходит от Инициа-

¹⁹Сергійчук В. Нескорена Церква... С. 25.

²⁰Врешті маємо повстанську листівку від липня 1945 р. із закликом до духовенства і вірних УГКЦ та УАПЦ не переходити до РПЦ, аби не стати „погноєм для російського імперіалізму” і „не потонути в російському морі”. Усіх же зрадників, як-от „костельників і мельників”, було обіцяно „провчити за повстанським звичаєм”. Адже „акцію переходу греко-католицької церкви на православ’я нині ініціює і переводить жорстокий большевицький окупант, застосовуючи при тому таких гестапівських метод, як тюрми, тортури і розстріли греко-католицьких єпископів і священників”. Див.: Сергійчук В. Нескорена Церква... С. 72-75. Пор.: Пагірія О. Гавриїл Костельник та ОУН... С. 398-407.

²¹Там само. С. 225.

²²Там само. С. 211-239, 240-241, 245-251 і далі.

²³Ліквідація УГКЦ (1939-1946)... С. 174.

тивної групи.²⁴ Відповідальність за впровадження плану підготовки зібрань духовенства на місцях була покладена на начальників районних відділів НКДБ. Вони мали безпосередньо організовувати наради священників деканатів та єпархіальні собори з питання „возз'єднання”²⁵. У грудні 1945 р. ідея єпархіальних соборів була замінена НКДБ УРСР на користь загального церковного собору: „Наши возможности полностью гарантируют проведение „общегалицкого” собора в желательном для нас направлении”²⁶. Промовисто про свою роль у „возз'єднанні” висловились чекісти з УНКДБ по Дрогобицькій обл. у поданому на затвердження наркому держбезпеки УРСР С. Савченку плані організації єпархіальних зборів у Дрогобичі (вересень 1945 р.): „Проводимые УНКГБ мероприятия по воссоединению греко-католической церкви с русской православной церковью встречают поддержку со стороны прогрессивного духовенства и основной массы мирян”²⁷.

При цьому документи НКДБ постійно підкреслювали одну думку: „особенно обратить внимание на конспирацию в этой работе, не допуская расшифровки нашей заинтересованности в вопросах воссоединения униатской церкви с православной”²⁸. Проте сучасники не мали сумніву, хто саме здійснює „возз'єднання”. Про це свідчить комічний епізод з вересня 1945 р., коли зламалась машина УНКДБ, що мала везти Богданова і Костельника на збори духовенства Яворівського деканату. Голова облвиконкому відмовив чекістам у допомозі: „Воссоединением церковей занимаются органы НКГБ, пусть они Вам дают машину”²⁹. Сам Г. Костельник писав Патріархові Алексію наприкінці липня 1945 року: „Наші бандерівці виступають проти нашої справи і лише тому, що її розпочав сам уряд”³⁰. Думку про вимогу влади переходити в православ'я Костельник сам же поширював серед священників („Державна влада требе, щоб ви переходили до православ'я.”; „Якщо не прийматимете православ'я, то погниєте у в'язниці.”)³¹. Попри репресії, до 1946 р. жоден з єпископів УГКЦ не злякався і не погодився приєднатись до РПЦ. Тож у лютому 1946 р. у Києві, згідно з планом НКГБ³², Пельвецький і Мельник, перебуваючи у складі делегації одинадцятьох інших греко-католицьких священників, були поспіхом хіротонізовані архієреями РПЦ – митрополитом Київським і Галицьким Йоанном (Соколовим) та трьома єпископами західноукраїнських єпархій РПЦ (Пельвецький – єпископом Станіславським і Коломийським, Мельник – Самбірським і Дрогобицьким). Попередньо було здійснено акт приєднання до Православної Церкви всіх членів греко-католицької делегації.

Львівський псевдо-Собор 1946 р. Він був організований і проведений зусиллями НКДБ та згідно з детальним планом наркома НКДБ УРСР³³. 8-10 березня 1946 р. собор розпочався з порушення церковного регламенту – він був скликаний не ієрархією Церкви. Засіданнями

²⁴ Ліквідація УГКЦ (1939–1946)... С. 175–176.

²⁵ Там само. С. 184–187, 253–261, 268–277 і далі.

²⁶ Там само. С. 439–440.

²⁷ Там само. С. 254.

²⁸ Там само. С. 187, а також С. 98–99, 175, 380, 393 і далі.

²⁹ Там само. С. 240.

³⁰ Цит. за: Ярема Р. Відновлення... С. 57.

³¹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946)... С. 98–99, а також С. 182; Ярема Р. Відновлення Православ'я... С. 51.

³² Ліквідація УГКЦ (1939–1946)... С. 444, 507–508, 510, 513–514.

³³ Там само. С. 441–448, 511–519.

Собору керувала „ініціативна група”. Головною доповіддю була доповідь Г. Костельника, решта ж виступів учасників Собору фактично лише її доповнювали. У Соборі взяли участь представники духовенства у складі 216 духовних осіб і 22 мирян. Гостями на соборі були офіційні представники РПЦ МП: Львівський і Тернопільський єпископ Макарій і Мукачівський єпископ Нестор; керуючий справами екзархату України митрат Ружицький³⁴.

Організація собору – від перебігу засідань до побутових деталей – забезпечила ізоляцію делегатів від зовнішнього світу³⁵. Собор розпочався 8 березня о 10.30 з молебну, а закінчився уже того ж 8 березня о 16.30, встигнувши вислухати кілька промов членів „ініціативної групи” і делегатів, „подискутувати” (із 10 виступів греко-католицьких священників 5 було зроблено тими, хто вже прийняв православ’я) і прийняти рішення про анулювання постанов Берестейської унії 1596 р. та проголосити „возз’єднання з Всеруською православною Церквою в Радянському Союзі”³⁶. Напередодні планованого фарсу були проведені арешти найактивніших противників „возз’єднання”, а з кожним зі делегатів працювало НКДБ, гарантуючи засідання від несподіванок („Тов. Савченко требует от нас 100% ответственности за каждого делегата, чтоб среди делегатов не попали нежелательные для нас люди.” – говорилося на нараді УНКДБ по Львівській обл. у лютому 1946 р.)³⁷. Кадри пропагандистської кінохроніки, яка висвітлювала перебіг „возз’єднання”, зафіксували замість радісного ентузіазму явну пригніченість і стурбованість як організаторів, так і учасників фарсу³⁸.

Таким чином, до складу РПЦ МП офіційно ввійшли колишні Львівська, Перемишська і Станіславська єпархії УГКЦ. Б. Кумор подає кількість духовних осіб, які підписали ухвалу Львівського собору, 1101 чоловік (29 %) від загальної кількості духовенства, серед яких не було жодного монаха³⁹. Згідно з офіційними радянськими даними, до кінця 1947 р. до РПЦ приєдналися 1124 парафіяльних священники (при тому що загальна чисельність духовенства Галицької митрополії складала напередодні II світової війни понад 2,5 тисяч чоловік). Значна кількість священників, які раніше формально приєдналися до „Ініціативної групи”, після собору зволікала з юридичним оформленням свого переходу⁴⁰.

Під час підготовки Собору і невдовзі після його завершення було заарештовано 350 священників, зачинено 48 монастирів УГКЦ. У 1947 р. влада закрила на території Галичини усі 195 монастирі і 4,5 тисячі церков та передала більшу частину з них РПЦ, знищивши решту або влаш-

³⁴ Пашук А. Українська Церква і незалежність України. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – С. 299.

³⁵ Детальніше див.: Пашук А. Українська Церква ... С. 319; Ліквідація УГКЦ (1939–1946)... С. 447–448, 516–517.

³⁶ Подано на підставі „Діянь Собору греко-католицької церкви” Сергія Хруцького за: Сергійчук В. Нескорена Церква... С. 34–36.

³⁷ Ліквідація УГКЦ (1939–1946)... С. 445–446, 534, 563–565, 615.

³⁸ Пор.: Смельянова Т. Львівський церковний собор 1946 року // Архіви України. – 2009. – № 9. – С. 172–174.

³⁹ Kumor B. Historia Kościoła. – Lublin: Wydawnictwo KUL, 2002. – Т. VIII: Czasy wspolczesne, 1914–1992. – S. 599.

⁴⁰ За станом на квітень 1947 р., у Львівській, Дрогобицькій, Станіславській і Тернопільських областях нараховувалось 346 церковних громад і 127 таких священників. Гудзяк Б. Керівництво Української Греко-католицької Церкви під радянським режимом, 1946–1989: сучасні підходи вивчення релігійного підпілля. 11 листопада 2002 р. <http://religion.gif.ru/ukr/gudzyaka.html#21> (станом на 25.05.2015)

тувавши там склади чи магазини. Було конфіскований архів Церкви, закрито 35 видавництв, всі духовні навчальні заклади, а їхніх студентів мобілізовано до Червоної армії.

* * *

Крах проекту Сталіна по створенню „православного Ватикану” у 1948 р. та його розчарування у політичних можливостях православ'я повернули державну політику щодо РПЦ у звичайний антицерковний напрям. У вересні 1948 р. у Львові було вбито Г. Костельника, провина за смерть якого була офіційно приписана бандерівцям. Пізніше був заарештований кандидат у єпископи Львівської єпархії та один із діячів „ініціативної групи” о. Євген Юрик, секретар „ініціативної групи” та собору Сергій Хруцький.⁴¹ У жовтні 1955 р. при загадкових обставинах загинули: єпископ Мельник та його секретар, протоієрей Володимир Куновський. 1957 р. від серцевого нападу помер архієпископ Пельвецький, а також протоієрей Мирон Крутяк та ще кілька інших організаторів руху за „возз'єднання” з РПЦ МП.

SUMMARY

Tetiana Shevchenko

THE DESTRUCTION OF THE UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH: CAUSES AND MECHANISM IN DOCUMENTARY SOURCES OF THE SECOND HALF OF THE 1940S

The paper shows the mechanisms and causes of destruction of the UGCC in the USSR first of all in the context of international politics planned by Stalin (his proposal to transform the Moscow Patriarchate into the „Orthodox Vatican” in the 1943-1948). It briefly characterizes individuals involved in the liquidation of the UGCC by the Soviet secret police agencies.

Keywords: UGCC, Lviv Cathedral 1946, NKVD USSR.

---

⁴¹ НКДБ було незадоволене Хруцьким вже у ході організації собору, називаючи його „активним націоналістом”, який „проводив антирадянську діяльність”. Див.: Ліквідація УГКЦ (1939–1946)... С. 329–331.

СУЧАСНИЙ СТАН НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У 1946 Р.

У статті проаналізовано сучасний стан вітчизняних наукових досліджень про ліквідацію Української Греко-Католицької Церкви на Львівському Соборі 8-10 березня 1946 р. Представлено алгоритм вивчення даної проблеми та її складових, які дозволяють детальніше побачити процес усунення УГКЦ із суспільної арени.

Ключові слова: УГКЦ, історіографія, наукові дослідження, Львівський Собор 1946 р.

Про вплив українського чинника на суспільно-політичні процеси в СРСР важко не помітити чи недооцінити. Особливо його актуальність проявилася напередодні та під час Другої світової війни, коли національні сили всілякими способами вступили у боротьбу за збереження української ідентичності. Не останню роль у ній відіграла Українська греко-католицька Церква, яка через слова митрополита Андрея Шептицького та інших єпископів відстоювала право України на незалежність. Протягом 1939 – 1945 рр. радянський уряд намагався приборкати дану церковну інституцію, однак в умовах війни і через діяльність А. Шептицького здійснити це не вдалося. Лише у квітні 1945 р. тиск проти УГКЦ було відновлено.

Актуальність проблеми, якій присвячена публікація, полягає у тому, що практично до сьогодні відсутні ґрунтовні історіографічні дослідження з вивчення процесу ліквідації однієї з найбільших конфесій на території УРСР. Відсутня оцінка різних складових, які впливали на скликання і проведення Львівського собору у березні 1946 р.

У вітчизняній історіографії зазначеній тематиці присвячено лише окремі публікації, серед яких колективна монографія О. Волинця, М. Гетьманчука, Л. Ржиського. Досліджуючи функціонування УГКЦ у Радянському Союзі, вчені значно ширше розглядають події Львівського собору. Вони виділяють три причини арешту греко-католицьких єпископів напередодні собору. Перша, на їхню думку, полягала у силовому способі усунення з суспільної арени тих, кого в принципі усунути не можливо; по-друге, ув'язнення владик було спрямоване на дискредитацію греко-католицької ієрархії перед суспільством; по-третє, завоювання владою СРСР авторитету серед населення Галичини могло відбуватися тільки після усунення ідеологічних конкурентів, якими була УГКЦ [3, с. 105].

До такої думки схиляється й відомий вітчизняний дослідник церковної історії П. Яроцький. Та водночас він схильний вважати, що під собор у Львові було підведено й законодавчу базу СРСР, а також реформовано державну структуру, яка займалася питанням релігії. Щодо до останнього, то напередодні березня 1946 р. до її штату було введено осіб, які безпосередньо призначалися НКДБ. До таких відносилися

Г. Карпов та І. Полянський, які входили до Ради у справах РПЦ, П. Ходченко, П. Вільховий – при цьому ж органі відкрито працювали, як співробітники НКВС. На функціонування цієї, так званої, антиунійної кампанії, зазначає дослідник, з державної казни було виділено ще й 100 тис. крб. [7, с. 460].

Важливим аспектом дослідження Львівського Собору у П. Яроцького, який досі в історіографії саме у такому світлі практично не зустрічався, є поведінка о. Г. Костельника на ньому. Аналізуючи його психологічний портрет після очолення ним Ініціативної групи, дослідник відзначає його професійність на посаді голови цього органу, за якою скривалась нищість і слабкість [7, с. 456 – 457, 467].

Не проходить поза увагою сучасних дослідників й опозиційність греко-католицьких священників під час завершальної стадії офіційного існування УГКЦ, у тому числі й до Ініціативної групи. Ця тема не нова як і у вітчизняній історіографії так і серед дослідників діаспори. Але якщо її зазвичай висвітлювали у загальному контексті роздумів над ситуацією навколо УГКЦ у 1945 – 1946 рр., то в ґрунтовній „Історії релігії в Україні” опір, який чинило греко-католицьке духовенство носить описовий хронологічний характер. На думку авторського колективу, протягом 1945 р. духовенство вчинило три серйозні „спроби опору” діям влади. Перший відбувся 1 липня і задекларований у „Зверненні українських греко-католиків до уряду СРСР”. Іншими словами його ще можна назвати „Лист тьохсот”. Наступна спроба опору датується 16 липня, коли до Києва відбула греко-католицька делегація, до складу якої входили о. Й. Кладочний та о. І. Котів. Третя форма протидії владі вилилася у листі духовенства до В. Молотова, з вимогою „звільнення церковної ієрархії створення належних умов для функціонування церковного організму” [7, с. 458]. Разом з тим у праці наводяться цифрові показники жертв арештів, які прокотилися в у Дрогобицькій, Львівській, Тернопільській, Станіславській областях восени-зиму 1945 і січні-квітні 1946 рр., тобто напередодні, під час і після собору.

Таким чином, ми маємо все ж таки повноцінну картину боротьби греко-католицького духовенства і вірних за збереження греко-католицької церкви у радянській державі. Аналіз подій у праці заперчує будь-яке твердження, що церква була підготовлена до об’єднання чи самостійно його ініціювала. Конструктивізм заходу навпаки, лише робив його жорстким і закритим, але, як не дивно, і публічним. Останнє, зокрема, пов’язане з тим, що практично за усіма його сесіями слідував Вселенський патріарх Максимос.

Ґрунтовну монографію з історії УГКЦ, у якій значне місце займає дослідження подій Львівського собору, написав у 2002 р. В. Пащенко. Вчений хронологічно будує власне бачення процесу приєднання УГКЦ до Православної Церкви у 1946 р., як початкової точці юридичного усунення першої з суспільної арени. Насамперед, які і інші історики, він вважає, що про приєднання говорити не можна, оскільки не існувало жодної юридично чи канонічно вмотивованої норми, яка б дозволяла це зробити. Тому для нього усе, що відбувалося навколо греко-католицької церкви у березні 1946 р. – це систематична ліквідація її структур та інститутів. „Ініціативну групу” вчений вважає „необхідним ланцюгом у реалізації заходів для знищення УГКЦ” [10, с. 85]. Врегулюванням релігійної ситуації в СРСР займалися, підкреслює він, навіть не політичні

структури, а силові, які знаходилися під керівництвом „спеціальної служби МДБ СРСР – підрозділ „ДР” (диверсії і терор) на чолі з П. Су-доплатовим” [10, с. 102].

У 2003 р. у світ вийшла ґрунтовна монографія митрополита АПЦ І. Ісиченка, присвячена історії Церкви в Україні. Попри її односторонність і відсутність належних оцінок ключовим питанням з історії УГКЦ в радянську добу, у ній аналізується робота ключових осіб, причетних до антиунійної боротьби. Насамперед це постає Я. Галана – так званого ідеолога антикатолицького руху, який зумів завоювати авторитет у партійних органах УРСР через свою причетність до висвітлення у пресі Нюрберзького процесу. Вчений приписує йому дві статті, „де історія УГКЦ подається як ланцюг насильства над релігійним життям українського народу” [5, с. 376].

У новітній вітчизняній історіографії одне з центральних місць у вивчені Львівського собору займають праці І. Андрухів. Перша його праця побачила світ у 1997 р., і в ній автор відзначив, що ліквідація УГКЦ розпочалася не 8 березня 1946 р., а 28 травня 1945 р. „коли три священники – Г. Костельник, М. Мельник та А. Пельвецький звернулися до РНК УРСР із заявою про захист українців Західної України від унії і її впливів” [1, с. 5]. У зв’язку з цим автор наголошує не на релігійно-догматичних мотивах „об’єднання”, а на політичних. Зокрема, чи не найсерйознішим вважає історик, це спроба штучного виділити поспішність у виборі дати його проведення, оскільки внутрішньо-республіканське напруження змушувало поспішати з цим. Більше того, на думку істориків, атмосфера у середовищі греко-католицького духовенства і національного руху опору внаслідок антицерковної кампанії, взагалі ставила під загрозу проведення собору. Тому 12–13 грудня 1945 р. на нараді у Києві було в терміновому порядку вирішено необхідність „церковної злуки”, реалізацію якої було призначено на березня наступного року. Цілком ймовірно, що згідно такого рішення широкими правами наділялися місцеві відділи у справах релігії і культів, а також органи міліції та розвідки. Більше того, їм за кілька місяців до березневих подій 1946 р., було видано розпорядження на право перереєстрації усіх греко-католицьких громад, які усно погоджувалися на перехід під верховенство РПЦ. Це при тому, що на зауваження його правомірності і взагалі логіки, члени „Ініціативної групи” не могли аргументовано відповісти [12, с. 302, 304–307].

У своїх подальших працях І. Андрухів проводить також паралелі між собором 1946 р. у Львові і Полоцьким Собором 1839 р., на якому Микола І ліквідував унію на Правобережжі. Для нього ці дві події мають спільний корінь, оскільки обидві пов’язані з ліквідацією Берестейської унії, як феномену не лише церковного характеру, але „духовного джерела націоналізму” [2, с. 54]. Таким чином, різницю між політикою царату та більшовиків у відношенні до УГКЦ вчений не виділяє. Собор у Львові, на його переконання, значною мірою закономірність, а не випадковість.

Привертає до себе увагу і періодизація ліквідації УГКЦ, яку подає І. Андрухів на підставі широкої джерельної бази. По-перше, вчений у „об’єднанні” УГКЦ з РПЦ виділяє два етапи: перший відбувся під час висвячення у Києво-Печерській Лаврі на православних єпископів А. Пельвецького та М. Мельника, другий безпосередньо стосується

львівських подій 8–10 березня 1946 р. [2, с. 49]. Щодо останнього, то і його поділяють на дві частини: у першій (8 березня) було прийнято пункти, які ліквідовували унію 1596 р., у другій (9–10 березня) було уніфіковано літургійну традицію [12, с. 320].

У своїй колективній роботі „Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект” стикаємося також з думкою, яка досі не зустрічалася в історіографії. Йдеться, зокрема, про ще одну причину ліквідації УГКЦ, яку з невідомих причин не внесли до офіційних, або ж не виділили, як офіційну. А саме, що причиною ліквідації УГКЦ стала неспроможність її єпископів „вплинути на учасників збройного опору” (йдеться про ОУН-УПА – авт.). Така думка є непопулярною серед істориків. Однак на думку І. Андрухів та його колег, вона має місце на існування зокрема й тому, що були неодноразові спроби представників ЦК ВКП(б) вплинути через єпископську Курію УГКЦ на національний рух опору з метою його приборкання. Це при тому, що церковні ієрархи розуміли загрозу збройних українських формувань для держави, і тому частково втручалися у вирішення питання відносин УГКЦ з ОУН з метою бути у безпосередньому контакті з державним урядом. Одним з таких ініціаторів порозуміння був єпископ І. Лятишевський, якому вдалося досягнути консенсусу з владою. Це особливо добре проявилось під час звернення єпископів, у тому числі Й. Сліпого, Г. Хомишина, до членів національних збройних формувань „припинити збройну боротьбу проти радянської влади” [12, с. 280 – 287].

Сучасні дослідження історії УГКЦ в радянську добу все ж таки містять значно критичніший характер аналізу Львівського собору і пов’язаних з ним подій. Серед них праця В. Ленчика, який схильний вважати, що природа двох інститутів – УГКЦ і ЦК ВКП(б) – діаметрально протилежна, і тому через такі відмінності вони не могли співіснувати. На прикладі клопотання Й. Сліпого щодо статусу Львівської духовної семінарії автор намагається показати безперспективність будь-якого діалогу влади і Церкви. Акцентуванням уваги на поїзді делегації ЦГКЦ до Москви, яку очолив Климент Шептицький, вчений робить спроби показати остаточний колапс цієї церкви в державній політиці Радянського Союзу. Власне, як вважає дослідник, саме на зустрічі з вищим керівництвом держави останні дали чітко зрозуміти, що питання про діалог і поступки у бік УГКЦ не йдеться і не передбачається. Радше, „... в Москві дали зрозуміти, що їм йдеться про ліквідацію греко-католицької церкви” [8, с. 364 – 365], підсумовує І. Гриньох.

Актуальним питанням у сучасній вітчизняній історіографії постає аналіз статистичних матеріалів, пов’язаних із Собором 1946 р. у Львові. Щоб зрозуміти про що йде мова, у публікаціях дискутується питання випадків переходу греко-католицьких священників на православ’я, а також передання матеріальних ресурсів першій другій. Що до останнього, у 1995 р. російський історик М. Одинцов відзначив, що 3 тис. греко-католицьких парохій і 195 монастирів після Собору було підпорядковано Російській Православній Церкві, тим самим, збільшивши кількість її парафій. Вчений відзначає, що на 1 січня 1947 р. їй належало 8 815 церков із 13 813 громадами [9, с. 43]. При чому, йдеться у вже згадуваній „Історії релігії в Україні”, до Львівського Собору православних громад в УРСР нарахувалося лише 3 082 [6, с. 537].

Кваліфіковану оцінку Львівському Собору 1946 р. дають також Т. Вронська, О. Лисенко та Р. Чорний. У своїй колективній статті, присвяченій аналізу Кримінального Кодексу СРСР, вчені пояснюють специфіку його застосування в контексті антирелігійної боротьби. Історики звертають увагу на існуючий в КК „принцип аналогії”, за яким, власне і передбачалося застосування покарань до осіб греко-католицького віросповідання. Згідно нього кримінальне законодавство поширювалося на релігійну сферу суспільства, яка вже у 1946 р. почала набирати нових трансформованих рис [4, с. 124].

У сучасних дослідженнях з історії УГКЦ в радянську добу стикаємося з новими поглядами на процес її ліквідації 8–10 березня 1946 р. У 2012 р. під редакцією Я. Сватка світ побачила праця, в історичній розвідці присвяченій ліквідації УГКЦ зустрічаємо більш детальний опис заходів по забороні цієї конфесії в державі. Автори праці ведуть мову про підготовку плану проведення місцевих антиунійних соборів єпархіального рівня вже восени 1945 р., кожен з яких мав визначити перехід греко-католицьких громад під верховенство РПЦ. Вчені схильні вважати, що ініціаторами таких заходів був відділ у справах релігії та культів при ЦК КПРС та ЦК КПУ. Проте, аргументовані зауваження о. Г. Костельника про нелогічність таких заходів стали домінуючими, а водночас і причиною для проведення єдиного Собору у Львові з аналогічною тематикою [11, с. 7].

Ще одним важливим аспектом Львівського Собору 1946 р. є спроба радянською влади за допомогою нього вирішити національне та релігійне питання на польсько-українському пограниччі. Насамперед йдеться про території (Холмщина, Підляшшя, Лемківщина, Засяння), які відмежовувалися від УРСР лінією Керзона, визначеною на конференції у Ялті в лютому 1945 р. Саме ці території належали до Перемиської єпархії та Лемківської Адміністрації УГКЦ, на яких уряд СРСР, за допомогою польських комуністів, намагався провести зміни церковно-релігійного характеру. В історіографії ми зустрічаємо численні дискусії навколо цього питання, до сфери яких вчені відносять і міжконфесійні протиріччя на території єпархії спровоковані урядом СРСР та Курією РПЦ. Таким чином, вони вперше намагаються показати церковний чинник в контексті підготовки операції „Вісла”.

Таким чином, підсумовуючи блок досліджень кінця 1990-х – першої половини 2000-х рр. з проблеми проведення Львівського Собору і його першими наслідками приходимо до певних аргументованими висновками, які впливають із загального стану наукової розробки даної проблеми у вітчизняній історіографії. Так у 1999 р. в „Історії релігії в Україні” колектив вчених на чолі з А. Колодним відзначив, що „Львівський собор 1946 р. – це не лише трагічна віха в історії греко-католицької церкви в Україні. Однаковою мірою це й трагедія православної церкви, бо саме їй тоталітарним режимом було відведено роль могильника іншої церкви” [6, с. 612 – 613].

Список джерел та літератури

1. Андрухів І. Галицька голгофа: ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945 – 1961 рр. / І. Андрухів. – Івано-Франківськ: б.в., 1997. – 84 с.
2. Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944 – 1990 роки. Історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ: б.в., 2004. – 344 с.

3. Волинець О., Гетьманчук М., Ржиский Л. Українська Греко-Католицька Церква і держава: теорія та практика взаємодії / О. Волинець, М. Гетьманчук та ін. Львів: Вид-во Нац. ун-ту „Львівська політехніка”, 2007. – 263 с.
4. Вронська Т., Лисенко О., Чорний Л. Відповідальність за державні злочини у проектах кримінального кодексу СРСР (1946 – 1949 рр.) / Т. Вронська, О. Лисенко, Л. Чорний // УІЖ / Гол. ред. В.А. Смолій. – К., 2012. – №1. – С. 120 – 134.
5. Ісіченко І. Історія Християнської Церкви в Україні / Ігор Ісіченко. – Х.: Акта, 2003. – 472 с.
6. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / Ред. А.М. Колодний, П.Л. Яроцького. – К.: Знання, КОО, 1999. – 735 с.
7. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. // Т.4. Католицизм [Ред. П. Яроцький]. – К.: Світ Знань, 2001. – С. 460.
8. Лендик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосип Сліпий / Василь Лендик. – Львів: Свічадо, 2001. – 608 с.
9. Одинцов М.И. Религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны (1943 – 1945 гг.) / М.И. Одинцова // Отечественные архивы. – 1995. – №3. – С. 41 – 70.
10. Пащенко В. Греко-Католики в Україні (від 40-х років XX століття до наших днів) / Володимир Пащенко. – Полтава: Вид-во ТОВ „АСМІ”, 2002. – 615 с.
11. Підпільна Церква в умовах тоталітарної держави / Упоряд. Я. Сватко. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2012. – 80 с.
12. Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. Наукова монографія / І. Андрухів, О. Лисенко, І. Пилипів. – Надвірна: ЗАТ „Надвірнянська друкарня”, 2010. – 499 с.

SUMMARY

Taras Pshenichny

PRESENT STATE OF SCIENTIFIC RESEARCH THE ELIMINATION UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH IN 1946

The article analyzes the current state of national research on the Elimination Ukrainian Greek Catholic Church in Lviv pseudosynod March 8 - 10, 1946. Presentation algorithm study of this problem and components that allow more to see the process of eliminating the UGCC public arena.

Keywords: Church, historiography, research, Lviv Cathedral.

АРЕШТ ВАСИЛЯ ВЕЛИЧКОВСЬКОГО У 1969 Р. В СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ З ОПЕРАТИВНОЇ ПІДБІРКИ КГБ УРСР «ЄЗУІТ»

У статті йдеться про арешт єпископа УГКЦ Василя Величковського у 1969 р. Проаналізовано документи з оперативної підбірки КГБ УРСР «Єзуїт». У цій підбірці чекісти систематизували інформацію про Величковського, а також про заходи КГБ УРСР зі стеження за ним та віруючими УГКЦ в період 1945-1973 рр.

Ключові слова: УГКЦ, КГБ, ССРСР, греко-католики, віруючі, чекісти, Церква.

Однією з тем історії України ХХ століття, яка потребує додаткового вивчення, є діяльність Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) та боротьба з нею советської влади в період 1944-1991 рр.

Особливо повчальною і навіть унікальною не лише для української, але й для світової історії, є історія підпільної (катакомбної) УГКЦ, яка зуміла вистояти в советський період, щоб відродитися вже в незалежній Україні. На нашу думку, матеріали колишнього КГБ УРСР потребують уважного вивчення та оприлюднення, щоб українська громадськість дізналася правду про маловідомі сторінки вітчизняної історії, в т.ч. і про методи роботи советських спецслужб проти УГКЦ. Для історії українського визвольного руху ці дослідження мають особливе значення, бо немало віруючих УГКЦ підтримували діяльність ОУН і УПА, а згодом – дисидентів.

Про історію підпільної УГКЦ у період після 1946 р. написано вже чимало статей та книг, причому як самими віруючими, так і публіцистами та професійними істориками. Серед них варто зазначити праці Андрія Васьківа¹, Василя Марчука², Зиновія Федунківа³, Івана Шевціва⁴, Оксани Волинець⁵, Олега Гриніва⁶, Наталії Сердюк⁷, Василя Лен-

¹ Васьків А. Греко-католицька церква в духовному житті українців Східної Галичини (1919-1939): Дис. канд. іст. наук: 09.00.11 / Львівський держ. ун-т ім. І. Франка – Львів, 1997. – 210 арк.

² Марчук В. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.: Автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича – Чернівці, 2004. – 35 с.; Марчук В. Українська Греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.: Дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника – Івано-Франківськ, 2004. – 444 арк.

³ Федунків З. Галицький релігійний центр: проблеми і факти / Українська греко-католицька церква; Івано-Франківська теологічна академія. – Івано-Франківськ: Вид-во «Нова Зоря», 2001. – 288 с.

⁴ Шевців І. Статті, доповіді, промови і т.п. на тему: Церква, Послання Церков, Патріархат, Українська Католицька чи Греко-Католицька Церква. Українська Католицька церква в Австралії і т.ін. (Причинок до Ювілею 400-ліття Берестейської Унії): Збірник. — Львів: Свічадо, 1996. – 250 с.

⁵ Волинець О. Функціонування української греко-католицької церкви в контексті державно-церковних відносин: Автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.11 / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2003. – 20 с.; Волинець О. Функціонування української греко-католицької церкви в контексті державно-церковних відносин: Дис. канд. філос. наук: 09.00.11 / Національний ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2003. – 210 арк.

⁶ Гринів О. Національно-духовне відродження. Історія і сучасні проблеми: Лекції для священників Української Греко-Католицької Церкви. – Львів: «Місіонер», 1995. – 223 с.; Гринів О. Йосиф Сліпий як історик, філософ, педагог. – Львів: Місіонер, 1994. – 159 с.

⁷ Сердюк Н. Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко-католицької церкви в 1944-1949 рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – Київ, 2006. – 22 с.; Сердюк Н. Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко-католицької церкви в 1944-1949 рр.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2006. – 190 арк.

чика⁸, Володимира Пащенка⁹ та багатьох інших дослідників.

Питання репресій проти УГКЦ в СРСР у 1945–1989 рр. неодноразово обговорювалося на наукових конференціях, презентаціях, інших публічних заходах. Наприклад, у 2002 р. в центрі українознавства КНУ імені Тараса Шевченка відбулась наукова конференція, присвячена постаті Йосипа Сліпого та його ролі у житті УГКЦ¹⁰.

Досі публікують раніше невідомі громадськості матеріали про переслідування греко-католиків в СРСР. Зокрема, у 2005 р. під керівництвом д.і.н. Володимира Сергійчука було підготовлено збірник документів про стеження НКВД–НКГБ за Андреем Шептицьким у 1939–1941 рр. та у 1944 р.¹¹ У 2006 р. були опубліковані документи советських спецслужб про ліквідацію УГКЦ в 1944–1946 рр.¹², а у 2011 р. – збірник матеріалів про переслідування чекістами митрополита Й. Сліпого¹³.

Таким чином, зважаючи на наявність значної кількості історичних досліджень, можна вважати ключові моменти історії УГКЦ в ХХ столітті дослідженими. Варто зазначити, що особлива увага дослідників була прикута до постатей керівників церкви, а найбільше – до А. Шептицького та Й. Сліпого. Також практично в усіх зазначених працях згадується про життя та діяльність Василя Величковського, який керував підпільною УГКЦ після висилки Йосипа Сліпого за кордоном з 1963 р. до 1972 р., коли його самого у зв'язку з виїздом з СРСР замінив В. Стернюк.

Проте в архівах України зберігається ще чимало неопублікованих документів, які проливають світло на окремі «білі» плями в її історії. Однією з таких «білих» плям є питання про методи діяльності КГБ УРСР проти підпільної УГКЦ та її керівників у період 1946–1989 рр.

Актуальність та новизна нашого дослідження полягають в тому, що в ньому вперше до наукового обігу вводяться документи КГБ УРСР та УКГБ по Львівській області, які нині зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ) про переслідування Василя Величковського. Основні матеріали сконцентровані у справі (оперативний підбірці) «Єзуїт», яка провадилась у 1968–1973 рр. 4-м (церковним) відділом 5 управління КГБ УРСР¹⁴. Підбірка містить також документи і про більш ранні етапи життя В. Величковського. Вони детально висвітлюють оперативну розробку та провокативні заходи советських спецслужб проти керівника підпільної УГКЦ і віруючих. Саме за їх допомогою можна побачити, як советський режим намагався

⁸ Ленчик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий / Наукове товариство ім. Шевченка. – Львів: Свічадо, 2001. – 608 с.

⁹ Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава: б., в., 2002. – 615 с.

¹⁰ Патріарх Йосиф Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот: Матеріали Міжнарод. наук. конф. (20 вересня 2002 р., м. Київ) / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства; Патріархія Української Греко-Католицької Церкви. — Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 176 с.

¹¹ Митрополит Андрей Шептицький в документах радянських органів державної безпеки / упор. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. Вступна ст. і заг. ред. В. Сергійчука. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 480 с.

¹² Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Центр українознавства; Інститут історії НАН України; Відділ по розробці архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ; Державний архів служби безпеки України; заг.ред., упоряд. В. Сергійчука. — Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. — Т. 1. – 920 с.; Т. 2. – 804 с.

¹³ Патріарх Йосиф Сліпий в документах радянських органів державної безпеки, 1939–1987 / під заг. ред. В. Сергійчука. – К., 2012. – Т. 1. – 656 с.; Т. 2. – 480 с.

¹⁴ ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9113. – Т. 33.

обмежувати права віруючих, однак при цьому з усіх сил старався зберегти демократичне обличчя в світі. Справа «Єзуїт» є складовою частиною багатотомної агентурної справи НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ проти УГКЦ під кодовою назвою «Рифи», яка провадилась з 1939 р.¹⁵ Найбільше вцілілі документи висвітлюють події 1969-1973 рр., тобто після другого арешту чекістами В. Величковського. Метою статті є висвітлити раніше невідомі дослідникам подробиці біографії В. Величковського, а також проаналізувати методи роботи советських спецслужб проти нього та проти інших віруючих підпільної УГКЦ.

* * *

Василь Величковський походив з давньої священицької сім'ї. Він народився 1 червня 1903 р. у м. Станіславі (нині – м. Івано-Франківськ) в родині о. Володимира Величковського та Анни Теодорович. У 1913-1914 рр. навчався в Інституті св. Йосафата (Малій семінарії) при монастирі ЧСВВ в Бучачі, де закінчив 1-ий гімназійний клас. У 1917-1918 рр. навчався в 5-му гімназійному класі в м. Городенка на Станіславщині.

У зв'язку з подіями 1917-1918 рр., зокрема розпадом Російської та Австро-Угорської імперій і створенням ЗУНР, життєва доля В. Величковського попрямувала в руслі українського визвольного руху. У 1918-1919 рр. він вступив до Українських Січових Стрільців, закінчив школи зв'язку та підстаршин, працював при канцелярії Коша УСС в Станіславі. У 1919 р. був заарештований поляками в м. Староконстантинові, потім інтернований до Золочівського табору військовополонених. До 1920 р. перебував від можливого повторного арешту.

Розподіл більшої частини українських земель між Польщею та СРСР було закріплено у Ризькому мирному договорі 1921 р. У 1923 р. стало зрозумілим, що західноукраїнські землі будуть включені до складу Польщі. Ці події вплинули на те, що В. Величковський повернувся до праці на благо церкви. У 1920 р. він закінчив екстерном Станіславівську гімназію, а у 1920-1924 рр. навчався у Львівській Духовній Семінарії. У 1922 р. (або 1923 р.) отримав дияконські свячення від митрополита Андрея (Шептицького) у Львові. У 1924 р. вступив до монастиря Чину Найсвятішого Ізбавителя (ЧНІ) у Львові, новіціат. Продовжував в монастирі вивчати теологію. У 1924-1926 рр. викладав у ювенаті оо. редemptористів різні предмети (історію, географію тощо). 29 серпня 1925 р. прийняв перші монаші обіти, а 9 жовтня 1925 р. був рукоположений владикою Йосифом (Боцяном) у Львові.

У 1926 р. В. Величковський пройшов короткочасне навчання в Бельгії у Вопплято в монастирі ЧНІ. У 1926-1927 рр. займався активною місієюною працею, як монах Станіславівського монастиря. У 1927 р. прийняв вічні обіти. У 1928-1935 рр. провадив місіюну працю на Волині. У 1935-1938 рр. був настоятелем монастиря ЧНІ в м. Станіславів, а у 1938-1941 рр. – ігуменом. Після нападу Німеччини на СРСР в 1941-1942 рр. став ігуменом монастиря ЧНІ в м. Кам'янець-Подільському на Поділлі, а у 1942-1945 рр. – ігуменом монастиря ЧНІ в м. Тернополі. Саме тоді ним зацікавились советські каральні органи. Чекісти добре знали, що В. Величковський перебував у ордені редemptористів з 1924 р., був місіонером Ковельського, а потім Станіславського монастирів, поширював католицьку літературу, здійснював проповіді серед населення. Слід

¹⁵ ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9113.

зазначити, що советська влада протягом 1917-1941 рр. неприязно ставилася до всіх церков. Щоправда, спостерігалися своєрідні хвилі погіршення та покращення взаємин. Якщо на початку 1920-х рр. комуністи громили всі Церкви підряд, то в роки Другої світової війни вже шукали у Російській Православній Церкві підтримки, щоб у вирішальні моменти війни захопити населення до боротьби з німцями. А от щодо національних церков, таких, як Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), або УГКЦ, ставлення влади у Москві було однозначно негативним. Всіх віруючих комуністи намагалися зробити атеїстами, або ж силою загнати у підпорядкування Російської Православної Церкви. У такий спосіб намагалися втілити мрію російських шовіністів про «єдиную и неделимую Россию» з єдиною православною Церквою.

Найбільше у діяльності В. Величковського співробітників НКВД-НКГБ зацікавило те, що у червні 1941 р. він привітав проголошення Акту відновлення Української держави у Львові, а потім допоміг розмістити в пресі вітання від Церкви з цього приводу. Також за даними НКВД-НКГБ, 2 серпня 1941 р. в день вступу німців в м. Станіслав на загально-міському святі В. Величковський виступив з промовою та подякував німцям за звільнення від советської окупації. Уже цих фактів було достатньо, щоб советська влада вважала його «підозрілою людиною».

В. Величковський був заарештований Управлінням НКГБ по Тернопільській області 7 серпня 1945 р. Після майже річного слідства 26 червня 1946 р. Київський обласний суд засудив його за ст. 54-10 ч. 2 Кримінального кодексу УРСР за «антисовєтську діяльність» до вищої міри покарання (ВМП) – розстрілу. В основному його обвинувачували як «зрадника батьківщини», «антисовєтчика» та «пособника німців». Нічого дивного в такому вироку не було, адже советська влада намагалася запроторити максимальну кількість своїх ворогів в тюрми та засудити до розстрілу. Крім того, треба мати на увазі, що саме в цей період комуністична влада вела запеклу боротьбу проти УГКЦ, і тому чимало священників було заарештовано та засуджено. Але все ж В. Величковському пощастило уникнути розстрілу. Визначенням Судової колегії з кримінальних справ Верховного Суду СРСР від 27 липня 1947 р. ВМП була замінена 10-ма роками позбавлення волі, з поразкою в правах на 5 років. Зміну вироку можна пояснити тим, що навесні 1947 р. смертна кара в СРСР були тимчасово скасована. Частина політв'язнів, засуджених до розстрілу, отримала багаторічні тюремні строки (наприклад, члени Проводу ОУН(б) Михайло Степаняк, Петро Дужий та інші).

Як свідчить довідка апарату КГБ в м. Воркута, складена за справою № 024037 на колишнього в'язня В. Величковського, він відбував ув'язнення в Річному таборі, а потім у Воркутлагу: у 1947 р. – в таборі № 1, в 1948 р. – в ОЛП № 6, в 1949 р. – в таборовому відділку (л/о – «лагерное отделение») № 4, в 1952 р. – в л/о № 6, в 1954 р. – в л/о 1-9, в 1955 р. в л/о 8-27, працював шахтарем, фельдшером. Був достроково звільнений 9 липня 1955 р. і виїхав у Львів.

В'язні концтаборів постійно вчиняли спротив системі під час відбуття покарання, і В. Величковський теж не був винятком. Цей процес чітко фіксували наглядачі. З 5 липня 1949 р. чекісти розпочали провадження агентурної справи «Ядро» на в'язнів-українців, які групувалися у 4 табірному відділенні Річлагу. Їх звинувачували в тому, що вони «проводили антисовєтську агітацію». За час провадження ця справа розрос-

лася до понад 20 томів (на жаль, досі не відомо, чи вони збереглися). Одним з її основних фігурантів був В. Величковський. У 1952 р. він мав зауваження від керівництва за порушення табірної режиму, в тому числі за те, що виконував священницькі та душпастирські обов'язки. У грудні 1953 р. керівництво Річного табору знову зазначало, що В. Величковський та група інших в'язнів з Західної України проводили «антисовєтську роботу». Саме за це В. Величковського відправили з табору у тюрму строком на 1 рік, рішення було затверджене МВД Комі АРСР та санкціоновано прокурором Річлагу.

У довідці про стан оперативної розробки В. Величковського, складеній 17 травня 1968 р. начальником 4 відділення 5 відділу УКГБ по Львівській області майором Бушлановим та заступником начальника 5 відділу УКГБ по Львівській області полковником Киричуком наведено цікаву інформацію про стеження чекістів за діями віруючих підпільної УТКЦ¹⁶. Зазначено, що після звільнення з таборів В. Величковський проживав у Тернополі, а з 1956 р. – у Львові на пл. Воз'єднання. Чекісти встановили за ним спостереження і надали оперативну кличку «Власов». Під час нагляду вони з'ясували, що В. Величковський швидко відновив свої зв'язки з священниками підпільної УТКЦ та одразу ж почав активну діяльність: організував катакомбну Церкву, розбудову її підпільної структури, дбав за нові покликання до чернечих згромаджень, вів їх духовний провід, в Тернополі зумів зібрати близько 700 підписів віруючих з протестом проти заборони УТКЦ, намагався організувати масовий виступ. З 1956 р. проводив зібрання віруючих підпільної УТКЦ у районах Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей, перед проведенням Вселенського Собору у Ватикані в 1961 р. намагався переконати своїх прихильників у можливості відновлення діяльності УТКЦ в СРСР. У 1959 р. був номінований єпископом Луцьким підпільної УТКЦ. У зв'язку з цим УКГБ по Львівській області розпочало агентурну розробку В. Величковського, вважаючи його небезпечною для совєтської влади людиною.

Перед виїздом архієпископа Й. Сліпого з СРСР в лютому 1963 р. В. Величковський мав з ним особисту зустріч в одному з готелів Москви, поінформовавши про стан уніатського духовенства в Західній Україні. 4 лютого 1963 р. Й. Сліпий надав В. Величковському право керівництва підпільною УТКЦ, а також вказівки щодо подальшої роботи. Нині вважається, що В. Величковський був хіротонізований в Москві Й. Сліпим з правом місцєблєститєля Львівської архієпархії. Після цього діяльність В. Величковського стала ще більш організованою, що сильно занепокоїло керівництво КГБ УРСР.

Повернувшись в Україну, В. Величковський представив себе віруючим УТКЦ, як єпископа і, користуючись повноваженнями, наданими Й. Сліпим, розпочав активну місіонерську діяльність. Він проповідував серед молоді, віруючих, створив підпільні курси з підготовки священників, організував купівлю кількох будинків, щоб створити підпільні храми та монастирі у Львові, Івано-Франківську, Долині. Організовували масові зібрання віруючих для прослуховування радіопередач закордонних радіостанцій, масово виготовляли у підпільних майстернях та фотолабораторіях релігійні літературу і атрибути. В. Величковський пропонував віруючим боротися за повернення забраних при ліквідації УТКЦ церков, внаслідок чого під час масових зібрань віруючих мали

місце заворушення в кількох селах. Таким чином, віруючі дійсно певною мірою активізувалися, намагаючись відстояти своє право на віру.

Треба сказати, що не всі погодились з новим статусом В. Величковського. До прикладу, за даними КГБ УРСР, отці василіани відмовилися визнати його владу. Це згодом було використано КГБ для посилення розбіжностей серед віруючих УГКЦ.

У 1964 р. КГБ за допомогою міліції провів оперативні заходи з метою припинення активної діяльності підпільної УГКЦ (обшуки, вилучення майна, арешти кількох священників). Було вилучено чимало церковної літератури, фотографій, одягу, засоби для кустарного виробництва церковного майна і навіть підпільна фотомайстерня. Після ретельної документації чекістами був організований показовий судовий процес, матеріали якого були оприлюднені в пресі. Після цього діяльність В. Величковського і інших віруючих УГКЦ на певний час виявилася паралізованою, а зовнішні її прояви практично припинилися. Але так могло здатися лише на перший погляд.

В. Величковський, незважаючи на утиски, продовжував свою діяльність. Він заохочував до активності колишніх монахів та монахинь, для поповнення кадрів підготував та висвятив нових греко-католицьких священників, зокрема у 1964 р. – свого помічника з організаційних питань та наступника Володимира Стернюка, продовжував здійснювати місіонерську діяльність, підпільні богослужіння. Щоб там не робив КГБ, а спілкування між людьми він припинити не міг. В результаті советська влада знову вдалася до репресій, проти священників Гриника, Городецького та інших прокуратурою було заведено кримінальні справи.

Як керівник підпільної УГКЦ в Україні В. Величковський мав контакт з кардиналом Й. Сліпим, регулярно пересилав йому у різний спосіб звіти про свою діяльність. У Львові він мав зустрічі з туристами з-за кордону, які передавали йому інформацію від української діаспори і Й. Сліпого. Під час перебування в 1966 р. (за іншими даними у 1967 р.) в м. Загреб (Югославія) у своєї сестри Віри Ніколич, В. Величковський зустрівся з посланниками кардинала Й. Сліпого, зокрема, з митрополитом з Канади Максимом Германюком, розповів їм про становище віруючих УГКЦ в Україні, дізнався про новини у Ватикані. Чекісти запідозрили, що саме тоді В. Величковському було вручено офіційний документ, який підтверджував його керівництво підпільною УГКЦ і зобов'язував всіх уніатів підпорядковуватися йому (за даними допитуваних співробітниками КГБ священників УГКЦ, це могла бути папська булаа на управління Львівською метрополією; реально ж ніхто її так і не побачив). Зважаючи на це, КГБ УРСР в притаманному йому стилі через агентуру та інші можливості здійснював роботу щоб посилити ці розбіжності і протиріччя, що призводило до послаблення позиції В. Величковського серед українського духовенства і підривало його авторитет перед Й. Сліпим.

Агентура КГБ УРСР доповідала, що буцімто серед багатьох віруючих (особливо василіан) панувало переконання, наче В. Величковський був малоосвіченим священником, за характером грубим та деспотичним, який намагався силою, хитрістю та підкупом здобути собі пануюче становище, особливо у середовищі жінок-монахинь, тобто за особистими якостями не відповідав займаній посаді в церкві. Потрапляючи у важке становище, доповідали агенти КГБ, він начебто вдавався до прово-

каційних дій. Також багато хто вважав, що В. Величковський був фанатиком, вірив у ідею відродження УГКЦ в Україні і не відмовлявся від цих поглядів, не бажаючи йти на компроміс з владою, чим могли похвалитися далеко не всі священники. З іншого боку, більшість віруючих повністю підтримували В. Величковського і його ідеї щодо боротьби за відновлення прав УГКЦ. Звісно, тепер важко розібратися, яка інформація в чекістських повідомленнях є правдивою, а яка ні. Зате очевидно, що КГБ УРСР намагався використати всі ці протиріччя і виявити всіх учасників підпільної УГКЦ, їх зв'язки з закордоном, запобігти їх «антирадянській діяльності», а також вжити заходів для їх компрометації та посилення розбрату між різними монахами УГКЦ¹⁷.

Ігнорувати діяльність підпільної УГКЦ і її керівника советська влада не збиралася. У жовтні 1968 р. УКГБ по Львівській області було вжито заходів для документації діяльності В. Величковського. Проводилося зовнішнє спостереження, підслуховування, вербувалася агентура. Вся отримана інформація систематизувалася. Роботу координував 4 відділ 5 управління КГБ УРСР на чолі з полковником Володимиром Секаревим (рос. – Секарев), заходи здійснювали 5 відділи УКГБ по Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській областях.

Невдовзі УКГБ по Львівській області спільно з органами прокуратури було здійснено арешт В. Величковського, про що збереглися відповідні документи.

У службовій довідці, складеній співробітниками 5 управління КГБ УРСР 30 січня 1969 р. зазначалося, що 27 січня прокуратурою Львівської області було проведено обшук в квартирі В. Величковського, після чого здійснено арешт¹⁸. Більш повні дані про тогочасні події збереглися у спеціальному повідомленні УКГБ по Львівській області № 5/4/439 від 12 лютого 1969 р. «Про заходи з організації справи оперативної розробки № 5039 на «Маньяка» (нова оперативна кличка В. Величковського)¹⁹. 6 лютого 1968 р. Голова КГБ УРСР Віталій Нікітченко повідомив листом № 84/н ЦК КПУ про арешт В. Величковського²⁰, а листом № 636/н від 25 вересня 1969 р. – про судовий процес над ним²¹. Остаточний підсумок спецоперації КГБ про затриманню В. Величковського підбито у спеціальному повідомленні начальника УКГБ по Львівській області Миколи Полудня на ім'я заступника Голови КГБ УРСР Бориса Шульженка № 2/4/2797 від 30 вересня 1969 р.²² У ній доповідав, що 19 жовтня 1968 р. чекісти провели обшуки у підпільних священників та їх прихильників, зокрема у В. Величковського, Філімона Курчаби, В. Стернюка, Цегельського, Лоподчака, Волосянка, Дейнеги, Вороновського та інших. В результаті цього вилучено чимало літератури УГКЦ, атрибутів для провадження підпільних богослужінь, релігійних репродукцій, малюнків, листівок, фотографій, виявлено іконописну майстерню, фотолабораторію, а також три домашні підпільні церкви. Під час обшуку у В. Величковського було виявлено та вилучено єпископський одяг, список 54 підпільних священників УГКЦ, книгу «Історія чудотвор-

¹⁶ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С-9113. – Т. 33. – Арк. 15-21.

¹⁷ Там само. – Ф. 65. – Спр. С-9113. – Т. 33. – Арк. 21.

¹⁸ Там само. – Ф. 65. – Спр. С-9113. – Т. 33. – Арк. 23.

¹⁹ Там само. – Ф. 65. – Спр. С-9113. – Т. 33. – Арк. 24-29.

²⁰ Там само. – Ф. 65. – Спр. С-9113. – Т. 33. – Арк. 262-263.

²¹ Там само. – Ф. 65. – Спр. С-9113. – Т. 33. – Арк. 264-266.

²² Там само. – Ф. 65. – Спр. С-9113. – Т. 33. – Арк. 73-81.

ної ікони Матері Божої Неустанної Помочі», журнал «Благовісник» (Рим, № 2-3, 1965 р.), «Львівські єпархіальні відомості» за 1939 р., машинописні тексти Ватиканського радіо та іншу літературу, яку чекісти називали «ідеологічно шкідливою та реакційною». Виявили і вилучили магнітофон з записами його проповідей та богослужінь (чекісти називали їх «матеріалами реакційного характеру»), чимало фотографій, релігійну літературу УТКЦ випуску до 1944 р. Після арешту В. Величковського доправили до слідчого ізолятора МВС. Після попереднього допиту 29 січня 1969 р. він був заарештований і обвинувачений за ст. 187-1 та 138 кримінального кодексу УРСР. За спостереженнями чекістів, В. Величковський помітно переживав, поведився нервово і до останнього моменту не вірив, що його заарештують.

Про подальший хід слідства над В. Величковським дізнаємося зі спеціального повідомлення начальника УКГБ по Львівській області М. Полудня від 15 травня 1969 р.²³ У документі зазначено, що слідство проводилось в напрямку виявлення діяльності В. Величковського, а у зв'язку з важливістю отриманих свідчень участь у найбільш відповідальних слідчих діях брали оперативні співробітники УКГБ, які до того проводили оперативну розробку. Саме так – завдяки тісній співпраці УКГБ з прокуратурою було отримано чимало показань свідків. Про виконану роботу доповідали в обком КПУ.

Слід зазначити, що співробітники УКГБ по Львівській області спільно з працівниками прокуратури з самого початку працювали не стільки над розслідуванням справи, стільки над тим, щоб організувати над В. Величковським показовий судовий процес з використанням максимально можливих театральних засобів, щоб сапнувати діяльність керівництва УТКЦ. Головним завданням було не розібратися у справі, а заклеїти діячів УТКЦ, як ворогів, що заважають будувати советський лад, баламутять молодь, дотримуються архаїчних вірувань, шкідливих для комуністичного суспільства, що могло б призвести людей до так званого «буржуазного розложення».

Сторона обвинувачення вважала одним з важливих напрямків довести контакти В. Величковського з Ватиканом, який в СРСР називали «центром концентрації світових реакційних церковних діячів». Арешт В. Величковського КГБ УРСР традиційно намагався використати для вербування агентури з числа авторитетних діячів підпільної УТКЦ. Зокрема, 26 лютого 1969 р. завербовано агента «Олега», який добре знав віруючих УТКЦ. Крім того, чекісти відшукували можливість вплинути на священників і підпільних єпископів В. Стернюка (помічника Величковського), Ф. Курчаби – єпископа колишньої Перемиської єпархії, Івана Слезюка – керівника підпільної УТКЦ в Івано-Франківській області, вікарного єпископа Закарпаття Мурані, причому за певних умов готові були навіть вербувати керівників підпільної УТКЦ, аби вплинути на віруючих і припинити діяльність катакомбної церкви. Водночас у разі спротиву керівників церкви чекісти мали намір арештувати Стернюка, Курчаби, Волосянка та Лоподчака.

3 вересня 1969 р. УКГБ по Львівській області повідомило шифро-телеграмою № 5381 заступника Голови КГБ УРСР генерал-майора Шульженка, що кримінальну справу на В. Величковського провадженням завершено і органами прокуратури передано на розгляд до

²³ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С-9113. – Т. 33. – Арк. 41-48.

Львівського обласного суду. Обвинувачуваному дали можливість ознайомитись з матеріалами справи. Через усвідомлення високої ймовірності засудження В. Величковський почав розповідати слідчим, що він також є советським громадянином, міг би принести користь державі, а тому попросив про зустріч з оперативним працівником КГБ для обговорення цих питань. Шульженко, прочитавши документ, не заперечував, написавши резолюцію: «Согласен, только соблюдать процессуальные требования». 4 вересня 1969 р. у Львів було надіслано відповідь зі згодою на проведення такої зустрічі²⁴. Вона відбулася, однак на співпрацю з КГБ керівник УТКЦ не пішов, заявивши оперативникам, що «сексотом» не стане. І як показали події, це була далеко не остання зустріч, на якій чекісти намагалися розговорити В. Величковського і змусити його до співпраці.

18 вересня 1969 р. УКГБ по Львівській області повідомило шифротелеграмою № 5409 на ім'я начальника 5 управління КГБ УРСР полковника Леоніда Каллаша, що судовий процес над В. Величковським відбудеться 22 вересня 1969 р. в приміщенні Львівського обласного суду. У зв'язку з цим УКГБ по Львівській області вжило заходів для запобігання можливим протестам з боку віруючих УКГЦ. Процес, звісно, був погоджений з партійними органами. Взагалі в советський час чекістам було легко організовувати судову розправу над своїми ворогами – все було відомо наперед, організатори працювали, немов в театрі, реалізуючи свої задуми, своєрідну постановку з використанням всіх можливостей. За згоди обкому КПУ, матеріали суду над В. Величковським з метою його компрометації планувалося опублікувати в обласній пресі, передати на радіо та телебачення. Львівські чекісти просили київських підтримати ці заходи²⁵. Звісно, що відмовити у задоволенні такої важливої потреби для советської системи, як компрометація її ідейних противників, начальник 5 управління КГБ УРСР Л. Каллаш і його підлеглі Секарев і Серкін не могли. Тому 19 вересня 1969 р. до УКГБ по Львівській області було відправлено шифротелеграму № 41004, де Л. Каллаш погодився з проведенням заходів з компрометації В. Величковського у ЗМІ, однак просив вислати проекти статей на погодження у Київ (статті, мабуть, готувалися заздалегідь).

23 вересня 1969 р. УКГБ по Львівській області шифротелеграмою № 5411 ім'я начальника 5 управління КГБ УРСР Л. Каллаша повідомило, що 22 вересня 1969 р. о 10.00 в приміщенні Львівського обласного суду розпочався судовий процес над В. Величковським. Під тиском пред'явлених йому обвинувачень, В. Величковський вимушений був частково визнати свою провину (а що ще можна було зробити за таких умов?). Свідки під час допитів у суді підтвердили інформацію про діяльність підпільної УТКЦ і керівну роль в ній підсудного, дані ними на попередньому слідстві. В документі відзначалося, що суд основний акцент зробив на ст. 187-1 КК УРСР²⁶, що дало чекістам позитивні наслідки, оскільки В. Величковський, який намагався використати суд для захисту унії і УТКЦ, вийшов з рівноваги і розхвилювався. Під час процесу будь-яких «ворожих проявів» та ексцесів не відбулося, і це львівські чекісти пояснили правильною організацією порядку. Планувалося, що 23 верес-

²⁴ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С-9113. – Т. 33. – Арк. 49-50.

²⁵ Там само. – Ф. 65. – Спр. С-9113. – Т. 33. – Арк. 52-53.

²⁶ Див. стор.

ня будуть допитані всі свідки, і того ж дня процес буде завершено.

На цьому документі начальник 5 управління КГБ УРСР Л. Каллаш написав резолюцію начальнику 4 відділу Сескареву: «Контролировать»²⁷, що і було зроблено.

Результати процесу над В. Величковським і точка зору співробітників КГБ на нього детально викладені у довідці 5 управління КГБ УРСР № 1306 від 29 вересня 1969 р. В документі зазначено, що 24 вересня начальник УКГБ по Львівській області генерал-майор М. Полудень шифротелеграмою № 5416 на ім'я заступника Голови КГБ УРСР генерал-майора Шульженка повідомив про завершення процесу над В. Величковським. Він зазначив, що в процесі розробки через агентуру та інші оперативні можливості чекістами було встановлено, що В. Величковський за вказівками з Ватикану (в т.ч. від кардинала Й. Сліпого) протягом 1967-1969 рр. здійснював активну роботу з відродження діяльності УГКЦ. Під його керівництвом створювалися підпільні групи монахів, курси з підготовки священників УГКЦ, друкарські майстерні з виготовлення церковної літератури і предметів культу. Чекісти вважали, що цим було вчинено «грубе порушення советського законодавства щодо культів». В. Величковський написав книгу «Історія ікони Божої Матері», в якій, на думку чекістів, містилися випадки проти існуючого советського державного устрою, а також записував і тиражував радіопередачі з Ватикану.

Полудень відзначив, що робота зі знищення створеного В. Величковським підпільного єпископату здійснювалась співробітниками УКГБ по Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській та Закарпатській областях за підтримки 4 відділу 5 управління КГБ УРСР. В результаті проведення комплексу агентурно-оперативних заходів чекісти виявили конкретні факти діяльності В. Величковського і інших віруючих

²⁶ Стаття 187-1 КК УССР (аналог ст. 190-1 КК РСФСР). Введена в Кодекс Указом ПВР УССР від 9.11.1966; зміни – від 12.01.1983; скасована 14.04.1989). Ось її текст: „Поширювання завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад. Систематичне поширювання в усній формі завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само виготовлення або розповсюдження в письмовій, друкованій або іншій формі творів такого ж змісту, – карається позбавленням волі на строк до трьох років, або виправними роботами на строк до двох років, або штрафом у розмірі до трьохсот карбованців”.

Дослідник дисидентського руху В. Овсієнко вважає, що випадки покарання виправними роботами або штрафом не відомі. Новий склад злочину був введений у законодавство, головним чином, для «розвантаження» статті 62-ї «антирадянська агітація і пропаганда». Остання стала застосовуватися лише в найбільш небезпечних з погляду КГБ випадках. На практиці звинувачення у «поширюванні завідомо неправдивих вигадок» висувалося, як правило, проти авторів і розповсюджувачів самвидаву і „тамвидаву” (просте зберігання «наклепницької літератури» цією статтею не передбачалося), а також за усні висловлювання, які «порочили лад».

Крім того, нове формулювання звинувачення полегшувало слідству і судові доведення провини (за звинуваченням в «антирадянській агітації і пропаганді» було потрібно довести наявність мети «підризу або ослаблення» радянської влади, що, як правило, було досить важко).

Формально злочини, передбачені ст. 187-1, не належали до «особливо небезпечних державних». Слідство в цих справах вела прокуратура (хоча фактично воно завжди курирувалося КГБ), а засуджені за цією статтею відбували речення не в мордовських чи пермських політичних таборах, а в інших таборах, де їх легше було шантажувати і фабрикувати їм нові кримінальні справи. Схоже на те, що вперше в Україні ст. 187-1 була застосована 3.08.1967 проти В.Чорновола – за збірку матеріалів про репресованих шістдесятників “Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”)”.

Стаття втратила силу 14.04.1989, одразу після постанови З'їзду народних депутатів СССР. Відповідно до Закону УССР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17.04.1991 усі засуджені за цією статтею реабілітовані незалежно від фактичного обґрунтування звинувачення.

²⁷ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С-9113. – Т. 33. – Арк. 54-55.

УГКЦ, які «своєчасно» задокументували за допомогою органів прокуратури. Під час цієї роботи було нанесено, за чекістською термінологією – «оперативний удар» по підпільній греко-католицькій церкві, в результаті якого були викриті та вилучені дві нелегальні фотолабораторії з виготовлення церковної та антисовєтської літератури, одна іконописна майстерня, дві друкарські машинки, папір, церковний одяг, предмети релігійного культу та релігійні атрибути, три магнітофони та плівки з записами радіопередач з Ватикану, гроші (близько 8 тисяч рублів), значна кількість церковної літератури та машинописні тексти тощо.

Після арешту В. Величковського 27 січня 1969 р. органами прокуратури було профілактовано 18 підпільно діючих священиків УГКЦ, яких було притягнуто до адміністративної відповідальності. У серпні 1969 р. справу В. Величковського з прокуратури було передано до Львівського обласного суду, де він був звинувачений за ст. 138²⁸ та 187-1 КК УРСР.

Звісно, щоб судовий процес був успішним, чекісти і їх партійні керівники продумали всі деталі, які тепер можемо дізнатися і ми. Полудень відзначив: зважаючи на те, що більшість свідків у цій справі були греко-католицькими віруючими, було прийнято рішення провести судовий процес в приміщенні Львівського обласного суду в невеликому залі, причому за домовленістю з партійними органами в зал суду були направлені слухачі атеїстичних гуртків вищих навчальних закладів та підприємств Львова і їх лектори. Мабуть, це було зроблено марно – чекісти намагалися, щоб присутні на суді були налаштовані проти обвинуваченого. На випадок виникнення можливих небажаних ексцесів з боку прихильників УГКЦ у дні процесу були заплановані спеціальні заходи (про які саме – не написано, але, ймовірно, недопущення небажаних осіб в зал засідань суду, профілактика і т.п.).

Судовий процес колегії Львівського обласного суду під головуванням В. Ключак відбувся 22-23 вересня 1969 р. Як і на попередньому слідстві, В. Величковський намагався в суді заперечувати свою провину, особливо у підготовці та поширенні видань і документів. Але суд акцентував свою увагу на обвинуваченні за ст. 187-1 КК УРСР, що вивело В. Величковського з рівноваги і не дало йому можливості використати процес для захисту діяльності підпільної УГКЦ. Під час засідань прокурор В. Савойський, який підтримував державне обвинувачення, вмів використовувати здобуті докази і на думку чекістів – «переконливо викрив ворожу діяльність уніатського главаря». Перед судом про практичну діяльність В. Величковського вимушені були дати свідчення

²⁸ Стаття 138 КК УССР. Зміст: «Порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». У законодавстві ССРСР склад злочину, що служив одним із кримінально-правових інструментів переслідування активних віруючих, як кліриків, так і мирян. Для цього використовувалася друга частина формулювання, щодо «відокремлення школи від церкви», яка тлумачилася якнайширше: за цим звинуваченням притягалися до кримінальної відповідальності особи, які навчали інших громадян основ релігії: проповідники, місіонери, священики, які давали релігійну освіту молоді, і навіть, у деяких випадках, батьки, які виховували своїх дітей у релігійному дусі. Про застосування першої частини статті (порушення законів про відокремлення церкви від держави) даних нема. Ст. 138 в КК УССР з'явилася в 1960 р. (вступив у дію з 1.01.1961) на хвилі хрущовської антирелігійної кампанії; передбачене покарання – виправні роботи на термін до одного року або штраф до ста карбованців. У 1966 р. була доповнена частиною другою, що посилювала покарання до трьох років позбавлення волі. Знята з Кодексу 14.04.1989. Засуджені за ст. 138 підпадають під реабілітацію згідно з Законом УССР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17.04.1991 р.

його друзі та знайомі – Курчаба, Курилас, Сітко і інші віруючі УГКЦ. Особливий вплив на суд та присутніх в залі справили свідчення студентки Львівського медичного інституту Наталії Плахової, яка розповіла про намагання В. Величковського «опрацювати її у ворожому душі та затягти у монастир».

Звісно, що за таких умов ні про яке об'єктивне судове слідство не було і мови, рішення суду було відомим заздалегідь. Однак останнє слово В. Величковському все ж надали, і він довго говорив про свою діяльність, свободу совісті, справедливість, кохання, посилався на окремі праці В. Леніна, а також заявив про упереджене ставлення до справи прокурора і попросив у суду справедливості. Однак це не допомогло: судова колегія засудила В. Величковського до 3 років виправно-трудової колонії строгого режиму за ст. 138 та 187-1 КК УРСР. При цьому слід відзначити, що він був засуджений не як керівник катакомбної УГКЦ, а як порушник законодавства, у якого вилучені документи антидержавного змісту. Таким чином КГБ вибирав з рук критиків советських спецслужб докази про репресії щодо віруючих, аргументуючи: «вони ж були засуджені за антидержавні дії, а не за вірування».

Під час процесу біля дверей суду, який не вмів всіх бажаючих, біля машини яка привезла обвинувачуваного з тюрми, щоденно збиралось до 30 віруючих УГКЦ, переважно жінок. Після оголошення вирок суду деякі з них плакали. Чекісти вжили заходів, щоб не «дати їм спровокувати небажані дії, і запобігли будь-яким ексцесам».

При цьому УКГБ по Львівській області намагалося використати ситуацію після суду для просування агентури у керівні кола підпільної УГКЦ, а також через закордонну агентуру КГБ передати інформацію про процес у вигідному світлі у Ватикан.

На цьому документі заступник Голови КГБ УРСР Шульженко написав резолюцію Л. Каллашу: інформувати про процес ЦК КПУ, Раду Міністрів УРСР, і КГБ СРСР, що і було зроблено (листи готували співробітники 4 відділу 5 управління КГБ УССР) до 29 вересня 1969 р.

Остаточний підсумок спецоперації КГБ з арешту В. Величковського підбито у спеціальному повідомленні начальника УКГБ по Львівській області М. Полудня на ім'я заступника Голови КГБ УРСР Б. Шульженка № 2/4/2797 від 30 вересня 1969 р.²⁹. У ній в загальних рисах було викладено інформацію, наведену вище. І звісно ж, начальник УКГБ по Львівській області, відзвітував про виконання затвердженого у Києві пункту плану агентурно-оперативних заходів на 1969 р. щодо ліквідації підпільно діючого єпископату на чолі з В. Величковським. М. Полудень не забув і про заохочення кадрів: він пропонував відзначити наказом КГБ УРСР найбільш активних виконавців оперативної розробки: начальника 4 відділення 5 відділу УКГБ майора Михайла Синченка, старшого оперуповноваженого 5 відділу УКГБ капітана Бориса Романова, заступника начальника 5 відділу УКГБ підполковника Олександра Гнапа (який, до речі, аж до 2008 р. обіймав посаду радника Голови СБУ) та заступника начальника УКГБ полковника Івана Валуйко. Окрім того, пропонувалося заохотити від УКГБ по Івано-Франківській області капітана О. Омельченко, від УКГБ по Закарпатській області майора І. Галкіна, від УКГБ по Тернопільській області

²⁹ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С-9113. – Т. 33. – Арк. 73-81. 30 ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С-9113. – Т. 33. – Арк. 289-290.

майора С. Мальчевського.

За «вміле розслідування справи В. Величковського та успішне проведення судового процесу» начальник УКГБ по Львівській області пропонував через прокуратуру УРСР відзначити цінними подарунками старшого слідчого прокуратури м. Львова Богомира Домбровського, старшого слідчого прокуратури Бродівського району Львівської області Аркадія Ваврищука, оголосити подяку прокурору Львівської області Борису Антоненку та прокурору м. Львова Віталію Савойському. Навіть одні ці документи свідчили про те, що суд над В. Величковським був вмілою постановкою КГБ УРСР.

Керівництво КГБ УРСР не заперечувало і розпорядилося підготувати проект наказу про заохочення та лист до Прокуратури УРСР, що й було зроблено.

Здавалося б, чекісти досягли результату: керівник катакомбної церкви був засуджений (причому для суспільства це подали так, немов би не стільки за релігійні переконання, скільки за порушення ст. 187 КК УРСР), віруючі боялися відкрито протестувати, щоб уникнути арештів. Але ж діяльність підпільної УГКЦ не припинилися: на волі залишилися єпископ В. Стернюк – наступник В. Величковського та інші віруючі, незгодні з релігійною політикою СРСР. Саме тому історія стосунків советської влади з В. Величковським обов'язково повинна була мати продовження. Так і сталося. У 1972 р. чекісти з дозволу Москви випустили В. Величковського жити за кордон.

Щодо оперативної підбірки «Єзуїт», то вона остаточно втратила актуальність для чекістів після смерті В. Величковського 30 червня 1973 р. 11 липня 1973 р. начальник 4 відділу 5 управління КГБ СРСР полковник Секарев затвердив постанову про здачу оперативної підбірки № 521 під кличкою «Єзуїт» на В. Величковського в архів 10 відділу КГБ УРСР³⁰. Оскільки сконцентровані у справі матеріали мали оперативну цінність та відображали результати проведених КГБ УРСР заходів щодо керівництва підпільної УГКЦ, Секарев постановив залишити справу на постійне зберігання у архіві КГБ, долучивши її до багатотомної агентурної справи «Рифи» на керівництво УГКЦ.

Оперативна підбірка матеріалів КГБ УРСР «Єзуїт» на керівника підпільної УГКЦ В. Величковського є цінним джерелом для вивчення життя і діяльності одного з керівників УГКЦ. Зокрема щодо його арешту в 1969 р. Розміщені в ній матеріали дозволяють реконструювати, які саме методи використовували советські каральні органи проти віруючих в Україні, придушуючи тим самим право на вільне віросповідання. Матеріали справи засвідчують, що чекісти у період після 1946 р. обставили своєю багаточисельною агентурою всіх основних діячів підпільної УГКЦ та були добре обізнані з поточною ситуацією. Показово, що чекісти в Україні постійно координували свою діяльність і звітували про свою роботу в КГБ СРСР у Москві. Це є свідченням того, наскільки великої уваги органи КГБ СРСР та КГБ УРСР надавали контролю за діяльністю віруючих, вважаючи їх «антирадянцями», «ненадійним елементом».

З документів про В. Величковського вимальовується портрет глибоко релігійної людини, яка стійко трималася віри, не розуміла советських цінностей і вважала за необхідне відновити діяльність УГКЦ, припинену в СРСР у 1946 р. Великою заслугою В. Величковського є те,

що він не припиняв своєї діяльності у найважчих умовах: відправляв служби, перебуваючи в ув'язненні в таборах Воркути, а після звільнення – активно організовував діяльність підпільної УГКЦ в Західній Україні. Після 4 лютого 1963 р. В. Величковський керував підпільною УГКЦ, намагаючись зробити практично неможливе: відновити діяльність церкви і добитися її визнання советською владою. Саме тому він був таким незручним для комуністичної влади, і його двічі заарештовували та засуджували советські каральні органи. Саме тому він і відсидів 13 років у советських тюрмах, таборах, колоніях. Матеріали справи «Єзуїт» дають уявлення про те, як саме діяла підпільна УГКЦ, і чому каральним органам СРСР було вкрай важко припинити її діяльність.

Так чи інакше, а діяльність і гідна постава В. Величковського мала вплив не лише на віруючих УГКЦ, а на всіх українців, яким не була байдужою доля України, на всіх, хто прагнув відновити незалежність нашої держави. Переслідування чекістами В. Величковського набуло великого розголосу в українській діаспорі, яка робила все можливе, щоб підтримати його. В. Величковський посів гідне місце серед керівників Української греко-католицької церкви, нарівні з своїми попередниками А. Шептицьким і Й. Сліпим та наступниками В. Стернюком, М. Любачівським та Л. Гузаром. У 2001 р. В. Величковський беатифікований церквою, як мученик.

Сподіваємося, що це дослідження сприятиме дослідникам у подальшому вивченні життя та діяльності одного з керівників УГКЦ Василя Величковського. Адже у його біографії є ще чимало питань, які потребують додаткового дослідження.

SUMMARY

Alexander Ishuk, Natalia Nikolaeva

LIFE AND ACTIVITY OF VASYL VELYCHKOVSKIY ARE ANALYZED IN THIS ARTICLE. SPECIAL ATTENTION IS DEVOTED TO THE MATERIALS FROM KGB USSR OPERATIVE CASE “YEZUIT” (1945-1973)

Authors analyzed documents about KGB USSR's operations against Greek-Catholic Church in Ukraine in 1969, when Vasyl Velychkovskyi was arrested second time.

Keywords: UGKC, KGB, USSR, Greek-catholic, believers, KGB workers, Church.

МОНАХИ-СТУДИТИ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ЯК ЖЕРТВИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджуються причини та наслідки переслідування радянським тоталітарним режимом монахів Студійського уставу Української Греко-Католицької Церкви (далі – УГКЦ). Розкривається період середини ХХ століття, коли уся ієрархія УГКЦ була ув'язнена, а роль очільника Церкви взяв на себе архимандрит студитів о. Климентій Шептицький. Вказуються злочини, що досі кровоточать раною на тілі УГКЦ, коли були закриті усі монастирі ченців-студитів, знищено їхнє майно, а їх самих розігнано, ув'язнено та багатьох закатовано у кадебістських темницях.

Ключові слова: монахи, студити, Студійський устав, Унівська лавра, монастир, Климентій Шептицький, злочин, переслідування, підпілля.

Проблематика аналізу злочинів радянського тоталітарного режиму в Україні досі залишається маловивченою. Досі не дано оцінки усім тим протиправним діям, які радянський тоталітаризм чинив в минулому столітті. Проблематика висвітлення життя українських монахів-студитів потребує нового сучасного погляду – крізь призму об'єктивного аналізу причин та наслідків їхнього переслідування у середині ХХ століття репресивною машиною тоталітарного радянського режиму. Актуальність дослідження породжує його мету – висвітлення реального стану переслідуваного греко-католицького чернецтва Студійського уставу комуністичною системою СРСР.

Дослідження видається доволі складним, адже об'єктивної і системної роботи щодо заданої теми на сьогодні немає. У розвідках окремих авторів, таких, наприклад, як Б. Боцюрків, М. Пишкович, В. Чорнописька, С. Гуркіна, І. Мицько, М. Кривенко, В. Жупник, Н. Стоколос, М. Холодний задана тема висвітлена лише частково. Фрагментарні, неповні дослідження вказаних авторів свідчать про недостатній аналіз зазначеної теми. Багато матеріалу не досліджено в силу того, що архівні матеріали радянського періоду довгий час були закриті, або ж взагалі спотворювалися і знищувалися.

Історія розвитку студитських монастирів найкраще подана у праці Ігоря Мицько «Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець ХІІІ ст. – ХХ ст.)» (1998 р.). Остання є на сьогодні найповнішим дослідження історії Унівської лаври – матірної обителі усіх студитських монастирів.

Детальною, хоч і не без історичних неточностей, є стаття греко-католицького священника Мануїла Пишковича «Унівська Лавра – матірня обитель студійських ченців» (2011 р.). Остання є порівняно найбільш систематично викладеним матеріалом для вивчення історії і сьогодення ченців-студитів.

Історичний матеріал життя та діяльності монашого чину Студійського уставу у радянський період (Друга світова війна та час переслідування) досліджено у праці історика Володимира В'ятровича «Історія з грифом «Секретно». Українське XX століття», львівського видавництва «Часопис» (2013 р.), що подає найновіші документальні фрагменти життя та заслання архімандрита студитів о. Климента Шептицького. Робота цінна тим, що писана автором – колишнім працівником СБУ – на архівних матеріалах.

Окремі епізоди життя о. Климента Шептицького, особливо за період від 1944 року, коли він став архімандритом, і до його ув'язнення у 1947 році, розкриває Світлана Гуркіна у статті «Архимандрит Климентій Шептицький: маловивчені сторінки життя 1944-1947 рр.» (2011 р.). А вже останній період його заслання досліджувався Вікторією Чорнопискою (2012 р.).

Спільна авторська праця Надії Пікулик та Любомира Сенік «Климентій Шептицький – слуга Божий» (1997 р.) також містить матеріал про архімандрита студитів. Однак праця місцями доволі суб'єктивна і не завжди відповідає викладу в історичному, науковому руслі.

Окремі сторони життя та діяльності студитів висвітлено у книзі Олега Турія «Церква мучеників» (2002 р.).

Загальна діяльність греко-католицького чернецтва розглядається у статті доктора історичних наук Ярослава Стоцького «Доля чернецтва, духовенства і парохій УГКЦ у західних областях України у 1950-1953 рр.» (2008 р.).

Дослідження не повні. Найчастіше автори згадують про студитів у загальному контексті про чернецтво УГКЦ, або лише у фрагментарних поодиноких епізодах. Однак досліджувана проблематика заслуговує на системне та глибоке вивчення, бо з початком Другої світової війни, коли на Західну Україну ступила радянська влада, що таке червона кривава машина відчула чи не кожна сім'я українця. Характерними стали «масові депортації і арешти: за два роки радянської влади з Галичини було депортовано близько чотирьох тисяч «ворогів народу», у 1941 р. лише за два місяці – травень і червень – тільки у Львові було арештовано шість тисяч чоловік»¹.

У листі до кардинала Тіссерана у 1939 р. митрополит Андрей Шептицький, викриваючи своє негативне ставлення до більшовицької влади, згадує і про монастирі: «Після комедії плебісциту, парламент у складі 1 400 делегатів одноголосно проголосував за ліквідацію монастирів і приватної власності на землю. Монастирі розпущені. При храмах і виховних закладах працює ще певна кількість священиків, монахів і монахинь, котрі обслуговують ці заклади у світському одязі, як прислуга»².

Ставлення радянського тоталітаризму до монастирів УГКЦ на Західній Україні диктувалося самими принципами воєнничого атеїзму, «які він втілював тут лише трохи обережніше, ніж на решті території Радянського Союзу. Всі монастирі були розпущені, релігійні видавництва закриті, приміщення Львівських духовних шкіл були віддані

¹ Добош Олексій, прот. Діяльність митрополита Андрія Шептицького та керованої ним Української Греко-Католицької Церкви у 1939-1944 рр. // Труды Київської Духовної академії. – № 15, 2011. – С. 286-287.

² Там само. – С. 287.

під університетські гуртожитки»³. Вже з початку 1939 року «більшу частину монахів радянські чиновники розігнали та зовсім заборонили приймати молодих кандидатів»⁴.

З приходом радянської влади на Західну Україну вдруге, уже в липні 1944 року, «була підготовлена Доповідна записка Управління Народного комісаріату державної безпеки (далі – НКДБ) Львівської області «Про діяльність Греко-Католицької церкви в 1941-1944 рр.» і 17 вересня надіслана вищому керівництву в Київ»⁵.

Радянська контррозвідка НКДБ вже давно вела «разроботку»⁶ щодо ієрархії УГКЦ. Сюди входило і чернецтво, зокрема і Студитський чин. Наслідками цієї «разроботки» стало те, що «було заарештовано і відправлено до тюрем та концтаборів 11 єпископів, 50 митрофорних протоієреїв, всіх настоятелів чоловічих та жіночих монастирів, близько 1600 священників, багато ченців, черниць і просто віруючих парафіян»⁷ Греко-Католицької Церкви.

Значних репресій та переслідувань зазнають і монахи Студійського уставу. Ще восени 1939 р. в Унівській лаврі було забрано землю і худобу⁸. За декілька місяців все лаврське господарство було розвалене⁹. А в 1945 році в будівлях Унівського монастиря було створено інтернат для психічнохворих жінок, а саме село перейменовано на Міжгір'я. Ченці монастиря, і мешканці селища підпадали під підозри як такі, що прикривали чи допомагали українським повстанцям. У тому ж році «був арештований новопризначений ігумен Йосиф Шестюк за звинуваченням у тому, що як керівник монастиря очолив зв'язок монахів з ОУН-УПА (Організація українських націоналістів – Українська повстанська армія)»¹⁰. Згодом два приміщення львівського Студіону – монастиря святого Йосафата було перетворено на лікарні. У цих лікарнях і залишилася працювати частина братів-студитів¹¹.

На 1946 р., коли «у Львові в храмі Святого Юра був скликаний Собор, який ліквідував ГКЦ і приєднав її до Московського патріархату»¹² «понад 1400 священників, що не приєдналися, і 800 монахів і монахинь заслано в Сибір, а 200 розстріляно»¹³. Такі загальні цифри репресованого греко-католицького духовенства наводить дослідник Микола Холодний. До «1 вересня 1946 р. тільки 60 священників Львівсько-Тернопільської єпархії УГКЦ, які відмовилися приймати православ'я,

³Добощ Олексій, прот. Діяльність митрополита Андрія Шептицького ... – С. 287.

⁴Пишкович Мануїл, свящ. Унівська Лавра – матірня обитель студійських ченців // Галицька брама. – № 5-6 (197-198). – Травень-червень 2001. – С. 21.

⁵Стоколос Н. Уроки трагічної історії церковно-релігійного життя в Україні // Українське релігієзнавство. – № 22, 2002. – С. 84.

⁶Державний архів Львівської області. Ф. П-3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), з жовтня місяця 1952 р. – Комуністичної партії України (КПУ). Оп. 1. Спр. 71. Арк. 17-20.

⁷Жупник В. Греко-католицька церква в період 1944-1953 рр. у висвітленні сучасної української історіографії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. – Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2008. – Вип. 17. – С. 601.

⁸Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII ст. – XX ст.). – Львів: Свічадо, 1998. – С. 102.

⁹Пишкович Мануїл, свящ. Унівська Лавра ... – С. 21.

¹⁰Там само. – С. 23.

¹¹Там само. – С. 22.

¹²Гайдукевич О. Греко-католицька церква як національна суспільна інституція Галичини та її маєстності в 20-30 роках XX ст. // Схід – Донецьк. № 5 (119), вересень-жовтень 2012 р. – С. 86.

¹³Холодний М. Великдень за колючим дротом. – Львів: Кобзар, 2002. – С. 37.

залишалися на волі»¹⁴. На Івано-Франківщині їх було ще менше.

Студитські монахи розбіглися по різних селах та містечках Галичини. Значна частина студитів осіла на так званих парафіях-філіях, що не мали своїх настоятелів. Однак і тут за ними велося слідство, органи держбезпеки часто доповідали, «що монахи ведуть серед населення активну антирадянську пропаганду, заявляючи, що в Радянському Союзі порушується Конституція і не виконується статут Об'єднаних Націй»¹⁵. Пропонувалося такі дії студитів припинити, а монастир ліквідувати. Такий ліквідації підлягали усі чоловічі монастирі студитів, а їх населеників рекомендувалося переселити до монастиря в Уневі. Черниць-студиток з жіночих монастирів звозили у монастир в Якторів біля Унева¹⁶.

Значну частину ченців-студитів було арештовано і вислано на ув'язнення до Росії. За те, що сприяли діяльності українських повстанців. Так засланням поплатився настоятель Унівської лаври о. Йосиф Шестюк, що переховував членів підпільної УПА. Унівський студит Варлаам отримав за таким самим звинуваченням 10 років тюрми. Був заарештований і висланий до Воркути монастирський лікар Віталій Матковський – за те, що лікував повстанців¹⁷.

Післявоєнний період, особливо після Львівського Собору 1946 року, – це час підпільного існування УГКЦ. Якщо до Львівського собору «УГКЦ нараховувала 2950 священиків, 520 монахів, 1090 монахинь та користувалася 4440 храмами та 195 монастирями»¹⁸, то після нього влада суттєво «обмежила діяльність чернечих згромаджень»¹⁹ греко-католиків, зокрема і монаших чинів Студійського уставу. І вже на 1946 рік в Галичині існувало лише 48 греко-католицьких монастирів із 1010 особами в них. А до 1950 р. усі вони були закриті²⁰. У звіті за 1951 рік уповноважені на місцях органи державної влади подавали звіти про стан греко-католицьких культових споруд. З архівних матеріалів таких звітів дізнаємося, що на цей рік у Львівській області греко-католицьких монастирів більше немає. У Тернопільській монастирі перестали діяти ще у 1946 р., а в Дрогобицькій останній було закрито у 1949 р.²¹

Після арешту митрополита Йосифа Сліпого та єпископату УГКЦ «відбулися збори капітули для вибору капітульного вікарія. Першому цю посаду отці-каноніки запропонували присутньому серед них о. Климентію Шептицькому, проте він відмовився, мотивуючи свою відмову тим, що він монах-архимандрит і повинен керувати монастирями ордену студитів»²². Однак в наслідку «Климентій, хоч і не мав на це — за

¹⁴ Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква в катакомбах (1946-1989) // Ковчег: Збірник статей з церковної історії. – Львів, 1993. – Ч. 1. – С. 125.

¹⁵ Стоколос Н. Уроки трагічної історії церковно-релігійного життя в Україні // Українське релігієзнавство. – № 22, 2002. – С. 88-89.

¹⁶ Там само. – С. 89.

¹⁷ Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII ст. – XX ст.). – Львів: Свічадо, 1998. – С. 104-105.

¹⁸ Головин Б. Мученики та ісповідники Української церкви XX ст. – Тернопіль: Просвіта, 2000. – С. 22.

¹⁹ Турій О. Церква мучеників. – Львів: Монастир Свято-Іванівська Лавра, 2002. – С. 10.

²⁰ Стоцький Я. Доля чернецтва, духовенства і парохій УГКЦ у західних областях України у 1950-1953 рр. // Український історичний збірник, 2008. – Вип. 11. – С. 291.

²¹ Державний архів Львівської області. Ф. П-3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), з жовтня місяця 1952 р. – Комуністичної партії України (КПУ). Оп. 4. Спр. 170. Арк. 21.

²² Туркіна С. Архимандрит Климентій Шептицький: маловивчені сторінки життя 1944-1947 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 14. – С. 207.

його власним свідченням – ніякого мандату, став фактичним провідником духовенства...»²³, його керманічем і захисником.

Свого часу отець Климентій наважився навіть виказати офіційний протест у листі до В. Молотова «з проханням-вимогою звільнити заарештованих єпископів, припинити переслідування УГКЦ і примусове навернення в православ'я, а також дозволити вибрати тимчасового адміністратора Церкви. Свої підписи під листом поставив 61 священник, а першим стояв підпис саме архимандрита студитів о. Климентія Шептицького»²⁴. Вже через декілька місяців о. Климентій поплатився за свої ініціативи.

Наприкінці травня 1947 року внутрішніми органами УРСР була прийнята постанова про арешт архимандрита монастирів Студійського уставу Климентія Шептицького²⁵ за «підтримку повстанців»²⁶. На той час він перебував при соборі святого Юра у Львові. «5 червня 1947 р. його було арештовано, й Особлива нарада при МДБ у Києві засудила о. Клементія на 8 років ув'язнення»²⁷.

Підставами для арешту, за словами обвинувачення, стала ворожа радянському устрою діяльність о. Климентія, особливо під час німецької окупації²⁸. «Шептицький Клемент, – писав у постанові майор МГБ Божко, – був впливовою особою у формуванні націоналістичного руху і відіграв важливу роль у практичній боротьбі ОУН-УПА проти радянської влади»²⁹.

В Унівській лаврі провели обшук, внаслідок якого й справді було виявлено антирадянську літературу та плакати ОУН. Особливим звинуваченням Климентія стало те, що «з його дозволу при Унівському монастирі діяла лічниця, в якій монахи лікували поранених повстанців, та останнім часом він посилив місіонерську працю з поширення католицизму в навколишніх селах»³⁰. «Проте головним обвинуваченням Климентія Шептицького була не допомога повстанцям, а спроби зав'язати контакт із Проводом ОУН»³¹. Навіть після закриття «монастир далі продовжував підтримувати зв'язки із ОУН, а після її реорганізації – з УПА. Тим більше, що в унівському лісі, неподалік обителі, завжди переховувалися партизани...»³²

Аналіз архівних матеріалів говорить про те, що в Унівській лаврі справді була криївка і монахи-студити регулярно допомагали українським повстанцям ліками³³. «Криївка була виявлена 17 січня 1946 року»³⁴.

Допомагали повстанцям і в жіночих монастирях Студійського чину.

²³ Блаженний Климентій Шептицький, Архимандрит монахів Студійського Уставу. 1869-1951 // Мученики – Джерело чудотворної сили. – Львів, 2004. – С. 64.

²⁴ Гуркіна С. Архимандрит Климентій Шептицький... – С. 209.

²⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб. Спр. 74978-ФП. Т. І. Арк. 3.

²⁶ В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Українське XX століття. – Львів: Часопис, 2013. – С. 349.

²⁷ Турій О. Церква мучеників. – Львів: Монастир Свято-Іванівська Лавра, 2002. – С. 36.

²⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб. Спр. 74978-ФП. Т. І. Арк. 1.

²⁹ В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Українське XX століття. – Львів: Часопис, 2013.

³⁰ Гуркіна С. Архимандрит Климентій Шептицький... – С. 351-353.

³¹ В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»... – С. 354.

³² Пишкович Мануїл, свящ. Унівська Лавра – матірня обитель студійських ченців // Галицька брама. – № 5-6 (197-198). – Травень-червень 2001. – С. 22.

³³ Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб. Спр. 74978-ФП. Т. І. Арк. 191.

³⁴ В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»... – С. 353.

Так ігумена Якторівського монастиря Йосифа (Олена Вітер), яка сама була членом Української повстанської армії, свідчила на допитах, що «монахині надавали постійну медичну допомогу повстанцям, випікали для них хліб та влаштували інтернат для їхніх дітей на території монастиря, і, найголовніше, що про все це було відомо архімандриту»³⁵, тобто о. Климентію Шептицькому.

Окрім звинувачень в націоналістичній прихильності «звинувачували о. Климентія в антирадянській діяльності, у співпраці з Ватиканом, (вказувалось на) перехоплення листів о. Климентія до Рима, в яких інформувалось про переслідування Греко-Католицької Церкви в Україні»³⁶. До причин арешту приписували і видавничу діяльність, пов'язану з друкуванням «ворожої ідейної літератури»³⁷, тієї самої націоналістичної із закликами протидіяти радянському тоталітаризму.

Архімандриту студитів винесли типовий на той час вирок – «зрада батьківщині...»³⁸. «Після оголошення вироку о. Архимандрита відправили до Москви, опісля – у Володимирську в'язницю»³⁹. Вже через чотири роки в тюрмі «у далекій Володимирській землі над Клязьмою»⁴⁰ о. Климентій помирає: 1 травня 1951 року⁴¹.

Як висновок можемо сказати наступне: українські греко-католицькі студити активно діяли з українськими організаціями, партіями та повстанською армією. Насамперед ідеологом і найактивнішим політичним діячем був наставник студитів митрополит Андрей Шептицький, який ще з початку ХХ ст. підтримував Українських січових стрільців. Згодом митрополит і його брат, ігумен монастирів монашого чину Студійського уставу о. Климентій Шептицький, підтримують Організацію українських націоналістів та Українську повстанську армію. Унівський монастир, при цьому, фігурував як центр, де найактивніше тривала допомога українському національному підпіллю і де прибічниками УПА були самі насельники лаври. Така допомога українським повстанцям полягала у постачанні їм харчування, ліків, у переховуванні повстанців. За патріотичні дії студити часто розплачувалися засланнями або переслідуванням, тому змушені були ховатися деінде. Тим паче, що лавра у 1945 р. була закрита, а в її приміщеннях створено психіатричну лікарню. Через переслідування з боку радянської влади зменшилася чисельність монахів, часто їхня діяльність вже тоді переходить у підпільні методи існування. Разом зі смертю у листопаді 1944 р. митрополита Андрея Шептицького і арештом усієї ієрархічної верхівки УГКЦ у 1945 р. о. Климентій Шептицький стає архімандритом усіх студитських громад і неформальним керівником всієї УГКЦ. За ним встановлюється постійне стеження. Заарештований у 1947 році і ув'язнений до Володимирської тюрми в Росії, о. Климентій Шептицький там і помирає.

³⁵ В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Українське ХХ століття. – Львів: Часопис, 2013. – С. 353.

³⁶ Блаженний Климентій Шептицький, Архимандрит монахів Студійського Уставу. 1869-1951 // Мученики – Джерело чудотворної сили. – Львів, 2004. – С. 64.

³⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб. Спр. 74978-ФП. Т. І. Арк. 2.

³⁸ Чорнописька В. Останній період життя архімандрита Климентія Шептицького (1947-1951 рр.) // Чорноморський літопис. – Випуск 6, 2012. – С. 50.

³⁹ Блаженний Климентій Шептицький... – С. 65.

⁴⁰ Пікули Н., Сенік Л. Климентій Шептицький – слуга Божий. – Львів: Свічадо, 1997. – С. 58.

⁴¹ Чорнописька В. Останній період життя архімандрита Климентія Шептицького... – С. 50.

SUMMARY

Vasyl Hensersky

UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH MONKS-STUDITE AS VICTIMS OF THE SOVIET TOTALITARIAN REGIME OF THE MID-TWENTIETH CENTURY

The article investigates the causes and consequences of persecution by the Soviet totalitarian regime Studite rule monks Ukrainian Greek Catholic Church. The period of the mid-twentieth century, when the whole Ukrainian Greek Catholic Church hierarchy was imprisoned, and the role of the head of the Church took over the Archimandrite of Studite fr. Clement Sheptytsky is disclosed. Indicate the crimes that are still bleeding wound on the body of the UGCC, when all the monks Studite monastery were closed, their property destroyed and they were dispersed, imprisoned and tortured in the KGB prisons.

Keywords: monks, Studite, Studite rule, Univ Lavra, monastery, Clement Sheptytsky, crime, harassment, underground.

ЗЛОЧИНИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ПРОТИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

Тарас Дідух

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ НА РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1953–1958 РР.)

У статті аналізуються особливості релігійного життя Римо-Католицької Церкви на території Львівської області у 1953–1958 рр. Основна увага в дослідженні приділена з'ясуванню характеру взаємовідносин між органами радянської влади та римо-католиками у контексті політики лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР.

Ключові слова: Римо-Католицька Церква, Львівська область, римо-католицькі громади, римо-католицьке духовенство, державно-церковні відносини, лібералізація.

У науковій літературі, дослідженню історії та державно правового становища Римо-Католицької Церкви (далі – РКЦ) у період лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР (1953–1958 рр.) присвячено ряд праць. Увага вітчизняних дослідників головним чином зосереджена на висвітленні особливостей урядової політики щодо Римо-католицької конфесії у контексті лібералізації державно-церковних відносин. Однак регіональні особливості та механізми реалізації державної політики щодо РКЦ і ставлення до неї місцевих радянських органів влади потребують подальших детальних наукових досліджень. У цьому контексті значний науковий інтерес містить проблема впливу політики лібералізації на релігійне життя Римо-Католицької Церкви на території Львівської області в 1953–1958 рр.

Окремі аспекти поставленої наукової проблеми у своїх працях дослідили Е. Бистрицька ¹, В. Войналович ², А. Колодний ³, В. Сергійчук ⁴, А. Моренчук ⁵ та інші. Ґрунтовніше становище РКЦ у західних областях України, зокрема на Львівщині в період лібералізації дослідив Я. Стоцький ⁶. Однак, ряд моментів у релігійному житті РКЦ у Львівській

¹ Бистрицька Е. В. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.): Монографія / Е. В. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.

² Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.

³ Історія релігії в Україні: У 10-ти т. Т. 4. Католицизм / А. М. Колодний (ред.). – К.: Український центр духовної культури, 1996. – 598 с.

⁴ Сергійчук В. І. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неситні / В. І. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 228 с.

⁵ Моренчук А. А. Церковно-релігійне життя в Україні в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей): монографія / А. А. Моренчук. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – 196 с.

⁶ Стоцький Я. В. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років: [Монографія] / Я. В. Стоцький. – К.: ФАДА, ЛТД, 2008. – 510 с.

області ще потребують подальших детальних досліджень.

Оснoву для написання публікації склали матеріали Державного архіву Львівської області і Центрального державного архіву громадських об'єднань України, які дозволили автору провести комплексне дослідження становища РКЦ на території Львівської області в означений період та проаналізувати зміни, що відбувалися у римо-католицькій конфесії в результаті практичної реалізації державної політики радянської влади у релігійній сфері.

Метою наукової праці є комплексне висвітлення та аналіз змін у релігійному житті римо-католицької конфесії на Львівщині в контексті політики лібералізації. Поставлена мета реалізовувалася шляхом вирішення таких дослідницьких завдань: висвітлити становище РКЦ на території Львівської області та проаналізувати заходи, які проводили радянські органи влади з метою обмеження її діяльності.

Новий період у взаємовідносинах між РКЦ і радянською владою розпочався після смерті Й. Сталіна (5 березня 1953 р.). Радянське партійне керівництво, розуміючи подальшу безперспективність продовження сталінської репресивної політики, взяло курс на лібералізацію суспільно-політичного життя в СРСР. Зміна офіційної політики держави значною мірою вплинула і на сферу державно-церковних відносин. Влада здійснила ряд заходів, які сприяли активізації релігійного життя в цілому й РКЦ зокрема. 27 березня 1953 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР, яким передбачалася амністія громадян, ув'язнених на термін до п'яти років. А вересневий законодавчий акт надавав право Верховному суду переглядати за поданням генпрокурора рішення «трійок» і «особливої наради» НКВС – НКДБ – МВС – МДБ СРСР⁷. Результатом цих указів стало звільнення з в'язниць та заслання упродовж 1953–1957 рр. більшості священників РКЦ, що призвело до зростання активності римо-католицької конфесії на території України в цілому і Львівщині зокрема.

У 1953 р. на території Львівської області, за даними уповноваженого Ради у справах релігійних культів (далі – РСРК) М. Дріля, діяло 9 офіційно зареєстрованих громад РКЦ, які обслуговували 5 ксьондзів. Загальна кількість віруючих у цих громадах згідно з офіційними даними складала приблизно 6,5 тис. осіб⁸. На наш погляд, офіційна статистика потребує уточнення. Згідно з даними уповноваженого, на території області проживало понад 20 тис. громадян польської національності. Ми розуміємо, що переважна більшість із них були віруючими. Етнічні погляди в основному мешкали у Львові та його околицях і відвідували офіційно зареєстровані храми. Також костели Львова відвідували віруючі, які проживали у населених пунктах Винниківського, Куликівського, Брюховицького, Пустомитівського, Новояричівського, Івано-Франківського і інших районів. Костел у м. Золочів обслуговував віруючих міста і Золочівського району, а також з населених пунктів сусідніх Заболотівського, Олеського, Підкамінського районів. Костели міс Бібрка, Городок, смт. – Поморяни, смт. Щирець та с. Дунаїв Поморянського району відвідували від 50 до 150 осіб віруючих⁹. Враховуючи чисельність громадян польської національності, які проживали на Львівщині, вважаємо, що в офіційних

⁷ Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс... С. 436.

⁸ Держархів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П. 3. – Оп. 4. – Спр. 802. – Арк. 91, 99.

⁹ ДАЛО – Ф. Р. 1332. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 234–235.

звітах уповноважений М. Дріль, називаючи цифру 6,5 тис. осіб віруючих римо-католиків, майже втричі занижував їх справжню кількість.

Зауважимо, що діючими були усі костели в дев'яти громадах, проте лише у чотирьох богослужіння проводилися згідно з релігійними канонами. Постійно діючі костели, духовну обслугу яких за місцем проживання здійснювали ксьондзи, знаходилися у м. Львові – кафедральний костел Успіння Пресвятої Діви Марії (ксьондзи В. Керніцький і К. Яцемський); м. Золочів (ксьондз Я. Ценський); смт. Поморяни (ксьондз С. Костиловський); смт. Щирець (ксьондз Г. Завада). У костелах св. Антонія Падевського і св. Марії Магдалини м. Львів, міст Бібрка, Городок та с. Дунаїв Поморянського району у зв'язку з відсутністю священників – два-три рази на рік проводили богослужіння офіційно зареєстровані ксьондзи. Так, о. В. Керніцький обслуговував костели у містах Львів, Бібрка і Городок, а о. С. Костиловський в с. Дунаїв Поморянського району¹⁰.

Таким чином, для постійного обслуговування релігійних громад не вистачало священників. Проте уповноважені РСРК створювали штучні перепони для розв'язання цієї ситуації. Красномовним є випадок з о. І. Хвірутом, який упродовж 1951–1952 рр. був зареєстрований і проводив богослужіння у храмі св. Антонія м. Львова. Однак, у серпні 1952 р. тодішній уповноважений РСРК у Львівській області П. Кучерявий відсторонив священника від проведення богослужь у костелі. Формальним приводом відсторонення священника стала відсутність у нього міської прописки. Лише після оприлюднення указу Президії ВР СРСР від 27 березня 1953 р., яким передбачалась амністія громадян, ув'язнених на термін до п'яти років, о. І. Хвірту, як раніше засудженому, співробітники міліції обміняли паспорт й прописали у Львові. Завдяки наполегливості о. Ігнатія і неодноразовим зверненням до уповноваженого РСРК з проханнями дозволити йому повернутися до виконання священницьких обов'язків, М. Дріль в червні 1953 р. зареєстрував священника настоятелем костелу св. Антонія у Львові¹¹.

У 1954 р. на Львівщині кількість римо-католицьких священників зменшилася до 5 осіб у зв'язку зі смертю наприкінці 1953 р. настоятеля костелу у смт. Щирець о. Г. Завади. Після смерті священника віруючі щирецької громади мали намір запросити ксьондза для обслуговування своєї парафії. З цієї метою вони вели переговори з о. Я. Рабаром, який проживав у м. Долина Станіславської області. Мати свого настоятеля бажали також віруючі костелу св. Марії Магдалини у Львові, про що вони домовилися з о. А. Дзяканом, який був настоятелем храму в Янушах Віленської області Литовської РСР¹².

Проте в обох випадках уповноважений РСРК у Львівській області відмовився реєструвати священників. Згідно з розпорядженням уповноваженого РСРК при Раді Міністрів УРСР П. Вільхового, громаду костелу св. Марії Магдалини дозволили періодично обслуговувати о. В. Керніцькому. А громада у смт. Щирець залишилася без настоятеля¹³. Цими штучними заходами представники органів влади фактично перешкоджали зростанню чисельності римо-католицьких священників на Львівщині.

Незважаючи на офіційно задекларовану владою політику лібералізації, органи місцевої та центральної влади часто зловживали своїми

¹⁰ ДАЛО – Ф. П. 3. – Оп. 4. – Спр. 802. – Арк. 99; Ф. Р. 1332. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 128.

¹¹ Там само. – Спр. 21. – Арк. 146, 234.

¹² Там само. – Спр. 22. – Арк. 19, 86–87.

¹³ Там само. – Спр. 22. – Арк. 116–117.

повноваженнями у взаємовідносинах з релігійними організаціями, зокрема з РКЦ. Поточного року у архівних документах зафіксовано окремі випадки зловживань з боку радянських органів влади щодо римо-католицьких громад, які принижували релігійні почуття віруючих. У першому випадку, голова Щирецького виконкому районної ради Г. Чорненький надав дозвіл районному промислому комбінату розібрати цегляну огорожу довкола діючого Щирецького костелу, а цеглу використати на будівництво фундаменту вказаного підприємства. Лише після колективної скарги з боку віруючих у облвиконком на неправомірне рішення Г. Чорненького вищевказаний дозвіл було скасовано. Ділянку розібраного паркану довжиною в 2,5 метри віруючі відновили. У другому випадку, виконком Івано-Франківської районної ради своїм рішенням від 17 березня 1954 р. дозволив продати дерев'яну будівлю костелу в с. Суховоля громадянці Р. Мех для спорудження власного будинку, що викликало колективну скаргу з боку віруючих римо-католиків с. Суховоля в облвиконком. Вони просили обласне керівництво дозволити продати або передати приміщення костелу з метою використання будівельних матеріалів для ремонту церкви у цьому ж селі. Врахувавши скаргу віруючих, голова облвиконкому С. Стефаник визнав неправомірним рішення від 17 березня 1954 р. й порекомендував голові виконкому Івано-Франківської районної ради Г. Рубану використати приміщення костелу для культурних потреб, відповідно переобладнавши цю будівлю ¹⁴.

Значний вплив на діяльність римо-католицької конфесії в СРСР у 1954 р. мали партійні постанови від 7 липня і 10 листопада. Після прийняття постанови ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення», зміст якої був опублікований у газеті «Правда» від 24 липня 1954 р. за № 205, в СРСР розгорнулася масштабна антирелігійна кампанія, під час якої радянські органи влади допустили низку порушень прав духовенства та віруючих на вільне відправлення релігійних обрядів. Настрої віруючих та духовенства з цього приводу уповноважений РСРК у Львівській області М. Дріль з'ясував у бесідах зі священниками. Зокрема, о. В. Керницький відверто говорив, що деякі віруючі його запитували, чим викликане посилення антирелігійної пропаганди. Проте відповідь священника на такі запитання, за його словами, не мала антидержавної спрямованості: «Так було, так повинно бути, така пропаганда ніколи не припинялася» (рос.) ¹⁵.

Розгортання чергової масштабної антирелігійної кампанії та численні порушення прав віруючих на вільне відправлення релігійних обрядів, які допускали радянські органи влади, викликало значне незадоволення у суспільстві. Відтак, 10 листопада 1954 р. ЦК КПРС ухвалив іншу постанову – «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». У постанові радянські керівники, врахувавши численні скарги від духовенства та віруючих на неправомірні звинувачення і дії з боку органів влади, оголосили, що «партія вважає необхідним проведення глибокої систематичної науково-атеїстичної пропаганди, не допускаючи при цьому, однак, образ релігійних почуттів віруючих, а також служителів культу» (рос.) ¹⁶. Вказана постанова

¹⁴ ДАЛО – Ф. Р. 1332. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 126–127.

¹⁵ Там само. – Ф. П. 3. – Оп. 5. – Спр. 249. – Арк. 197–198.

¹⁶ КПСС. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1971. Изд. 8-е, доп. и испр. – М.: Политиздат, 1971. / Т. 6. 1941–1954. – С. 517.

офіційно підтверджувала свободу віросповідання, сприяла деякому заспокоєнню віруючих та духовенства. Вони сприйняли її як ознаку зміни політики держави у релігійній сфері.

Реакцію римо-католицького духовенства на урядову постанову від 10 листопада у своєму спеціальному донесенні керівництву зафіксував М. Дріль. Під час бесіди уповноваженого з о. В. Керницьким на цю тему, священник відзначив: «Постанова дійсно свята. В ній правильно і відкрито вказано на ті незаконні відносини, що мали місце щодо деяких віруючих і священнослужителів. Хоча ми знаємо, що це могло допускатися лише в первинних організаціях. В цих організаціях деяким людям, які не мають знань, важко боротися з релігією, тому вони ставали на шлях адміністрування, насильства і образ почуттів віруючих, а це легше робити та ще й будучи наділеним деякою владою. ЦК партії завжди застерігав від дій, які ображають почуття віруючих. Постанова хороша» (рос.)¹⁷.

Зауважимо, що деякі позитивні зміни у становищі РКЦ на території Західної України відбулися в 1955 р., після того, як усі офіційно зареєстровані ксьондзи отримали від РСРК при Раді Міністрів СРСР дозвіл обслуговувати інші діючі парафії, які не мали священників у межах області без обмежень¹⁸. Окрім цього, керівництво РСРК дозволило реєструвати настоятелями діючих костелів звільнених з ув'язнення римо-католицьких священників за умови отримання ними паспорта та прописки за місцем проживання¹⁹. Послаблення державного тиску на РКЦ, а також звільнення з ув'язнення більшої частини репресованого духовенства, мало наслідком збільшення числа зареєстрованих священників, а це сприяло активізації діяльності римо-католицьких громад, оскільки діючі ксьондзи отримали можливість обслуговувати усі зареєстровані парафії та задовольняти духовні потреби віруючих.

Упродовж 1955 р. повернулися з ув'язнення та на прохання віруючих були зареєстровані настоятелями костелів два ксьондзи: З. Галуневич у храмі св. Марії Магдалини м. Львів та Л. Северин у смт. Щирець. Також на прохання віруючих римо-католиків м. Бібрка уповноважений зареєстрував настоятелем їх костелу о. Я. Рабара, який до свого ув'язнення був священником у с. Великі Ком'яти Виноградівського району Закарпатської області²⁰. Таким чином, дев'ять римо-католицьких громад Львівщини обслуговувало уже 8 священників.

Окрім цього, у першому півріччі поточного року до уповноваженого РСРК з проханням офіційно зареєструвати громаду у костел та дозволити запросити для обслуговування парафії ксьондза звернулися віруючі с. Новосілки Красненського району. Розглянувши дане звернення, уповноважений М. Дріль з'ясував, що римо-католицька громада у цьому селі функціонувала упродовж багатьох років. У 1944 р. під час військових дій білці УПА спалили храм, який віруючі відбудували лише у 1948 р. Громада сплачувала райфінвідділу податки й без участі ксьондза проводила у костелі богослужіння. Загальна кількість віруючих Новосіклівської громади складала 353 особи, що проживали у селах Новосілки, Новий Милятин і Старий Милятин Красненського району²¹.

¹⁷ ДАЛО – Ф. Р. 1332. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 242–243.

¹⁸ Центральний держархів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4494. – Арк. 300.

¹⁹ Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс... С. 630.

²⁰ ДАЛО – Ф. Р. 1332. – Оп. 2. – Спр. 24. – Арк. 12–13.

²¹ Там само – Ф. П. 3. – Оп. 5. – Спр. 249. – Арк. 211; Ф. Р. 1332. – Оп. 2. – Спр. 24. – Арк. 11–12.

З'ясувавши обставини, уповноважений подав документи щодо реєстрації громади на розгляд РСРК при Раді Міністрів СРСР.

Відтак, у 1956 р. кількість офіційно діючих громад в області зростає до 10, оскільки РСРК при Раді Міністрів СРСР дозволила зареєструвати громаду в с. Новосілки Красненського району²².

Поточного року до уповноваженого РСРК надійшло два звернення від віруючих римо-католиків з проханнями зареєструвати та дозволити проводити богослужіння у недіючих костелах м. Львів. У першому зверненні віруючі просили зареєструвати костел Матері Божої Остробрамської (з 1992 р. Церква Покрови Пресвятої Богородиці – Т. Д.), який було зачинено у 1946 р. після виїзду духовенства і віруючих з його громади у Польщу. Однак, у проханні віруючим уповноважений відмовив мотивуючи тим, що приміщення храму використовувалося як книжковий склад, а римо-католикам запропонував для виконання релігійних обрядів відвідувати діючий костел св. Антонія. У другому зверненні віруючі просили передати їм недіючий костел св. Мартина, який знаходився на вулиці Декабристів (сучасна назва – вул. Жовківська, 8 – Т. Д.). Але і на це прохання М. Дріль відповів відмовою, оскільки після виїзду віруючих у Польщу в 1946 р. храм закрили, а приміщення зайняла під склад сусідня військова частина. Римо-католикам «рекомендувалося» відвідувати костел св. Марії Магдалини²³.

Оскільки упродовж майже шести років М. Дріль від віруючих м. Львів не отримував жодних заяв із проханнями зареєструвати костели, він вирішив з'ясувати, хто є ініціатором даних звернень. За результатами перевірки уповноважений дізнався, що вищевказані звернення були ініційовані звільненим з ув'язнення у березні 1956 р. о. Квятковським, який, активно намагався створити у місті нові римо-католицькі громади та відновити діяльність зачинених владою костелів. Антирадянська, з точки зору уповноваженого РСРК, діяльність священика була взята до уваги і йому було відмовлено у реєстрації другим священиком у костелі св. Антонія. Очевидно, що особа о. Квятковського привернула пильну увагу органів державної безпеки. Ми не знаємо перебігу подій, проте в архівному документі констатовано, що о. Квятковського «за антирадянську діяльність вислано на заслання у віддалені регіони СРСР»²⁴. Отже, застосовуючи вибіркові репресії проти найактивніших представників римо-католицького духовенства, влада перешкоджала зростанню релігійної активності РКЦ.

Необхідно відзначити, що безпосередній вплив на ставлення радянської влади до римо-католицької конфесії мало її підпорядкування Ватикану та позиція, яку займав Святий Престол у своїй зовнішній політиці щодо СРСР. Відтак, РКЦ знаходилася під пильною увагою радянського керівництва і розглядалася ним як церква, яка «за межами Радянського Союзу виступає не тільки як релігійне об'єднання, але і як політична сила, спрямована проти миру, демократії, соціалізму» (рос.)²⁵. Негативне ставлення радянської влади щодо РКЦ у цей період призвело до посилення адміністративних обмежень, які перешкоджали її повноцінному функціонуванню.

²² ДАЛО – Ф. Р. 1332. – Оп. 2. – Спр. 25. – Арк. 5.

²³ Там само. – Спр. 25. – Арк. 5–6.

²⁴ Там само. – Арк. 6.

²⁵ Сергійчук В. І. У боротьбі за рідну віру римо-католики України... С. 94.

Також влада уважно стежила за тим, щоб римо-католицьке духовенство в Україні не змогло відновити ієрархічної структури і не підтримувало зв'язків із Ватиканом. У 1956 р., згідно з даними уповноваженого РСРК при Раді Міністрів УРСР П. Вільхового, окремими групами римо-католицьких священиків в Україні керували єпископи, які знаходилися в Латвійській, Естонській і Литовській республіках, а також окремі «старші» ксьондзи або колишні монахи, котрі неофіційно здійснювали керівництво ксьондзами. Траплялися випадки, коли звільнені з ув'язнення греко-католицькі священики зверталися до обласних уповноважених з проханнями зареєструвати їх як римо-католицьких священиків. Наприклад, у 1955–1956 рр. був зареєстрованим настоятелем костелу у м. Бібрка Львівської області о. Я. Рабар, який до свого ув'язнення служив греко-католицьким священиком на Закарпатті²⁶. Відзначимо, що М. Дріл знав про конфесійну приналежність священика і навіть отримав розпорядження від П. Вільхового зняти о. Я. Рабара з реєстрації. Але у зазначений нами період часу, врахувавши рекомендації співробітників державної безпеки, які проводили спостереження за священнослужителем, він цього не зробив²⁷.

Значний вплив на римо-католиків мала також і «Варшавська курія» (Архієпархія Римо-Католицької Церкви з центром у м. Варшава – Т. Д.). Зокрема, мали місце активні контакти і обмін інформацією між католицьким духовенством і віруючими, які проживали у Польщі та Західній Україні. Ці контакти здійснювалися шляхом листування, туристичних поїздок, відвідування рідних та знайомих, поширенням польської преси²⁸.

Отже, політика лібералізації призвела до деяких позитивних змін становища РКЦ в Україні. Цьому процесу сприяла амністія та дозвіл звільненним із ув'язнення ксьондзам ставати настоятелями тих громад, які не мали постійного священика. Якщо в 1953 р. в Україні налічувалося 52 зареєстрованих римо-католицьких священики, то в 1957 р. – 80²⁹.

Позитивні тенденції, які з'явилися у релігійному житті країни упродовж 1953–1957 рр. викликали занепокоєння з боку радянського керівництва. У 1957 р., зокрема після пленуму ЦК КПРС (29 червня), розпочався планомірний наступ на РКЦ в СРСР у контексті нового антирелігійного курсу партії очолюваної М. Хрущовим. У доповідній записці уповноваженого РСРК при Раді Міністрів УРСР П. Вільхового від 29 серпня 1957 р. «Про активізацію Римо-католицької церкви в Українській РСР», діяльність РКЦ на території республіки була піддана жорсткій критиці. Так, на думку уповноваженого, дозвіл ксьондзам відвідувати громади, в яких не було священнослужителя у межах області, привів до небажаних для влади наслідків. Він наголошував, що «...ці заходи ми змушені були проводити як виключення, але практика показала, що якщо не обмежити ці роз'їзди ксьондзів по інших громадах, то ми матимемо наростання активності католиків. Таке становище, безперечно, оживило діяльність колишніх гуртків «ружанців» і активу церковників, які почали порушувати питання про постійне обслуговування їхніх костелів, про повернення віруючим недіючих костельних будівель, про відновлення реєстрації знятих з реєстрації католицьких громад, відроджуються старі форми і методи релігійної пропаганди

²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4608. – Арк. 80–82.

²⁷ ДАЛО. – Ф. Р. 1332. – Оп. 2. – Спр. 24. – Арк. 82.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4704. – Арк. 73–74.

²⁹ Там само. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4494. – Арк. 306.

серед населення» (рос)³⁰. Негативна оцінка ситуації уповноваженим стосовно зміцнення становища РКЦ на території України була сигналом для місцевих органів влади і обласних уповноважених про зміну офіційного курсу держави щодо римо-католиків та початок нового наступу на конфесію.

У 1957 р. на території Львівської області налічувалося 10 офіційно зареєстрованих римо-католицьких громад, духовну службу яким надавала 8 ксьондзів. Загальна кількість віруючих у цих громадах складала 7040 осіб³¹. Однак, упродовж року відбулося зменшення числа офіційно зареєстрованих священників, оскільки у лютому уповноважений зняв з реєстрації настоятеля костелу м. Бібрка о. Я. Рабара на підставі того, що під час реєстрації він приховав, що раніше був греко-католицьким а не римо-католицьким священником. Також М. Дріль відмовив у проханні зареєструвати настоятелем костелу с. Дунаїв Поморянського району о. В. Ольшевського, оскільки ксьондз не мав місцевої приписки³². Внаслідок повернення до старих форм контролю за римо-католицькими громадами розпочався процес зменшення кількості офіційно зареєстрованих ксьондзів.

У 1958 р. на Львівщині костели функціонували в усіх 10 громадах, проте регулярні богослужіння проводилися лише в 6 храмах. Постійно діючі костели, духовну службу яких за місцем проживання здійснювали ксьондзи, знаходилися у м. Львові – кафедральний костел Успіння Пресвятої Діви Марії (ксьондзи В. Керницький і К. Ящемський); св. Антонія (ксьондз І. Хвірут); св. Марії Магдалини (ксьондз З. Галуневич); м. Золочів (ксьондз Я. Ценський); смт. Поморяни (ксьондз С. Костиловський); смт. Щирець (ксьондз Л. Северин). У костелах міст Бібрка і Городок та селах Дунаїв Поморянського і Новосілки Красненського районів у зв'язку з відсутністю священників віруючі були змушені самостійно проводити богослужіння. Лише раз у 1-3 місяці в ці громади для проведення відправ приїжджали офіційно зареєстровані священники. Зменшилася і загальна кількість віруючих у цих громадах до 6850 осіб³³.

В опрацьованих нами архівних документах ми звернули увагу на рекомендації уповноважених римо-католицьким священникам виїхати на постійне місце проживання у Польщу. Така форма роботи мала на меті обмеження діяльності РКЦ на території УРСР аж до повної її ліквідації. Так, у 1956 р. з Львівської області в Польщу виїхало 2713 осіб, а в 1957 р., упродовж 7 місяців, емігрувало 2686 осіб польської національності³⁴. Характерно, що кількість переселенців не зменшувалася. Упродовж 1958 р. в Польщу виїхало ще 1273 особи, а процес переселення продовжувався і в наступні роки³⁵.

Наприкінці 1958 р. у Львівській області кількість зареєстрованих римо-католицьких громад не змінилася, їх налічувалося 10. Однак кількість ксьондзів, які надавали їм духовну службу, зменшилася з 7 до 5 осіб. 16 березня поточного року «за порушення радянського законодавства про релігійні культи» уповноважений зняв з реєстрації настоятеля кафедрального костелу м. Львів о. В. Керницького, функції яко-

³⁰ Сергійчук В. І. У боротьбі за рідну віру римо-католики України... С. 133–135.

³¹ ДАЛО. – Ф. Р. 1332. – Оп. 2. – Спр. 25. – Арк. 4; Ф. Р. 1332. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 2.

³² Там само. – Спр. 25. – Арк. 160.

³³ Там само. – Спр. 26. – Арк. 1–2.

³⁴ Там само. – Спр. 26. – Арк. 4.

³⁵ Там само. – Спр. 27. – Арк. 26.

го були передані о. Л. Северину. В грудні того ж року помер настоятель костелу у смт. Поморяни о. С. Костиловський³⁶. Застосування різних форм тиску з боку органів радянської влади мало своїм наслідком поступове зменшення числа офіційно зареєстрованого духовенства і віруючих РКЦ на Львівщині. У наступні роки ця тенденція лише поглибилась.

Таким чином, політика лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР, яку упродовж 1953–1957 рр. проводило радянське керівництво, лише тимчасово поживила діяльність РКЦ на Львівщині. Перш за все цьому сприяла амністія римо-католицьких священників, які після звільнення з ув'язнення, отримали можливість повернутися у свої колишні парафії й активно приступити до виконання священницьких обов'язків. У цей період органи радянської влади щодо римо-католиків дотримувалися чинного законодавства про релігійні культу. Однак, з літа 1957 р., у рамках нового політичного курсу, органи влади прийняли рішення про посилення адміністративної відповідальності за порушення радянського законодавства. Означене рішення призвело до посилення тиску на римо-католицьке духовенство і віруючих, застосування представниками влади таких форм і засобів впливу, які мали на меті припинити їхню діяльність в Україні. Негативну тенденцію до скорочення чисельності духовенства і віруючих посилювало переселення громадян польської національності на історичну батьківщину.

SUMMARY

Taras Didukh

THE IMPACT OF LIBERALIZATION POLICIES IN THE RELIGIOUS LIFE OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN LVIV REGION (1953–1958)

This article analyzes features of religious life of the Roman Catholic Church in the Lviv region in 1953–1958. The focus of the study given to clarify the nature of the relationship between the soviet authorities and Roman Catholics in the context of liberalization social and political life in the USSR.

Keywords: *Roman Catholic Church, Lviv region, Roman Catholic community, Roman Catholic clergy, church-state relations, liberalization.*

---

³⁶ ДАЛО. – Ф. Р. 1332. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 116; ДАЛО. – Ф. Р. 1332. – Оп. 2. – Спр. 27. – Арк. 32.

КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ЦЕРКВИ ТА ЕТНІЧНИХ НІМЦІВ НА МИКОЛАЇВЩИНІ

У статті розглянуто наслідки карально-репресивної політики щодо католицької церкви та етнічних німців на Миколаївщині, розкрито особливості життя німецьких колоній за часів радянської влади на прикладі Карлсруе та католицької кірхи Петра і Павла, наведено фактичні дані існування та сучасний стан зазначеної кірхи.

Ключові слова: карально-репресивна політика, радянський режим, німецькі колонії, католицька кірха.

Актуальність досліджуваної теми. Україна є багатоетнічною країною, до складу якої входять різні за походженням і культурою етнічні спільноти. Поряд з українцями певний відсоток, особливо на півдні України, складала німецька національна спільнота, яка з'явилася у краї у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Протягом століть німці активно впливали на формування вигляду міста Миколаєва та Миколаївської області.

Більше 200 років минуло з часу, коли перші німецькі колоністи оселились на Миколаївщині. За цей час колонії зробили вагомі зміни у розвиток заселених ними територій. Німці внесли свій порядок і привчили до нього місцевих: чіткість і продуманість, спокій і набожність, любов до культури тощо.

Велику роль у суспільному та культурному житті німецьких колоній грав релігійний фактор. Отож церква мала у житті пересічного німця-колоніста велике значення. У церкві він спілкувався із життєвим наставником в особі ксьондза чи пастора, знаходив душевний спокій у молитві, зверненій до Бога, отримував початкову освіту у церковно-приходській школі, спілкувався з членами релігійної громади, переживав найважливіші події власного життя: народження, хрещення та шлюб, проводив найближчих родичів в останній путь. Саме таким осередком життя, що згуртовував мирян, була католицька кірха Петра і Павла у колишній німецькій колонії Карлсруе.

Причиною звернення до зазначеної тематики є її недостатня наукова розробка. І сьогодні у краєзнавчій літературі питання історії католицької кірхи Петра і Павла недостатньо досліджене і викликає більше запитань, ніж дає відповідей. Особливо малодосліджений період панування радянської влади та наслідків цієї політики.

Дуже мало відомостей та письмових джерел, в яких є згадка про кірху. Можна назвати лише декілька робіт, де згадується храм: колективна праця «Релігійні організації на Миколаївщині: історія і сучасність» (Миколаїв, 2001) [18] та дві оглядові інтернет-публікації: «Немецкие колонии на территории Николаевской области. Карлсруе» [19] та «Католический храм Св. Петра и Павла в селе Степовом: фото, описание» [8]. Таким чином ці окремі праці навряд чи можна назвати достатнім рівнем розробки проблематики, оскільки безліч питань так і залишилися не-

з'ясованими. При цьому у різних працях є певні розбіжності у фактологічному матеріалі. Таким чином багато питань з життя релігійної громади та храму знаходиться у проблемному полі.

Окрім того, за радянських часів тема будівництва культових споруд та діяльності церков замовчувалась, або викладалася упереджено з атеїстичних міркувань. Після розпаду СРСР ця тема стає однією з актуальних у сучасній історичній науці та релігієзнавстві.

Мета дослідження – розкрити особливості життя німецьких колоній за часів радянської влади на прикладі Карлсруе та католицької кірхи Петра і Павла. Визначити наслідки карально – репресивної політики радянського атеїзму.

Джерельною базою статті є опубліковані матеріали державних архівів України та Російської Федерації, що подані у спеціалізованих збірках: «Архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Влада і костьол в радянській Україні 1919-1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму. Документи і матеріали» [3], «Книга пам'яті: Мارتиролог Католической Церкви в СССР» [23], а також матеріали довідкових видань: «Херсонская губерния. Список населённых мест» (1859) [22], «Список населенных мест Херсонской губернии» (1896) [20] та інші.

Додаткову та маловідому інформацію про окремих представників духовенства надали матеріали Державного архіву Миколаївської області (фонд Р-118 «Адміністративний відділ Миколаївського окружного виконавчого комітету») [5; 6].

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що на основі нових матеріалів, які на сьогодні практично не введені до наукового обороту, створено одну із перших наукових праць з історії католицької кірхи Петра і Павла та релігійного осередку колонії Карлсруе, а також визначено наслідки володарювання радянської влади в цьому поселенні.

Колонізація – це процес переселення певної частини народу на вільні землі, або захоплення земель. Німцям було запропоновано розпочати колонізацію царською владою, на території малозаселені та необжиті. Підставою для широкої німецької колонізації стали маніфести Катерини II 1762, 1763 та 1764 років, де переселенням гарантувалося відправлення обрядів за їхньою вірою, звільнення від сплати податків на визначену кількість років, відведення земель у достатній кількості, звільнення від військової служби, невтручання чиновників у їхню внутрішню юрисдикцію тощо.

Так маніфест від 22 липня 1763 року «О дозволеніи всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в некоторых губерниях, если они пожелают, и о дарованных им правах» зазначав: «Якщо швидко прибудуть до Імперії нашої, то мають оголосити про свій рішучий намір, у чому зміст їх бажання, записуватися до купецтва або у цехи, бути міщанином в якому місті чи оселитися колоніями на вільних і вигідних землях для хліборобства й інших вигідних цілей.

Усім, хто прибув до Імперії нашої на поселення, будуть мати вільне відправлення віри за їх статути й обрядом безперешкодно, а бажаним оселитися колоніями і містечками, дозволяється будувати церкви та дзвіниці, маючи при тому потрібне число священнослужителів, за винятком побудови монастирів...».

Заселення Південної України іноземними переселенцями розпочалося з 1787 року. Російською державою заохочувалося заснування

переселенцями компактних поселень-колоній, керівництво якими здійснювалося на особливих засадах спеціально створеними урядом установами. Німці-колоністи прибували з різних регіонів Німеччини та оселялися тоді на території нинішніх Березанського, Веселинівського, Миколаївського, Новобузького, Новоодеського та Снігурівського районів.

Найбільшими німецькими колоніями у той час були: Раштадт – Поріччя (нині), Рорбах – Новосвітлівка, Катеріненталь – Катеринівка, Ландау – Широколанівка, Ватерлоо – Ставки, Олександрфельд – Олександрівка та інші.

Однією з таких колоній було Карлсруе (нім. Karlsruhe, нині – Степове) засновано у 1809-1811 роках вихідцями із Західної Німеччини (землі Фальц, Баден, Ельзас). В енциклопедичному виданні «Німці Росії» вказується, що заснували колонію 78 родин з Вюртемберга, Бадена, Рейнського та Баварського Пфальца, Ельзасу, Гессену, Пруссії. У 1839-1840 рр. налічувалось 88 дворів із земельним господарством у 66 га у кожного. У 1859 році у колонії Карлсруе (Калестрово) налічувалось 89 дворів, а вже у 1896 р. – 121 двір, римо-католицька церква, школа із 159 учнями (82 хлопчики та 77 дівчинки), 2 лавки, сирітська допоміжна каса.

На початок XX століття колонію спіткали скрутні часи. На володіння здійснювалися набіги, господарства німців спалювали, грабували. Події революції та громадянської війни спричинили не тільки подальше погіршення соціально-економічної ситуації у німецьких колоніях Миколаївщини, а й започаткували запроваджені при встановленні радянської влади численні адміністративно-територіальні перетворення, що стало важким випробуванням для колоністських господарств. Після 1920 року на село наклали продрозкладку й обмежили володіння масовою голоду. Саме це та сильна посуха 1921 року призвели до масового голоду. І хоч навесні 1921 року радянська влада оголосила введення замість продрозкладки натурального продподатку, однак стабілізації ситуації у німецьких поселеннях це не сприяло, бо на практиці зберігалися продрозкладкові методи через фактичне запровадження продподатку вже з нового врожаю. У більшості колоністських господарств Ландауської волості, куди входила і Карлсруе, вщент пограбованих у роки громадянської війни, через подальше викачування радянською владою хліба на тлі стрімкого скорочення посівних площ, зерна не вистачало вже не тільки для сівби, а й для харчування населення. Лише зарубіжна допомога від земляків Німеччини дала можливість у Карлсруе уникнути масового голоду. За даними НКВС у Миколаївській області голодувало 80% населення з 30 тис. німців.

Минуло кілька спокійних років, жителі поступово пристосувались до нової системи. У 1925 р. радянська влада створила Ландауський (згодом – Карл-Лібкнехтський) національний німецький район, а у 1926 р. у Карлсруе було створено сільраду, що покращило адміністративне управління колонією, засновано колгосп імені Кагановича.

Але масова колективізація 1929-1930 рр. призвела до нових нещасть. У 1929-1938 рр. у Карлсруе налічувалось 137 сімей, 29% всіх жителів вислано (695 осіб). Від голоду 1932-33 рр. вмерло 132 особи. В колонії створено два колгоспи – Колзох імени 15 артполка, Колхоз імени Профінтерна.

Першим декретом радянської влади церква відділялась від політики. За декретом були націоналізовані монастирські та церковні землі

(до кірхи Петра і Павла прилягало), введено заборону вести службу та записи німецькою. Для того щоб мати можливість використовувати землі, що раніше належали церкві, громада підписувала спеціальний договір із Радою робітників та сільських депутатів. У 1929 році була введена заборона на проведення свят та обрядів. Почалось планування акцій руйнування храмів, які не вдавалося розрушити використовували як склади, клуби тощо. Духовенство обмежували в правах, арештовували, вислали.

В умовах довготривалої антирелігійної пропаганди німецьке населення все ж таки зберегло найважливішу рису своєї культури – релігійність.

18 березня 1944 року громаду Карлсруе було розпущено, жителів під наглядом німецького вермахту вивезли до Німеччини у Вартегау, і хоча у 1945 р. деяким сім'ям вдалось втекти, більшість була затримана радянськими військами та вислана до Казахстану, Таджикиської РСР, Алтайського краю та інших регіонів. Тільки в 1972 році вийшов указ про скасування обмежень місць проживання, але повертатися в рідні домівки німці не квапились – в них вже жили зовсім інші люди.

Карально-репресивна політика радянської влади в першу чергу найбільшу шкоду нанесла культурному розвитку, а з нею і розвитку церкви. У 1930-х роках, після арешту останнього пароха І. Таубергера, культове приміщення залишилося без догляду. Згодом за рішенням місцевих керівників кірха була перетворена у зерносховище та склад, а у 1934 р. верх дзвіниці та башти були знесені.

За часів німецької окупації башта на храмі була відновлена, але при наступі радянських військ зруйнована знову, оскільки могла використовуватися противником як місце для корегування вогню, завдяки своєму вдалому розташуванню.

У 1945 році, після масової насильницької депортації німецького населення, у с. Карлсруе розпочали виконання «команди згори»: стерти кірху з лиця землі. Для цього на допомогу надіслали навіть саперів. Але всі їх зусилля й спроби були марними. Тільки купол вдалося підірвати, а стіни вистояли – дуже вже міцно вони були змуровані. Тому сама будівля залишилася для потреб колгоспу.

Про дзвони відомо, що спочатку вони стояли на старій фермі, подальша доля не відома, але в селі кажуть, що їх здали на металобрухт. Багато є версій стосовно долі органу. Деякі стверджують, що його порізали на труби для поливу, але Мельницька Антоніна Леонтіївна (директор Степівського краєзнавчого музею) зазначає, що якби так було, то були б залишки органних труб. Найвірогідніше, що орган вивезли з села. Цікава і трагічна доля великих вітражних вікон храму. Храм також утримував дитячий притулок, через те, що не було бажаючих займатись вихованням сиріт. Діти займались страшними речами: розбивали вітражні вікна, розривали німецькі могили, склепи. Антоніна Леонтіївна розповідала, що скло з цих вікон було надзвичайних кольорів, жителі збирали скельця і дивувалися насиченістю кольорів. Також зі спогадів матері Антоніни Леонтіївни відомо і такі факти, що діти-сироти грали в футбол, але замість м'яча були черепа з німецьких могил. В цьому також проявляється карально-репресивна політика – дітям ніхто нічого не пояснював, в них не було ідеалів, норм, богобоязні, набожності. Негативні прояви передавались і наступним поколінням, з часом і забулось все то, що німці зробили для цього краю. Майже сто років прожили

колонії в спокою, розбудовуючи та облаштовуючи свій новий дім – Північне Причорномор'я. Край розквітав, господарство прогресувало, місцеві переймали спокій та упорядкованість німців і собі такими ставали. Церква була прикладом високого рівня культури та богобоязні жителів колонії. Радянська влада не мала таких рис і зруйнувала більш ніж сторічну працю німців, менше ніж за 10 років.

Отже, церква Петра і Павла є величним зразком неоготики, який на сьогоднішній день вражає своїм розміром та одночасно витонченістю.

Також, у ході роботи, з'ясовано, що стан кірхи знаходиться у занепаді. Дах відсутній, вікон немає, під впливом сонця, опадів і людського втручання значна частина стін пошкоджена, плитка розбита, фрески знищені. Але описи і залишки малюнків на стінах дають нам змогу уявити яким було оздоблення, а реставраторам відновити величну архітектурну споруду.

Необхідно зазначити, що доля храму з початку 1990-х років постійно знаходилася у центрі громадської уваги. У зв'язку з відсутністю у с. Степове католицької громади велися розмови щодо передачі цього культового приміщення православній громаді, але далі розмов справа не дійшла. Також німці пропонували відреставрувати її, але роботу не було почато, вони пояснили це кризою. У православного батюшки, отця Іоана, на сьогодні зроблений план реставрації, підготовлено всю необхідну документацію, але село не має таких коштів.

Також за ініціативи керівника колективного господарства «Степовий», тодішнього депутата Миколаївської обласної ради, Героя Соціалістичної Праці В.Г. Погорелова пропонувалося католицьку кірху відреставрувати та перетворити в оригінальний музей, де можна було б дізнатися про історію села, духовні та релігійні засади, побут і національний колорит не лише українців і росіян, а й німецьких, болгарських та інших іноземних поселенців, які намагалися перетворити землі Північного Причорномор'я у справжній квітучий сад. Але ця ідея також не була реалізована у зв'язку з відсутністю коштів.

На сьогодні напівзруйнований храм Святих Петра і Павла належить Українській Православній Церкві Московського патріархату, однак реставраційні роботи у ньому так і не проводилися. На превеликий жаль, обитель поступово руйнується. На ній вже немає даху, вікна закладені. Але, незважаючи на це, всередині католицького храму Святого Петра і Павла все-таки збереглася частина його настінних розписів, які чекають своїх реставраторів.

Список джерел та літератури

1. Аннотированная опись дел фонда № 1166 «Херсонская римско-католическая духовная консистория». Предисловие [Электронный ресурс] // Государственный архив Саратовской области (Российская Федерация): официальный сайт. – Режим доступа: <http://saratov.rusarchives.ru/bd/herson/pred.html>
2. Багмет М. Німецька католицька церква в Степовому Миколаївській області / Михайло Багмет, Людмила Ляпіна // Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення. – К.-Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2006. – С.405-407.
3. Владе і костюл в радянській Україні 1919-1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму. Документи і матеріали // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ (Київ). – 2003. – № 2 (21). – 508 с.
4. Гриневич О. Німецькі колонії Березанського округу (до 200-річчя) / Олена Гриненко,

Світлана Романенко // Краснзавчий альманах. – 2010. – №1. – С.14-24.

5. Державний архів Миколаївської області, ф.Р-118 «Адміністративний відділ Миколаївського окружного виконавчого комітету, 1923-1930 рр.», оп.1, спр.299 «Копія циркуляра НКВД, ведомости учета религиозных обществ и списки служителей религиозных культов по Николаевскому округу, 11 января – 20 ноября 1929 г.», – 47 арк.

6. Державний архів Миколаївської області, ф.Р-118 «Адміністративний відділ Миколаївського окружного виконавчого комітету, 1923-1930 рр.», оп.2, спр.60 «Постановление ЦИК и СНК СССР о ликвидации задолженности государственных учреждений и предприятий крестьянам. Докладная записка начальника Николаевской окружной милиции о движении преступности по Ландаускому району. Списки сотрудников Николаевской окружной милиции. 5 января – 22 декабря 1925 г.», – 1005 арк.

7. Каталог духовенства и церквей Тираспольской римско-католической епархии, составленный по распоряжению Иосифа Кесслера на 1913 год. – Саратов, 1914. – 387 с.

8. Католический храм Св. Петра и Павла в селе Степовом: фото, описание [Електронний ресурс] // Сайт «В Отпуск.Ру». – Режим доступу: http://www.votpusk.ru/country/dostoprim_info.asp?ID=12691

9. Козирева М.Е. Адміністративно-територіальні перетворення та соціально-економічний розвиток німецьких районів Півдня України у 20-30-х роках ХХ ст. / Марина Едуардівна Козирева // Наукові праці: науковий журнал. – Т.5: Серія «Історія». – Миколаїв: МФ НаУКМА, 2000. – С.85-89.

10. Козирева М. Е. Голод 1921-1923 років в німецьких колоніях на Миколаївщині / Марина Едуардівна Козирева // Наукові праці: зб. статей. Історичні науки / Миколаївська філія Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія». – Т.10. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 2001. – С.93-98.

11. Кулінич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки ХVІІІ ст. – 1917 р.) / І. М. Кулінич / Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С.18-31.

12. Мірошніченко Н.З історії німецьких колоній Миколаївщини / Н.З. Мірошніченко // Миколаївщина багатонаціональна: з історії етнічних спільнот регіону / Л. Каймазарова, І. Гармашов, О. Гриневич, А. Шилов. – Миколаїв: Атол, 2005. – С.231-238.

13. Миколаївське обласне товариство німців України «Відергебурт»: офіційний сайт. – Режим доступу: <http://wiedergeburt-mk.blogspot.com/>

14. Немцы России: населенные пункты и места поселения. Энциклопедический словарь / Сост. В.Ф. Дизендорф. – М.: «ЭРН», 2006. – 472 с.

15. Никитин В.И. На круги своя... История прихода евангелическо-лютеранской церкви Христа Спасителя г. Николаева / Василий Иванович Никитин. – Николаев: Изд-во Ирины Гудым, 2006. – 320 с., ил.

16. Никитин В. И. Ожившая память поколений. К 200-летию освоения немцами земель Северного Причерноморья. – Николаев: Изд-во Ирины Гудым, 2010. – 260 с., ил.

17. Памятная книжка Одесского учебного округа на 1913-1914 учебный год. – Одесса: Тип. Об-ва «Русская речь», 1914. – 499+LXX с.

18. Релігійні організації на Миколаївщині: історія і сучасність. Науково-популярний довідник. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. – 248 с.

19. Субботина Н. Ю. Немецкие колонии на территории Николаевской области. Карлсруе / Надежда Юрьевна Субботина [Електронний ресурс] // Николаевский Базарь. – Режим доступу: <http://bazar.nikolaev.ua/content/немецкие-колонии-на-территории-николаевской-области-карлсруе>

20. Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении / Сост. В. Гошкевич. – Херсон: Тип. губ. правл., 1896. – XXIV+544 с.

21. Список римско-католических церквей Тираспольской епархии по деканатам по состоянию на 01.01.1878 [Електронний ресурс] // Государственный архив Саратовской области (Российская Федерация): официальный сайт. – Режим доступу: <http://saratov.rusarchives.ru/bd/herson/rkc.html>

22. Херсонская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. – СПб.: Центр. стат. комитет МВД, 1868. – LXXVIII+189 с.

23. Чаплицкий Б., Осипова И. Книга памяти: Мартиролог Католической церкви в СССР / Прелат Бронислав Чаплицкий, Ирина Осипова. – М.: Серебряные нити, 2000. – 766 с.

24. Directorium Officii Divini Pro Dioecesi Tiraspolensi in Annum Domini 1866 [Електронний ресурс] // Сайт Александра Александровича Бовкало. Списки духовенства. – Режим доступу: <http://www.petergen.com/bovkaalo/sp/tyraspol1866.html>

25. Landeis Ph. Die Gemeinde Karlsruhe / Ph. Landeis // Heimatbuch der Deutschen aus Russland. – 1962. – S.40-53.

SUMMARY

Kirilchuk: Anastasiya

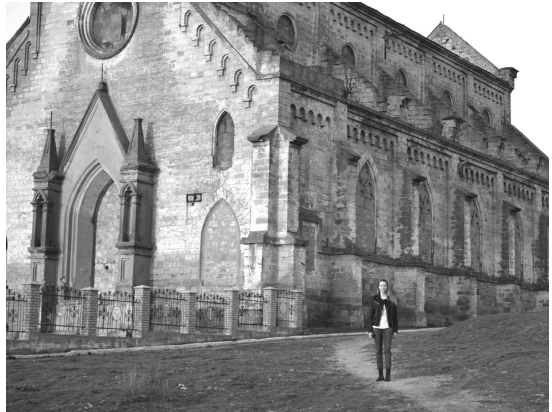
PUNITIVE AND REPRESSIVE POLICY TO CHURCH AND ETHNIC GERMANS IN MYKOLAIV REGION ANNOTATION.

The consequences of punitive and repressive policy to Church and ethnic Germans in Mykolaiv region are scrutinized, peculiarities of the lifestyle of German colonies at the times of Soviet power on the example of Karlsruhe and catholic church of Peter and Pavel are revealed, factual data of the existence and contemporary condition of the abovementioned church are represented.

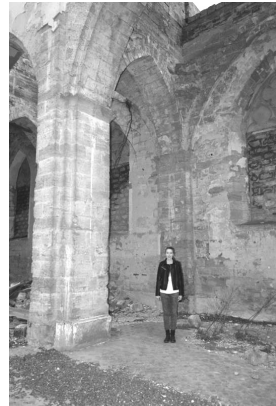
Keywords: *punitive and repressive policy, Soviet regime, German colonies, catholic church.*

**Католицький храм св. Петра
і Павла в с. Степове
(колишня німецька колонія
Карлсруе, Миколаївська
область)**

**Сучасний стан Католицького храму св. Петра і Павла
в с. Степове**

ЗЛОЧИНИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ПРОТИ ВІРМЕНСЬКОЇ АПОСТОЛЬСЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

Каріна Пивоварська

РЕПРЕСИВНІ ЗАХОДИ ЩОДО ВІРМЕНСЬКОЇ АПОСТОЛЬСЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена репресивним заходам щодо громад Вірменської Апостольської Церкви на теренах радянської України. Аналізуються такі дії як вилучення церковних цінностей, діяльність спілок безвірників та фізичне знищення вірменських священиків. Доводиться, що ці заходи призвели до їх остаточного знищення парафій Вірменської Апостольської Церкви.

Ключові слова: Вірменська Апостольська Церква, церковні коштовності, Спілка войовничих безвірників, репресії, знищення релігійних громад.

Слід зазначити, що незважаючи на майже двох тисячолітню історію Вірменської Апостольської церкви, її існування на східних теренах України майже не досліджене. Довгий час вважалося, що після встановлення радянської влади в Україні вірменські релігійні громади припинили свою діяльність. Однак нами доведено, що у 20-30-ті роки ХХ ст. в Україні діяла низка вірмено-григоріанських (офіційна назва тих років) громад. Це також підтверджує дослідження Д. Давтяна, присвячене історії храму Св. Григорія Просвітника в Одесі ¹.

Хоча офіційно релігія не була заборонена в роки радянської влади, навіть була проголошена свобода віросповідання та рівноправність всіх конфесій, як відомо, релігійний світогляд був несумісним з комуністичною ідеологією та тоталітарною системою, яка поступово запроваджувався в країні. З перших днів свого існування радянська влада веде наступ на церкви всіх існуючих на її території конфесій. Хоча вірмено-григоріанська церква мала невеличкі громади в Україні, вони теж зазнають утисків. Як відмічає Р.Конквест, на церкви постійно накладалися всілякі правові обмеження. Їхню власність націоналізували без будь-якої компенсації, церкви підлягали тим самим правилам, що й інші громадські об'єднання, і їм заборонялося «робити обов'язкові збори чи провадити оподаткування» – тобто церква позбавлялася громадянських прав ².

Першим кроком до руйнації церкви стало вилучення церковних коштовностей та предметів культу. Приводом для цього послугував голод 1921-1923 років, який охопив Поволжя, Башкирію, Південний

¹ Давтян Д. История храма Св. Георгия Просветителя Армянское Апостольской церкви в Одессе / Давид Давтян. – Одесса: Студия «Негоциант», 2004. 108 с.

² Конквест Р. Жива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К.:Либідь, 1993. – 383 с. С. 228.

Урал, північ і захід Казахстану, південь України. 23 лютого 1922 року ВЦРК приймає постанову про вилучення церковних коштовностей, згідно з якою у місячний термін з дня оприлюднення у пресі спеціальні комісії мали вилучити із церковного майна всі предмети із золота, срібла і коштовного каміння, які не впливають на інтереси самого культу, і передати їх у фонд Наркомфіну зі спеціальним призначенням у фонд Центральної комісії допомоги голодуючим. Відповідна постанова ВУЦРК була прийнята 8 березня 1922 року³. Згідно з цією постановою створювалися комісії по вилученню церковних цінностей, які і виконували це рішення. Не уникли цих заходів і релігійні громади Вірменської Церкви. У Харкові вірменська церква Св. Григорія була однією із перших, до якої «завітали» представники згаданої комісії. Згідно з протоколом з названої церкви були вилучені «1 чаша, 1 тарілка, 1 кадило, 1 хрест з підніжжям, загальною вагою 4 фунти, 90 золотників срібла»⁴, що у сучасній системі виміру становить близько 2 кг. Якщо порівнювати з православними церквами, де загальна вага вилучених цінностей складала від 2 до 5 пудів, тобто від 32 до 80 кг дорогоцінних металів, то 2 кг виглядає зовсім незначною цифрою. Однак, слід враховувати, що сама церква була невеличкою, а також, що Вірменській Апостольській Церкві, на відміну від православних, не притаманне розкішне оздоблення церковних будівель, відсутнє вшанування ікон, тому й коштовностей набагато менше, ніж у православних храмах.

Другим кроком на шляху знищення церкви стало створення у 1925 році Спілки безвірників, яка об'єднала товариства безвірників, що виникали в різних містах країни, і стала основним провідником антирелігійної та антицерковної політики партії та держави. У травні 1928-го року почала функціонувати Всеукраїнська Рада Спілок Безвірників, утворена її першим з'їздом⁵.

Спочатку головні зусилля Спілки були спрямовані проти православної церкви та її служителів в Україні. Однак і інші конфесії не залишилися без «уваги» цієї установи. Положення про національні секції при Радах спілок безвірників, прийняте того ж року, мало на меті «розгортання та поглиблення антирелігійної роботи серед нацменшостей». Основні завдання цих секцій було сформульовано таким чином: «Національні секції рад СБ (Спілок безвірників) керують антирелігійною пропагандою серед населення національних меншостей, вивчають релігійний та антирелігійний рух серед даних нацменшостей, підготовляють кадри пропагандистів – антирелігійників з робітників та селян кожної національності, притягують до безпосереднього проведення антирелігійної пропаганди культспівробітників – радянську передову інтелігенцію, вчительство, учнів і інші культ сили»⁶.

Створювалися гуртки безвірників й в школах. ЦК КП(б)У вважав за необхідне масове залучення учителів до боротьби з «релігійною пошестю» та неприпустимим «сполучення вихователя в радянській країні з участю в релігійному русі»⁷. В Одесі такі гуртки були створені в

³ Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки XX ст. – К.[Б.в], 1993. – 188 с. С. 35, 42.

⁴ Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф.Р203. – Оп.1. – Спр.888. Арк.19.

⁵ Пащенко В. О. Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20-30-х років. – К. [Б.в.], 1994. – 249 с. С. 189.

⁶ Положення про нацсекції при радах Спілок безвірників // Безвірник. – 1928. – №11. – С. 15.

⁷ Пащенко В.О. Свобода совісті в Україні... С.189.

польських, німецьких та вірменській школах. Однак, як відмічалось у річному звіті за 1928–1929 рр. навчальний рік одеської окріно, ця робота зустріла певні труднощі через те, що деякі педагоги ставляться негативно до справи антирелігійного виховання⁸.

Наскільки вдало працювали національні секції, можна бачити на прикладі закриття вірменської церкви в Мелітополі. Під впливом комсомольського активу Спільні безвірників було проведено загальні збори релігійної общини міста. На цих зборах ухвалили рішення: «вважаємо недоцільним існування нашого духовного культу та віддаємо приміщення церкви під культурну установу в розпорядження міськради (будинку фізкультурника). Всі металеві предмети передати на оборону нашої країни в фонд Далекосхідної армії, а решту – на переобладнання та обладнання приміщення»⁹. На зборах були присутні 30 осіб та підписали заяву 60 осіб. У дійсності вірменська громада міста була невеличкою: у матеріалах дослідження релігійних общин за 1926–1927 рр. її склад визначається у 44 особи¹⁰. Серед тих, хто підписав цю заяву – члени однієї родини Керестеджиянц – батько Христофор та сини Вартан та Володимир, які і були ініціаторами закриття церкви. Збори відбулися в кінці грудня 1929-го року, в січні 1930-го церкву було закрито, а приміщення передано під клуб.

Зовсім іншим шляхом було ліквідовано вірменську церкву у Луганську. Для того, щоб укласти нову угоду з 50-кою церкви, до адміністративного відділу міськради було надіслано список членів релігійної общини у складі 104 осіб за період з 1 жовтня 1928 року по 1 жовтня 1929 року¹¹. Однак така кількість віруючих викликала підозру влади, тому була проведена перевірка, в результаті якої до окружного адмінвідділу 25 грудня 1929 року було відправлено такого листа (орфографію збережено): «Луганський міськвідділ, надсилаючи матеріали про перевірку правдивості списку віруючих Армянської церкви, повідомляє, що наслідки слідує: з кількості 104 осіб, що числилися по списку наданим армянським службовцем культів 38 осіб відмовились, що вони перебувають в общині, 26 осіб не мешкають в Луганську, а вибули в різні міста СРСР, 10 осіб по виклику не з'явилися та лише 30 осіб ствердили що вони перебувають в общині»¹².

На підставі зазначених матеріалів 18 січня 1930 року угоду було розірвано. Під примусом цього рішення 30 січня 1930 року церковна рада проводить засідання, на якому приймає рішення про ліквідацію громади внаслідок недостатнього числа віруючих.

Однак через різноманітні перевірки відтягується майже на рік. 3 грудня 1930 року Луганська міськрада звертається до адміністративного НКВС УСРР з проханням прискорити вирішення питання «в справі закриття молитовного будинку армяно-григоріанської орієнтації». У цю справу втручається громадськість та інші установи. 8 грудня 1930 року Наркомосвіти звертається до ВУЦВКу з проханням підтримати Луганську міськраду та сприяти передачі приміщення вірменської церкви музтехнікуму і робітфаку, оскільки сама церква «існує лише

⁸ Центральний державний архів органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр. 291. Арк. 95.

⁹ Там само, арк. 4.

¹⁰ Там само. – Ф.5. – Оп.3. – Спр. 270. Арк. 27.

¹¹ Там само. – Ф.1. – Оп.7. – Спр. 398. Арк. 31–34.

¹² Там само. – Ф.1. – Оп.7. – Спр. 398. Арк. 9.

для антирадянської діяльності попів і різних буржуазних елементів»¹³. У результаті всіх цих заходів вірменську церкву у Луганську було закрито в лютому 1931-го року. Таким чином громаді вдалося хоча б на рік затягнути закриття церкви.

Однак першу вірменську церкву було закрито ще у 1925 році у с. Ногайському Бердянського округу – «за відсутністю віруючих», а у 1929 р. у м. Сталіно – «на прохання віруючих», приміщення якої було віддане під клуб для робітників із людності Сходу¹⁴.

Таким чином, у 1930-ті роки в Україні залишилося дві парафії Вірменської Апостольської Церкви: у Харкові та Одесі.

В Одесі рішучі дії настоятеля церкви О.Чубарьяна сприяли тому, що церкву не було закрито. Однак в період Великої Вітчизняної війни було зруйновано купол дзвіниці, після чого будівлю вже не реставрували, а навпаки остаточно знищили, а на її місці збудували школу.

Ліквідація церкви у місті Харкові пов'язана з діяльністю партії Дашнакцутюн. У 1926 році настоятелем церкви Св. Григорія став Г.М.Абгарьян, який у 1935 році був призначений головою всієї Вірмено-григоріанської церкви в Україні. Влада неодноразово намагалася закрити церкву, навіть у 1930 році були проведені зібрання вірмен-кустарів у кількості 750 осіб, що вимагали використати приміщення церкви за іншим призначенням¹⁵, але ці заходи не мали успіху.

6 лютого 1938 року Г. М. Абгарьяна заарештовують за звинуваченням у контрреволюційній терористичній діяльності як керівника всеукраїнського комітету партії Дашнакцутюн. Спочатку він не визнає своєї провини, але незабаром дає свідчення щодо діяльності партії. Враховуючи методи дізнання, що використовувалися на той час, можна припустити, під тиском яких обставин Г. Абгарьян почав давати свідчення.

Слідчі намагалися представити справу так, щоб одночасно скомпрометувати діяльність церкви, виставляючи Г. Абгарьяна активним членом та організатором дашнакського руху в Україні, при цьому підкреслюючи його зв'язок з іноземними державами.

Згідно свідчень, Г. Абгарьян переїжджає до Києва у 1924 році «за прямою вказівкою дашнакського комітету та англійської місії у Кишиневі для організації дашнакського комітету та вірмено-григоріанської громади»¹⁶. До цього у 1923 році Г. Абгарьян зустрічався в Одесі із протоієреєм О. Чубарьяном та протодіяконом С. Гурульяном – цей епізод інкримінується також як зустріч дашнакських діячів.

Церква визнається також джерелом фінансування антирадянської діяльності: визнається факт, що Г. Абгарьян обклавав все вірменське населення Києва для потреб вірменської церкви від 3-х до 10-ти карбованців на місяць, але кошти використовувалися на потреби дашнакського комітету¹⁷.

Г. Абгарьян визнає, що після переїзду до Харкова через К. Дімурджяна, який був на той час секретарем Харківської Вірменської Церковної Ради, увійшов до складу місцевого комітету та зайняв там керівну посаду. Однак, ще у 1928 році, у період перших арештів, він хоча

¹³ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 398., Арк. 37.

¹⁴ Там само. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1627. Арк. 15, 55.

¹⁵ ДАХО. – Ф. Р. 408 – Оп. 4. – Спр. 2405. Арк. 182.

¹⁶ Архів Управління служби Безпеки України в Харківській області (далі - АУСБУ ХО). – Спр. 038648. Арк. 33.

¹⁷ Там само. – Спр. 038648. Арк. 34.

й був заарештований, але звільнений через 2 тижні без суду. А у другу хвилю арештів 1932-1933 рр. навіть не заарештовувався. Хоча, за його свідченням, у 1933 році саме він очолив третій дашнакський комітет у Харкові¹⁸.

Разом з тим, у 1937 році була репресована ще одна група вірмен на чолі з С. Пачаджи як Харківський дашнакський комітет, при цьому із складу цієї групи Г. Абгар'ян згадує лише Я. Авдальяна та К. Діндіняна, інші, а особливо так званий керівник комітету С. Пачаджи, не згадується навіть як член комітету у 1932-1933 рр. Складається враження, що існували одночасно два комітети, чого у реальності бути не могло.

Згадати Я. Авдальяна, якого на той час уже було репресовано, потрібно було для того, щоб підтримати звинувачення у діяльності на користь італійської та польської розвідок, консульства держав яких він відвідував. А з 1936 року Г. Абгар'ян визнає зв'язок з Німеччиною та навіть фінансування німецьким урядом дашнаків у СРСР¹⁹.

Одним із звинувачень була підготовка збройного повстання проти радянської влади, для чого, за матеріалами справи, ще у Києві існував бойовий загін, озброєний револьверами²⁰. А у Харкові подібний загін був створений у 1934 році для відправки у Вірменію. Однак у інших справах ці свідчення не підтверджуються.

Таким чином, слідство намагалося довести, що церква в особі її глави в Україні була керівником та організатором контрреволюційної, терористичної, антирадянської діяльності.

Подібні звинувачення були висунуті проти вірмено-католицького священика К. Єганяна. Він також був заарештований у лютому 1938 року, але проходив у справі не один, а разом із А. Г. Чулут'янцем, чистильником взуття, В. Г. Безозьяном, сапожником, Г. М. Кутбальянцем, також чистильником взуття, та Л. П. Єсосяном, ревізором артілі «Кантонська комуна», – всі уродженці Туреччини²¹. Як і Г. Абгар'ян, К. Єганян визнав, що проводив антирадянську агітацію серед вірмен-католиків і був завербований у лави партії Дашнакцутюн у 1931 році Я. Авдальяном. Для того щоб дискредитувати саме вірмено-католицьку церкву та її зв'язки з «міжнародним імперіалізмом», К. Єганян звинувачується у відвідуванні польського та італійського консульств, де він отримував необхідні установи для антирадянської діяльності. За свідченням псаломщика католицької церкви О. Мелік-огли, саме через італійське консульство він отримав розпорядження від папи римського проводити протягом 40 днів богослужіння у зв'язку з розпадом релігії серед католиків СРСР. Крім того, після розстрілу М. Тухачевського він служив панахиду на його пам'ять²². Цих епізодів було достатньо, для того, щоб засудити К. Єганяна до вищої міри покарання за 58-ю статтею Карного кодексу як учасника контрреволюційної націоналістичної шпигунської організації, 27 травня 1938 року вирок було виконано.

Така доля спіткала і протоієрея Г. М. Абгар'яна. 21 жовтня 1938 року Виїзна сесія Воєнної колегії Верховного Суду СРСР присудила йому до вищої міри покарання з конфіскацією особистого майна. У той же день вирок було виконано²³. Г. М. Абгар'ян та К. М. Єганян

¹⁸ ДУСБУ ХО. – Спр. 038648., Арк. 43.

¹⁹ Там само. Арк. 57.

²⁰ Там само. Арк. 38.

²¹ ДАХО. – Ф. Р6452. – Оп. 2. – Спр. 1136. Арк. 183.

²² Там само. Арк. 187, 189.

²³ Там само. Арк. 120.

у 1956 році були повністю реабілітовані.

Таким чином, ми бачимо, що громади Вірменської Апостольської церкви зазнали тих самих репресивних заходів та утисків, що і інші релігійні конфесії. Однак, на відміну від інших парафій, ці заходи призвели до її остаточної ліквідації на території Радянської України.

SUMMARY

Karina Pivovarsky

REPRESSIVE MEASURES OF THE ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH IN UKRAINE

The article is devoted repressive measures on the community of the Armenian Apostolic Church in the Soviet Ukraine. The author analyzes the seizure of church property, atheist's union activity and the physical destruction of Armenian priests. The author argues that these measures have led to the final extermination of the Armenian Church's parishes.

Keywords: *Armenian Apostolic Church, church valuables, atheist's unions, repression, destruction of religious communities.*

ЗЛОЧИНИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ПРОТИ ПРОТИСТАНТСЬКИХ ЦЕРКОВ ТА ДЕНОМІНАЦІЙ

Костянтин Бережко, Олег Голько

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЧАСИ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953-1965 РР.)

Автори публікації робить спробу проаналізувати релігійну політику комуністичної партії в часи «Відлиги». Зазначається, що на рубежі 60-х років держава різко міняла свій курс у церковній політиці, позбувалась від якого-небудь «лібералізму» і орієнтуватись винятково на жорсткі заходи.

Ключові слова: релігія, толерантність, Свідки Єгови, радянська влада, ЗМІ, конфесія, державно-церковні відносини.

Ще з давніх часів так повелося, що інакомислення викликало у людей негативну реакцію та активну протидію. В деяких країнах лише належність до певної нації, релігії чи раси було підставою для переслідування з боку держави. Це привело до існування таких історичних явищ, як расизм, геноцид, релігійна нетерпимість тощо. Небажання зрозуміти переконання людей панівними верствами держави призводило до агресії та насильства до т.зв. „інакомислених”. Мільйони людей були репресовані комуністичною владою за свої політичні і релігійні переконання. Це були люди різних конфесій та угруповань. Сьогодні, в часи демократизації суспільства та відкриття білих плям історії, важливо не забувати ті факти.

Про дану тему в свій час писали такі вчені, як П. Яроцький, А. Колоний, С. Головащенко, М. Одинцов тощо.

Так зі смертю Сталіна 5 березня 1953 р. після деяких змін в керівництві (арешт Л. Берія) до влади прийшов М. С. Хрущов. Новий відлік часу у житті Радянського Союзу започаткував XX з'їзд партії, де 25 лютого Микита Хрущов, генсек комуністичної партії СРСР, на закритому засіданні виголосив таємну доповідь, присвячену культові особи Сталіна.

Не зважаючи на обмежену критику сталінізму, з'їзд започаткував важливі зміни у суспільстві. Боротьба за утвердження демократичних засад у всіх сферах життя оголошувалися стратегією політичного курсу партії. 30 червня 1956 р. було ухвалено постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків». Цей час, за влучним висловом російського літератора Іллі Еренбурга, одержав назву «хрущовської відлиги» чи просто – «відлиги». Засудження сталінських злочинів та початок нового політичного курсу схвально зустріли в УРСР. Однак в релігійній політиці ніяких реформ не передбачалося [4].

У роки правління М. С. Хрущова, що обіцяв показати радянському народу «останнього попа», покінчити з «релігійним дурманом» і побу-

дувати протягом найближчих двадцяти років комуністичне суспільство, антирелігійна діяльність ставала однією з першочергових завдань партійних і радянських органів. У звітній доповіді ЦК КПРС XXII з'їзду партії (1961 р.) спеціально підкреслювалося, що «комуністичне виховання» передбачає боротьбу з «релігійними забобонами й марновірствами». У прийнятому з'їздом Уставі КПРС у перелік обов'язків члена комуністичної партії була внесена «рішуча боротьба з релігійними забобонами».

Антирелігійна робота визнавалася головним важелем у формуванні науково-матеріалістичного світогляду. Побудова «суспільства без релігії», причому в самий найближчий час, оголошувалося програмною метою. Найбільш повно програма атеїстичної діяльності партії була представлена в доповіді секретаря ЦК КПРС Л. Ф. Іль'чева «Чергові завдання ідеологічної роботи партії» на пленумі ЦК КПРС в 1963 році. «Релігія — головний супротивник наукового світогляду усередині країни, один із самих чіпких пережитків минулого, від якого не звільнилися ще значні верстви населення, — говорив Іль'чев. У нашій країні давно вже підрізано соціальні коріння релігії, але релігійні погляди ще існують як пережиток минулого. У нас немає ворожих соціалізму класів і соціальних класів, але є ще свідомі й несвідомі носії поглядів ворожих соціалізму класів, є, отже, люди, хід думки й учинків яких далекі соціалізму, які ллють воду на млин ворогів» [2, с.23].

Така думка не раз повторювалась в різноманітних наукових-агітаційних працях присвячених різноманітним релігіям вчених радянського часу. Наприклад в агітаційно-атеїстичній книзі «Свидетели Иеговы» говорячи про дану конфесію зазначалося: «Религия по-прежнему остается одним из каналов реакционного влияния на остальные прослойки трудящихся. При этом религиозная идеология приспособляется к новым условиям, модернизируя религиозные догмы, представления, культ. Иеговистское вероучение — наглядный тому пример» [3].

І надалі, у рішеннях, постановах з'їздів і пленумів Комуністичної партії та наукових працях антирелігійна робота ставилась на перше місце в діяльності партійних комітетів, місцевих Рад депутатів трудящих, профспілок, комсомолу й інших громадських організацій. Все це свідчило про те, що політика держави відносно релігійних об'єднань усе більше й більше стає заручницею партійної ідеології, «розчиняється» у партійних установках щодо «антирелігійної роботи».

«Нова ідеологія» вимагала практичного закріплення в діяльності державних органів, покликаних реалізовувати політику відносно релігійних організацій. У квітні 1961 року на всесоюзних нарадах уповноважених Ради по справах Російської православної церкви й Ради по справах релігійних культів обговорювався проект спеціальної Інструкції із застосування законодавства про релігійні культу. Вона повинна була стати правовою основою державної політики у релігійній сфері в нових умовах. І хоча в доповідях головуючих Рад В. А. Куроедова й А. А. Пузина говорилося, що Інструкція «відновлювала ленінські принципи ставлення до релігії й церкви, усувала сталінську спадщину», у дійсності ж її ціль була в тім, щоб залучити до «боротьби з релігійною ідеологією» не тільки партійні комітети, профспілкові й комсомольські організації, але й радянські органи, тобто використати можливості держави для рішення ідеологічного завдання. Цьому повинні були сприяти такі «нововведення», що вводилися в практику діяльності органів влади, як:

обов'язкова реєстрація служителів культу й відсторонення їх від фінансово-господарської діяльності релігійних громад; жорсткість порядку оподатковування у відношенні священнослужителів; обмеження виробництва дзвона; надання права реєстрації громад обласним (крайовим) Радам депутатів трудящих. Крім того, на практиці до 1988 р. продовжували діяти численні підзаконні акти, що мали секретний характер та обмежували діяльність релігійних об'єднань і створювали механізми втручання органів влади в життя релігійних структур [1]. Згідно із цими документами, реєстрації підлягало не тільки релігійне об'єднання, але й служителі культу, які не могли виконувати свої «релігійні функції» без реєстраційної довідки. Для того, щоб віруючі могли збиратися для «відправлення культу» (під цим розумілося й просте читання Біблії), необхідно було одержати статус релігійного об'єднання або релігійної групи, для цього потрібно було підготувати установчі документи й передати їх на розгляд у місцеві органи влади (виконкоми). Після розгляду уповноважений Ради у справах релігій передавав документи з мотивованими висновками місцевої влади (і власними) на остаточний розгляд Раді у справах релігій при Раді міністрів СРСР, що приймала підсумкове рішення про реєстрацію релігійних об'єднань [1]. Після одержання реєстрації, виконорган («двадцятка») релігійної громади міг укласти договір з виконкомом про передачу в користування віруючим культову споруду.

Одночасно в Інструкції затверджувалися «слідкуючі й каральні» функції Раді їхніх уповноважених. Перед останніми ставилися наступні завдання у ставленні до зареєстрованих релігійних організацій: «прикрити» канали, через які вони могли «збагачуватися»; ліквідувати паломництво до «святих місць»; контролювати релігійні обряди, що відбуваються в молитовнях; підбирати й уводити до складу органів церковного самоврядування «потрібних людей», через які можна було впливати. Прикладом даної політики є рішення засідань міських Рад окремих регіонів України. Зокрема, рішенням міської ради (від 19 квітня 1962 року) Коростишівського району (Житомирська область) утверджувалось наступне: «7. З метою недопущення малолітніх, та учнів до церкви .... зобов'язати директорів шкіл міста ... виділити учителів для чергування. 9. ...заборонити подвірні обходи по збору коштів з молитвами» [5].

Політика влади відносно незареєстрованих об'єднань була ще більш жорсткою. Головним завданням було – домогтися припинення їхньої діяльності всіма можливими й неможливими засобами. Так, згідно п. 23. «Інструкції із застосування законодавства про релігійні культу» 1961 р., скасованої тільки в 1988 р., «не підлягають реєстрації релігійні громади й групи віруючих, приналежні до сект, віровчення й характер діяльності яких носить антидержавний і бузувірський характер: єгови, п'ятидесятники, щирі-православні християни, щира-православна церква, адвентисти-реформісти й т.п.». Так п'ятидесятники з 1944 р. реєструвалися тільки в складі ВСЭХБ [1]. Свідки Єгови не реєструвалися тому, що вони потрапили в розряд «антирадянських» через а) відмову від служби в армії по релігійних переконаннях, б) знаходження їхнього духовного центра на території США, в) одержання ними журналу, через яке здійснюється релігійне керівництво із цього духовного центра.

Щодо останніх, потрібно зазначити, що керівництвом конфесії

Свідків Єгови в кінці 1940-х років була здійснення спроба зареєструвати діяльність конфесії. Про це повідомляє О. Голько, М. Гордієнко та радянські вчені. В кінці 1940-х років Микола Пятаха, Михайло Чумак та Ілля Бабійчук підписали лист-звернення до Ради у справах релігійних культів з проханням легалізації діяльності Свідків Єгови. Як свідчать джерела, керівництву організації були запропоновані не прийнятні для них умови, що повністю протирічили внутрішньому уставу. Література конфесії повинна була друкуватися в друкарнях СРСР під цензурою влади, користуватися Біблією можна було лише у межах свого житла (тобто проповідь заборонялася), потрібно було передати органам списки і адреси усіх віруючих, в богослужінні просити Бога дарувати довгі роки життя та успішну діяльність вождю Й. Сталіну і членам Політбюро тощо [6]. Такі умови Свідки Єгови не прийняли, через що і надалі залишалися в статусі «антирадянської організації».

Все це дає нам підстава говорити, що на рубежі 60-х років держава різко міняла свій курс у церковній політиці, позбуватись від якого-небудь «лібералізму» і орієнтуватись винятково на жорсткі заходи. Цікавим є також той факт, що влада не тільки не пояснила віруючим, релігійним організаціям і їхнім керівникам причини такої різкої зміни, а усіляко приховувала цей курс. Так В. А. Куроедов зазначав на одній із зустрічей: «Не слід знайомити з новою Інструкцією релігійні організації, насамперед тому, щоб не дати можливості церковним діячам тлумачити Інструкцію як якийсь новий курс Радянської держави стосовно релігії й церкви. Подібний факт дав би привід іноземній пресі викликати нову хвилю антирадянського наклепу й дезінформації з питань положення церкви в СРСР» [2, с.26].

Тоді ж з метою одержання повної й максимально наближеної до дійсності інформації, був проведений одноразовий облік всіх зареєстрованих і незареєстрованих релігійних об'єднань. Інформація збиралася по спеціально розробленим обома Радами анкетам, які заповнювали місцеві органи влади на кожне релігійне об'єднання, що діяло на їхній території. З'ясувалося, що в Радянському Союзі на початок 1962 року всього налічувалося 10910 неправославних об'єднань. З них 6486 (59,5%) діяли без реєстрації. Всі вони перебували в повній залежності від волі місцевої влади, які могли «милувати» громади, хоча й без реєстрації, але діяли; але могли й «не милувати», і тоді громаду негайно розганяли, а відносно їх керівників застосовувалися міри судового й несудового переслідування. Підсумки одноразового обліку дали й картину співвідношення зареєстрованих і незареєстрованих релігійних об'єднань, що діяли в СРСР. В цілому, у ряді релігійних напрямків число незареєстрованих (нелегальних або підпільних) громад часом значно перевищувало число зареєстрованих громад. Крім того, поза реєстрацією були всі ті об'єднання, що були внесені в список «заборонених сект» (по термінології партійно-радянського керівництва — «антирадянських, антидержавних, бузувірських сект»): єгови́сти - 607 (громад); адвентисти-реформісти — 49; іоанніти — 21; меноніти — 128; п'ятидесятники — 994; суботники — 36; хли́сти — 47; чисті бапти́сти — 32.

Варто підкреслити, що значна частина незареєстрованих об'єднань змушена була діяти в напівлегальному стані не тому, що віруючі не хотіли зареєструватися. А тому, що, подаючи протягом десятків років заяви про реєстрацію, одержували на них необґрунтовані відмо-

ви. Тим самим, «релігійне підпілля» — у значній мірі справа рук самих органів влади, результат їх багаторічної цілеспрямованої політики, що дозволяла, з одного боку, рапортувати про успіхи атеїстичної роботи й скороченні числа релігійних об'єднань і віруючих, а з іншого боку — приховувати правдиву релігійну ситуацію в країні.

Однак, навіть погодившись на реєстрацію протестантських об'єднань, радянська влада переслідувала й свою мету. По-перше, знищити монолітність усередині опозиційних груп, наприклад «Ради церков», що підтримувала громади євангельських християн-баптистів, що не одержали державну реєстрацію.

По-друге, реєстрація зобов'язувала членів релігійних об'єднань діяти в рамках чинного законодавства. «Роз'яснення про реєстрацію релігійних об'єднань» від 16 жовтня 1965 р. №21 повідомляло, що «реєстрації підлягають всі баптистські релігійні об'єднання й групи віруючих за умови беззастережного визнання й дотримання ними радянського законодавства про релігійні культи й інших законів держави. Невизнання віруючими церковної влади й авторитетів, мала чисельність того або іншого релігійного об'єднання, відсутність спеціальної культової споруди не можуть бути підставою для відмови в реєстрації. Для реєстрації релігійного об'єднання необхідно письмова заява віруючих де буде сказано, що віруючі беруть на себе зобов'язання беззастережно дотримувати радянського законодавства про культи й всі інші закони держави» [1].

По-третє, реєстрація була важливим способом контролю за існуючим релігійним життям. Підставою для початку автономної реєстрації стало вищезгадане «Роз'яснення», у якому констатувалася перевага для влади «відкритої, легальної діяльності релігійних об'єднань, що перебувають під контролем державних органів у порівнянні з нелегальною, як правило, неконтрольованою, державними органами» [1]. Реєстрація давала можливість контролювати членство й діяльність релігійної громади, недопускати її збільшення й хрещення нових членів, впливати на обрання лояльного пресвітера, обмежувати й контролювати залучення дітей до богослужінь.

Отже з приходом до влади М. Хрущова новий відлік часу у житті Радянського Союзу започаткував XX з'їзд партії. Боротьба за утвердження демократичних засад у всіх сферах життя оголошувалися стратегією політичного курсу партії. Проте, не залежно від цього, антирелігійна діяльність ставала однією з першочергових завдань партійних і радянських органів. Були введені такі зміни в практику діяльності органів: обов'язкова реєстрація служителів культу й відсторонення їх від фінансово-господарської діяльності релігійних громад; жорсткість порядку оподатковування у відношенні священнослужителів; обмеження виробництва дзвона; надання права реєстрації громад обласним (крайовим) Радам депутатів трудящих. Політика влади відносно незареєстрованих об'єднань була ще більш жорсткою. Головним завданням було — домогтися припинення їхньої діяльності всіма можливими й неможливими засобами. Все це дає нам підстави говорити, що на рубежі 60-х років держава різко міняла свій курс у церковній політиці, позбуватись від якого-небудь «лібералізму» і орієнтуватись винятково на жорсткі заходи.

Дана тема потребує свого подальшого дослідження, оскільки

церковно-державні відносини в часи «Відлиги» це одна із небагатьох сфер, які наочно показувала обмеженість демократичних реформ радянського уряду.

Список джерел та літератури:

1. Белякова Н.А. Из истории регистрации религиозных объединений в Украине и Белоруссии в 1976-1986 гг. – PREESS-UZ.info, 2007. – Режим доступа: <http://ia-centr.ru>.
2. Одинцов М. И. Совет Министров СССР постановляет: «выселить навечно!»: Сборник документов и материалов о Свидетелях Иеговы в Советском Союзе (1951 – 1985 гг.). – М.: Объединение исследователей религии, Арт-Бизнес-Центр, 2002. – 240 с.
3. Бартошевич Э.М., Борисоглебский Е.И. Свидетели Иеговы. – М. Политиздат, 1969 г. – 215 с.
4. Советов М.И. Свидетели Иеговы в России от преследований к признанию. – RUSOR.RU, 2007. – Режим доступа: <http://rusor.ru>.
5. Державний архів Житомирської області, Фонд Р-3437, опис 1, справа 260, арк. 89
6. Голько О. Свідки Єгови – Сибірський маршрут. – Львів: ТОВ Фаворит, 2002. – 201с.

SUMMARY

K. Berezhko, O. Golko

THE RELIGIOUS POLICY OF THE SOVIET AUTHORITY DURING N. KHRUSCHEV'S MANAGEMENT (1950 - 1960TH)

The authors of the publication does attempt to analyse the religious policy of communist party in days of “Thawing weather” on an example of religious faith of Jehovah’s Witnesses. It is marked, that on a boundary of 60th years the state sharply changed the rate in the church policy, has got rid of any “liberalism” and guided exclusively by strict measures.

Keywords: religion, tolerance, Jehovah’s Witnesses, soviet government, denomination, state-church, relations

---

СУЧАСНА РУСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА (МОСКОВСЬКИЙ ПАТРІАРХАТ) – ТРАНСФОРМАЦІЯ ТА ВТРАТА ДУХОВНОСТІ

Алла Бойко

ОБЕРЕЖНО, РЕЛІГІЯ: ПРОПАГАНДА В МЕДІА ПІД ЧАС «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ»

Досліджуються пропагандистські методи, використані в медіа 2015 р. Акцентується увага на використанні релігії, зокрема православ'я, як технології в пропаганді «русского мира».

Ключові слова: медіа, пропагандистські технології, маніпуляція, православ'я, громадська думка, гібридна війна.

Актуальність. В умовах так званої гібридної війни, яка ведеться проти України у 2014-2015 р., домінуюча роль приділяється пропаганді. Проблема поширення кремлівської пропаганди набула такого значення, що Верховна Рада України звернулась до ООН із закликом протистояти діям уряду РФ. Утім, у нашій державі поки що існують лише поодинокі спроби протистояння пропаганді: деякі одіозні медіа піддаються критиці, часто на рівні виступів у ЗМІ або у соціальних мережах. Але й в цих моментах традиційно увага приділяється суспільно-політичним і новинним програмам телебачення, радіо, рідше газетам масовим.

Українською рідко досліджується контент релігійних медіа. Аргументація ігнорування українськими дослідниками ЗМІ релігійних медіа така: держава (а отже, й науковці) не втручається у справи церкви; влада і суспільство мають толерантно ставитись до релігійних організацій; аудиторія релігійних ЗМІ нечисленна; визначити вплив цих ЗМІ на віруючих, референтні групи, на все суспільство майже неможливо тощо. Навіть в аналітичному звіті «Протидія російській інформаційній агресії: спільні зусилля задля захисту демократії», опублікованому 17 квітня 2015 на порталі «Media Sapiens», немає згадки про інформаційно-релігійний складник агресії РФ.

Проте динаміка участі релігійних організацій в суспільно-політичних подіях зростає. Релігійний фактор є одним із домінуючих у конфліктному протистоянні, яке спостерігається в Україні 2014-2015 р. Україна-агресор активно займається пропагандистською діяльністю, залучаючи до неї РПЦ. Найпоширенішими джерелами пропаганди були і залишаються ЗМІ, в даному контексті – деякі релігійні медіа, які є предметом аналізу в цій роботі.

Ступінь дослідження. Дослідженню механізмів пропагандистського впливу присвячена велика кількість праць українських і закордонних науковців. В цій статті теоретичну основу складають статті і моно-

графії Г. Мамардашвілі¹, Е. Бернейса², І. Дзялошинського³, Ж. Еллюля⁴, С. Кара-Мурзи⁵, Почепцова⁶, та ін. Досліджувались у тому числі й маніпулятивні технології в релігійному середовищі, цьому аспекту присвячена робота В. Єленського⁷. Авторка цієї роботи теж долучилась до вивчення проблем релігії і політики⁸. Дотичними до проблеми, порушених у цій статті, вважаємо роздуми К. Щоткіної, які вона опублікувала на шпальтах газети «Дзеркало тижня»⁹.

Мета представленої роботи – висвітлити пропагандистські методи і технології, які є чинниками впливу на аудиторію; виявити медіа, що декларуються як релігійні, проте є джерелами пропагандистського впливу; довести несумісність інформації, яка подається в деяких конфесійних ЗМІ, зі стандартами журналістики і законодавством України.

Предметом дослідження стали газети «Русь триединая», «Мир», сайти «Белый Харьков», «Православний вибор», «Русский дозор», деякі інші видання. Відзначимо, що ця періодика має спільні теми, проблеми, наявний передрук матеріалів. В названих сайтах часто є посилання на матеріали інтернет-порталу «Русь православная» (Санкт-Петербург). Більшість із цих видань об'єднана гаслом: «Самодержавство, православ'я, народність», який наявний на головній сторінці.

Медіа завжди приваблюють пропагандистів як наймасовіший і найбільш дієвий засіб поширення будь-яких ідей. Часто професійні пропагандисти роблять спроби приховати просування потрібної їм ідеї, вуалюючи її за допомогою журналістських публікацій (псевдоновини, псевдоаналітичні та псевдоісторичні статті, інтерв'ю з «потрібною» людиною, оприлюднення фальшивих рейтингів, соціопитувань, тощо). Найпоширенішим засобом є публікація пропагандистських матеріалів у ЗМІ, спрямованих на різні аудиторні сегменти. Це цілком відповідає базовому визначенню пропаганди, яке пропонує один із класиків дослідження цього явища Ж. Елльор: «Пропаганда – це методи, використані організованою групою, яка має намір домогтись активної або пасивної участі в своїй акції маси індивідів, об'єднаних за допомогою психологічних маніпуляцій»[4]. Додамо лише, що ці методи найчастіше поширюються засобами масової інформації. Ж. Елльор наголошує, що пропаганда має бути тотальною і в ній мусять бути задіяні всі можливі медіа. Цим постулатом можна пояснити факт залучення конфесійних ЗМІ до пропаганди ідей, потрібних тим, хто виступає проти єдності і суверенності України. Втім, вважає, є сенс звернути увагу на ті ЗМІ, які не декларують конфесійної належності, а імітують релігійність в аспекті православ'я»[4].

Газети, як указано в оголошеннях, розміщених на їх шпальтах, розповсюджуються в храмах під юрисдикцією УПЦ МП та у церковних крамницях; регіон розповсюдження не обмежується лише областю, де виходить газета, видання можна знайти у багатьох містах і селах України. Більшість із зазначених часописів – безкоштовні. Ця деталь теж промовиста, оскільки друкована періодика не дешева, тож «виправдати» її вихід лише духовно-релігійними задачами неможливо.

Знайомство із контентом указаних медіа дозволяє нам висунути гіпотезу – певна частка публікацій має пропагандистське навантаження, вістря якого спрямоване проти української ідентичності, державності, суверенності. Ця гіпотеза буде доведена у статті. В роботі не буде приділена увага публікаціям із релігійно-філософської або обрядової

тематики, які не є численними в указаних ЗМІ. Зосередимось на матеріалах, у яких висвітлюються та інтерпретуються суспільно-політичні події сучасності або в яких наявна проекція історичних процесів і фактів на сьогодення.

Аналізуючи контент представлених медіа, виокремимо кілька домінант, які вважаємо концептуальними для вказаної періодики:

- * продукування і закріплення в свідомості аудиторії вказаних медіа міфу про спільну історію та єдність України, Росії і Білорусі (Малої, Великої і Білої Русі в інтерпретації авторів публікацій);

- * пропаганда ідеї самодержавства в союзі, основу якого, на думку авторів указаних матеріалів, мусять складати названі країни;

- * закріплення в масовій свідомості міфу про позитивну історичну роль самодержця, який уособлювався в царі Миколі II (нині цей міф модифікується таким чином: будь-який представник династії Романових – Сталін – Путін);

- * акцентуація самодержавницької влади як тієї, що надана Богом.

Усі вказані домінанти ґрунтуються на сакралізованій «формулі» царського міністра М. Уварова «Самодержавство, православ'я, народність», і вони є стрижнем, на якому вибудовуються концептуальні особливості більшості публікацій. Ці концепції пов'язані між собою і тісно переплетені в контенті аналізованих видань, вони пропагуються у матеріалах різної тематики і жанрів. Уварівську «формулу» покладено в основу ідеології «русского мира». В указаній періодиці вона реалізується кількома пропагандистськими технологіями, які розкриємо у цій роботі.

Більшість дослідників зазначають, що для ефективної пропаганди необхідно використовувати базові технології, а саме, емоційний вплив, спрощення інформації, апелювання до потреб аудиторії, атаку на опонентів та інші [3, 5, 6], які будемо розглядати у цій роботі.

Звернемося до першої визначеної нами домінанти: псевдоісторичний міф про спільну історію та єдність України, Росії і Білорусі, який реалізується переважно в художньо-публіцистичних жанрах (віршах, коротких оповіданнях, цитатах, листах в редакцію та ін.), в яких переважає емоційний складник. До свідомості аудиторії міфічна концепція єдності доводиться методом багатократного повторення цієї ідеї в різних за тематикою публікаціях. Наприклад, статті під красномовними заголовками: «Події, що відродили єдність Святої Русі» («Мир», № 03 (439), 2014), «До 250-річчя Новоросії: Новоросія – чудо воскресіння Святої Русі» («Белый Харьков», 15 липня 2014 р.), «Де зберігається ключ єдності» («Русь триединая», 23 вересня 13 р.). На легке запам'ятовування реципієнтом прості римовані рядки: «Мы укажем своим демократам/ Дальний путь в долговую тюрьму/ Лучше быть на Руси «младшим братом» («Русь триединая», 12 (68), 24 грудня 2013 р.).

Це повторення нібито «легітимізує» комплекс подій і фактів, які, в свою чергу, виправдовують ідею. Інтерпретація історичних подій має елементи правди, проте автори цих публікацій часто спираються на тенденційно підібрані факти.

Для закріплення і своєрідного виправдання ідей використовується ще один поширений пропагандистський метод – технологія апелювання до авторитету. В публікаціях названих медіа авторитетними вважаються праці академіка П. Толочка, екс-міністра Д. Табачника, письмен-

ника М. Старикова та інших персон, які активно виступають проти незалежності України, спираючись на тенденційно трактовані факти і явища. Пропагандистські канали не допускають іншої думки, ніж потрібної їм, тому й у названій періодиці не публікуються інші концепції та думки, що суперечать «генеральній лінії». Також в якості авторитетної думки можуть бути тенденційно використані вирвані з контексту фрази з творів видатних письменників, мислителів, поетів Найчасніше це римовані рядки з творів О. Пушкіна, Ф. Тютчева, М. Волошина, деякі вислови Ф. Достоевського, вирвані з контексту та ін. Наприклад: «Боже, царя храни...» (О. Пушкін), «И слово «Царь-Освободитель» / За русский выступит предел» (Ф. Тютчев, 1867), або цитата з твору сучасного автора: «Убили не Царя – саму Россию, / Отравленной стрелой пронзили грудь» (Б. Фроенченко) та ін. Короткі фрази, які легко запам'ятати, гасла, віршовані рядки тощо використовуються для того, щоб аудиторія не піддавала аналізу і критичному обговоренню ті ідеї, які прямо або завуальовано висловлені у тексті. Таку ж роль виконують заголовки статей: «Я дам Росії Царя, и все у Всесвіті зміниться» («Мир», №47 (432) 2013), «Царський руський марш» за майбутню Царську Росію!» («Мир», №5 (441) 2014).

Втім, ідея єдності названих країн не є самодостатньою, вона необхідна як питома тло для просування концепції самодержавства. Для закріплення необхідності цієї форми державного управління в свідомість аудиторії названих медіа втілюється відомий біблійний вислів, який у цих ЗМІ трактується згідно з синодальним перекладом: «Немає влади не від Бога». Хоча буквальний переклад із грецької: «Не є влада, якщо не від Бога». Тобто, володар, який діє не за законами Бога, не може вважатись чинним. Утім, синодальний переклад відповідає концепції імперського самодержавства, саме тому він є домінантним у вказаних ЗМІ.

В історичній перспективі самодержця уособлюють представники династії Романових, Й. Сталін; у контексті сучасності це медійний образ В. Путіна. Автори статей не зважають на суперечливість цих історичних осіб і на ефект оксюмору, який виникає у публікаціях. Їм надаються риси, які в даний момент потрібні пропагандисту.

Згідно з декларованими історичними фактами, в результаті революцій в самодержавній Росії, якої правила династія Романових, до влади прийшла комуністично-більшовицька влада, очолювана В. Леніним, а пізніше його послідовником Й. Сталінім, вони вважаються засновниками СРСР. У 1990-х роках, після розпаду СРСР, президентом Росії став Б. Єльцин, який оголосив своїм наступником В. Путіна. Тобто, за правилами формальної логіки, наявний парадокс – вказані особи не можуть бути продовжувачами однієї справи і носіями спільної ідеології. Проте в контексті вказаних медіа парадокси знімаються, увага аудиторії концентрується не на декларованих розбіжностях, а на спільних рисах: побудові «русского мира» вогнем, мечем і православ'ям. Причому православним віруючим (у деяких виданнях і святим) оголошується Й. Сталін, усесвітньо відомий гонитель релігії і духовенства, за часів правління якого зруйновані тисячі храмів і репресовані мільйони віруючих. Домінантною ідеологією СРСР, як відомо, було насадження атеїзму. Втім, для реалізації технології спрощення те, що не вкладається в концепцію, замовчується.

У випадку з вивченням механізму утвердженням ідеї самодержав-

ства і доречною вважаємо теорію, в якій розглядається технологія втілення у масову свідомість будь-якої ідеї. Теорія отримала назву «Вікна Овертона», розробленої Макінакським центром публічної політики (США). Досліджується процес зняття табу і поступове прийняття явищ і понять, які вважались неможливими і вороже сприймалися громадою. Теорія передбачає, що ідея завдяки пропаганді і маніпуляції свідомістю, може проходити кілька стадій:

- 1) від неможливого до радикального;
- 2) від радикального до прийняттого;
- 3) від прийняттого до розумного;
- 4) від розумного до популярного;
- 5) від популярного до норми/політики;
- 6) від політики до диктатури [10].

Отже, ідея самодержавства, яку ми вважаємо домінантною в тріаді Уварова, вводилась у свідомість аудиторії поступово – спочатку як реабілітація царизму і акцентуація позитивних рис династії Романових. Публікації з цієї тематики з'являлись у багатьох медіа УПЦ МП, зокрема, «Начало», «Спасите наши души», «Мир», «Самаритянка», «Почаевский листок», деяких єпархіальних ЗМІ та ін.

В матеріалах використовувались слова-маркери, які характеризують загальнолюдські цінності: любов, патріотизм, християнство, родина, батьківщина, відповідальність, шляхетність, страждання за віру тощо. Таким чином створювався позитивний фон для сприйняття не лише Романових, а й самодержавства.

Отже, проаналізуємо цей процес за теорією, що отримала назву «Вікна Овертона».

1) Після 73 років табу в СРСР на позитивну згадку про можливість відродження царизму, розповіді про родину Романових сприймалися як досить радикальний крок.

2) Наступним, як і можна було очікувати, був етап прийняття самодержавства. Цей етап розподілявся на два аспекти – виправдання будь-яких дій представників самодержавства і «романтизація» царизму.

3) Далі втілювалась думка про раціональність відповідальності однієї особи за долю країни і суспільства. Такою особою був лише самодержець. Проте образ Миколи II не вкладався в концепцію «отця народів». Цей «титул» належав Й. Сталіну. Таким чином, почали з'являтися публікації про події Другої світової війни, які слугували тлом для гасла: «Сталін виграв війну».

4) Ця думка наполегливо популяризувалась у 2010-2013 р. у багатьох статтях, її продовжують і в 2015 р., у зв'язку з ювілейними заходами на честь перемоги у Другій світовій війні (У цьому випадку була задіяна ще одна пропагандистка технологія, що отримала назву «махання прапорами»). Характерно, що в публікаціях не йшлося про військових начальників, маршалів, героїв 1941-1945 рр. Очевидно, це не входило в задачі формування образу «самодержця». У вказаний період почали активно публікуватися матеріали, присвячені діяльності на благо православ'я В. Путіна – відкриття храмів, присутність на святкових богослужіннях, фото з патріархом Кирилом тощо.

5) Наступним став етап активного втручання РПЦ в суспільно-політичне життя РФ, яке віддзеркалювалось у медіа: фото очільників Церкви, найчастіше патріарха Кирила (Гундяєва) з президентом РФ,

В. Путін у храмі, В. Путін біля іконостасу та ін. Тісне співробітництво уряду і РПЦ стало в конфесійних виданнях трактувалось як норма, і суспільству пропонувалось сприймати цей союз як необхідний для держави. Наші висновки можна підтвердити концептуальними заголовками, опублікованими на сторінках вказаних видань: «Владімір Путін і формула безпеки Росії» («Русский дозор», 26 червня 2015 р.), «Султанат імені Путіна – могильщик імперії Заходу» («Русский дозор», 25 лютого 2015 р.), «Путінські поради Києву або політичне самогубство хунти» («Русский дозор», 25 лютого 2015 р.) та багатьох інших.

Отже, можна зробити висновок: для досягнення пропагандистського впливу в указаному аспекті застосовується технологія культу особи. Ця технологія передбачає героїзацію або надання особливої сакральної сутності якому-небудь персонажу шляхом ідеалізації його та оточення. Проте метою технології «культу особи» у цих ЗМІ є не міфологізовані образи Миколи II або Сталіна. Ці особи, в свою чергу, є тлом для «виправдання» міфічного/медійного образу В. Путіна. У цьому плані красномовним є «вірш»: «Да если б та династия Нужна была Рассее/ Ужель Дающий счастье нам/ Не спас бы Алексея? /Не в крови дело главное/ Зачем слагать ей оды?/ Поставьте православного/ Живущего народом.» («Русь триединая» 30 серпня 2103 № 8 (64). Про спадкоємність самодержавства президентом РФ мусить нагадувати фотоліографічний матеріал до публікації «Наталя Поклонська про Миколу II та його зречення» («Русский дозор», 14 липня 2015 р.) – на першому плані портрет останнього царя, на другому плані – обличчя В. Путіна на телеекрані.

Спільними для вказаних осіб/медійних образів є кілька рис – декларований патріотизм, православність, безпомилковість у рішеннях, самодержавство, «батьківська» турбота про Росію (Русь) – «збирання земель», яке в цивілізаційних параметрах трактується як загарбництво, і, головне, боротьба із внутрішніми і зовнішніми ворогами.

Міфи про єдність «Малої, Великої і Білої» Русі в 2014-2015 р. та про необхідність самодержавства використовуються в аналізованих ЗМІ для виправдання військових дій на Донбасі і формує основу для реалізації ще однієї технології, яка в дослідженнях пропаганди отримала назву «демонізація ворога». В даному контексті ворогами «єдності» виступають свідомі українці, патріоти своєї держави. Це є одним із прикладів застосування механізму «атака на опонента».

«Демонізація» проводиться в кількох аспектах, основними з них є політичний, історичний, духовно-релігійний. Політичний аспект – то засудження українського народу, який прагне співробітництва з Європейським Союзом і країнами Заходу, США. В інтерпретації авторів багатьох публікацій – це змова з ворогами Росії, зрада державі під назвою Русь тощо. При цьому не наводиться фактичний матеріал; автори публікацій надають цю інформацію безапеляційно і без аргументації. Одним із інструментів «демонізації» ворога є технологія дегуманізації, згідно з якою особа, релігійна громада, народ, нація зводиться до однієї, не завжди властивої цим спільнотам, риси. Першою і в пропагандистському плані результативною технологією дегуманізації є «навішування ярликів». Наприклад, демонізація Степана Бандери слугує основою для створення ярлику «бандерівці». Носії української ідентифікації та борці за свободи і незалежність України трактуються як жорстокі і

підступні вояки. Таку ж конотацію в їх інтерпретації мають ярлики «укри» і «укропи», «майдануті», «майдауни», «правосеки», «кіборги», «хунта», «карателі» та ін. Прикладом технології «навішування ярликів» можуть слугувати заголовки у цих видання: «Я, ты, он, она: мы – укропная страна» («Белый Харьков», 2 липня 2015 р.), «Режим почав судити правосеків» («Русский дозор», 15 липня 2015 р.), «Чому київська хунта приречена» («Русский дозор», 15 липня 2015 р.),

Історичний аспект – то критика прагнення українців здобути власну державність; спроби творення культури, освіти і науки українською, а не російською мовою тощо; тенденційна інтерпретація ключових подій і фактів в історії України (Переяславська Рада, Берестейська унія, Голodomор, участь українців у II Світовій війні та ін.); «демонізація» або припинення політичних діячів (І. Мазепи, С. Бандери, С. Петлюри, М. Грушевського, А. Шептицького, Р. Шухевича, вояків УПА, учасників АТО, публічних осіб сучасної України – В. Чорновола, П. Порошенка, та ін.), видатних письменників і поетів, діячів культури (Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Франка, В. Винниченка та ін.).

Релігійно-духовний аспект, на нашу думку, складається з публікацій проти представників інших – в контексті аналізованих ЗМІ – неправославних (православ'я в інтерпретації прокремлівських представників духовенства) віруючих. Численні статті такого плану присвячені Київському патріархату; другою по кількості критичних публікацій є Українська Греко-Католицька Церква, далі по мірі згадування – протестанти усіх деномінацій, представники неорелігій, мусульмани, іудеї, вірні Римо-Католицькій Церкви. У цьому аспекті використовується технологія упередження проти представників інших конфесій і релігій. Метод упередження завжди має експресивну складову і покликаний впливати на емоції. Саме тому часто звертаються до нагадування про релігійні конфлікти і війни у минулому (реалізуються ці ідеї у публіцистичних або художніх творах, тенденційно підібраних цитатах із висловів так званих авторитетів, із експресивних фото та ілюстрацій тощо). Релігійно-духовний аспект пропаганди у цих ЗМІ також реалізується у критиці суспільних явищ, які традиційно засуджуються християнством: гомосексуалізм, аборти тощо, та тих, що піддаються осуду лише в православ'ї – масова культура, телебачення, ідентифікаційні коди.

У зазначеній періодиці ярликами виступають такі слова, як-от: свідомити (асоціюється з содомитами), сектанти (вірні Київського патріархату і всі протестанти та представники неорелігій); вживаються ярлики «філаретовці», «уніати» та ін. Варто лише звернути увагу на заголовки публікацій, щоб мати уявлення, що проблеми релігії висвітлюються з політичних позицій: «Київський ересіархат» («Русский дозор», 21 січня 2015 р.), «Філарет – лідер секти «Україна» («Русский дозор», 15 квітня 2015 р.), «Український акт сатанізму!» («Русский дозор», 1 травня 2015 р.), «Порошенко проводить каральну операцію проти православної церкви» («Русский дозор», 7 червня 2015 р.), «Євросоюз. Обережно, секта!» («Русский дозор», 11 липня 2015 р.), «Будні американського содому» («Русский дозор», 15 липня 2015 р.). Подібні ж теми і концепції публікацій зустрічаються в інших аналізованих нами виданнях, дещо пом'якшеній формі.

Технологія «навішування ярликів» використовується з метою перетворення так званих ворогів у «не людей» для того, щоб полегшити процес боротьби з ними або їх знищення. Таким чином, особа, народ,

нація, а іноді й раса не викликає людських емоцій – співчуття, жалю, бажання захистити та ін.

Образ ворога є однією з найефективніших технологій, яка дозволяє об'єднати різні прошарки населення проти певної загрози. В контексті аналізованих видань ворогам навішують «ярлики» двох категорій – релігійні і політичні. До першої групи відносяться такі: «євросодоміти», «сектанти», «простистанти» (по асоціації з проститутками), «мусульмани-терористи», «філаретовці», «уніати», «язичники» та багато інших, яких відносимо до «мови ворожнечі». До другої категорії відносяться такі ярлики: «хунта», «майдауни», «євровандали», «націонал-фашисти», «ліберал-фашисти», «укрофашисти» тощо. Ось приклади заголовків із цих медіа: «Укragестапо заарештувало харків'янку за активність у соцмережах» («Русский дозор», 4 лютого 2015 р.), «Нова фашистська поліція плюс на Конституцію України і права людини» («Русский дозор», 9 липня 2015 р.), «Уряд Німеччини: ми не можемо впливати на Україну, де героїзують фашистів» («Русский дозор», 10 липня 2015 р.) та ін.

Дослідник теорії пропаганди Данііл Дондурей відзначав, що слово «фашисти» у «російській моральній та філологічній традиції це визначення абсолютного зла... Подібна оцінка інтенсивності була тільки в роки Великої Вітчизняної. Тепер же «убий фашиста!» – абсолютно природний заклик. Це спроектоване перекидання з 1941 року в 2015-й радикального структурування поглядів дуже небезпечно за своїми наслідками». Війна ведеться з ворогом, який називається «укром», «укропом», «укрофашистом», але ніколи не український народ, держава Україна, українське військо тощо.

Для формування образу ворога використовуються евфемізми, дисфемізми, дезінформація, яка викликає страх і сумніви тощо. Варто звернути увагу на технологію апелювання до страху, яка досить часто використовується в названих ЗМІ. Аудиторії газет і сайтів, які класифікуються як релігійні, пропонують боятись не гріха, гніву Господа або пекельних мук і навіть не представників інших релігій, а ідентифікаційних кодів (інтерпретується як «число Сатани»), впливу Заходу, США, УПЦ КП, католиків і греко-католиків, нарешті, українських військ та всього, що пов'язане з Україною. Всі ці категорії трактуються як «вороги православ'я». Тобто, не вороги влади РФ, і навіть РПЦ, а саме православ'я як світової релігії. Світ у таких медіа поділяється на «ворогів і друзів», «чорне і біле», «добро і зло», «православні та всі інші сектанти», «Свята Росія і США» (як варіант, Україна, Грузія, Євросоюз та ін.)

Варто звернути увагу на використання ще однієї технології, яка отримала назву «прості люди». Концепція інформаційного порталу «Русь православная» чітко визначена у кредо, в якому декларується, що редакція має на меті висвітлення політичних, громадських, релігійних, військових, економічних подій з точки зору корінних інтересів російського народу. На інформаційному порталі «Русь православная» ця технологія реалізується в постійній відео-рубриці «Глас народа», в газеті «Русь триединая» – в листах читачів до редакції та у віршах, тобто, публіцистичних жанрах, в інтернет-виданнях «Русский дозор», «Білий Харків» та ін. в численних інтерв'ю з ополченцями, які ведуть війну на Донбасі. Їх постаті героїзуються, а сама війна висвітлюється як визвольна. Необхідно відзначити, що в цьому сегменті медіа не

приховується, що у війні беруть участь громадяни РФ. Ось приклад такого інтерв'ю: «Військовослужбовець армії ДНР «Кударец» розповів, що його позивний звучить саме так тому, що він осетин. На Донбасі, який піддається агресії з боку України, «Кударец» воює вже десять місяців».

Тема війни постійно наявна в названих ЗМІ. Є два варіанти її розвитку: висвітлення подій Другої світової війни (в аспекті перемоги СРСР над фашизмом) і в сучасній інтерпретації – у висвітленні військових подій на Донбасі. Характерно, що в останньому варіанті ця тема реалізується в контексті організаційної функції. Звернемось до заголовків публікацій: «Росіянин, готовий до війни?» («Русский дозор», 2 червня 2015 р.), «Максим Романов: Вороги російського народу давно готувались до відкритого протистояння з Росією» («Русский дозор», 8 липня 2015 р.). На сайті «Русь православная», інформація якого концептуально повторена в аналізованих сайтах, навіть існує постійна рубрика «Если завтра война». Таким чином, можна дійти висновку, що аудиторію готують до відкритого військового протистояння, періодично «призначаючи» ворогів: Україну, Грузії, Євросоюз, США та ін.

Виникає цілком закономірне питання: чому об'єктом для пропагандистських повідомлень вибрана саме аудиторія православних ЗМІ. Відповідь, на нашу думку, можна знати в таких фактах. По-перше, в українському суспільстві високий рівень довіри до релігійних організацій та їх представників; по-друге, численні віруючі з довірою ставляться до медіа, що декларуються як релігійні і в контенті яких використовується церковна лексика і атрибутика в дизайні; по-третє, певна категорія читачів – віруючих серед них велика кількість – схильна некритично ставиться до будь-якої інформації, яка транслюється по телебаченню, на радіо і публікується в друкованих ЗМІ. Є ще кілька моментів, які характеризують аудиторію, а саме – свідомий вибір одного або кількох однопланових видань як джерел інформації, що суттєво обмежують картину світу, і нездатність до аналізу медіа і небажання аналізувати публікації. Таким чином, аудиторія релігійних ЗМІ може бути вразливою для пропагандистських матеріалів.

Отже, православ'я декларується як один із складників «русского мира», ідеологія якого нав'язується деяким народам, у тому числі й українському. Проаналізовані в цій статті медіа мають ознаки релігійних ЗМІ, проте, як доведено у цій роботі, виконують політико-пропагандистські функції. Редакційні колективи намагаються маніпулювати аудиторією і нав'язувати їй політичні ідеї, закамують під православ'я. Публікації в названих медіа розрізняються рівнем радикалізму – від поміркованих у газетах «Мир» і «Русь триединая» до відверто агресивних на сайтах «Белый Харьков» та «Русский дозор», утім, усі вони виконують спільні функції.

Спроби роздмухати «релігійну ворожнечу» робляться політиками, в даному випадку названі ЗМІ(П) є одним із своєрідних видів зброї, яку застосовують у «гібридній війні» проти України.

Список джерел та літератури:

1. Мамардашвили М. К. Превращенные формы (О необходимости иррациональных выражений). – М., 1990.
2. Бернейс Э. Манипуляция общественным мнением: как и почему // Полис. 2012. № 4

3. Дзялошинский И. Манипулятивные технологии в СМИ. Учеб.-метод. пособие для студентов факультета журналистики. – М., 2006 – 78 с.
4. Ellul J. Propaganda: The Formation of Mans Attitudes/ J. Ellul. — New York: Knoph, 1983. — 320 p.
5. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. М: ЭКСМО, 2005. — 832 с. Початок форми
6. Почепцов Г. Контроль над разумом. — К.: КМА, 2012. — 350 с.
7. Єленський В. Манипуляція свідомістю в релігії // <http://electric.org.ua/old/rizne/manipulyatsiya-svidomistyu-v-relihiji.html>
8. Бойко А. Політика і релігія у дзеркалі преси <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1348>
9. Щоткіна К. Політичне православ'я// «Дзеркало тижня», 15 травня 2015 р.
10. Lehman J. Overton Window. A Model of policy Change Overton Window // <http://www.mackinac.org/>

SUMMARY

Alla Boyko

BEWARE OF RELIGION. PROPAGANDA IN THE MEDIA DURING THE “HYBRID WAR”

Studied propaganda methods used in the media in 2015 Attention is focused on the use of religion, especially Orthodox, as technology in the promotion of “Russian World”.

Keywords: media propaganda technology, manipulation, Orthodoxy, public opinion, hybrid war.

ТОЙ ЩО НЕ МОВЧАВ. МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ О. ГЛІБА ЯКУНІНА

Громадська і правозахисна діяльність о. Гліба почалась в середині 60-х рр. і тривала до кінця його життя і була присвячена справі боротьби за правду Христову, очищенню Церкви від згубного впливу тоталітаризму.

Ключові слова: Гліб Якунін, Апостольська Православна Церква, Олександр Мень, Миколай Ешліман, Лев Регельсон, правозахисний рух, О. Солженіцин, Гельсінська група, Майдан, Яків Кротов, Павел Адельгейм, Єрмоген (Голубев).

Цими днями виповниться півроку як відійшов до Господа Його вірний і самовідданий слуга протоірей Гліб Якунін, відомий як правозахисник, політик, дисидент, невтомний борець з духовним нечестям, в'язень сумління та публіцист, один з засновників та секретар Священного Синоду Апостольської Православної Церкви.

Гліб Якунін народився у 1934 р., закінчив Іркутський сільськогосподарський інститут, де познайомився з о. Олександром Менем, під впливом якого вирішив присвятити себе служінню Богові. У 1958 р. він вступив до Московської Духовної семінарії, звідки його скоро було виключено під тиском КДБ. Далі служив псаломщиком у московських храмах. У 1962 р. був рукоположений у священники і служив у Зарайську і Дмитрові. Пора хрущовської «відлиги» насправді обернулася «заморозками» для Церкви був взятий курс на ліквідацію релігії, закривались і руйнувались храми,

Отець Гліб Якунін

а церковна ієрархія слухняно виконувала вказівки влади.

У 1965 р. священники Гліб Якунін та Миколай Ешліман за участю Фелікса Кареліна склали, пролунавший на весь Християнський світ, «Відкритий лист до патріарха Алексія І», у якому розглянули стан Церкви в СРСР та її взаємини з комуністичною державою. Копії листа були направлені всім єпархіальним архиєреям та представникам влади. Священники висловлювали протест проти незаконного контролю з боку держави за хрещеннями, вінчаннями, відспівуваннями, проти масового закриття храмів, монастирів, примусового віддалення дітей від Церкви, проти заборони на здійснення треб на дому та панахид на кладовищах, проти втручання світської влади в поставлення духовенства. Вони напругу закликали Алексія І відкинути страх і сміливо виступити проти стукацтва в храмах, коли на всякого, хто брав

церковний шлюб, або відспівував рідних, або хрестив своїх дітей, так званий староста (ставленик влади) терміново повідомляв за місцем роботи, після чого слідували репресії. За цей лист на обох священників була накладено заборону в служінні (без позбавлення сану) з формулюванням «впредь до розкаяння».

Після розповсюдження цього листа до отців стали приходити колишні, і не тільки колишні, «катакомбники» і приносити збережені матеріали і документи, що викривали узурпацію церковної влади митрополитом Сергієм (Страгородським) і постанови у 1943 р. за вказівкою Й. Сталіна і Л. Берії новоствореної церковної організації Московської Патріархату. Пізніше ці матеріали лягли в основу книги сподвижника о. Гліба церковного історика Льва Регельсона «Трагедия Русской Церкви 1917-1945». А тим часом доля священників-дисидентів була наперед визначена: на них чекали тюрми, табори, заслання.

У 1960-1970 рр. о. Гліб активний учасник правозахисного руху. Після вигнання О. Солженіцина у 1974 р. і в подальші роки за його участю було написано півтора десятка звернень, з яких самим резонансним було «Звернення до 5 Асамблеї ВРЦ у Найробі» де йшлося про підризву роботу КДБ в екуменічному русі. З 1976 р. - він співзасновник і голова «Християнського комітету захисту прав віруючих в СРСР» на підтримку Гельсінської групи. До арешту (листопад 1979 р.) ним було опубліковано сотні матеріалів, що свідчили про масове придушення релігійної свободи в СРСР. Ці матеріали отримали широкий міжнародний розголос. У 1980 р. о. Гліб Якунін був осуджений за ст. 70 («антирадянську агітацію і пропаганду») і став в'язнем Лефортовської тюрми і політичного табору «Пермь-37», а потім два з половиною роки відбував заслання в Якутії, де почав писати свою знамениту поему.

По амністії в 1987 р. разом з іншими в'язнями сумління о. Гліб повернувся із заслання і навіть був відновлений в сані священника. Одержав призначення на служіння у сільському храмі у Московській області. Але його не задовільняло тихо сидіти на парафії. У 1990 р. о. Гліба обрано народним депутатом РРФСР. Він бере участь у роботі над Законом про свободу віросповідань, сприяє відкриттю численних храмів і монастирів. Після серпня 1991 р. публікує архівні матеріали про співробітництво церковної номенклатури з спецслужбами. Ним були досліджені документи з 1918 по 1988 рр. Зокрема факти того, що жоден архімандрит, жоден монах не міг стати єпископом, доки не дасть підписку про співробітництво. За успішну діяльність завербовані агенти швидко просуваються по ієрархічній лінії. Збірка «Справжнє обличчя Московської патріархії» (М., 1995) пізніше доопрацьована і вийшла під назвою «Історичний шлях православного талібанства» (М., 2002). Фактично за розкриття цих архівів, захист інтересів віруючих і рядового духовенства восени 1993 р. він був позбавлений Московською патріархією священного сану. Формальною ж причиною стала його парламентська діяльність після того, як Синодом було прийнято рішення про неприпустимість участі кліриків у політиці. Вважаючи цю розправу незаконною, у 1994 р. перейшов в Українську Православну Церкву і служив священником у Богоявленському Соборі м. Ногінська.

У 1993-1995 рр. о. Гліб депутат першої Держдуми, організатор Громадського комітету захисту свободи совісті. Маючи доступ до архівів, о. Гліб знайшов чимало підтверджень пильної уваги з боку КДБ за діяльністю о. Олександра Меня і серйозних підстав вважати спецслужби

**Отець Гліб Якунін, депутат Держдуми
Російської Федерації (1993-1995 рр.)**

причетними до його загибелі.

За викривання фактів розкрадання керівництвом Московською патріархією гуманітарної допомоги на сотні мільйонів доларів і за заклик до високопоставлених агентів «стукачів» скласти церковне покаяння, у лютому 1997 р. з кричущим порушенням церковних канонів був відлучений від Церкви. Це розбійницьке діяння він не визнав.

О. Гліб і далі брав участь в християнсько-демократичному русі, хоч і наражався на нерозуміння і спротив. У Росії

релігійність не асоціюється з боротьбою за справедливість, яка сприймається як виключно світська, мирська справа. І атеїсти, і віруючі в один голос докоряли йому: «Священик має бути священиком і не лізти в політику». А о. Гліб відповідав: «Я займаюся політикою через те, що ті, хто повинен нею займатись, не займаються належним чином».

З 2000 р. О. Гліб спрямував зусилля на створення Апостольської Православної Церкви, яка задумувалась як така форма церковної організації, де не повторювалися б вади синодально-патріархійної бюрократичної системи і відбулося б повернення до ранньохристиянських, доімперських, соборних основ. О. Гліб вважав Україну «полем боротьби за релігійне майбутнє» (інтерв'ю на радіо «Свобода», 2003 р.). У жовтні 2013 р. виступав з доповіддю на Соборі АПЦ у Києві. Однозначно підтримав «Революцію Гідності» (хотів навіть виступити зі сцени Майдану з своїми віршами). Разом з о. Яковом Кротовим та Л. Регельсоном взяв участь у роботі міжнародної конференції «Україна-Росія. Діалог» у квітні 2014 р. Побував на Майдані. Мріяв, щоб була увічнена пам'ять мучеників і борців за свободу і щоб на Майдані постала церква чи каплиця на їх честь. Зі своїми однодумцями до останнього переймався проблемами майбутнього Церкви. Господь прикликав його до Себе на свято Різдва (25 грудня 2014 р.).

Сподіваємось, тепер перед престолом Божим з'явивсь новий молитвеник за Церкву і за весь світ. Він стоїть там поруч зі своїми співпрацівниками у справі Божій священиками Миколаєм Ешліманом, Олександром Менем, Павлом Адельгеймом, архієпископом Єрмогеном (Голубевим) та іншими, що імена їхні Ти, Господи, знаєш.

Список джерел та літератури:

1. Найбільш повна (хоч і не вичерпна) підбірка праць і публікацій о. Гліба Якуніна на сайті Льва Регельсона: www.regels.org/Church-witnesses.htm
2. Лев Регельсон. Трагедия Русской Церкви. 1917-1945. М.2007
3. А.Мень, «Несколько слов о деле двух московских священников».
4. Священник Глеб Якунин. «Хвалебный примитив юродивый в честь Бога, мироздания, родины» М.,2008
5. Священник Глеб Якунин. «Подлинный лик Московской Патриархии» М.,1995
6. Священник Глеб Якунин. «Исторический путь православного талибанства». Библиотека «Вехи» М.,2002.
7. Иерей Павел Адельгейм. «Своими глазами», М.2010

SUMMARY

p. Sergiy Vutyanov

HE WHO COULDN'T BE SILENT

This work is dedicated to the portraying of the aspects of life and activity of an 'iconic figure', the priest Gleb Yakunin, who has struggled for the truth for Christ and the Church, and to cleansing it from the impact of totalitarianism. Farther Gleb has started his social and human rights activities in the Mid-1960s, and that continued until the end of his life.

Keywords: *Gleb Yakunin, Apostolic Orthodox Church, Alexander Men, Nikolaj Esliman, Lion Regelson, human rights movement, A. Solzhenitsyn, Helsinki Group, Maidan, Yakov Krotov, Paul Adelgeim, Ermogen (Golubev).*

Отець Гліб Якунін на Майдані (третій зліва), м.Київ, 2014р.

МОВА ВОРОЖНЕЧІ ЯК НАСЛІДОК НЕПОКАРАНИХ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ

Наводяться приклади використання мови ворожнечі з боку про-російських Інтернет-ресурсів щодо українців та представників діючих в Україні релігійних конфесій. Обґрунтовується зв'язок мови ненависті із злочинами проти людяності. Характеризується інтерпретація злочинів, що розпалюють міжетнічну і міжконфесійну ворожнечу. Акцентовується загрози мови ворожнечі для національної безпеки України

Ключові слова: мова ворожнечі, мова ненависті, тролінг, злочини проти людства, ООН, Рада Європи, міжнародні документи, радянський тоталітарний режим, Російська Федерація

Інформаційний шум, який створює мова ненависті, є однією із проявів ведення інформаційної війни. Вона має на меті перепрограмувати певну групу населення, дестабілізувати, викликати зневіру, зруйнувати психо-енергетичне, релігійне та культурне поле певного етносу, нації чи певної конфесії. Мова ненависті формує атмосферу нетерпимості та агресії, що у кінцевому результаті призводить до напруги і дестабілізації суспільства, а в окремих випадках – і до збройних конфліктів, як це має місце на Донбасі та в Луганську.

З огляду на актуальність проблеми, мета даної статті – привернути увагу до численних проявів релігійно-конфесійної нетерпимості та агресії щодо патріотичного прошарку громадян України, яка має місце з боку офіційної Російської Федерації (далі – РФ) як спадкоємниці Союзу Радянських Соціалістичних республік (далі – СРСР). У статті зроблена спроба інтерпретувати мову ненависті у міжнародно-правовому контексті кваліфікації злочинів проти людяності.

Мова ненависті (англ. “hate speech”) або мова ворожнечі – це будь-яке самовираження з елементами заперечення принципу рівності прав всіх людей¹. Комітет міністрів Ради Європи у своїй Рекомендації (97)20 визначає мову ненависті як форми самовиразу, які включають поширення, підбурення, сприяння або виправдання різних видів ненависті на ґрунті нетерпимості, зокрема висловів у формі радикального етно-центризму чи ворожості щодо інших національностей². Відповідно до згаданої рекомендації за підтримки Ради Європи розгорнута Європейська кампанія “No Hate Speech Movement”, яка на сьогодні об'єднує 47 європейських країн, що виступають проти проявів ненависті в Інтернет-середовищі³. Однак представники українського сегменту Руху проти мови ворожнечі зосереджують свою увагу на моніторингу проявів ксенофобії всередині України (нетерпимість до кольору шкіри,

¹ Definitions for “hate speech” // Dictionary.com. Retrieved [Electronic resurs]. — Access mode: dictionary.reference.com/browse/hate+speech.

² Жити разом: посібник з норм Ради Європи щодо внеску ЗМІ в поліпшення соціальної згуртованості, міжкультурного діалогу, взаєморозуміння, терпимості та демократичної участі / ред. Я. Ланж / Рада Європи. – Страсбург, 2010. – С. 25.

³ Рух проти мови ворожнечі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://vk.com/no_hate_speech_movement

сексуальної орієнтації, прояву антисемітизму тощо), залишаючи поза своєю увагою мову ненависті, яка поширюється російськими і проросійськими Інтернет-сайтами проти громадян України та проти релігійних конфесій⁴.

Не маючи достатніх аргументів проти бажання українців вивчати свою історію ХХ ст. та проти зростаючих патріотичних настроїв, зокрема серед російськомовних громадян Української держави, офіційна Москва вдається до організації численного загону “Інтернет-тролів”, які здійснюють інформаційні атаки, обливаючи брудом ієрархію і клір діючих в Україні християнських Церков. Найперше, у лайливій формі заперечується існування самої української нації.

Тролінг – (від англ.:trolling) – розміщення в Інтернеті (на форумах, у групах новин Usenet, у вікі-проектах тощо.) провокаційних повідомлень з метою викликати конфлікти між учасниками. Головною метою тролінгу є внесення якимось чином розладу в спільноту. Образливо-принизливий, збурювальний, саркастичний, провокаційний або гумористичний зміст повідомлень троля спрямований на те, щоб залучити якомога більше інших користувачів до активної конфронтації і формування атмосфери інформаційного хаосу, у якому губиться справжня сутність, зокрема історична правда.

Так блогер Агдасарян В. заявляє: “Штучний конструкт нації, продукт австро-угорського проекту так і не знайшов життєвих потенціалів. Під маркером української нації існують де-факто три культурно-історичні спільноти: новоросійська, малоросійська і галицька (западнєська)”⁵. Інший блогер О. Єрмолін злобно нападає на Полоцького уніатського єпископа кінця ХІХ ст. Йосафата Кунцевича і, використовуючи найгірші штампи низькопробних атеїстичних пасквілів радянських часів, пише, що той “прославився своїми звірствами по відношенню до православних і був пошматований народом за свої злочини, але канонізований як святий католицької Церкви”. В найгіршому дусі радянських часів згаданий автор оскверняє ім'я митрополита УГКЦ: “Ще одним яскравим прикладом, що відображає дух греко-католицизма, може служити митрополит Андрей Шептицький, який радісно зустрічав Гітлера і активно допомагав йому в проведенні його “східної політики”. Коли ж змінилася політична ситуація, з таким же радісним вітанням Шептицький звернувся до товариша Сталіна”⁶. Що ж до Папи Римського Франциска, то його обзивають “вихованцем українського уніата” (мається на увазі кардинала УГКЦ Й. Сліпого), який “в роки Великої Вітчизняної війни активно співробітничав з фашистами”⁷. Врешті автор К. Галушко присвятив проблемі української нації цілих 1040 сто-

⁴ Мова ворожнечі: створення підґрунтя для злочину, або такі вираження власної думки. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://en.hr-activists.net/blog/mova-vorozhnech-stvorenniya-p-d-runtya-dlya-zlochinu-abo-taki-virazhennya-vlasno-dumki>.

⁵ Агдасарян В. Э. Будущее Украины – фашистская перспектива // Блог. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vbagdasaryan.ru/budushhee-ukrainyi-fashistskaya-perspektiva/>.

⁶ Ермолин А. Униаты: между Востоком и Западом. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://proinfo.ru/uniatyi-mezhdu-vostokom-i-zapadom>.

⁷ Артищенко А. Папа римский Франциск – воспитанник украинского “униата”. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://versia.ru/glava-uniatskoj-cerkvi-ukrainskie-nacionalisty-svyazyvayut-bolshie-nadezhdy-s-glavoj-rimskoj-kurii>.

⁸ Галушко К. Украинский национализм: ликбез для русских, или кто и зачем придумал Украину (fb2) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://coollib.com/b/285632/read>.

рінок пасквілю ⁸.

На російському православному сайті “З нами Бог – Москва – Третій Рим” капеланів Української православної Церкви Київського патріархату обзивають “божевільними слугами сатани”, які “напутствують молодих бандерівців безжально розстрілювати російських жінок, дітей і стариків, бомбити мирні міста з літаків, танків і гармат”. При цьому додають: “Які б танці на трупах і гробах не влаштовували бандерівські пастори, а російські ополченці Новоросії громлять їх правосексофашистські орди”⁹.

Сайт Maxpark на питання, хто такі бандеровці відповідає: “Це холоуї і холопи заходу”¹⁰. Інші до бандерівців відносять жителів Тернопільської, Львівської та Івано-Франківської областей; ще інші – опозиційні партії “Батьківщина”, “Свобода” і навіть “Удар” разом із їхніми лідерами. Редакція сайту “Білий Харків” заявляє, що бандерівці – “прислужники гітлерівців”¹¹. Ну і звичайно, “современные бандеровцы – оранжевые наследники Третьего рейха”. Енциклопедія “современной культуры, фольклора и субкультур “Лукоморье” вважає, що поняття бандерівець тотожне “бандерЛОХУу”, яким “називають будь-якого українця, незалежно від політичних поглядів”. В унісон попереднім висловлюванням дописувач Livejournal вважає, що українець – “це російський з віддаленим геном совісті, свого роду ГМО – генетично модифікований організм” Стверджуючи тезу, що “нація українська – фікція”, він пише: “Яку націю знищували більшовики в голодоморі? Етнічних українців? Звідки вони взяли-то на Україні?! Із створеної професором Грушевським штучної мови для неіснуючого народу?”¹². На інтернет сайтах рясніють заголовки на зразок “купити лояльність уніатської бандерівської біомаси неможливо”¹³.

Тільки за 24 год (з 16.00 1 лютого по 16.00 2 лютого 2014 р.) в Інтернеті з’явилося 166 посилань на термін “бандеровцы”. Із них 77 – на вітчизняних сайтах.

Мова ненависті, яка продукується сайтами Російської Федерації та так званих ДНР і ЛНР, тісно пов’язана із більшовицькою ідеологією початку ХХ ст.

Доктор юридичних наук Інституту інформаційного права Амстердамського університету (Нідерланди) Т. Макгонагл, виділяє як пряму мову ворожнечі, так і непряму. Пряма мова ворожнечі розпалює ненависть до певної етнічної чи релігійної групи, що у кінцевому результаті призводить до ескалації міжрелігійних чи міжетнічних конфліктів. До непрямої мови ворожнечі Т. Макгонагл відносить мову, яка підносить одну групу людей над іншою або “виражає нерівність та нездоланні ментальні відмінності між групами людей під виглядом історичної чи культурологічної інформації”. Сайти, які використовують мову ворож-

⁹ Какие бы пляски на трупах и гробах не устраивали бандеровские пасторы, а русские ополченцы Новороссии громят их правосексофашистские орды [Електронний ресурс]. — Режим доступа: 3gm.info/print:page,1,50564

¹⁰ Кто такие бандеровцы? [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://maxpark.com/community/3782/content/2496226>

¹¹ Бандеровцы – прислужники гитлеровцев [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://srn.kharkov.ua/sl/multimedia/video/3360-hsrn.html>

¹² Закручивать гайки / Lurkmore [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <https://ns.lurkmore.ru/>

¹³ Сколько существуют униаты, столько ненавидят хохлы Россию! [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.liveinternet.ru/users/4955658/post361433779>

нечі, зокрема у блог-постах чи форумах, він пропонує називати сайтами ненависті. Процитовані нами вище висловлювання за міжнародною класифікацією належать до групи мови ворожнечі середньої жорсткості: створення негативного образу етнічної або релігійної групи; твердження щодо їх неповноцінності через нестачу культурності, інтелектуальних здібностей тощо; виправдання історичних випадків насилля та дискримінації¹⁴.

Автор серйозних наукових досліджень проблеми мови ворожнечі зауважує, що вона “може бути елементом внутрішніх інструкцій правоохоронців”, які використовують її, щоб виправдати свої незаконні дії або навіть акти насильства щодо окремих громадян. Саме таку ситуацію ми спостерігали під час мирного протесту громадян України на Майдані, коли, за свідченням народного депутата Ігоря Луценка, Юрія Вербицького катували більше, тому, що він розмовляв українською мовою і був зі Львова.

Мова ворожнечі або ненависті є складовою інформаційної війни, яку деякі автори вважають передумовою до розгортання військових конфліктів. Планомірне застосування на Донбасі і у Луганську мови ворожнечі щодо українського народу і його історико-культурних та релігійних контекстів є однією з причин нинішньої військової ескалації. За допомогою мови ворожнечі також здійснюється інформаційний супровід цього конфлікту.

У XX ст. мова ворожнечі як жанр радянської публіцистики започаткована “класиком” В. І. Леніним, коли він у своїх творах безжалісно критикував опонентів за допомогою лайливих епітетів (всім відомо, наприклад, ленінський термін “Іудушка-Троцький”). Вона використовувалась проти так званих “ворогів народу” і здійснювала інформаційний супровід арештів та розстрілів. Вона була основою радянської атеїстичної пропаганди, яка на жаль, ще до сьогодні залишається поза увагою істориків. У роки Другої світової війни Руська Православна Церква частково була виведена зі сфери вжитку комуністичної лайливої пропаганди, а у повоєнний період мова ненависті широко використовувалась проти “недобитків фашизму” і супроводжувала репресії проти греко-католицького підпілля.

Назагал у мові ненависті комуністичної ідеологічної машини щодо церков в Україні можна виділити декілька періодів, які тісно пов’язані із активізацією репресій:

- * діяльність партійних органів СРСР та органів НКВД у ліквідації інституціональних основ православної церкви, руйнації храмів, репресії проти духовенства та чернецтва у 20–30-х роках XX ст., моральний тиск засобами атеїстичної ідеології на віруючих;

- * насильницька ліквідація радянським тоталітарним режимом УАПЦ протягом 1930–1937 рр., фізична ліквідація митрополитів Василя Липківського, Івана Павловського та Миколи Борецького, арешти, заслання та розстріли органами НКВД духовенства та активних віруючих Церкви¹⁵;

- * репресії проти римо-католицького духовенства у 1939–1941 рр. та 1944–1946 рр.;

¹⁴ McGonagle T. The Council of Europe against online hate speech: Conundrums and challenges [Electronic resurs]. — Access mode: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800c170f>.

¹⁵ Ліквідація УАПЦ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/history/1919-1939/ussr/srsr6>.

* насильницька ліквідація 1946 р. 3040 парафій, 4440 церков, 5 духовних семінарій, 2 школи, 127 монастирів УГКЦ¹⁶, арешти, заслання та тортури щодо греко-католицького духовенства, всіх ієрархів та вірних протягом наступних років;

* переслідування за причетність до греко-католицького підпілля протягом 50х – першої половини 80-х років;

* перешкоджання організації релігійного життя протестантських общин, особливо Свідків Іегови та п'ятидесятників протягом усього радянського періоду.

Українська історична наука збирала чималий фактологічний матеріал, який ілюструє злочини СРСР, зокрема щодо репресій проти духовенства та цілих конфесій, як це мало місце у випадку з ліквідацією Української Автокефальної Православної Церкви у 30-х роках ХХ ст. та Української Греко-Католицької Церкви у другій половині 40-х років, які цілком підпадають під категорію злочинів проти людяності. Певний влад у дослідження проблеми зроблено Інститутом релігієзнавства Львівського музею історії релігії, який упродовж 25 років проведення щорічних міжнародних наукових конференцій зібрав достатньо фактів щодо репресивних заходів радянських репресій проти церков. Власне ця робота істориків створила підстави для прийняття Верховною Радою України закону “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки”. Закон націлює на державне забезпечення подальшого розслідування та оприлюднення інформації про злочини, вчинені представниками комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів¹⁷. Однак напруження у цій царині є недостатнім: злочини комуністичного режиму досліджуються фрагментарно, а правники з огляду на небезпечність назагал воліють оминати їхнє трактування з юридичної точки зору. Існує гостра потреба цілісного, ймовірно багатотомного, дослідження злочинів проти людства, які були вчинені у ХХ ст. на території України.

Поза тим серйозні спроби такого дослідження натикаються на гострі протести з боку Російської Федерації як спадкоємниці СРСР. До останнього часу не було підтримки і з боку центральних органів влади, оскільки вони тягнули за собою загострення конфронтації із Росією на міжнародному рівні, бо вся система світової безпеки була вибудована в Ялті на основі ідеологічної формули: “нацизм – абсолютне зло, комунізм – переможець цього зла”.

Звернемо увагу, що на сьогодні Російська Федерація у просуванні свої імперських геополітичних інтересів вдало використовує міжнародне право, у якому особливе місце займають злочини проти людяності і майстерно послуговується нормами Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, прийнятій Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 9 грудня 1948 р.¹⁸, Європейською конвенцією про незастосування строків давності до злочинів проти людяності

¹⁶ Ліквідація УГКЦ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/history/1945-1953/ugcc-liquidation/>

¹⁷ Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України № 17-VIII від 9 квітня 2015 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/317-19>. — Ст. 5.

¹⁸ Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него от 9 декабря 1948 года [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_155

та воєнних злочинів, прийнятій 25 січня 1974 р.¹⁹. Саме на ці документи опиралась радянська ідеологічна машина, накладаючи клеймо злочинців проти людяності усім учасникам національних рухів в СРСР.

Після розпаду СРСР молоді держави, що утворились на пострадянському просторі, стали використовувати ці міжнародні документи для відновлення історичної справедливості. Опираючись на класифікацію міжнародних злочинів проти людяності, до якої віднесено Статутом Нюрнберзького воєнного трибуналу 1945 р. вбивства, катування, поневолення, депортації та інші жорстокі злочини, вчинені за політичними, расовими чи релігійними мотивами²⁰, пострадянські держави намагаються доказати світові, що такі злочини зроблені не тільки фашистською Німеччиною, але і тоталітарним режимом СРСР. Зауважимо, що для того щоб діяння можна було класифікувати як злочин проти людства, Статут ставить основні умови, що репресивні діяння повинні вчинятися:

- 1) проти цивільного населення;
- 2) мати широкомасштабний характер нападу, який полягає у значній кількості учасників та жертв злочину;
- 3) систематичність нападу, який вчиняється методично за заздалегідь продуманим планом;
- 4) усвідомлено з боку суб'єкта злочину.

До теми міжнародних судових органів та злочинів проти людства, що входили до їх юрисдикції, зверталися у різні часи провідні зарубіжні вчені науковці як Ш. Бассіуні, Б. Грефрат, В. Саутенет, К. Райт, В. Пелл, В. Морріс, К. Рендел, а також радянські та пострадянські науковці І. Арцибасов, В. Верещетін, А. Маєвська, Н. Полянський, А. Полторак, А. Трайнін та інші. Однак вони розглядали цю проблему в теоретико-правовій площині, не прив'язуючи її до конкретних історичних фактів. Тим більше, до останнього часу злочини проти людства пов'язувались із фашизмом і не розглядалися у контексті злочинів радянського тоталітарного режиму.

Поштовхом до переосмислення історичного контексту комуністичних злочинів проти людства стало рішення мадридської зустрічі Ради міністрів Ради Європи 2007 р., у якому звучить заклик до “політичних представників” і надалі “рішуче відкидати і засуджувати прояви дискримінації та нетерпимості, в тому числі щодо християн, іудеїв, мусульман і представників інших релігій”. Прикладом слугує прийнята 2005 р. декларація латвійського Сейму про осуд політики репресивно-комуністичного окупаційного режиму СРСР, на підставі якої у наступні роки було створено Комісію з визначення кількості жертв і масових поховань, збору інформації про репресії і масові депортації і підрахунку збитку, нанесеного латвійській державі і його населенню тоталітарним комуністичним окупаційним режимом СРСР²¹. Внаслідок узагальнення Комісією відомостей та створення єдиної бази даних про репресова-

¹⁹ Європейська конвенція про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів (укр/рос) [Електронний ресурс]. — Режим доступу:

http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_125.

²⁰ Устав Международного военного трибунала [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://iir-mp.narod.ru/int_law/nurnberg.htm. — Ст. 6

²¹ Декларация об осуждении осуществлявшегося в Латвии тоталитарного коммунистического оккупационного режима Союза Советских социалистических республик Перевод с латышского языка [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://www.saeima.lv/arhivs/8_saeima/deklarac_kr.htm

них з політичних мотивів, оприлюдненого, що розмір “шкоди”, заподіяної економіці, соціальній сфері, навколишньому середовищу, культурі та науці Латвії складає близько 200 млрд дол. США.

З метою збереження Російської Федерацією спадкоємства СРСР на право бути головним борцем проти фашизму блокуються всі спроби урівняти злочини комунізму із злочинами фашизму. Так на сесії Генеральної Асамблеї ООН у квітні 2015 р. делегація Міністерства закордонних справ РФ заявила, що “будь-які спроби підміни понять і зрівняння нацизму з політикою СРСР – неспроможні”²². Представництво МЗС РФ висловило обурення з приводу створення у Латвії Міжнародної комісії з оцінки злочинів нацистського і радянського окупаційного режимів, яка активно формує думку, що з поверненням в 1944 р в Литву Червоної Армії нацистська окупація змінилася радянською (концепція “подвійного геноциду”)²³.

Намагання будь-якою ціною зберегти монополію Росії на перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни спонукає витратити значні суми на формування проросійського лобі в середовищі міжнародних організацій і створення атмосфери нетерпимості щодо будь-яких претензій на участь у перемозі інших народів, особливо українського як “спотворення і девальвація ролі Червоної Армії у визволенні Європи від гітлерівських загарбників”. Особливо гостро з трибуни ООН звучали обурення з приводу заяви міністра закордонних справ Польщі Р. Схетина на початку 2015 р. про те, що Освенцім звільнили українці²⁴. Офіційна влада у Росії обурюється, що “з метою закріплення нових “історичних підходів” у країнах колишнього радянського простору намагаються “переписати” історію у підручниках для середньої і вищої школи, переформатовують експозиції музеїв, “найбільш одіозним з яких” є Музей геноциду і опору жителів Литви окупаційним режимам, розміщений владою в Вільнюсі в будівлі колишнього МДБ ЛРСР.

Виступ представника делегації РФ з високої трибуни ООН 15 квітня 2015 р., у якому Україна була представлена як неонацистське утворення, мала всі ознаки мови ненависті. Зокрема у виступі звучали безпідставні твердження, що “після антиконституційного державного перевороту лютому 2014 р.” в Україні “зафіксовано весь спектр проявів і ознак неонацизму, включаючи послідовне, на державному рівні обілення і героїзацію нацистських посібників часів Другої світової війни, фальсифікаторську політику в питаннях її історії, стрімку легітимізацію радикал-націоналістів і їх входження до структур державної влади”²⁵. Боротьба за територіальну цілісність України названа “силовими зачистками” і “широкомасштабними каральними операціями Києва проти “сепаратистів” південного сходу України”. Називаючи Патріарха Української Православної Церкви Київського патріархату Філарета “главою самопроголошеної церкви”, представник МЗС РФ в дусі найгірших зразків радянської і фашистської пропаганди заявив, що Патріарх “дозволив правовірним українцям винищення жителів південного сходу, не згодних з “революційними” змінами в Києві і націоналістич-

²² Неонацизм — опасный вызов правам человека, демократии и верховенству права: доклад МИД России. — М., Апрель 2015 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.afghanistan.mid.ru/0img/Doklad_MID_RF_Neonazizm.pdf. — С. 1013

²³ Там само. — С. 67

²⁴ Там само. — С. 68.

²⁵ Там само. — С. 83.

**“Русский мир”
(фото TASS)**

ним курсом нової влади”²⁶. У підготовці до такої заяви високого представника через мережу електронної пошти Gmail розсилались повідомлення, що “Філарет в кращих традиціях Адольфа Гітлера і Степана Бандери” “благословив геноцид на Донбасі” і закликав “денно і нічно знищувати москалів і омоскалених”. При цьому Патріарха звинувачували у тому, що він “їздив у гості до США клянчити зброю” і “нагороджував вбивцю Савченко “за боротьбу зі злом” орденом св. Юрія (калька з Григорія Побідоносця)”²⁷.

Непряма мова ворожнечі спостерігається і в промовах Московського патріарха Кирила. На це звернув увагу французький богослов Антуан Аржаковський, який належить до Російської православної церкви за кордоном, яка з 1931 р. перебуває в юрисдикції Константинопольського патріарха²⁸.

На жаль, сьогодні у світі недооцінена роль зла, яке породжує мову ворожнечі, незважаючи на те, що міжнародні організації, зокрема ООН і Рада Європи спрямовують свої зусилля проти проявів мови ворожнечі, яка розпалює ненависть і перешкоджає розвитку міжкультурного діалогу та взаєморозуміння між народами. Основні норми містяться у Європейській конвенції з прав людини, Рамковій конвенції про захист національних меншин, Європейській конвенції про транскордонне телебачення та Додатковому протоколі до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації расистських актів та ксенофобії, вчинені за допомогою комп’ютерних систем. Окрім того, питання недопущення мови ненависті врегульовуються Європейською комісією проти расизму та нетерпимості, а також періодичними конференціями міністрів з питань політики ЗМІ і новими послугами зв’язку. Хоча Європейська конвенція з прав людини і декларує право на свободу вираження, однак у ст. 10 зазначається, що це право “може підлягати певним обмеженням або санкціями, які є необхідними в демократичному суспільстві, в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам”.

Для України особливо актуальним є теза Рекомендації № R(97)20 Ради Європи про те, що “потреба боротися з такими формами висловлювань є навіть більш невідкладною в ситуаціях напруги, під час війни або інших видів збройних конфліктів”²⁹. Рада Європи рекомендує державам-членам вживати відповідних заходів, спрямованих на боротьбу з мовою ворожнечі, зокрема й з тією, що поширюється через ЗМІ, запроваджуючи жорсткі та вичерпні правові рамки, дозволяючи узгоджувати свободу вираження поглядів та свободу не бути жертвою дискримінації. Для того, щоб захистити право на свободу вираження поглядів, обмеження на його здійснення повинні бути точно визначені, застосовуватись у законний спосіб та бути пізніше предметом судового контролю.

Однак ніколи предметом обговорення в міжнародних правозахис-

²⁶ Неонацизм — опасный вызов правам человека, демократии и верховенству права... — С. 89.

²⁷ Украинский фашизм: Патриарх Филарет [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://x-true.info/16547>.

²⁸ Французский историк Аржаковский: РПЦ поддерживает наступательную войну [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://gordonua.com/news/society/Francuzskiy-bogoslov-RPC-podderzhivaet-nastupatelnuyu-voynu-79216.html>.

²⁹ Про “наклепницькі висловлювання”: Рекомендація № R (97) 20, ухвалена Комітетом міністрів Ради Європи 30 жовтня 1997 р. на 607-му засіданні заступників міністрів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://medialaw.org.ua/library/rekomendatsiya-r-97-20-pro-naklepnytski-vysloviyuvannya>.

них організаціях не була тема мови ворожнечі з боку офіційної влади Російської Федерації по відношенню до народів колишніх республік СРСР, зокрема і України. Недооцінена і та роль, яку відіграє мова ворожнечі для реанімації тоталітарного режиму. Так в онлайн опитуванні майже 400 респондентів на запитання “Яка модель державності в історії Росії була найбільш ефективною?”, більша половина (52 % голосів) назвала радянську модель Сталіна. За тоталітарну модель управління (Леніна-Сталіна-Путіна) висловилося 71 % респондентів, за царську модель – 37 % і демократична модель управління (Тимчасового уряду, Єльцина і Губачова) сумарно набрала лишень 2 %³⁰.

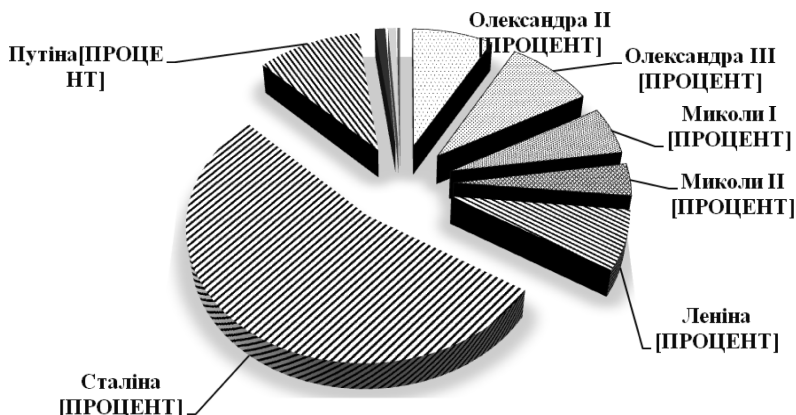

Рис. 1. Результати онлайн опитування громадян Російської Федерації “Яка модель державності в історії Росії була найбільш ефективною?”

Сьогодні необхідно витягти належні уроки з трагічного минулого. У турбулентній ситуації у світі вкрай важливо усвідомити, до яких страшних наслідків можуть привести претензії на встановлення світового панування, сліпа віра у власну винятковість, нерозбірливість у засобах задля досягнення сумнівних цілей, нехтування нормами права і моралі. Справжня безпека може бути лише рівною і неподільною, що спирається на міжнародне право, центральну координуючу роль ООН у світових справах, колективний пошук відповідей на численні виклики і загрози сучасності.

З огляду на загрозу національній безпеці України, яку несе, на нашу думку, мова ненависті з боку проросійських авторів, Міністерству інформації слід організувати моніторинг подібних висловлювань і забезпечити його аналіз. Міністерству закордонних справ України, членам Парламентської Асамблеї Ради Європи слід озброїтись результатами таких аналізів для пред'явлення їх у міжнародні правозахисні організації.

Злочин може бути покараний, – так визначається не тільки у міжна-

³⁰ Онлайн опрос [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://rusrand.ru/docconf/modeli-gosudarstvennosti-i-nravstvennye-potentsialy-obschestva>.

родному та державному світському праві, але і у церковному канонічному праві. Зокрема у перших двох параграфах канону 1445 іде мова про необхідність застосування покарання до тих, що “застосували фізичне насильство” чи завдали “іншої тяжкої кривди” Єпископу, Митрополиту або іншому “священнослужителю, ченцю, члену товариства спільного життя на подобу чернечих або щодо мирянина, який в даний момент виконує церковне завдання”. У параграфі 2 канону 1402 іде мова про те, що якщо на думку судової влади карному процесу перешкоджають поважні причини, а є певні докази щодо злочину, “то злочин може бути покараний декретом поза судом” згідно з канонами 1486 і 1487³¹. Однак, на відміну від світського законодавства, кіничне право передбачає покаяння. З цього приводу французький богослов пише, що і з 1990-х років в російській ідеології нічого не змінилось тому, що не відбулось розмежування від співробітництва зі Сталіним, а у РПЦ не відбулось покаяння.

SUMMARY

Oleksandr Kyrychuk

HATE SPEECH AS A RESULT OF OF THE UNPUNISHED CRIMES AGAINST HUMANITY

Examples of use of hate speech by the pro-Russian Internet resources for Ukrainian and representatives of religious confessions in Ukraine. Substantiates connectivity hate speech crimes against humanity. Characterized interpretation crimes, inciting ethnic and religious hatred. Hate speech accentuated the threat to national security of Ukraine

Keywords: *Hate speech, hate speech, trolling, crimes against humanity, the UN, the Council of Europe international instruments Soviet totalitarian regime, Russian Federation*

---

³¹ Карні санкції в церкві: Титул XXVII. Глава I: Злочин і кари взагалі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://old.ugcc.org.ua/CCEC/27.html>.

РОСІЙСЬКИЙ «ХРИСТОПУТІНІЗМ» ЯК ФОРМА СЕКУЛЯРИЗОВАНОЇ РЕЛІГІЙНОСТІ

Досліджується гібридна форма російського християнства, що вражене великодержавним шовінізмом. Автор стверджує, що ефективним засобом самоствердження нації є поширення правди і справедливості, істини та миру. Це вірний шлях до Бога, який завжди стоїть на стороні правди. Лише через молитви до Господа й опертя на правду дає шанс на перемогу у війні з російським агресором.

Ключові слова: держава, Церква, суспільство, християнство, нація, демократія.

Земне буття за Божим промислом передбачає дихотомію добра і зла. Впродовж віків войовничо-експансивний потенціал зла уособлює російська держава. Її правителі завжди хочуть домінувати над іншими, підкорювати слабших, розширювати свої території. Всі цивілізовані країни світу вважають розпад радянської імперії звільненням народів від тоталітарної чуми, і лише путінський режим розглядає це як найбільшу геополітичну катастрофу. У постмодерному світі торжества демократії і свободи російська псевдоеліта не змогла позбутися фантомних болів з приводу втраченої імперії і під приводом необхідності захисту своїх співвітчизників і прикриваючись знаменом православних цінностей здійснює свою загарбницьку політику. Дуже небезпечним з боку нашого північно-східного сусіда є тотальна окупація свідомості людей квазіправославними догмами, що виступають провідним компонентом у структурі ідеології російського деспотизму. Політичний режим, що брутально використовує Церкву для задоволення меркантильних амбіцій, дискредитує сакральну місію релігії і дегуманізує суспільство. Під омофором теологічної риторики прикриваються відверто злочинні й терористичні дії московітів під час захоплення Криму та ведення бойових операцій на Донбасі. Замість симфонії держави і Церкви в російських реаліях діє твердий диктат путінської влади в усіх сферах суспільного життя включно з релігією.

Сьогодні багато вітчизняних та зарубіжних науковців чітко усвідомлюють й фахово аналізують зрощення держави і Церкви у реалізації неоімперських амбіцій Кремля. Концептуальні ідеї з цього приводу висловлюють такі відомі вчені, як А. Аржаковський, Б. Гудзяк, Ю. Дорошенко, С. Здіорук, В. Єленський, А. Колодний, М. Плекон, О. Саган, Л. Филипович, В. Шевченко, А. Юраш та ін. Метою нашого дослідження є спроба показати «христопутінізм» як нову форму секуляризованої релігійності, що покликана мобілізувати широкий контингент віруючих людей у боротьбі з непокірним Москві українським народом та демократичними цінностями західної цивілізації. Коли імперські амбіції путінського режиму сягнули масштабів світової гегемонії й раціональними аргументами їх виправдати стало досить складно, тоді російський керманіч робить ставку на шалену пропагандистську

машину, погрожує ядерним потенціалом усьому світу й залучає ірраціональний чинник – міфологічний проект «Русского міра», що з допомогою войовничої риторики поширює ідею «Москва – Третій Рим». Ця концепція подається як вища фаза розвитку християнства, коли Богом обраний російський народ має врятувати світову цивілізацію. Зазначені реверанси Кремля диктуються його безсиллям у протистоянні із Заходом. Нинішня олігархічно-кланова російська держава неспроможна виграти війну з демократичним світом, тому вона прагне всіма силами та засобами нав'язати перманентну світоглядно-екзистенційну і мілітарну кампанію в Україні й робить виклик західній цивілізації. Загальнолюдські цінності – свобода, демократія, рівність, плюралізм, етнічна самовизначеність народу – це смертельні загрози для диктатори Путіна. Церква розглядається російським узурпатором як потужна структура панування і підпорядкування інших.

Для легітимації проекту «Новоросії» використовуються всі засоби: пропаганда брехні, підтримка тероризму, спекуляція сакральними чеснотами. Ідейно-містичним провідником путінізму в Україні став проект «Русского міра», який свій диявольський оскал й антихристиянський характер зорієнтував на виправдання і підтримку відверто загарбницької війни проти нашої держави. Реалізуючи неоімперський проект реінкарнації пострадянського простору, який передбачає об'єднання елементів атеїстичного комунізму, сатанізму, язичництва і християнства, російська влада здійснює плондрування релігійних чеснот, спотворює чистоту православної віри. Войовничу псевдорелігійність Росії, що надихається і контролюється чинним президентом цієї держави, ми позначаємо терміном «хриstopутінізм» й намагаємося з допомогою об'єктивних аргументів довести його руйнівний характер, показати загрози диявольського путінізму як для української державності, так і для світової спільноти.

«Хриstopутінізм» – це не просто синтез диктаторської влади Путіна й тоталітарного російського православ'я Кирила (Гундяєва), це гібридна форма християнства, що вражене великодержавним шовінізмом. Воно просувається штучно створеною ідеологією «Руського міра» й через розгалужену систему пропаганди насаджує неоімперські догми, секуляризовану свідомість і войовничий спосіб життя на весь пострадянський простір та світову спільноту. Крім того, «кирилівська концепція «русского міра», – зауважує А. Колодний, – прагне віднайти щось спільне в історичному бутті народів колишнього Союзу, щоб на цій основі вибудувати «історичну Русь», до якої на початках неодмінно мають входити Росія, Білорусь і Україна, а зрештою – і всі території, населені російськомовними, переважно потомками московських колонізаторів»¹. Новітня секуляризована релігія під назвою «хриstopутінізм» відмежована від Христа та морально-етичних канонів православної віри і сповідує принципи політичної доцільності, що формують ідеологи путінського режиму. Його стратегічною метою є відновлення величчя Росії, принаймні у масштабах пострадянського простору. Заради цієї мети можна жертвувати людськими долями, обмежувати їх права і свободи, принижувати гідність індивіда. В орбіті путінської ідеології християнська церква втрачає свою сакральну сутність і набуває секуляризованого характеру й дегуманізованого змісту.

З часів формування ознак державності українці ведуть перманент-

¹ Колодний А. Передмова редактора / А. Колодний // «Русский мир» Кирила не для України. Збірка наукових статей. За редакцією проф. А. Колодного. – К.: УАД, 2014. – С. 7

тну боротьбу за право на суверенне буття. Волелюбне ество нашого народу ніколи не змиряється із обмеженням свободи, утисками прав, авторитарною владою. У двадцятому столітті український народ віддав мільйони жертв двом найбільшим монстрам секуляризованої релігії: комунізму та нацизму. Сьогодні прийшла чергова навала з боку Росії, ідеологом і керманичем якої є путінський режим, що брутально експлуатує християнські цінності. Переживши лихоліття фашизму, людство має вчасно збагнути аналогічну загрозу, що несе «христопутінізм» і зробити рішучі кроки для його нейтралізації. Але поки лише українці ведуть героїчну боротьбу із цим новітнім варваром і платять за це страшну ціну – людські життя. За будь-яких обставин наша нація не піде добровільно під ярмо російського деспотизму і прагнучиме утвердити демократичний формат політичного устрою. Демократія апріорі не сумісна із самодержавно-імперським ладом, який дамклевим мечем висить над українським простором. Після Революції Гідності цим мечем російські завоюники прагнуть розшматувати українську державу. Релігієзнавець Ю. Дорошенко зауважує: «Можливо, ми ще до кінця не усвідомлюємо, але у снайперський приціл на Інститутській вулиці цілився на героїв не лише Путін і Янукович, але й Кіріл Гундяєв із цілою своєю ідеологічною армією владик і батюшок. Це вони два десятки років волали про «мазепинців», «бандерівців», «філаретівців», ділили українців на канонічних і розкольників, нацьковували православних на уніатів... З перших пострілів на Майдані облуда спала. З окупацією Криму морок «Русского міра» розвіявся. З вторгненням російських терористів на Донбас має впасти й імперський колос на нафто-доларах – Московська патріархія»². Протистояння з російським «христопутінізмом» чітко демонструє, чи спроможні наші громадяни і релігійна спільнота духовно й психологічно боронити свою Батьківщину.

На жаль, єдності у цьому питанні не існує. Розклади сил є цілком прогнозованими: церкви Київського патріархату та УГКЦ виявились патріотично налаштованими не тільки у своїй публічній риторичі, а й готовими всіляко захищати свій народ. Цю позицію вони продемонстрували від початку Революції Гідності, коли Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир двічі відкривав свої ворота для захисту беззбройних людей від куль безбожної влади. Слушно з цього приводу зауважує О. Горкуша: «На передових позиціях духовного натхнення й підтримки Євромайдану стали ті церкви, для яких їхня історико-географічна батьківщина виявилася і місцем реалізації Божого покликання. Зокрема щонайпотужніше так про себе заявили УГКЦ та УПЦ КП, духовно-історичне джерело та інституційний центр яких знаходиться безпосередньо в Україні. Доля цих церков залежить від долі українського народу та держави, а служіння Богу реалізується через служіння українській людині... Україна для них не просто територія, а український народ – не лише паства. Сам Бог поклав на них місію обороняти цей шмат дійсності, зробив їх сім'єю цієї землі і світлом цього народу»³. Інший сегмент украї-

² Дорошенко Ю. Церква України перед викликами / Ю. Дорошенко // Слабошпицький М. Гамбіт надії. Україна: констатації, матеріали, виклики, сподівання. – К.: Ярослав Вал, 2014. – С. 137

³ Горкуша О. Євромайдан як індикатор трансформації релігійної функціональності або Революція Гідності як ситуація сповіді перед Богом, Україною та Людиною / О. Горкуша // Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка / Українська асоціація релігієзнавців / За загальною редакцією д. філос. н. Филипович Л. О. і канд. філос. н. Горкуші О. В. – К.: Самміт-Книга, 2014. – С. 64–65

нського християнства – московське православ'я зайняло фарисейську позицію і продовжує бути сервільною структурою репресивної політики старшого брата, покiрним слугою «хриstopутiнiзму». Ця антиукраїнська сила є головним духовним промотором російської агресії.

Для звільнення від зовнішніх впливів і утвердження національної ідентичності ми змушені вдаватися до силових засобів. Одночасно український етнос з давніх часів сповідує християнську релігію, яка базується на принципі «непротивлення злу насиллям». Тому перед українцями завжди поставала дилема: бути смиренними християнами, дотримуватися пацифістських принципів, чи стати воїнами, боронити свою землю від просування мілітарної орди всіма доступними засобами. Ця дихотомія постає і нині. Як діяти православному християнину, коли на твою землю прийшов ворог, щоб не піддатися гріху і бути вірним Богові й своїй Вітчизні. Як має поводитися християнин в умовах війни і чи має він право вбивати. Вирішуючи цю дилему треба прислухатися до голосу Церкви та її пастирів. Зокрема, Блаженніший Святослав, Глава УГКЦ навчає так: «Християнин ніколи не має права бути ініціатором убивства, бо вбивство є завжди злом. Але, зокрема у час військового протистояння, християнин має обов'язок боронити свою землю і свій народ в спосіб і засобами пропорційними до нападу. Нам не хотілося, щоби хтось на нас нападав і нас убивав. Ми ніколи не вели загарбницьких воєн і сьогодні ми не нападаємо на інші народи, але ми маємо святий обов'язок захищати свою Батьківщину. Часами стається, що несправедливого загарбника не можливо зупинити в інший спосіб, як тільки відповісти зброєю на зброю, – це є трагедія... З іншого боку можна сказати, що той, хто обороняється, – має на це право. Він має право захищати свою землю. Я не можу говорити про право на вбивство, але про право на захист. І над віруючим чоловіком, який готовий віддати власне життя, захищаючи свою країну, можливо навіть радикальними засобами, Церква для нього буде випрошувати у Бога милосердя і зцілення тої рани, яку він через вбивство носить у своєму серці»⁴. З цього випливає, що боронити свою землю і захищати свій народ є священний обов'язок громадянина держави, незалежно від його віросповідання. Не кожна людина може взяти до рук зброю, щоб відстоювати рубежі Вітчизни. Проте захищати рідну землю можна не лише мілітарними засобами, але й з допомогою молитовника, Біблії, проповіді.

Сьогодні безпідставна й підступна війна нав'язана нам шовіністичним фанатиком – Путіним. Війна – це випробування для християнина, який зобов'язаний молитися за мир, за захист безневинних жертв, за об'єднання нації, яка опинилася на межі асиміляції московською Ордою. У критичний період буття народу необхідна мобілізація всіх його ресурсів, і насамперед духу української Церкви. Ворога ніколи не можна здолати лише насильницьким шляхом, його спочатку треба перемогти духовно. А духовність – завжди активний стан. Як сказано у Біблії: «Від днів Івана Хрестителя й донині Царство Небесне здобувається силою, і ті, хто вживає зусилля, осягають його» (Мт. 11:12). Великою помилкою є політика умиротворення Путіна, прагнення уникати адекватної відповіді на його варварське насилля, геноцид щодо української нації. «Хриstopутiнiзм» небезпечний своїм неоімперським світоглядом, патер-

⁴ Святослав Шевчук «Жийте задля України!» - зі словами закликав молодь глава УГКЦ / Електронний ресурс: режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/zhiyte-zadlya-ukrayini-zislozami-zaklikav-molod-glava-ugkc>

налістським способом життя, антизахідним мисленням, в центрі аксіологічної системи якого стоїть не свобода людини, відповідальність і професіоналізм, а соціальна ієрархія, авторитарний правитель, що здійснює ручне керівництво своїми підданими. Відкидаючи російську пропаганду нам треба зрозуміти, що боротьба українського народу є вітчизняною війною не з «братнім слов'янським народом», а зіткнення добра зі злом, правди з брехнею, гідності з поневоленням, світла з темрявою. І лінія розмежування цього світоглядно-екзистенційного протистояння проходить через сумління, честь і гідність українських патріотів, віруючих людей, мотивація дій і вчинків яких визначається Божою благодаттю, що неодмінно переможе злі помисли й загарбницьку політику російського агресора.

Скориставшись слабкістю маргіналізованої української влади, російський диктатор здійснив анексію Криму та окупацію східних територій нашої держави, де розв'язав диверсійно-терористичну гібридну війну. Її суть політолог Є. Магда визначає як «сукупність заздалегідь підготовлених та оперативно реалізованих дій військового, дипломатичного, економічного, інформаційного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей. Її ключове завдання полягає в підпорядкуванні інтересів однієї держави іншій в умовах формального збереження політичного устрою країни... Гібридна агресія – це комплекс різноманітних дій на супротивника регульованої величини і комбінованого характеру, що застосовуються за заданим алгоритмом, де військові засоби не є домінуючими»⁵. Перемога у гібридній війні здобувається не мілітарними потугами (хоча вони й неодмінно використовуються), а завдяки тотальному впливу на свідомість людей, що передбачає кореляцію їх трансцендентального світу. Цьому світоглядному терору російського «христопутінізму» треба протиставляти не гібридну контрпропаганду, а природну синергію українського духу, лицарські звичаї наших воїнів, альтруїзм волонтерів тощо.

Своїми діями Путін руйнує не лише усталену систему міжнародної політики, він порушує християнську мораль, заперечує європейські цінності. Якщо Петро I відкрив вікно в Європу, то Путін забив його цвяхами на довгі роки. Кремлівська ідеологія заперечує інтеграцію до Європи й готується до «хрестового походу» проти підступної західної цивілізації. «Сила є мовою, яку Путін розуміє краще, ніж будь-яку іншу. Він знає, як незручно почувається більшість Європи щодо такої лексики. Насправді у цьому немає жодних сюрпризів. Путін накинувся на Захід, бачачи у протистоянні з ним основу формування свого режиму, радше ніж інтеграцію як шлях до прогресу Росії. Він вдався до того, що робив усе своє життя: підкупі людей, компрометуючи і погрожуючи їм»⁶. Враховуючи параноїдальні схильності путінського режиму вести діалог з ним на основі християнських чеснот справа не вдячна. Він спроможний почути й адекватно реагувати лише на мілітарну силу чи жорсткі економічні санкції. Але розвінчувати стереотипи «христопутінізму» всіма доступними засобами має бути частиною життя кожного свідомого громадянина.

Ключове завдання ідеологеми «христопутінізму» полягає в тому, щоб духовно-морально й екзистенційно нас обезсилити і поневолити. Провідною зброєю такого поневолення є брехня, яка у поєднанні із

⁵ Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти / Є. Магда. – Х.: Віват, 2015. – С. 27

⁶ Коен Р. Поразка Заходу в Україні / Р. Коен // День. – 2015. – № 98. – 9 червня. – С. 8

тотальною пропагандою може принести певні дивіденди. Наприклад, перетворити країну-агресора, якою є Росія, на добродесного миротворця. Але рано чи пізно правда набуде чинності, й через неї запанує Божа благодать. Про силу правди переконливо говорить Святійший Патріарх Філарет: «Ми віримо в нашу перемогу. Віримо тому, що за нами правда, а де правда – там Бог, а де Бог – там перемога. І тому нехай агресори тремтять, тремтять від гніву Божого, який гряде на них за їхню неправду. Ми віддали ядерну зброю, показали свою миролюбність, а вони – гаранті (маю на увазі Росію) – замість того, щоб забезпечувати нашу територіальну цілісність відібрали тимчасово Крим і тепер хочуть забрати Донбас. Але Бог бачить їхню неправду і нашу правду, бо ми захищаємо свою рідну землю, і ми її ніколи нікому не віддамо»⁷. Виходячи з цього, можна стверджувати, що ефективним засобом самоствердження нації є поширення правди і справедливості, істини та миру. Це вірний шлях до Бога, який завжди стоїть на стороні правди. Лише через молитви до Господа й опертя на правду дає шанс на перемогу. Героїчно конкуруючи у нерівній боротьбі з російським агресором, ми опинилися за промислом Божим по ту сторону брехні. На ній базується не лише державна ідеологія Росії, а й функціонування її церкви. Брехня завжди знаходиться в меншості й перебуває за межами християнської екзистенції. Хто здійснює політику на її основі, той приречений на поразку.

Точка відліку «хриstopутінізму» відома, але завданням наукового дослідження є з'ясування перспективи розвитку цього явища та визначення шляхів та засобів опору цій брудній політтехнології. «Для того щоб до росіян повернувся порядок і мир, вони повинні якнайшвидше розпрощатися з Путіним і націонал-комуністичним вектором»⁸. Це довготривала перспектива, реалізуючи яку Росія може зазнати значної внутрішньої конфронтації. Як має діяти Церква в умовах тотальної секуляризації ретельно досліджує Ганс фон Дах. Вчений вважає, що «боротьба з Церквою має свої позитивні моменти. Так відбудеться чітке розрізнення між простими симпатиками і справжніми вірянами. Оскільки Церква залишиться єдиним прихистком для осіб у потребі, то зросте її значення для всіх тих, хто не прийматиме державної системи примусу. Жертви, принесені задля Церкви, викликатимуть більше довіри до неї з боку всіх верств населення. Така її постава справлятиме враження навіть на тих, хто досі був налаштований радше скептично, а то й вороже... Церква мусить нагадати про загальні обов'язки християн, як от: - чинити опір насиллю; - не виконувати безбожних наказів»⁹. Бути носієм справедливості, викривати зло і займати непримиренну позицію до нього, підносити молитви за свій народ і його захисників – це аксіоми християнського буття й обереги національної ідентичності.

В системі світоглядних координат українців Церква завжди була неодмінним супутником. В умовах зовнішньої агресії Церква стала на захист свого народу, що демонструє її трансцендентальну зрілість та громадянську відповідальність. Ми переконані, що «розгорнута Росією “гібридна війна” не має Божого благословення, а базується на цинічному деспотизмі й неофашистській ненависті. Через підконтрольні

⁷ Патріарх Філарет освятив стіну пам'яті загиблих українських воїнів // Голос Православ'я. – 2015. № 11. – червень. – С. 4

⁸ Аржаковський А. Розбрат України з Росією: стратегія виходу з піке. Погляд з Європи. – Х.: Віват, 2015. – С. 19

⁹ Дах, Ганс фон. Тоталітарний опір: інструкція з ведення малої війни для кожного / Ганс фон Дах Частина 2. – Львів: Видавництво «Астролябія», 2014. – С. 42-43

путінському режиму засоби масової інформації, в яких події на Донбасі подаються як повстання бандерівської хунти проти російськомовного населення та релігійне протистояння, Росія намагається перекопати світ у справедливості своєї агресії в Україну. Але в сучасну епоху цифрових технологій недостовірна інформація про українських націоналістів переконливо спростовується зафіксованими фактами неофашистських діянь проросійських найманців. Правда на українському боці. Нею звучить голос совісті та молитви священників»¹⁰. Сила духа – непереможна. На цьому базується наша оптимістична перспектива.

Узагальнюючи вищесказане, треба відзначити, що вищезгаданому протистоянню добра і зла нам не можна опускати руки і здаватися, бо нас підпирають душі загиблих праведників. Іншими словами, нинішнє покоління українців не має права на поразку, бо за нами стоїть пантеон новочасних мучеників і героїв, які віддали життя за цілісність та свободу своєї держави. Їхня безневинна кров не повинна стати марною. Забуття цих світлих душ означає їхню зраду й нашу приреченість на поразку від дикої орди зі сходу. Зупинити диявольський «хриstopутінізм» можна лише жертвовною боротьбою й духовно-релігійними подвигами. Без деконструкції цієї секуляризованої релігії, яка має антиукраїнські сенси, наша влада не зможе реалізувати європейську інтеграцію, провести радикальні реформи. Жертовний опір українців проти внутрішнього і зовнішнього зла згенерував глобальний тренд: здолати ворога можна можливо лише у союзі з Богом. Український досвід революції та війни засвідчує, що Церква може бути не лише ритуальним інститутом, а й чинником формування громадянського суспільства, що згуртовує націю на засадах християнських цінностей.

SUMMARY

Michael Gordienko

RUSSIAN “HRYSTOPUTINISM” AS A FORM SECULARIZED RELIGIOSITY

Investigate hybrid form of Russian Christianity, which impressed great-power chauvinism. The author argues that an effective means of self-assertion of the nation is to spread truth and justice, truth and peace. This is a sure way to God, who always stands on the side of truth. Only through prayer to the Lord and reliance on truth a chance to win the war with the Russian aggressor.

Keywords: state, Church, society, Christianity, nation, democracy.

¹⁰ Гордієнко М. Християнська мораль в умовах збройного опору / М. Гордієнко // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Ль.: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; Видавничий відділ Львівського музею історії релігії «Логос», 2015. – Книга І. – С. 636–637

ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНО-КОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН У ДОНЕЦЬКОМУ РЕГІОНІ В УМОВАХ АНТИДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена етапам формування державно-конфесійних відносин у Донецькому регіоні в 1920-1930-х і 2014-2015 роках. В умовах антидемократичної трансформації суспільства релігійні громади завжди стають уразливими перед нападами держави. Відсутність покарання злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви сприяла повторному спалаху насильства щодо релігійних громад на початку ХХІ ст.

Ключові слова: злочини радянського тоталітаризму, російський мір, війна на Донбасі, неоімперія, державно-конфесійні відносини, трансформація суспільства, громадянське суспільство.

Непокарані злочини радянського тоталітаризму, зокрема проти Церкви, породили ілюзію такої собі «правильності», «законності» неправомірних дій антидемократичного режиму. Поступово прихильники відродження СРСР стали героїзувати Йосифа Сталіна, схвалювати діяльність радянських каральних органів, виправдовувати масові репресії проти частини населення. Небезпека зростає ще й у зв'язку з поширенням ксенофобської пропаганди «Русского мира», що дала свої рясні плоди на сході України. Сьогодні Донбас фактично перетворився на полігон для випробування Росією не тільки новітньої зброї, як на це звертають увагу силовики ¹, але й проведення ідеологічних експериментів.

Створення російської неоімперії проголошено сакральною місією росіян. Неоімперці ², готуючи ґрунт для агресії проти України та інших своїх сусідів, загортали свої злочинні наміри у релігійну обгортку. У різний спосіб вони поширювали «пророцтва» різних старців про «богообраність» і «святість» Росії. Православній пастві України і Білорусі нав'язувалась думка про невідворотність об'єднання «трьох братніх народів». «Ті, хто в цих народах проти союзу з Росією, – залякували «провидці». – навіть якщо вони вважають себе віруючими – стають служителями диявола»³.

Як тільки Україна після Революції Гідності опинилась на роздоріжжі, російські окупанти скористались моментом, щоб анексувати Крим і розчленувати нашу країну. Одразу розв'язану війну вони оголосили священною. У своїх зверненнях бойовики закликали всіх православних, «воцерковлених і не воцерковлених» росіян «встати на

¹ Гелетей В., міністр оборони України. На Донбасі Росія випробовує нову зброю // Дзеркало тижня. – 2014 – 2.10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ua/UKRAINE/geletey-zayaviv-scho-v-donbasi-rosiya-viprobuvuye-novu-zbroyu-152763.html>

² Неоімперці – умовний термін на позначення прихильників відновлення СРСР або створення нової Російської імперії, прибічників ідеї «Русского міра» та агресивної загарбницької зовнішньої політики Росії.

³ Пророцтва архимандрита Серафима (Тяпочкина). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://istina.com.ua/news/prorochestva-arhimandrita-serafima-tyapochkina>

захист Святої Русі», проти якої, як вони стверджували, «на жидобан-дерівські гроші виступили Ватикан, розкольників, єретики»⁴. Були окреслені головні вороги «Русского мира»: євреї, українці-патріоти, греко-католики, православні Київського патріархату, протестанти й послідовники неорелігій на чолі із США.

У досягненні своєї мети неоімперці наслідують більшовиків. Так само, як і їхні попередники, вони розбудовують сепаратистські квазі-держави, фізично знищують ідеологічних опонентів, використовують церкву у своїх геополітичних планах, нацьковують вірних однієї конфесії на інші, конфіскують молитовні будинки. Тому так важливо засудити злочини проти людства та людяності як радянського, так і сепаратистського режимів, які не мають терміну давнини.

Метою статті є виявлення особливостей формування державно-конфесійних відносин у Донецькому регіоні в умовах антидемократичної трансформації суспільства. Обрання хронологічних рамок 1917-1941 рр. і 2014-2015 рр. обумовлене необхідністю виділення надзвичайно важливого й трагічного періоду у відносинах між державою та церквою.

З приходом до влади більшовиків у 1917 році в колишній Російській імперії була розгорнута жорстока антирелігійна війна, жертвами якої стали мільйони віруючих людей. Кричуща невідповідність між декларованим принципом свободи совісті та реальним становищем релігії в СРСР спонукала уряд приховувати реальну картину державно-конфесійних відносин.

Радянська держава будувала свої відносини з церквою на основі не тільки офіційних законів, але й таємних циркулярів більшовицької партії і секретних актів НКВС і ДПУ. Саме ними певною мірою визначалася релігійна політика на місцях з урахуванням особливостей регіонів України. Це призвело до того, що державно-конфесійні відносини в різних частинах республіки не були однаковими. Керуючись марксистським ученням, комуністичний провід був упевнений, що найслабкіші позиції релігії мала в промислових центрах, бо, на думку більшовиків, пролетаріат, як найпередовіший і найреволюційніший клас, більш за всіх був зацікавлений у звільненні від «кайданів релігії». Тому Донбас, який охоплював значну густонаселену промислову територію, підходив під полігон проведення антирелігійного експерименту.

Радянська політика щодо релігії на Донбасі пройшла кілька основних етапів⁵. Уже сьогодні проглядаються спільні методи боротьби більшовиків і сепаратистів на непідконтрольних Україні територіях з вірними неугодних конфесій.

1. У 1917-1919 роках більшовики не були повними господарями краю, і тому вірняни не відчували на собі всіх страхіть богоборчого режиму, встановленого в Росії. Але хвилі гонінь докотилися й до шахтарського регіону. Комуністи ще не мали чіткого плану антирелігійної боротьби, яка на той час зводилася до розправи над духовництвом і мирянами та пограбувань храмів і монастирів.

Схожий етап пройшли і квазіреспубліки Донбасу. Антиурядові сили

⁴ Московський православний джихад у Слов'янську (відеозвернення О.Добичіна і православного священика). – 2014. – 28.06. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vimeo.com/128374178>

⁵ Форостюк О. Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917 - 1941 роках (на матеріалі Донецького регіону) / Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.Д. Форостюк; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – С. 179-186.

на сході України із самого початку тероризували вірних УПЦ КП, греко-католиків і протестантів. Напевно, першими жертвами російського терору стали п'ятидесятники зі Слов'янська. 8 червня 2014 р. на свято П'ятидесятниці після богослужіння в приміщенні церкви християн віри євангельської «Преображення Господнє» увірвалися бойовики Російської православної армії й заарештували дияконів Володимира Величка та Віктора Брадарського, а також двох дорослих синів старшого пастора Рувима і Альберта Павенків. Сам пастор Олександра Павенко на той час разом із молодшими дітьми виїхав із міста. Бойовики звинуватили християн у злочинах проти «ДНР» і підтримці українського війська. Понад місяць родини полонених сподівались на звільнення своїх чоловіків. Але, як згодом з'ясувалось, 9 червня християн після тортур стратили⁶.

2. Після того, як сподівання більшовиків на швидку перемогу світової революції й побудову комунізму виявилися марними, вони усвідомили, що боротьба з релігією буде тривалим процесом. У 1921-1922 рр. влада запровадила на Донеччині радянське релігійне законодавство й намагалась врегулювати державно-конфесійні відносини. Але на місцях набувають масового характеру глумління над почуттями віруючих, закриття храмів. Уряд насилу стримує бажання місцевих богоборців якнайшвидше покінути з релігією. Цього часу по всій країні спостерігається масове видіння різних чудес і посилення апокаліпсичних настроїв серед православних християн, що уповільнює процес розриву мас із церквою. У роки непу головним напрямком антирелігійної політики було нацькування однієї на одну різних православних деномінацій.

Віряни, які зазнають переслідування на Донбасі у 2014-2015 рр., намагаються якнайшвидше нормалізувати своє становище у невизначених республіках і звертаються з відповідними вимогами до ватажків «ДНР» і «ЛНР». Один з них, Александр Захарченко, погодився, що «закон про релігію державі потрібний». Водночас він заявив: «Я буду жорстко боротись із сектантством. На жаль, протягом двадцяти з гаком років нашу землю заповнили всілякі секти і псевдорелігії. Це питання слід розв'язувати. Я не хочу, щоб сектанти спотворювали думки, розум, псували виховання нашої молоді й нашого народу»⁷.

Безперечно, сепаратистами буде врахований і досвід Криму, де на розгляд «державної ради» вже внесено законопроект про свободу совісті та релігійні об'єднання. Законодавці запропонували запровадити у закон такі поняття як «тоталітарна секта» і «деструктивний культ». На думку авторів, для успішного зцілення кримської спільноти необхідно викоренити організації, які застосовують прийоми психологічного впливу на свідомість громадян з метою «придушення волі людини і контролювання почуттів і поведінки». За великим бажанням, такі ознаки мож-

⁶ Боевики замучили в Славянске двух дьяконов и двух сыновей пастора / Сайт Religion.in.ua. – 2014. – 17.07. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/news/vazhливо/26373-boeviki-zamuchili-v-slavyanske-dvux-dyakonov-i-dvux-synovej-pastora.html>; Боевики в Славянске замучили двух служителей и двух сыновей пастора / Сайт Асоціації Місіонерських Церков Євангельських Християн України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://amcescu.org/boeviki-v-slavyanske-zamuchili-dvux-služhitelej-i-dvux-synovej-pastora/>; Фионик Д. Восхождение. Кто убил четырёх христиан в осаждённом Славянске / Фокус. – 2014. – 29.08. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://focus.ua/society/314132/>

⁷ Главарь ДНР хочет запрещать религии и бороться с сектами / Главред. – 2015. – 20.05. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavred.info/politika/glavar-dnr-rasskazal-o-zaprete-nekotoryh-religiy-v-svoej-respublike-opublikovano-video-318912.html>

на побачити в будь-якій релігії⁸.

За роки незалежності України у краї не допускалося порушення релігійних свобод. А відкрита ненависть на релігійному ґрунті не проявлялась. Навіть склалась ілюзія, що в Донецькій і Луганській областях немає умов для спалаху міжконфесійних сутичок. Водночас дослідники фіксували латентну релігійну ксенофобію. З одного боку, протягом останніх десятиріч на Донбасі спостерігалось найдинамічніше у країні зростання протестантських і неорелігійних організацій. З іншого, зміцнення їхніх позицій посилювало занепокоєння у представників традиційних релігій, особливо у православних. До обласних відділів у справах релігій надходили чисельні листи громадян із вимогами заборонити діяльність новітніх релігійних рухів (НРР), до яких зараховували й традиційні протестантські організації, які мають понад сторічну історію в краї. Загалом ставлення мешканців краю до НРР неоднозначне.

Згідно з одним із соопитувань, проведених у Луганській області, до поширення нетрадиційних релігійних організацій близько 65 % луганців ставились негативно або радше негативно. Тих, хто позитивно або радше позитивно, ніж негативно сприймає подібні процеси, виявилося лише 15%.⁹ Не останню роль у розпалювання ненависті до так званих «сектантських і розкольницьких» громад відіграла РПЦ і її чернеча братія.

Російські бойовики, як було вже зазначено, у досягненні свої мети всіляко експлуатують релігійний чинник. Варто згадати, що більшовики так само розпалювали церковну ворожнечу, підтримуючи лояльні до них конфесії¹⁰. Але зрештою, це призводило до послаблення всіх релігійних громад, цілковитій залежності їх від влади богоборців і перетворення церкви на знаряддя політичної боротьби.

Ситуація на Донбасі дедалі погіршується, оскільки Україна не контролює ці території, а отже, не може гарантувати свободу совісті своїм громадянам.

3. Реставрація капіталізму в добу непу викликала занепокоєння у комуністичній верхівки, а особливо у Й. Сталіна, який прагнув мати необмежену владу. 1928 року у СРСР розпочато соціалістичне будівництво, що передбачало викоренення буржуазних, у тому числі й релігійних, пережитків. Усіх попередніх антицерковних заходів виявилось недостатньо. Маси навіть у промисловому Донбасі, на який атеїсти покладали великі надії, надто повільно поривали з «релігійними узами». Новий курс радянської політики призвів до змін у законодавчо-правовій основі державно-конфесійних відносин. З прийняттям у 1929 році Конституції УСРР і положення НКВС УСРР «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культу»¹¹ становище церкви значно погіршилось. Комуністи розгорнули жажли-

⁸ Караев Заур. Крым взялся за ревизию религий // Свободная пресса. – 2015. – 4.06. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svpressa.ru/society/article/123736/>

⁹ Форостюк О. Луганщина релігійна: науково-довідкове видання. – Луганськ: Світлиця, 2004. – С. 8-9.

¹⁰ Форостюк О. Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917 - 1941 роках (на матеріалі Донецького регіону) / Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.Д. Форостюк; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – С. 93-122.

¹¹ Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культу. – Х., 1930.

ву за масштабами війну проти віруючої частини населення. Її наслідки вражаючі. У шахтарському регіоні було закрито понад 550 православних храмів і майже всі протестантські молитовні, заборонено будь-яку легальну діяльність релігійних громад, заарештовано значну кількість духовенства і мирян.

Вилучення молитовень спостерігається також і на невідконтрольній Україні частині Донецької і Луганської областей. 12 вересня люди у камуфляжній формі конфіскували молитовню Міжнародного союзу церков ЄХБ, розташовану у Луганську на вул. Чорноморській, 76, за погодженням із так званим міністром внутрішніх справ «ЛНР» ніби під дільничний пункт міліції № 36. Влада не гребує наклепами. Згодом в.о. начальника Артемівського РВ ЛМУ МВС ЛНР підполковник міліції А. В. Золотих пояснив дії міліції тим, що «адепти Церкви Євангельських Християн-Баптистів, проводили серед населення агітаційні заходи, спрямовані на з'єднання України з Євросоюзом. Брали активну участь в агітаційній роботі проти створення Луганської народної республіки, Новоросії, возз'єднання з Російською Федерацією. У ході бойових дій, проведених у Луганській народній республіці, брали безпосередню участь у приховуванні в приміщенні молитовного будинку Церкви Християн-Баптистів осіб, причетних до мінометних обстрілів м. Луганська, а також членів диверсійних груп, що підтверджено зібраними матеріалами. Крім того, в даному молитовному будинку... зберігалась вогнепальна зброя»¹².

Віряни намагались спростувати безпідставні претензії. Проте 20 листопада служителів церкви Миколу Голотіна та Владислава Залкіна викликав по мобільному телефону підполковник МВС П. М. Кохан. Як тільки вони прибули в особливий відділ, їх затримали і протягом шести годин допитували, били і погрожували вбити, вимагаючи підтвердити всі звинувачення на адресу церкви. Як наслідок, у М. Голотіна зафіксовано струс мозку і пошкодження хребта¹³.

Наприкінці 2014 р. – початку 2015 р. озброєні люди захоплювали протестантські молитовні у різних районах Донбасу. Зокрема конфіскували будівлі церкви ЄХБ «Дім молитви для всіх народів» в Антрациті, Міжнародного союзу церков ЄХБ у Луганську, ЄХБ «Віфанія» у Донецьку, ЄХБ братства незалежних церков і місій ЄХБ у Донецьку, Союз вільних церков ХВЕ «Оновлення» у Красному Лучі, «Слово Життя» у Донецьку, комплекс будівель Донецького Християнського університету.

За повідомленням єпископа Луганського і Старобільського Афанасія, восени 2014 р. відбулось захоплення собору і єпархіального управління УПЦ Київського патріархату¹⁴. Патріарх УПЦ КП Філарет також підтвердив слова про заборону їхній церкві звершувати богослужіння у Луганську¹⁵.

Віряни втрачали свої молитовні будинки й у наслідок обстрілу. Наприклад, були пошкоджені будівлі церкви ЄХБ «Христа Спасителя» у

¹²Повідомлення Відділу заступництва МСЦ ЄХБ. – 2014. – № 33, 26 листопада. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iucecb.com/news/20141127-0136>

¹³Там само.

¹⁴Боевики запретили деятельность УПЦ КП на территории «ЛНР» // Экономические известия. – 2014. – 04.10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.eizvestia.com/news_politics/full/537-boeviki-zapretili-deyatelnost-upc-kp-na-territorii-lnr

¹⁵Лашченко О. У «ДНР» і «ЛНР» забороняють богослужіння у храмах УПЦ (КП), УГКЦ, римокатоликів, протестантів – Філарет // Радіо «Свобода». – 2015. – 07.01. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26781338.html>

Лисичанську, ЄХБ «Світло Євангелія» в Єнакієвому, зруйновані молитовні ЄХБ у Первомайську Луганської області та Іловайську Донецької області¹⁶.

4. У другій половині 30-х років більшовики фізично знищили сотні й тисячі вірян. Розстрілювали навіть тих, хто зрікся сану й віри. Здавалося, що на цьому етапі комуністичній владі вдалося досягти свого й перетворити Донеччину на безбожний край.

У міру дехристиянізації суспільства все більше набувала псевдорелігійного характеру комуністична ідеологія. У цілому марксизм, борючись з «опіумом народу», сам став квазірелігією. М. Єліаде писав, що К. Маркс, доводячи неминучість побудови безкласового суспільства, точно повторив давній міф про Золоту Добу, якою, згідно з багатьма віровченнями, починається і закінчується Історія. Роль спасителя мав відіграти пролетаріат. На нього покладалася великі надії в останній боротьбі Добра й Зла, у котрій легко впізнається апокаліпсичний конфлікт Христа й антихриста.¹⁷ Згодом більшовики зробили свій внесок у міфологізацію комунізму. Вони, незважаючи на глумління над мощами святих, створили культ шанування могил революціонерів і борців за світле майбутнє, а мавзолей із тілом вождя перетворили на місце масового паломництва. Комуністи мали своїх пророків – К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, праці яких набули значення святого письма і пророцтв. Наруга ж над портретами вождів прирівнювалася до святотатства і каралась як кримінальний злочин. Поступове витравлювання релігії призвело до відродження поганського культу обожнення правителя держави. У Радянському Союзі місце земного бога посів «батько народів» Й. Сталін, у якому народні маси бачили уособлення надлюдських сил. Протоіерей о. Олександр Мень писав, що «віра в нього була закликана стати пануючою державною ідеологією. Вождь – єдиний оракул і носій істини. Його не лімітує навіть формально сповідуваний ним марксизм, бо сам Вождь повністю персоніфікує його доктрину»¹⁸.

Результати антирелігійної війни виявилися трагічними для народу. Дехристиянізація суспільства дуже швидко призвела до його дегуманізації та спричинила встановлення кривавого сталінського режиму, жертвами якого стали мільйони радянських людей.

Негативні наслідки тієї політики відчуються й до сьогодні. А на непідконтрольних Україні територіях уже зроблені перші спроби з відродження репресивного режиму. Видається дуже важливим для суспільства розпочати комплексну та системну боротьбу з наслідками тоталітарної політики щодо релігії. Серед іншого можна запропонувати такі напрямки роботи:

¹⁶ На востоке Украины боевиками были захвачены 6 церквей ЕХБ / Новости христианского мира. – 2014. – 25.09. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prochurch.info/index.php/news/more/30574>. В Луганской области боевики забрали у баптистов Дом молитвы / Христианский информационно-аналитический портал «Мир Вам!». – 2014. – 31.10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirvam.org/2014/10/31/в-луганской-области-боевики-забрали-у/>; В Луганской области боевики снова захватили молитвенный дом баптистов / Христианский информационно-аналитический портал «Мир Вам!». – 2015. – 6.03. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirvam.org/2015/03/06/в-луганской-области-боевики-снова-зах/>; Боевики на востоке Украины продолжают терроризировать христиан / Сайт гражданского руху «Всі разом». – 2014. – 7.10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vsirazom.ua/vchinki/147-boeviki-na-vostoke-ukrainy-prodolzhayut-terrorizirovat-khristian-obzor-za-sentyabr.html>

¹⁷ Элиаде Мирча. Священное и сакральное. – М., 1994. – С. 128.

¹⁸ Мень А., прот. Культура и духовное возрождение. – М.: Искусство, 1992. – С. 407

Донські казаки — оплот російського православ'я на Донбасі

**Закатовані диякони Церкви
християн віри євангельської
«Преображення Господнє
(м. Слов'янськ, червень 2014 р.)**

**Захоплення сепаратистами приміщення
УСБУ в Луганській області, в підвалах
якого катували українських патріотів
і вірян неугодних конфесій.
(Луганськ, 8 квітня 2014 р.)**

1. Безкомпромісне засудження і невідворотне покарання злочинів тоталітарного режиму.
2. Створення Чорної книги злочинів сепаратистів, до якої вносити також прояви антирелігійної нетерпимості на Донбасі.
3. Поширення серед світової громадськості об'єктивної інформації щодо проявів на Донбасі дискримінації на ґрунті релігій або переконань.
4. Примушення Росії у будь-який спосіб вплинути на свої маріонеткові уряди у Донецькому регіоні припинити будь-які форми нетерпимості.
5. Підвищення відповідальності релігійних організацій за проявлення будь-яких форм дискримінації і нетерпимості.
6. Формування правової культури, яка б не сприймала насильницьких шляхів розв'язання державно-конфесійних відносин.
7. Підвищення ролі громадянського суспільства у боротьбі з будь-якими проявами релігійної нетерпимості з боку певних конфесій.
8. Спростування інформації про Донбас як нібито споконвічно російсько-православний регіон і поширення історії протестантських і католицьких громад, які існують у краї з моменту заснування міст на Донеччині й Луганщині у XVIII-XIX ст.

SUMMARY

Oleh Forostiuk

FORMATION OF STATE-CONFESSION RELATIONS IN THE DONETSK REGION IN THE CONTEXT OF ANTI-DEMOCRATIC TRANSFORMATION OF SOCIETY

This article is devoted to the stages of forming state-confession relations in the Donetsk region in 1920-1930's and 2014-2015. In the context of anti-democratic transformation of society religious communities are always vulnerable to the state attacks. The lack of punishment of crimes committed by Soviet totalitarian regimes against Church encourages repeated violence against religious communities in the early 21st century.

Keywords: crimes of Soviet totalitarianism, Russian world, war in the Donbass, neoimperiya, state-denominational relations, transformation of society, civil society.

ДИСКУСІЇ ДОСЛІДНИКІВ ЩОДО ХАРАКТЕРУ ЗМІН У ВІДНОСИНАХ МІЖ РАДЯНСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ ТА РУСЬКОЮ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ У 1940-Х РР.

Проаналізовано погляди радянських, церковних, зарубіжних, сучасних українських та російських дослідників на характер нових відносин, які встановилися між партійно-державними органами та Руською Православною Церквою (РПЦ) в період Другої світової війни.

Ключові слова: радянська, церковна, зарубіжна, сучасні українська та російська історіографії, Руська Православна Церква (РПЦ), партійно-державно-релігійні відносини.

Спроби осмислення і узагальнення історіографічних надбань по проблемі «потепління» відносин між партійно-державними органами та РПЦ у 1940-х рр. в історичній науці спеціально не проводилися, а лише частково здійснювалися у, здебільшого, відповідних історіографічних оглядах наукових праць та дисертацій російськими та українськими дослідниками В. Войналовичем, О. Лисенком, О. Вишиванюком, М. Шкаровським, Н. Шліхтою, О. Єлісєєвим¹.

Метою статті є аналіз історіографії характеру «нових відносин», які встановилися в період Другої світової війни між радянською державою та Руською православною церквою.

В історичній науці поширеною є думка, що різка зміна відносин між радянською владою і РПЦ настала у вересні 1943 р. – після зустрічі Сталіна із вцілілими ієрархами Патріаршої церкви: митрополит Сергій був обраний Патріархом, з'явилася можливість відновити церковні заклади і апарат управління Церквою. На думку дослідників, ця зміна була викликана комплексом зовнішньо- і внутрішньополітичних чинників. Серед науковців тривають дискусії щодо характеру оновленої сталінської політики щодо Церкви. В радянській історіографії (Г. Уткін,

¹ Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К.: Світосгляд, 2005. – 742 с.; Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні в 1943–1946 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 404 с.; Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. А. Войналович. – К., 2006. – 38 с.; Вишиванюк О. Г. Конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні (1944–1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Г. Вишиванюк. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.; Шкаровский М. В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве: (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.) / М. В. Шкаровский. – М.: Изд-во Крутицкого Патриаршего Подворья, 1999. – 399 с.; Шліхта Н. В. Становище православної церкви в повоєнній радянській Україні: критичний огляд історіографії другої половини ХХ ст. / Н. В. Шліхта // Магістеріум. – 2007. – Вип. 28. – Історичні студії. – С. 71–77; Єлісєєв А. Б. Российская историография взаимоотношений советского государства и Русской православной церкви в 1943–1953 гг.: автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. истор. наук : специальность 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» [Электронный ресурс] / А. Б. Єлісєєв. – Минск, 2010. – 28 с. – Режим доступа : www.bsu.by/sm.aspx?guid=64373.

Е. Лісавцев, О. Барменков, В. Куроедов та ін.)² для характеристики цих процесів широко використовувався термін «нормалізація». Радянські автори лише вказували, що у «роки війни церква організаційно зміцніла, у 1943 р. митрополит Сергій був обраний патріархом», не заглиблюючись у детальний аналіз причин і суті цих процесів³. Ряд сучасних дослідників досягнуті зміни розглядає як встановлення взаємовигідних, союзницьких стосунків між керівництвом держави і Московською патріархією. Так, Л. Алексеева вбачає у відновленні Патріархату своєрідний «конкордат» між атеїстичною державою і РПЦ». При цьому дослідниця не ідеалізує становище Церкви, підкреслюючи, що навіть після 1943 р. «багато православних священників продовжували залишатися в таборах»⁴. Проте, на думку протоієрея В. Ципіна, називати нову політику радянської держави стосовно РПЦ «конкордатом» було б помилковим, адже «конкордат» передбачає рівність сторін і взаємні зобов'язання. «По суті, ніякого договору не було, був широкий жест безбожної влади до гнаної нею Церкви ... За ним стояв тверезий політичний розрахунок...»⁵. Т. Чумаченко, оцінюючи становище РПЦ після 1943 р., твердить, що Церква «розглядається як хоч і повністю підконтрольний та залежний, але все ж таки важливий союзник» держави⁶. Г. Сімон підкреслює, що Православна церква отримала найбільше свобод від 1917 р., проте, антирелігійне законодавство 1918–1929 рр. не було скасовано. Тому, становище РПЦ було хитке, але відносно забезпечене⁷. М. Одинцов вбачає у домовленостях між керівництвом держави і РПЦ «компроміс, який забезпечує нормалізацію церковного життя»⁸ та сприяє «релігійному відродженню»⁹. М. Шкаровський стверджує, що «не тільки Церква посилила свої позиції в соціалістичній державі, але й радянська влада отримала ще один важливий вплив на суспільство і зміцнила свої позиції серед віруючого населення»¹⁰. О. Марченко вказує, що «Церква отримала і зберігала свою легальність ціною важкого компромісу. Право на існування в атеїстичній державі вона набула в

² Уткин Г. Т. Православие: краткий исторический очерк русской православной церкви и ее современного состояния / Г. Т. Уткин. – М. : Знание, 1961. – 40 с. – С. 23; Лисавцев Э. И. Критика буржуазной фальсификации положения религии в СССР / Э. И. Лисавцев. – М. : Мысль, 1975. – 320 с. – С. 201; Барменков А. И. Свобода совести в СССР / А. И. Барменков. – М. : Мысль, 1979. – 224 с. – С. 122; Куроедов В. А. Религия и церковь в Советском государстве / В. А. Куроедов. – М. : Политиздат, 1981. – 263 с. – С. 85.

³ Бессонов М. Н. Православие в наши дни / М. Н. Бессонов. – М. : Политиздат, 1990. – 303 с. – С. 196.; Лещинский А. Н. Время новых подходов : о советских государственно-церковных отношениях / А. Н. Лещинский. – М., 1990 – 80 с. – С. 12.

⁴ Алексеева Л. М. История инакомыслия в СРСР : Новейший период / Л. М. Алексеева. – Вильнюс; Москва : Весть, 1992. – 348 с. – С. 190.

⁵ Цыпин В. А. История Русской православной церкви. 1917–1990 [Электронный ресурс] / В. А. Цыпин. – М. : Хроника, 1994. – 256 с. Режим доступа : <http://krotov.info/history/20/tsypin/tsyp07.html>.

⁶ Чумаченко Т. А. Прагматика й ідеологія: один з епізодів церковної державної політики / Т. А. Чумаченко // Людина і світ. – 1997. – №9. – С. 13–19.

⁷ Simon G. Church, State, and Opposition in the U.S.S.R [Електронний ресурс] / G. Simon. 1970. – Режим доступу :

<http://www.ucpress.edu/op.php?isbn=9780520026124>

⁸ Одинцов М. И. Вероисповедная политика советского государства в 1939–1958 гг. [Электронный ресурс] / М. И. Одинцов // Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы. 1939–1958 гг. – М. : РАН. Ин-т славяноведения, 2003. – С. 7–68. – С. 56.

⁹ Одинцов М. И. И. В. Сталин: «Церковь может рассчитывать на всестороннюю поддержку правительства» / М. И. Одинцов // Диспут. – 1992. – № 3. – С. 142–158. – С. 145.

¹⁰ Шкаровський М. В. Православие при социализме. Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг. [Электронный ресурс] / М. В. Шкаровский. – Режим доступа : www.lib.rin.ru; <http://www.lib.rin.ru/cgi-bin/search.pl>.

обмін на повну залежність від неї»¹¹. В. Пащенко називає зміни державно-церковних відносин кроком до діалогу між державою та РПЦ. При цьому дослідник стверджує, що якщо «у Москві «червоний цар» Й. Сталін благословив реставрувати патріархію і бурхливо возніс її із рівня примарного животіння на вершину зовнішнього благополуччя та поваги, то у регіонах ситуація була далеко неоднозначною» – частина місцевого керівництва Української РСР на практиці реально продовжувала курс воєнного атеїзму 1930-х рр.¹²

Стриману оцінку становища РПЦ дає В. Пасат, стверджуючи, що зміни 1943–1945 рр. створили лише «умови для виживання церкви в атеїстичній державі». Разом з тим, на переконання дослідника, ці перетворення являли «перебудову системи відносин як держави і церкви, так і всередині самого православного співтовариства» і були «найбільшим перетворенням в історії православної церкви після ленінського декрету про відділення церкви від держави»¹³. На переконання М. Шкаровського, створюючи видимість благополуччя у відносинах держави і Церкви, Й. Сталін насправді поставив РПЦ під свій жорсткий контроль, який повсякденно здійснювався органами НКВС-КДБ¹⁴. Невипадково, як стверджує І. Білас, Рада в справах Руської православної церкви комплектувалася кадровими працівниками держбезпеки¹⁵.

РПЦ, на переконання Полат Саліха, «перебувала під жорстким контролем властей, які бачили своє завдання в тому, щоб вона була керованою, слухняною частиною режиму і допомагала їм вирішувати внутрішньополітичні» та міжнародні завдання¹⁶. О. Лисенко наголошує, що внаслідок домовленостей між владою і Патріархією «тоталітарна система... через церковні інституції діставала можливість суцільного контролю за всім населенням країни», а відносини між державою і Церквою були взаєминами «хазяїна і підвладного, диктатора і підневільного виконавця»¹⁷. Сама РПЦ, на думку Д. Поспеловського, «намагалася показати свою корисність радянській державі в справах зовнішньої політики і до деякої міри у внутрішній»¹⁸, ствердити, за словами Н. Шліхти, «свою радянськість»¹⁹. Дослідники наголошують, що держава, активно залучаючи Церкву до вирішення своїх завдань, фактично інтег-

¹¹ Марченко А. Н. Личные дела высшего духовенства РПЦ МП для изучения церковно-государственных отношений [Электронный ресурс] / А.Н. Марченко // Отечественные архивы. 2007. № 4. – Режим доступа : <http://krotov.info/history/20/1960/marchenko.htm>

¹² Пащенко В. О. Православ'я в новітній історії України / В.О. Пащенко. – Полтава: [Б. в.], 1997. – 354 с. Ч. 1 – 354 с. – С. 25–30.

¹³ Православие в Молдавии: власть, церков, верующие. 1940–1991: Собрание документов: в 4 т. / Отв. ред., сост. и авт. предисл. В. Пасат. – М.: (РОССПЭН), 2009. Т.1. Православие в Молдавии: власть, церков, верующие. 1940–1953. – 2009. – 823с. – С. 40–41.

¹⁴ Шкаровский М.В. Последняя атака на русскую православную церковь / М.В. Шкаровский // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. В 2 т. – Т. 2. Апогей и крах сталинизма / Под общ. ред. Ю.Н. Афанасьева. – М.: Российск. гос. ун-т. – 1997. – 761 с. – С. 328–400. – С. 329–330.

¹⁵ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Білас. Кн. 2. – К.: «Либідь»–«Військо України», 1994. – 686 с. – С. 333.

¹⁶ Полат Салих. Русская православная церковь и религиозная политика советского государства в условиях второй мировой войны и послевоенный период: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. полит. наук: спец.: 23.00.01 «Теория, история и методология политической науки (по политическим наукам)» [Электронный ресурс] / Полат Салих. Москва – 2001. – 36 с. – Режим доступа : <http://dissertation1.narod.ru/avtoreferats2/av87.htm>. – С. 14–16.

¹⁷ Лисенко О. С. Назв. праця... – С. 369–370.

¹⁸ Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке / Д.В. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с. – С. 256.

¹⁹ Шліхта Н. В. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. / Н.В. Шліхта. – Харків: Акта, 2011. – 468 с. – С. 27.

рувала її до радянської суспільно-політичної системи. Так, С. Головащенко вказує, що з середини 1940-х років розпочався процес інтеграції «церковних структур до суспільно-державної системи»: органи «відновленої державою в 1943–1944 рр. РПЦ поступово ставали знаряддям зміцнення радянської влади в повоєнній Україні, включаючи західні регіони». Комуністичний режим, не дивлячись на повсюди декларовану «позасистемність» Церкви щодо соціалістичного та, особливо, комуністичного суспільства, «постійно звертався до ідеологічного потенціалу та організаційних можливостей релігійних організацій для стабілізації та консолідації суспільства й держави, для зміцнення своєї внутрішньої та зовнішньої легітимності»²⁰. На думку В. Войналовича, фактично «вища ієрархія РПЦ стає частиною істеблішменту... Тотальний контроль над Церквою охоплює всі її рівні; держава перетворює її на ефективне знаряддя власної політики»²¹. Церковний історик Дамаскін (Орловський, ігумен) погоджується, що зміна ставлення держави до Церкви була лише «порожньою декларацією» та використанням «представницької діяльності Руської Православної Церкви за кордоном»²². О. Лбов, аналізуючи частку задоволення владою клопотань про відкриття церков (у 1944 р. задоволено 3,2%, а в 1945 р. – лише 0,8%), робить висновок, що поступки РПЦ були декларативними, але і вони викликали «невимовне захоплення церкви». Зростання ж чисельності церков у повоєнний період відбувалося всупереч політиці держави і було результатом сильного тиску на владу²³. Більшість церков в Українській РСР була відновлена в період німецької окупації²⁴. Так, у Вінницькій, Ворошиловградській, Кіровоградській, Донецькій, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій, Чернігівській областях усі діючі у повоєнний період церкви були відновлені в роки окупації. Крім того, після «Львівського собору 1946 р. під контроль лояльної радянському режимові РПЦ поставлено більше трьох тисяч громад» віруючих Української греко-католицької церкви, що різко збільшило чисельність РПЦ²⁵.

Дослідники В. Войналович, А. Колодний, П. Яроцький, О. Турій, О. Саган²⁶ звертають увагу на те, що Руська православна церква, спираючись на підтримку Радянської держави, зміцнила своє становище, стала своєрідним абсорбентом, поглинувши догматично близькі та ка-

²⁰ Головащенко С. І. Історія християнства. Курс лекцій. Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1999. – 352 с. – С. 279–282.

²¹ Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії ... автореф. ... – С. 22.

²² Дамаскін (Орловський, ігумен) Гонения на Русскую Православную Церковь в советский период [Електронний ресурс] / Дамаскін (Орловський, ігумен). – Режим доступа: http://www.goldentime.ru/nbk_22.htm; http://tapirr.com/ekklesia/history/1917gonen_damas.htm

²³ Лбов А. Советская власть и РПЦ в годы Великой Отечественной войны – было ли коренное изменение политики? Критика мифа о роли РПЦ в войне с позиций правового сталинизма / А. Лбов. – Режим доступа: <http://krotov.info/history/20/1940/lbov.htm>

²⁴ Пономаренко В. О. Церковне життя на території України в роки окупації / В. О. Пономаренко // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20 травня 2011 р. / За заг. ред. С. І. Дегтярьова. – Суми: СумДУ, 2011. – Ч. 1. – С. 219–220.

²⁵ Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / [Колодний А. М., Яроцький П. Л., Лобовик Б. О. та ін.] / за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К., 1999 – 735 с. – С. 536.

²⁶ Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії ... політологічний дискурс... – С. 25; Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії... автореф. дис. ... – С. 18; Історія релігії в Україні... – С. 535; Турій О. Традиційна церква в незалежній Україні: проблеми ідентичності: Історичний аспект; тоталітарна спадщина; сучасні структури, конфлікти, перспективи православ'я / О. Турій // Незалежний культурологічний часопис. – 2001. – № 22. – С. 115–132; Саган О. Н. Основні тенденції розвитку Православної церкви післявоєнної України (1945–1988 рр.) / О. Н. Саган // Українське релігієзнавство. – К., 2001. – № 20. – С. 82–94.

нонічно незалежні релігійні течії та об'єднання. На аспект русифікаторської політики РПЦ в Україні вказують діаспорні дослідники Л. Мідловський, О. Зінкевич, О. Воронин, канадський історик українського походження Іван-Павло Химка, сучасні українські автори С. Головащенко, О. Бажан, Н. Шліхта, О. Саган, А. Колодний, В. Климов, В. Войналович, М. Лагодич²⁷. Так, у праці «Православ'я в Україні» зазначається, що одним із основних завдань РПЦ в Українській РСР було проведення державної політики русифікації та викорінення національних особливостей не тільки у сакральній сфері, а й у всьому суспільно-культурному комплексі українського народу²⁸. В. Войналович вказує, що за сприяння керованої Московською патріархією Православної церкви здійснювалося переслідування національних Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков, цілеспрямовано нищилися духовні корені українського народу, русифікація українського православного простору²⁹. Вчений вбачає у зміні Сталіним релігійної політики відхід від «пролетарського інтернаціоналізму» та перехід до курсу «на Радянську імперію з «головним народом» і «головною церквою». Дослідник переконалий, що ця зміна була викликана не війною, а зумовлена «внутрішньою еволюцією радянського режиму, неоімперський дискурс якого був укарбований навіть стилістично: Руська (до 1943 року – Російська, Российская) православна Церква»³⁰. Він доводить, що «РПЦ стає частиною неоімперської радянської конструкції, яка демонструє тяглість від старої російської імперської традиції..., російський народ... визнається імперієтворючим, «головним народом», а його Церква надається особливий статус»³¹. Очевидно, саме тому дослідники Жорес і Рой Медведеви оцінюють легалізацію РПЦ як «найбільш важливу націоналістичну реформу» офіційної влади³².

²⁷ Mydlowsky L. *Bolshevist Persecution of Religion and Church in Ukraine, 1917–1957* / L. Mydlowsky. – London : Ukrainian Publishers Ltd., 1962. – 31 p. – P. 13–20, 22–25; *Мартирологія українських церков* : у 4 т. Т.1. Українська православна церква: Документи, матеріали, християн. самвидав України / упоряд. і зред. О. Зінкевич і О. Воронин. – Торонто; Балтимор : Смолошкін, 1987. – 1207 с. – С. 773; Химка Іван-Павло *Церква і держава в Україні: історична спадщина*. / Матеріали міжнародної наукової конференції. «Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні». Київ. 28–30 вересня 1994 р. – К., 1996 – 216 с. – С. 28–35; Головащенко С.І. *Історія християнства...* – С. 282; Бажан О.Г. До питання про опозиційний рух в середовищі російської православної церкви в Україні в 1950–80-х рр. / О.Г. Бажан // *Історія релігій в Україні. Праці Х міжн. наук. конф.* – Книга 1. – Львів, 2000. – С. 52–56; Шліхта Н.В. *Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: ситуація в Україні та її польська паралель. «Українська модель» державно-церковних взаємин: боротьба партії за викорінення релігії* [Електронний ресурс] / Н.В. Шліхта. – Режим доступу : <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um4-5/Statti/9-SHLIHTA%20Natalia.htm>; Саган О.Н. Основні тенденції розвитку Православної церкви... – С. 82–94; *Історія релігій в Україні*: у 10 т. – Т. III. *Православ'я в Україні* / За ред. А. Колодного, В. Климова. – К. : Український Центр духовної культури, 1999. – 560 с. – С. 463; Войналович В.А. *Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х–50-ті роки XX ст.)* / В.А. Войналович // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 1997. – №1/2 (4/5). – С. 207–227; Войналович В.А. *Партійно-державна політика... політологічний дискурс ...* – С. 25; Войналович В.А. *Партійно-державна політика щодо релігії... автореф. дис. ...* – С. 18; Лагодич М.М. *Специфіка функціонування структур Української греко-католицької та Руської православної церков у Східній Галичині в умовах радянської моделі державно-церковних відносин (1945–1965 рр.)* : дис. ... канд. іст. наук : спец. 09.00.11 / Лагодич Микола Миколайович. – Чернівці – 2014 – 219 с. – С. 35.

²⁸ *Історія релігій в Україні*: у 10 т. – Т. III. *Православ'я в Україні* / За ред. А. Колодного, В. Климова. – К. : Український Центр духовної культури, 1999. – 560 с. – С. 463.

²⁹ Войналович В.А. *Партійно-державна політика щодо релігії... політологічний дискурс ...* – С. 427.

³⁰ Там же – С. 10.

³¹ Войналович В.А. *Партійно-державна політика щодо релігії... автореф. дис. ...* – С. 18.

³² Медведев Ж. *Неизвестный Сталин* / Ж. Медведев, Р. Медведев. – М. : Изд-во «Права человека», 2001. – 354 с. – С. 275.

М. Лагодич стверджує, що РПЦ під «прикриттям уніфікації Православ'я в Україні спрямовувала свою діяльність на денационалізацію українців, тим самим виконуючи політичне замовлення російських імперських інтересів»³³. При цьому і сама Православна церква зазнає істотних змін. З цього приводу В. Войналович зазначає, що «вимушена поява в складі РПЦ величезного українсько-католицького анклаву зонайменше реально загрожувала поширенням його українізуючого впливу на весь Український екзархат і навіть посиленням автономістських настроїв»³⁴. Н. Шліхта вважає, що одним із наслідків «інкорпорації мирян і духовництва ліквідованої УТКЦ до РПЦ» стала часткова українізація українського екзархату Церкви³⁵. Проте українці до 1966 р. (вперше на екзарший престол було призначено українця – архієпископа Філарета (Денисенко)) до безпосереднього керівництва українським екзархатом не допускалися, адже політична лінія кремлівського режиму і Московської патріархії була спрямована на реалізацію «жорстко централізованої моделі адміністративно-церковного устрою РПЦ і упередження будь-яких автономістських тенденцій»³⁶.

Частина дослідників засуджує лідерів Церкви за співробітництво з «безбожною владою». Негативно оцінюють діяльність патріарха Сергія емігрантські автори, які неодноразово називали його та оточення виконавцями завдань Сталіна. Так, Г. Граббе обрання Сергія Патріархом розглядав як неканонічний акт політичного характеру і відзначав, що він, як «поставлений» радянською владою, «був не Патріархом, а лжепатріархом»³⁷. На думку І. Андреева, «священницьке лицемірство, поряд з підлабузництвом, стає... характерною рисою представників радянської церкви»³⁸. Протоіерей Руської православної церкви за кордоном Л. Лебедев ще більш категоричний: з 1943 р. до 1991 р. «Патріархія» служила «антихристовому більшовицькому режиму, «гаряче схвалюючи» і «з почуттям глибокого задоволення» вітаючи всі заходи «партії й уряду» СРСР»³⁹. На думку О. Зарічного, Православна Церква перетворилася у «кишенькову», слухняний інструмент державного механізму московської більшовицької імперії», що привело до «одержавлення православ'я в СРСР»⁴⁰. К. Преображенський називає церковних ієрархів зрадниками і наголошує, що Сталін створив Патріархію руками каральних органів, які стали її матір'ю⁴¹. На підконтрольність владі керівництва РПЦ вказує І. Діак: «Московська патріархія з моменту свого

³³ Лагодич М. М. Специфіка функціонування структур Української греко-католицької та Руської православної церков у Східній Галичині ... – С. 35.

³⁴ Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії... політологічний дискурс ... – С. 427.

³⁵ Шліхта Н. В. Церква тих, хто живив... – С. 384.

³⁶ Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії... політологічний дискурс ... – С. 219.

³⁷ Граббе Г. Русская Церковь перед лицом господствующего зла [Електронний ресурс] / Г. Граббе. – Режим доступу : http://rpczmoskva.org.ru/wp-content/uploads/grabbe_rus.htm

³⁸ Андреев И. Благодатна ли советская церковь? [Електронний ресурс] / И. Андреев. – Режим доступу : <http://sinod.ruschurchabroad.org/bib12.html>

³⁹ Лебедев Л. (протоіерей) Митрополит Иоанн (Снычев) или операция «Церковный трест» [Електронний ресурс] / Л. Лебедев // Вече. – 1995. – №55. – Режим доступу : <http://www.omolenko.com/otstuplenie/lebedev1.htm#Nav>

⁴⁰ Зарічний О. Митрополит Філарет / О. Зарічний. – Львів : Логос, 1995. – 175 с. – С. 15–16.

⁴¹ Преображенский К. Шпионская церковь [Електронний ресурс] / К. Преображенский. – Режим доступу : <http://www.omolenko.com/otstuplenie/spy-church.htm#Nav>

відновлення у 1943 році разом із своїми статутами, положеннями, ритуалами існувала не більше як сценічна бутафорія, повністю підпорядкована державі. Фактично РПЦ була філією ЦК КПРС у церковних справах, забезпечуючи владу партії на цьому «фронті». Лише з дозволу КДБ і ЦК КПРС священнослужитель міг отримати сан»⁴².

Разом з тим, С. Головащенко застерігає від квапливого звинувачення керівництва Патріархії у готовності співпрацювати з атеїстичною владою, підкресливши, що вона «становила плату за саму можливість мільйонам віруючих сповідувати свою віру»⁴³. О. Саган наголошує, що крім власних імперських амбіцій РПЦ «часто не мала вибору»⁴⁴. В. Войналович вказує, що Московська патріархія «відвойовувала у тоталітарної системи можливість часткового відродження і право на існування» Православної церкви⁴⁵. О. Суцук звертає увагу, що нові відносини між державою і Церквою сприяли припиненню прямого переслідування віруючих. «Натомість через лояльних ієрархів і духовенство тоталітарний режим прагнув контролювати релігійну ситуацію, послаблюючи церковну організацію до потрібного рівня, використовуючи священнослужителів для реалізації своїх цілей»⁴⁶.

Отже, на сьогоднішній день в історичній науці існують різні погляди щодо суті зміни радянської політики стосовно РПЦ. У загальному вигляді трактування дослідників можна представити у такому спектрі: «нормалізація церковно-державних відносин» (радянські автори Г. Уткін, Е. Лісавцев, О. Барменков, В. Куроедов); компроміс між владою і Церквою (М. Одінцов), «певне пом'якшення» (В. Пашенко), «порозуміння» (Н. Шліхта), «потепління» (О. Федотов), «тимчасове перемир'я» (М. Шкаровський); взаємовигідні, союзницькі стосунки (Т. Чумаченко, Л. Алексєєва); широкий жест безбожної влади до гнаної нею Церкви (В. Ципін), створення умов «для виживання Церкви в атеїстичній державі» (В. Пасат), черговий тактичний крок радянської влади (П. Бондарчук); повна залежність РПЦ від радянської влади з метою максимального використання впливу і авторитету Церкви для зміцнення позицій тоталітарної держави (М. Шкаровський, О. Марченко, Дамаскін (Орловський, ігумен), Полат Саліх, В. Войналович, О. Лисенко, І. Білас, О. Суцук, І. Діак). Частина дослідників (переважно дисидентські та релігійні автори) засуджують лідерів Церкви за співробітництво з «безбожною владою» (Г. Граббе), називають РПЦ «церквою-перевертнем», «церквою-пасткою» (Л. Лебедев), «кишеньковою» для радянської влади Церквою (О. Зарічний), а церковних ієрархів – «зрадниками» (К. Преображенський). Інші – виправдовують ієрархів РПЦ тим, що в умовах радянської держави, особливого вибору у лідерів Церкви не було. Ряд авторів (С. Головащенко, О. Лисенко, С. Іванченко, Д. Поспеловський, О. Зінкевич, О. Воронин, А. Колодний, В. Войналович) наголошує, що держава, активно залучаючи Православну церкву до вирішення

⁴² Діак І. В. Україна–Росія : (Історія та сучасність) : наук. вид. / І.В. Діак – К. : Фортунa, 2001. – 183 с.

⁴³ Головащенко С. І. Історія християнства... – С. 280.

⁴⁴ Саган О. Н. Основні тенденції розвитку Православної церкви... – С. 82–94.

⁴⁵ Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії... автореф. дис. ... – С. 18.

⁴⁶ Суцук О. П. Радянські державно-політичні органи та релігія і церква у Волинській області (1944–1953) / О. П. Суцук // Наукові записки. Історичні науки. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2008. – Вип. 10. – С. 204–212.

своїх завдань, фактично інтегрує її до суспільно-державної системи. Науковці акцентують увагу на тому, що РПЦ, спираючись на підтримку Радянської держави, зміцнила своє становище, розправилася з конкурентами за допомогою влади (В. Войналович, А. Колодний, П. Яроцький, О. Турій), сприяла русифікаторській політиці радянського уряду в Українській РСР (Л. Мідловський, О. Зінкевич, О. Воронин, Іван-Павло Химка, С. Головащенко, О. Бажан, Н. Шліхта, А. Колодний, В. Климов). На думку дослідників, тісна взаємодія Московського патріархату із владою призвела до того, що у самій Церкві встановлюються порядки, дуже близькі до суспільних, – тобто тоталітарні (А. Колодний, В. Климов). В цілому, в сучасній історіографії тема сутності зміни політики держави до Церкви характеризується різноманітністю підходів і, як і раніше, є перспективною для подальшого дослідження.

SUMMARY

Serhiy Kuksenko

RESEARCHERS' POLEMIC ON NATURE OF CHANGES IN RELATIONS BETWEEN SOVIET STATE AND RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN 1940S

The author gives an analysis of viewpoints of Soviet, church, foreign, modern Ukrainian and Russian researchers about the nature of new relations established between party-state organs and Russian Orthodox Church during the World War II.

Keywords: *Soviet, church, foreign, modern Ukrainian and Russian historiography, Russian Orthodox Church, relations between part-state organs and religion.*

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ДУХОВНОЇ БЕЗПЕКИ РОСІЇ ЯК НАУКОВА ОСНОВА ДИСКРИМІНАЦІЇ НА РЕЛІГІЙНОМУ ҐРУНТІ

На основі критичного дискурс-аналізу розглянуті передумови виникнення, особливості концептуалізації поняття «духовна безпека» в Росії, а також представлені результати та наслідки реалізації державної політики РФ у сфері забезпечення свободи совісті після практичного впровадження в суспільне життя концепції духовної безпеки.

Ключові слова: державна політика, духовна безпека, релігійна безпека, релігійна свобода, дискурс-аналіз.

Державна політика України у сфері свободи совісті, релігії спрямована на створення сприятливих умов для функціонування релігійних організацій задля здійснення ними своєї соціальної місії; утвердження релігійної та світоглядної терпимості та поваги до релігії або переконань; визнання статусу релігійних організацій, сформульованого в міжнародних правових актах; утвердження поваги в ставленні держави до традицій і внутрішніх положень церков та релігійних організацій; забезпечення рівності перед законом усіх релігій, віросповідань та релігійних організацій; створення умов для участі релігійних організацій в суспільному житті, а також подолання негативних наслідків тоталітарного минулого державної політики, що мали місце у минулому.

Мало хто буде заперечувати, що в епоху постмодерну духовна сфера суспільства стала досить суперечливою за своїм змістом (наприклад, духовні цінності мистецтва можуть суперечити релігійним цінностям). Тим не менш, певне коло вітчизняних та закордонних науковців періодично роблять спроби концептуалізації поняття “духовна безпека” та диференціації його похідних. Перш за все, роблячи акцент на існуванні етимологічного зв’язку понять “духовного” та “релігійного”. Така редукція цього поняття призводить до того, що духовна безпека лише розглядається з пріоритетом певного релігійного напрямку.

Так, при визначенні похідного поняття “система забезпечення духовної безпеки” державі пропонується «зміцнити традиційні конфесії», крім того, долучити їх до участі в цій системі в якості недержавних інституцій [13, с.353]. Слід зауважити, що визначення “традиційна конфесія” у правовому полі України відсутнє, тому воно може використовуватись лише умовно в релігієзнавчому контексті. В умовах наявності серед релігійних організацій певних розбіжностей щодо ролі тих чи інших релігійних традицій та існування латентних протиріч між «традиційними» та «нетрадиційними» конфесіями втягування держави для підтримки однієї з вищевказаних груп може порушити крихкий баланс релігійного миру, що склався в Україні на протязі останніх десятиліть. З анексією Криму та окупацією частини Донбасу діюче керівництво РФ ініціювало нову фундаментальну конфронтацію із Заходом: сучасна російська політика стала викликом для сучасної системи міжнародних

норм і цінностей. Цілком закономірно постає питання аналізу обґрунтування необхідності запровадження поняття «духовна безпека» у вітчизняний науковий обіг та можливих наслідків від такої дії в контексті геополітичних викликів сучасної України.

Мета доповіді полягає у розгляді наступних проблемних питань:

- дослідженні спроб концептуалізації поняття “духовна безпека” в Росії та Україні за допомогою критичного дискурс-аналізу політичних документів, наукових текстів та публікацій в ЗМІ;

- критичному аналізі наслідків від впровадження в державну політику концепції духовної безпеки в контексті геополітичних викликів сучасної України.

Перш ніж безпосередньо перейти до розгляду вищезазначених питань визначимо, що нами розуміється під дискурсом. Для цього скористаємося вже існуючою дефініцією цього поняття Н. Зяблової: «Дискурс – це побудована в певних історичних і соціальних рамках, інституційно організована (на основі статусно-ролевих відносин) та тематично сфокусована послідовність висловлювань, яка конструюється щодо певної мети та вирішення будь-яких проблем, рецепція якої здатна вплинути на моделі суб’єктивного досвіду людини, її внутрішню репрезентацію світу, переконання і поведінку»[6].

Хоча текст та дискурс взаємопов’язані, останній зажди має адресата. Зауважимо, що в рамках проведення даного дискурс-аналізу нас не будуть цікавити гарні, занадто широкі та внутрішньо суперечливі визначення поняття «духовна безпека», а також його похідних, що не містять безпосередньо практичного змісту, які слугують скоріш димовою завісою майбутніх зловживань в цій сфері.

Суспільно-політичні події на Майдані у 2014 р. чітко засвідчили, наскільки вразливим в Україні є питання релігійної свободи. Так, на початку лютого 2014 р., крім листа Міністерства культури щодо припинення діяльності Української Греко-Католицької церкви, на сторінках державної газети «Голос України» раптово виступила Комуністична партія України (КПУ) з пропозицією делібералізації українського релігійного законодавства. Мотивуючи таку позицію власної партії, що «в країні на даний момент діють десятки “сект”, які, чесно кажучи, проповідують тоталітарне мислення і доволі шкідливі моральні позиції відносно громадянського суспільства». По-друге, «телебачення зафіксувало, як окремі конфесії – замість того, щоб врегульовувати конфлікти – розпалюють ворожнечу до представників іншої віри, національності»[8].

Може комусь така поведінка атеїстичних у минулому комуністів здається дещо дивною, але можна припустити, що вони вміло перейняли досвід своїх колег зі спорідненої їм фракції Комуністичної партії РФ, яка ще в 2003 р. ініціювала парламентські слухання з проблем духовної безпеки, зрозумівши практичну користь від введення нового поняття для боротьби з західними впливами.

Як зазначає співробітниця департаменту славістики Кембриджського університету Дж. Федор у своєму дослідженні діяльності російських спецслужб: «Концепція духовної безпеки в Росії має ліберальне походження. Її витоки сягають федерального закону РФ про безпеку, прийнятого в березні 1992 р., що засвідчило відмову від старої радянської парадигми безпеки. У новому законі пріоритет надавався безпеці

особистості перед державою, підкреслювалася важливість “духовних цінностей”, згаданих у першій же статті закону, що певною мірою свідчило про викоринення практик радянського воєнничого атеїзму та переслідування віруючих державою. Однак згодом взаємозв’язок понять безпеки і духовності став використовуватися як знаряддя для зовсім інших цілей, які далекі від принципів, якими керувалися творці цього закону» [14].

Наприкінці 1990-х років певна частина російських політиків заговорила про духовну безпеку в різних контекстах. Внаслідок невизначеності поняття «духовна безпека» воно може використовуватися практично у будь-якій сфері суспільного життя. Тому не випадково про духовну безпеку почали писати представники різних областей політичного спектру Росії: Д.Рогозін, О.Дугін, О.Подберезкін та ін.

Не зустрівши сильного супротиву з боку громадянського суспільства, фактично за умов відсутності помітної критики російських ЗМІ, В. Путін розпочав реформу у сфері національної безпеки РФ. В тексті «Концепції національної безпеки Російської Федерації» було заявлено: «Забезпечення національної безпеки Російської Федерації включає в себе також захист культурного, духовно - морального спадщини, історичних традицій і норм суспільного життя, збереження культурного надбання всіх народів Росії, формування державної політики у сфері духовного і морального виховання населення, введення заборони на використання ефірного часу в електронних засобах масової інформації для прокату програм, що пропагують насильство, що експлуатують ниці прояви, а також включає в себе протидію негативному впливу іноземних релігійних організацій і місіонерів (курсив мій – Г.В.)» [2, с.134].

Єдиним винятком можна вважати критику священника Апостольської Православної Церкви (з 2007 р. перебуває в Української Автокефальної Православної Церкви оновленої), журналіста та історика Якова Кротова, який у статті «Госбезопасность как национальная идея» першим звернув увагу на відмінності між цими двома редакціями концепції національної безпеки (обидві були опубліковані “Російською газетою”: одна 26.12.1997, друга 10.01.2000) [17].

Знаковою подією 2002 р. у процесі «сек’юритизації» російського суспільства стало освячення патріархом Алексієм II приходської церкви Софії Премудрості Божої біля будівлі ФСБ на Луб’янці [11]. У 2004 р. політолог О.Дугін закликав російську державну владу вдатися до рішучих дій: «Духовній безпеці треба підкоряти весь основний ефірний, інформаційний простір. Хто ми, якому духу ми служимо, прагнемо, що таке наша безпека, хто такий наш народ, наша держава? Це не відповіді. Це питання. І влада не може ігнорувати ці питання» [1]. У 2006 році, в рамках наукового семінару-наради, російськими академіками була «науково» освячена концепція духовності та безпеки» [5, с. 312].

Результати і наслідки практичної реалізації державної політики РФ у сфері духовної безпеки розглянемо на прикладі Белгородської області, що розташована у безпосередній близькості до українського кордону. Коли у 2010 р. на Белгородчині державна влада взялася забезпечувати духовну безпеку, як повідомляє журналістка Newsweek Дарина Шевченко, католики почали їздити молитися в Україну. Того ж року, під час презентації в Белгороді навчального курсу духовної безпеки для вчителів загальноосвітніх шкіл і співробітників управлінь ос-

віти, протоієрей Андрій Хвиля-Олінтер виклав власне бачення вищезазначеної концепції. «Ми межуємо з Україною, до нас звідти лізуть різні секти, – зазначив у своїй лекції священник. – З іншого боку, в нас складний духовний фон, до Белгородської області століттями зсилали магів та відьом, в народі – суцільні забобони. Багато самі не розуміють, що духовно, а що ні. Треба активно роз'яснювати» [4].

Володимир Рибант, пастор белгородської церкви християн віри євангельської «Нове Життя», з яким кореспондент Newsweek зустрівся наприкінці 2010 р., розповів про утиски протестантських конфесій: «Термін “духовна безпека” є неюридичним, не науковим і занадто розпливчастим. Таким чином все що завгодно можна позначити “духовно небезпечним”». Володимир засвідчив, що вже відчув тиск з боку влади. Йому відмовили в оренді приміщення для проведення зустрічей з паствою і заборонили допомагати одній з белгородських лікарень.

Протягом останніх років наступ представників вищезазначеної церкви поширюється майже на всі сфери суспільного життя. Так, безпідставно забороняються чи скасовуються театральні вистави відомих російських культурних діячів, побоюючись нової “поліції моралі”. Зі студентами постійно проводиться роз'яснювальна робота щодо неможливості відзначення свят, які не відповідають російській традиції та ідеології “Русского мира”. Одним з прикладів системних дій державної влади у забезпеченні духовної безпеки є детально розроблений план заходів у Белгородській області на 2010 р., який було розроблено за дорученням губернатора Белгородської області Є. С. Савченко [10].

На державному рівні РФ у період з 2000-2015 рр. відбувалось активне співробітництво державних та церковних інституцій РПЦ, яке, на думку американського вченого Данієля Пейна, більш було схоже на кооптацію [18]. Правоохоронні органи Росії почали активно переслідувати іноземних релігійних місіонерів, яких було оголошено агентами іноземних розвідок та звинувачено у збиранні розвідувальної інформації стратегічного характеру з метою створення щодо них негативної суспільної думки [2, с. 136].

В Україні на протязі останнього десятиліття час от часу науковцями, політиками, за участі представників УПЦ (МП) та інколи інших церков відбуваються спроби концептуалізації поняття «духовна безпека». Особливої активності цей процес набув за часів президентства В. Януковича, коли органи державної влади України почали сприяти посиленню цього напрямку діяльності на всіх рівнях. Зауважимо, що за кожною такою технологічною спробою, завжди прослідковується головний сенс ідеології «Русского мира» – поширення імперських зазіхань Росії до меж історичних кордонів та заперечення усіх українських традицій [12].

Особлива уваги в рамках боротьби з сектантством заслуговує діяльність «Російська асоціація центрів вивчення релігій і сект» (РАЦВРС). Роль останньої організації значно зросла після прийняття у РФ концепції духовної безпеки, яка дозволила державі проводити цілеспрямовану антисектантську політику.

З великого переліку характеристик антисектантських рухів вони визначають наступні:

- розбіжність «антисектантських» дій з нормами міжнародного права;

– вибірковість і «подвійні стандарти», коли гіпертрофована критика НРТ ігнорує приводи для критичної реакції на адресу так званих традиційних релігій;

– позаправова нормативність, при якій антисектантський привласнює собі прерогативу оцінювати релігійні спільноти як «істинні» або «помилкові», «позитивні» або «деструктивні»;

– оголошення, що стосуються конкретних асоціальних дій будь-яких членів НРТ, намагаються представити свідцтвами сутності самих релігійних меншин, з поширенням звинувачень на їх вчення і на всіх послідовників;

– створення порочного способу життя релігійних меншин шляхом їх стигматизації та трансляції негативних образів в масову свідомість за допомогою ЗМІ;

– відмова від діалогу і навіть від доктринальної полеміки з послідовниками НРТ, оскільки за ними не визнається гідних поваги навчань і релігійних переконань [2, с.205].

Стратегічне бачення російського історика О. Четверікової дозволило їй перевершити здобутки всіх вищезазначених вчених та визначити найбільшу загрозу духовній безпеці Росії – міжрелігійний діалог, особливо в контексті наближення Всеправославного Собору в Стамбулі у 2016 році [15].

Навіть якщо чисто теоретично припустити, що за умов відсутності негативного впливу Росії комусь би вдалося вибудувати модель, подібну до російської моделі забезпечення духовної безпеки, в якій підтримується релігійне середовище в законсервованому стані, то підтримання існування такої моделі буде досить витратною справою, що не завжди є виправданим. В умовах глобалізації забезпечити повний захист не вдасться, тому держава змушена буде витрачати досить значні кошти на зменшення чи нейтралізацію іноземних впливів в релігійній сфері. До того ж українська культура є культурою більш відкритого типу, у порівнянні з Росією, яку не змогли асимілювати декілька колонізацій. Можна погодитись з думкою українських вчених Н. Янковського, Ю. Макогона, А. Рябчина, що з позицій синергетичного підходу найбільш ефективним методом непрямого (опосередкованого) управління соціальною системою є формування правового соціокультурного середовища для бажаного розвитку самоорганізації. Зрозуміло, стратегія, що формує відповідне середовище, не може бути короткостроковою. Це, скоріше, ітераційний процес, на кожному етапі якого повинен сформуватися деякий потенціал для подальшого розвитку [16, с. 44-45].

Таким чином, в умовах геополітичного протистояння з РФ та за наявності великого негативного багажу (практичного змісту), який отримало поняття «духовна безпека» в Росії і в Україні, а також у зв'язку з присутністю в цьому понятті внутрішньої суперечності та ідеологічного компонента при неформульованості національної ідеї України, рекомендувати вітчизняним науковцям та політикам відмовитись від подальших спроб концептуалізації цього поняття та використовувати вже існуючі в науковому обігу поняття (наприклад, «безпека людини», «безпека суспільства» чи «соціетальна безпека», «національна безпека»).

Список джерел та літератури:

1. Александр Дугин: Правильно поставленный вопрос (Комментарий для газеты «Россия», 30 июля 2004) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://evrazia.info/article/1870>
2. Антисектантские движения и государственный нейтралитет. Предмет исследования: FECRIS. — СПб. : Изд-во Политехн. ун-та, 2013. — 278 с.
3. В Белгороде ради “сохранения духовной безопасности” запретили пьесы Гришковца [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rosbalt.ru/main/2011/02/15/819396.html>
4. Духовная безопасность или мракобесие? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://newsland.com/news/detail/id/519058/>
5. Духовность и безопасность России (информация о региональном научно-практическом семинаре и летней аспирантско-докторантской школе) / В.М.Журавлев, Н.В.Наливайко, В.Е.Ушакова // Философия образования. – 2006. – № 3. – С. 312–325.
6. Зяблова Н. Н. Дискурс и его отличие от текста / Н. Н. Зяблова // Молодой ученый. Вип.4 – 2012. – №4. – С. 223–225.
7. Компартія України, її фракція у Верховній Раді України щодо можливих змін до Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=314333>
8. Комунисті пропонують карати за релігійний «екстремізм» [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/legislation/55193/
9. Кротов Я. Госбезопасность как национальная идея // Общая газета, 27 января 2000. С. 1.
10. Мероприятия по обеспечению духовной безопасности в Белгородской области на 2010 год. Во исполнение поручения губернатора Белгородской области Е.С. Савченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=77756>
11. Ни бури, ни испытания // Московская перспектива. 2002.12 марта. № 10. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.stroi.ru/newspaper/2002/10_2002/10_7.asp
12. Романюк А. Ловці душ [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://tyzhden.ua/Publication/1772>
13. Система обеспечения духовной безопасности // Государственное управление в сфере национальной безопасности : словарь-справочник. – К.: НАДУ, 2012. – С. 352–353.
14. Федор Д. Традиции чекистов от Ленина до Путина: культ государственной безопасности / Джули Федор; [перев. Е. Карманова, И. Кочнева]. – СПб.: Питер, 2012. – 304 с.
15. Четверикова О. Межрелигиозный диалог как вопрос политический / О.Четверикова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://omiliya.org/article/mezhreligiozniy-dialog-kak-vopros-politicheskii-olga-chetverikova>
16. Янковский Н.А., Макогон Ю.В., Рябчин А.М. Инновационные и классические теории катастроф и экономических кризисов: Монография / под ред.Макогона Ю.В. – Донецк: ДонНУ, 2009. – 331 с.
17. Securitising Russia: The Domestic Politics of Vladimir Putin / Edwin Bacon, Bettina Renz, Julian Cooper. – ?2006. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: books.google.com.ua/books?isbn=0719072247
18. Payne Daniel, Spiritual Security, the Russian Orthodox Church, and the Russian Foreign Ministry: Collaboration or Cooptation? / Daniel P. Payne. – ?2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://jcs.oxfordjournals.org/content/early/2010/11/08/jcs.csq102.extract>

SUMMARY

CONCEPTUALIZATION SPIRITUAL SECURITY OF RUSSIA AS A “SCIENTIFIC” BASIS OF DISCRIMINATION ON RELIGIOUS GROUNDS

On the basis of critical discourse analysis examined predictors of, especially the conceptualization of the concept of “spiritual security” in Russia, as well as the results and consequences of implementation of the state policy in the sphere of freedom of conscience after the practical implementation of the concept in the social life of spiritual security.

Keywords: public policy, spiritual security, religious security, religious freedom, discourse analysis.

АНАЛІЗ ПІДРИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОРОСІЙСЬКИХ НЕУРЯДОВИХ ОБ'ЄДНАНЬ ТА ЗАСОБІВ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ АНЕКСІЇ КРИМУ

У статті висвітлено діяльність неурядових організацій, ЗМІ та церковних братств проросійського характеру, які спрямовували свою діяльність на збереження російського етнополітичного характеру, підживлення антизахідних, насамперед – антиамериканських та антинатовських настроїв, роздмухування ксенофобії, інспірування сепаратистських і автономістських поглядів серед російськомовного населення півострова.

Ключові слова: *Крим, Росія, Чорноморський флот РФ, Україна, Служба безпеки України.*

Анексія Криму показала, що це була добре спланована та організована операція. Слід зазначити проросійські організації в АРК роками виконували роль 5-ї колони Кремля в Криму. Вони фінансувались урядом РФ, а їх керівники були агентами впливу російських спецслужб і активно проводили антиукраїнську діяльність.

Музичко О.Є. ґрунтовно дослідив питання діяльності проросійські об'єднань в АРК. Він відзначав, що одним з найактивніших ареалів існування цих проросійських організацій є Миколаївська, Одеська та Херсонська області. Вони діють або як самостійні, або як філії загальноукраїнських об'єднань. Місцеві проросійські організації тісно пов'язані з основним регіоном розвитку проросійського руху – Автономною республікою Крим [1]. Але діяльність проросійських сил, які діяли на території Автономної республіки Крим, до анексування її Росією, так і не була проаналізована та висвітлена. Тому, автори вважають доцільним з'ясувати та виявити, які ж все ж таки організації та ЗМІ, існували та вели свою діяльність на основному регіоні розвитку проросійського руху.

Мета статті: визначити якою була діяльність неурядових організацій, ЗМІ та церковних братств проросійського характеру, які позиціонували себе як виразників інтересів російськомовних, російськоорієнтованих громадян України. Завдання статті: запропонувати координовані дії, для запобігання можливим негативним наслідкам діяльності проросійських організацій у будь-якому регіоні України.

У 1991 році із проголошенням незалежності України територія півострову Крим опинилась у складі України. Проблема розподілу Чорноморського флоту і його базування викликала чи не найгостріші дискусії, як усередині обох держав, так і у взаєминах між ними. Україні не вдалося позбутися російського Чорноморського флоту, що згодом відіграло фатальну роль в його історії. Адже, вже тоді почалося формування напряму проросійського характеру, а потужним інструментом російського впливу на ситуацію на півострові, став саме Севастопольський флот.

ЗМІ. За весь період існування АРК з близько 1500 зареєстрованих ЗМІ понад 98% газет, журналів і радіостанцій працювали російською мовою. В Автономії реалізувалися до 150 російських друкованих видань, а власне російські програми становили до 40% її телерадіоефіру. Все це створювало комфортні умови для російської інформаційно-пропагандистської діяльності.

На території АР Крим ретранслюювалися телевізійні канали і радіопередачі російських каналів кримськими телерадіоканалами (зокрема, в ефірі ТРК «Чорноморка» виходили передачі прес-центру ЧФ РФ «Отражение», новини і рейтингові програми НТВ; ТРК «Крим» ретранслювала «ЯепТУ»; радіокомпанія «Транс-М-Радио» - «Голос Росії»), та поширювалися серед жителів Криму українські версії російських газет «Комсомольська правда» і «Аргументи і факти».

Через ЗМІ ЧФ РФ російська сторона продовжувала активно впливати на інформаційний простір АРК. Під прикриттям відстоювання інтересів російськомовного населення регіону, флотськими ЗМІ організовувалася інформаційна кампанія, спрямована на формування іміджу Росії, як єдиного надійного гаранта стабільності в регіоні. Для розповсюдження відповідних матеріалів широко використовувалися можливості органів інформаційного забезпечення флоту (прес-центр, телерадіоцентр, газета «Флаг Родины»), проросійських кримських ЗМІ, які фінансово або технічно залежні від ЧФ РФ газети. «Русская община Севастополя», «Русский Севастополь», «Севастопольская правда» (міська організація Комуністичної партії), «Отечество» (видавник - Кримська республіканська партія «Русский блок»), «Русский Крым» (Конгрес російських громад Криму), «Севастопольский меридиан», «Русичи», «Ветеран», «Колесо». За активної підтримки ЧФ РФ, адміністрації м. Москви в Севастополі було створено найпотужнішу міську кабельну мережу - телекомпанію «Девком».

У проросійських ЗМІ активно виступали численні російські діячі: політологи, філософи, релігійні проповідники, які транслюють відповідні ідеологічні послання. До останнього часу важливим напрямом російської інформаційно-пропагандистської активності були постійні візити таких діячів, як колишній мер Москви Ю.Лужков, депутати Державної Думи РФ В.Жириновський, К.Затулін, С.Бабурін, С.Марков.

Значний ідеологічний вплив на території АРК (особливо у період 2005-2009 роки) проводили Міжнародний „Євразійський рух” (керівник - Олександр Дугін), Союз євразійської молоді (керівник українського осередку - Константан Книрик) та Інститут країн СНД (лідери - Константан Затулін, Кирилл Фролов), які тісно співпрацюють між собою. Кінцева мета Міжнародного „Євразійського руху” - створення євразійської імперії. До складу Вищої ради Міжнародного „Євразійського руху” входять відомі російські державні діячі. Діяльність Міжнародного „Євразійського руху” активно підтримується керівництвом РФ і тому видворення Олександра Дугіна призвело до відповідної реакції з боку РФ, а саме видворення Миколи Жулинського радника тодішнього Президента України (Віктора Ющенка), винесення на офіційні переговори питання щодо персон, які не підлягають в'їзду до РФ та України.

Борець «за встановлення історичної справедливості» Олександр Дугін тлумачить незалежність України винятково в термінах «українська проблема», що несе загрозу не тільки для РФ, але і для всієї Євразії. Він вважає, що суверенітет України настільки негативне для

російської геополітики явище, що фактично легко може спровокувати збройний конфлікт. Дугін стверджує, що Україна це російська територія і подальше існування унітарної України не припустиме. На його переконання, Україна позбавлена будь-якого геополітичного сенсу, оскільки у неї нема ані особливої культурної ідеї універсального значення, ані географічної унікальності, ані етнічної винятковості.

Церковні братства. Для розпалювання ідей автономізму, сепаратизму та російського шовінізму активно залучалася Руська Православна Церква та підконтрольна їй Українська Православна Церква Московського патріархату (УПЦ МП), а також різноманітні братства УПЦ МП: Союз православних народів, «Единое отечество» (керівник обох організацій - Валерій Кауров), Союз православних братств (керівник - Валентин Лукіяник), Союз православних журналістів (А.Новікова, О.Калугіна), Шлях православних (керівник - Олександр Попов), Православне братство ім. Олександра Невського (український лідер - Юрій Єгоров), Чорна сотня (чорносотенці), Православне братство царя-мученика Миколи II та ін. Звернула на себе увагу діяльність проросійських організацій «Единое отечество», Союз православних народів, які постійно приймали участь в акціях протесту, а також розповсюджували інформацію, зокрема через Інтернет-сайти, що дискредитували зовнішню та внутрішню політику України і окремих державних діячів. Варто зазначити, що колишнім керівником УПЦ МП, діяльність Валерія Каурова і Валентина Лукіяника була визнана антицерковною, деструктивною і такою, що вносить смуту в церковне і суспільне життя. Тому їх було відлучено від церковного спілкування.

Але все ж таки, небезпеку становили, насправді, не проросійська пропаганда, а слабкість, а подекуди й відсутність проукраїнської, проєвропейської альтернативи. Фактично, Україна не проводила відповідних заходів протидії. Звичайно були деякі дії в січні 2009р., коли СБУ було передано до суду кримінальну справу щодо антидержавної діяльності Народного фронту «Севастополь-Крым-Россия». Також Службою безпеки через суд було припинено діяльність кримської структури ЄСМ, але цього виявилось замало.

Наприклад, лідер Меджлісу - Мустафа Джемільов, неодноразово радив більш пильно ставитися до радикальних проросійських організацій в Криму. «Проросійських організацій в Криму кілька десятків. Крім того, досить агресивно налаштовані козацькі організації, православні Московського Патріархату здійснюють провокаційні дії», — постійно наголошував голова Меджлісу.

Також, варто згадати відомих польських правозахисників Петра Хлебовича та Ядвигу Хмелевську, які займалися збором підписів під зверненням до української влади з вимогою заборонити у Криму проросійські організації, діяльність яких, як вони вважали, провокували міжнаціональні конфлікти. Представники проросійських організацій називали цю заяву «дурнею». «Це люди, які зовсім не розбираються в ситуації, дають якісь нездорові коментарі й розповсюджують брехливі дані. По-моєму, це хвора уява іноземців, які зовсім не володіють інформацією», - сказав у коментарі ВВС Україна лідер «Русского единства», колишній депутат парламенту автономії Сергій Аксьонов. Доволі знайома особа на теперішній час.

Але, все ж таки, це сталося. Проросійські організації, які активно діяли в АР Крим та місті Севастополі домоглися свого.

Проросійських організацій. Що стосується проросійських організацій, то загалом, умовно їх можна розділити на три типи:

* «Помірні» (партії: «Русский блок», «Русское единство», «Союз»; общественные организации: КСОРС, «Украинский выбор», «Русская община Крыма» (С.Цеков), «Таврический союз», «Конгресс русских общин Крыма», «Равелин»);

* «Радикальні» (казачьи организации, политическая партия «Русь единая»; общественные организации: «Русская община Крыма» (А.Мельников), «Русская община Севастополя», «Российская община Севастополя», «Координационный совет русских организаций Тавриды и Севастополя», Народный фронт «Севастополь-Крым-Россия», «Крымская правозащитная организация “Вера”»);

* «Ліві» (политические партии: КПУ, ПСПУ, Коммунистическая марксистско-ленинская партия Украины; общественные организации: «Союз рабочих Севастополя», «Дети войны Севастополя», «Союз советских офицеров», «Суть времени»).

Загальні для всіх організацій ідеї – збереження російського етно-політичного характеру АР Крим та м. Севастополь, посилення політичних, економічних і культурних зв'язків з РФ, протидія співпраці України з НАТО та європейської інтеграції України. Що «помірні», що «радикальні» організації займали націоналістичні, імперські і панслов'янський позиції. «Радикальні» відрізнялися більш агресивною антиукраїнською риторикою, а також повним або частковим запереченням основ конституційного ладу України. Також «радикальні» організації спочатку виступали з позицій сепаратизму АР Крим та Севастополя. «Ліві» організації культивували ностальгію за часами СРСР, а також висували вимоги соціальної справедливості та впровадження соціалістичних відносин в економічній сфері.

Урядові російські структури, а також наближені до керівництва РФ, відкрито висловлювали свою підтримку переважно «помірним» проросійським організаціям, хоча з подачі директора Інституту країн СНД Костянтина Затуліна (особливо після призначення нового генерального консула РФ у Криму В'ячеслава Світличного) обговорювалася необхідність консолідації всіх типів проросійських організацій з метою узгодженої діяльності з реалізації російських інтересів у Криму.

У переддень окупації, у взаєминах проросійських організацій замість консолідації превалювали конфлікти та інтриги. Основні конфліктні лінії пролягали між «помірними» і «радикальними» організаціями, а також між різними угрупованнями організацій лівого спрямування.

У таборі лівих організацій двома конфліктними полюсами були КПУ та ПСПУ. При цьому КПУ тяжіла до співпраці з «помірними» організаціями, а ПСПУ – з «радикальними». КПУ в основному співпрацювала з партіями «Русский блок» і «Союз». До цієї коаліції також належали «Правозащитная группа «Равелин»», «Украинский выбор», «Суть времени», «Союз советских офицеров», Объединение казаков Крыма. Дані організації виступали під егідою КПУ у форматах «Всекрымского объединения «9 мая»», ініціативного комітету з організації проведення Всеукраїнського референдуму за вступ до Митного союзу.

Зі свого боку, ПСПУ, Комуністична марксистсько-ленінська партія України, «Координационный совет русских организаций Тавриды и Севастополя», «Союз рабочих Севастополя», «Дети войны Севастополя» займали особливу позицію і об'єднувалися в Севастопольському

«Фронте против НАТО». Громадські організації «Русская община Севастополя» і «Российская община Севастополя» перебували у складних відносинах між собою і з обома вищезгаданими напрямками. Так само різну позицію займали численні козацькі організації.

З найбільш радикальних позицій виступали Народний фронт «Севастополь-Крым-Россия» і «Крымская правозащитная организация “Вера”». Ці та близькі до них організації проповідували відновлення сепаратистського державного утворення «Республика Крым» (існувало в 1992-1998 роках) і вимагали повернення до влади його колишнього президента Юрія Мешкова.

Рейдерське захоплення Криму Росією, яке почалося в кінці лютого 2014 показало, що класифікація 5-ї колони на «помірну» і «радикальну» частини досить умовна і застосовна лише для мирного часу. Адже головним «квіслінгом» автономії виступив цілком собі «помірний» Аксьонов, а в Севастополі – і зовсім непомітний раніше Олексій Чалий, який відзначився на ниві “російської справи” лише фінансуванням проросійських гуманітарних проектів. Більше того, напередодні російської інтервенції і сепаратистського заколоту, головним запалювачем мас на боротьбу з «бандерівцями» в Севастополі виступив призначений президентом Януковичем губернатор Яцуба. Всі проросійські організації міста його ненавиділи і зневажали як уособлення «київської влади» і «заборони обирати мера». Після ж анексії, Яцуба опинився в числі нагороджених затулінською медалькою «За визволення Криму і Севастополя».

Як ми бачимо, список проросійських організацій, які вільно діяли в Криму перед вторгненням з боку Росії, досить великий. Дані організації протягом багатьох років вели підривну діяльність в Криму і проводили антиукраїнську пропаганду. Більш того, практично всі вони співпрацювали із різноманітними спецслужбами РФ. Найбільше на на соціально-політичну ситуацію у Криму впливало Головне розвідувальне управління Генерального штабу Міністерства оборони та розвідувальні підрозділи ЧФ РФ $\approx 70-72\%$. За ним слідує Служба зовнішньої розвідки РФ $\approx 25\%$. І тільки тоді Федеральна служба безпеки РФ $\approx 4-6\%$ (на сьогодні $\approx 60-65\%$). Це зв'язано з тим, що на території АРК базувався Чорноморський флот РФ, спецпідрозділи якого, теж співпрацювали з неурядовими організаціями.

Не для кого не секрет, що більшість співробітників кримських підрозділів СБУ з самого початку окупації Криму Росією швидко перекинулися на бік ворогів – це означає, що операція по анексії Криму готувалася мінімум 5-7 років: призначалися кадри, вербувалися потрібні ключові фігури і т.д. Російські спецслужби пустили такі коріння в усіх українських структурах – не тільки в Криму, але і на материк.

Таким чином, згідно з опитуванням проведеним в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Харківській, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій, областях у 2014 році, сумнівається у тому, що Росія справедливо захищає інтереси російськомовних громадян на Південному Сході, практично половина населення регіону – 49,9%.

Тому, для запобігання можливим негативним наслідкам діяльності проросійських організацій на території України, слід вдатися до координованих дій, як на загальнодержавному, так і регіональному рівні:

* рішуче переслідування організацій, дії яких порушують закони України; сприяння діяльності здорових, проукраїнських сил серед російської національної меншини, внесення розколу у проросійські організації;

* заборона у реєстрації партіям, громадським організаціям, програми яких принижують українську мову, культуру, державність;

* спрямувати рішучі дії держави на припинення антиукраїнської пропаганди у церквах УПЦ МП, надання всебічної підтримки українським громадським та культурно-просвітницьким організаціям на півдні України.

* підвищення уваги до контрпропаганди, розвіювання російсько-імперських та радянських міфів, що може бути здійснено у спосіб підтримки відповідних українських патріотичних видань, телевізійних програм тощо [1].

Саме послідовне застосування цих засобів можливо не допустить катастрофу, повторенню Кримського сценарію, у будь-якому регіоні України.

Список джерел та літератури:

1. Музичко О.Є. Проросійські суспільно-політичні організації на півдні України як фактор дестабілізації ситуації в регіоні: сучасний стан проблеми та шляхи її вирішення // Стратегічні пріоритети. — 2006. — № 1. — С. 42-43.

SUMMARY

Valentin Petrik, Dmitry Pakholchenko

ANALYSIS OF THE SUBVERSION OF PRO-RUSSIAN NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS AND THE MASS MEDIA AS A TOOL FOR THE ANNEXATION OF THE CRIMEA

This paper covers the activities of non-governmental organizations, the media and religious brotherhoods pro-Russian character, which focuses its activities on the preservation of the Russian ethno-political nature, support for anti-Western, above all - anti-American and anti-NATO sentiments of xenophobia swelling, separatist and autonomist inspiration views among the Russian-speaking population of the peninsula.

Keywords: *Crimea, Russia, the Black Sea Fleet of Russia, Ukraine, Security Service of Ukraine.*

Володимир Дубовчук

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ВІЙСЬКОВОГО ДУХОВЕНСТВА У РОЗБУДОВІ СУЧАСНИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Метою написання статті є висвітлення досвіду організації духовної опіки над військовослужбовцями Збройних Сил України священнослужителями діючих на території держави релігійних конфесій. В тому числі з використанням як вітчизняного, так і закордонного досвіду.

Ключові слова: Священнослужитель, капелан, Батьківщина, бойові традиції, духовність, релігійні громади, християнська мораль.

Пастирське служіння духовенства, що супроводжує армію на війні, на сьогодні є однією з незвичних, навіть “гарячих” тем серед українського людства, що уважно спостерігає за подіями антитерористичної операції на сході держави. Особливо стосовно можливості священнослужителю взяти до рук бойову зброю. Ситуація з преосвященим Кирилом, єпископом Ужгородським і Закарпатським, який будучи вдягненим для ведення служби божої, взяв до рук автомат на позиції однієї з частин українського війська, викликала праведний гнів отців Церкви. Рішенням Священного Синоду від 26 грудня 2014 року такі дії єпископа Кирила визнано грубим порушенням канонічних правил (порушення 83 Апостольського правила, яким єпископу забороняється займатися військовою справою), та йому заборонено у священнослужінні до повного покаяття.

Сьогодні українське суспільство проводить ревізію своєї духовної спадщини та власної історії. Пошук історичної правди йде на всю глибину тисячолітнього існування. Нерідко результати цього пошуку суперечливі по направленості своїх висновків: від повного заперечення та забуття традицій що існували до їх непомірного вихваляння.

Не секрет, що в нашому суспільстві значно змінилося ставлення до таких цінностей, як Батьківщина, патріотизм, честь, вірність героїчним традиціям свого народу, пам'ять про загиблих за Вітчизну, знання історії своєї країни, готовність до самопожертви т. ін. Різко змістилися акценти в соціально-моральних орієнтирах значної частини суспільства, особливо молоді: вона стала не тільки більш прагматичною, кон'юктурною, але й егоцентристською та певною мірою антигуманною. На практиці це проявляється в тому, що багато які молоді люди безвідповідально ставляться до виконання своїх громадських обов'язків, виявляють соціальну незрілість та бездуховність, нестерпність та навіть агресивність.

Таким чином, проблема виховання особистості патріота набагато загострилася. Сьогодні ще більш наявним стає її складність, супе-

речність, занедбаність, обумовлені відсутністю глибоких теоретичних основ, продуманої наукової концепції, яка б сприяла комплексній реалізації завдань, пов'язаних з відродженням оновленої ідеї Батьківщини та її захисту. Назріла необхідність вирішення завдань фундаментального розгляду комплексу проблем, що накопичилися в сфері патріотичного виховання.

За роки незалежності ми зуміли створити основи державності, перетворилися на шанованого члена європейської та світової спільноти. Питання взаємодії релігійних громад із державою й армією вийшло на загальноприйнятий у світі цивілізований шлях. Вказана тема має стійкий інтерес як у авторів, так і в читачів. Насамперед завдяки тому, що за радянських часів існувала хіба що в контексті “атеїстичної пропаганди”. Ролі та місцю церкви в державі, її впливу на національну безпеку було присвячено дисертаційну роботу на здобуття вченого ступеня доктора політичних наук Сьоміна С. В., кілька статей на сторінках журналу “Віче” Мандрагелі В. А., статті та монографія Євсєєвої Т. М., ряд публікацій за межами України, зокрема А. Гарбуза, М. Зеленкова, В. Овсяника, П. Владимірова, Ю. Мгімова (Росія), В. Панасюка (Польща), Г. Клозе, Р. Поммеріна, П. Рота, У. Хартмана, (Німеччина).

З думки багатьох дослідників, головним завданням патріотичного виховання, в процесі якого складається самовизначення особистості, є залучення підростаючого покоління до традицій, що склалися в найважливіших сферах життя суспільства, в тому числі у військовій, і до їх духовного освоєння.

Дванадцять років тому, у лютому 2003 року у Києві відбулася знакова подія – друга Національна конференція Всеукраїнського міжконфесійного релігійного християнсько-військового братства, присвячена питанням об'єднання зусиль у сфері душпастирської опіки військовослужбовців, відродження духовного просвітництва, виховання військових та членів їхніх сімей у дусі християнської моралі. Делегати обговорили питання створення системи спеціальної підготовки священників, які займаються опікою військових, а також перспективи створення служби військових священників. Питання взаємодії релігійних громад із державою й армією вийшло на загальноприйнятий у світі цивілізований шлях.

З практичної ж точки зору внаслідок наполегливої праці ряду ентузіастів, народилося кілька документів Міністерства оборони України. 21 квітня 2006 року було підписано директиву Міністра оборони України № Д-25 “Про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України”. Наступним кроком стало підписання 10 листопада 2008 року Міністерством оборони України та уповноваженими представниками Церков і релігійних організацій України Меморандуму про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України який ініціював створення Ради у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України. Нормативно-правовою базою створюваної Ради стало “Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України”, затверджене наказом Міністра оборони України від 17 березня 2009 року № 115.

Шість років копіткої праці увінчалися народженням представниць-

кого міжконфесійного консультативно-дорадчого органу, що діє на громадських засадах при Міністерстві оборони України та включає представників Української Православної Церкви, Української Православної Церкви Київського Патріархату, Української Греко-Католицької Церкви, Римо-Католицької Церкви в Україні, Всеукраїнського союзу об'єднань євангельських християн-баптистів, Української Автокефальної Православної Церкви, Духовного управління мусульман України.

Отже духовною опікою Збройних Сил нині переймаються служители різних конфесій, причому виключно на добровільних засадах. Майже всі священники, залучені до душпастирської роботи, мають певну підготовку з ряду військових дисциплін, ознайомлені з теорією та практикою задоволення релігійних потреб в іноземних арміях, проходять курс етики міжконфесійних взаємин, курси міжнародного гуманітарного права. Так гарантується право людей у погонах сповідувати будь-яку релігію, задовольняти свої духовні потреби. Водночас дотримується принцип невтручання у сферу специфічної діяльності командування військових частин (підрозділів) і навпаки. Безпосереднім керівним документом для такої діяльності слугує “Концепція душпастирської опіки у Збройних Силах України”, затверджена наказом Міністра оборони України від 22 квітня 2011 року № 220.

Тим часом настав 2014 рік, на терени України прийшла війна, до лав Збройних Сил вступили тисячі мобілізованих. Одне з основних завдань душпастирської опіки над військовослужбовцями – виховання готовності до самопожертви заради Батьківщини і ближніх – стало не просто декларативним. Проведені серед призваних військовослужбовців соціологічні опитування вказують стійку потребу у присутності священнослужителів безпосередньо у зоні бойових дій – там, де воїн перебуває на межі життя та смерті. Окремо взятий військовий підрозділ будь-якої країни в усі часи був складною системою, призначеною для дій в екстремальних умовах та насиченою людьми, зброєю й технікою. Відповідно тут існує реальний ризик для здоров'я та життя як самих вояків, так і цивільного населення. Антитерористична операція на сході України вже має наслідком сотень загиблих та поранених. Тому вивчення досвіду діяльності священнослужителів безпосередньо на полі бою у теперішній час є дуже актуальним.

У зоні бойових дій за роки незалежності українцям доводилося брати участь у миротворчих операціях у Лівані, Косові, Боснії та Герцеговині, Конго, Придністров'ї. Український батальйон радіаційного, хімічного та бактеріологічного захисту діяв на території Кувейту, окремі механізовані бригади – в Іраку. А ще підрозділи українських Збройних Сил постійно беруть участь в міжнародних миротворчих навчаннях. Відрядження військових священників – капеланів, у якості проведення експерименту, було здійснено єдиний раз, у складі 5 механізованої бригади під час виконання завдань миротворчої місії у Іраку. Експеримент був визнаний невдалим унаслідок суб'єктивного фактора, оскільки військове керівництво направило одночасно двох представників різних конфесій, з метою порівняння ефективності впливу на військовослужбовців. Зважаючи на виникле протистояння священнослужителів, що доходило до бійки, тодішній Міністр оборони України А. С. Гриценко відмо-

вився від ідеї запровадження посад капеланів до штату військових частин Збройних Сил України.

Органи, що опікуються виховною роботою у Збройних Силах України в більшості своїй щиро й наполегливо працюють з метою утвердження в українському війську нового типу взаємовідносин між людьми. Проте значна кількість керівників зазначених структур, пройшла вишкіл у радянських політичних училищах, маючи величезну вислугу (зрозуміло, з досить високими військовими званнями й повноваженнями), хоч і добре усвідомлює важливість своєї місії, за інерцією продовжує відтворювати стару систему виховання. І досі не змінилася тенденція переважної більшості командирів, штабів оцінювати роботу за кількісними показниками - кількість проведених заходів, соціальний статус осіб, що беруть участь у них... Практично та ж сама "соціалістична" звітність! Критеріями її ефективності при цьому виступають ті ж самі кількість та характер злочинів, порушень військової дисципліни, що породжує прагнення до зовнішнього благополуччя.

І ось у цьому зв'язку видно - присутність священика у лавах воїнів аж ніяк не данина західним традиціям. Природною і бажаною виглядає таємниця сповіді, щирі поради священика після неї та відпущення гріхів. Звернемося до досвіду капеланів західних армій. Вони мають привілей спілкування, конкретні обов'язки та права, у кожній армії свої, відповідно до історичних традицій. В американській бачимо чітку ієрархічну систему з відповідними офіцерськими та сержантськими посадами і званнями. У Німеччині душпастирство над військовослужбовцями здійснює спеціально визначений для цього загін цивільних священиків. У США капелан виступає як найближчий радник командира з питань моралі та поведінки особового складу. Хоч він підлеглий йому як штабний офіцер у всіх питаннях. В Ізраїлі рабин може навіть заборонити командирові видавати певні накази. Є свої відмінності й у системах професійного добору та підготовки капеланів.

Головне, на думку автора, в діяльності капеланів є те, що вони пропонують командирам ту чи іншу лінію поведінки, не розкриваючи джерел інформації, особливо якщо це зачіпає людську гідність, інтимні струни душі. Капелан зорієнтований на внутрішній світ людини. Він має більш широкі можливості працювати із сім'ями військовослужбовців, батьками, рідними. І це одна з головних переваг у нього порівняно зі звичайними офіцерами та молодшими командирами. Розглянемо цілком можливий у сучасній армії випадок. У військовому містечку сталася бійка між дітьми військовослужбовців, яка переросла в конфлікт між батьками. І для проведення розслідування події в сім'ю офіцера направляють заступника командира по роботі з особовим складом. Такого ж офіцера, а не особу духовну. Більше того, можлива ситуація (знаю з власного досвіду), коли замість "штатного" офіцера з виховної служби, який відбув у відпустку, приходить тимчасово виконуючий його обов'язки. Та при тому такий, що за основним місцем служби є підлеглим одного з конфліктуючих. Який буде результат того розслідування, зрозуміло. Ще більше подиву в автора викликав випадок, коли офіцер-вихователь покликав на одне із свят військової частини православного священика, не врахувавши той факт, що в урочистому шикуванні частини беруть участь більше половини від загалу солдат та сержантів

кримських татар – отже мусульмани!

Далі – знову-таки з іноземного досвіду. До своєї первинної посади майбутній капелан армії США батальйонної ланки після школи йде в середньому 13-15 років, з яких 7-9 припадає на навчання в університеті (коледжі), потім – у теологічній семінарії та 4-6 років безпосередньо духовної й виховної роботи. За цей період він стає чудовим фахівцем, співрозмовником у питаннях теології, філософії, психології, соціології тощо. Його високий моральний приклад у повсякденному житті викликає повагу в оточення.

Отже, зрозуміло – священнослужитель (не важить, як він при цьому буде називатися – капеланом, душпастирем чи ще якимсь) має абсолютно відмінні від офіційно прийнятих способи й можливості для виховання солдатів, зміцнення дисципліни, а відтак для збереження життя, здоров'я воїнів. І застосування тисячолітнього досвіду церкви у справі виховання, якщо це допоможе зберегти бодай кілька людей, має цілком обґрунтовану перспективу. Тим пак, що ще не зів'яло глибоке історичне коріння. Духовну опіку мали дружинники київських князів, запорозькі козаки, січові стрільці, воїни російської армії, в якій служили українці. У військових частинах до радянських часів завжди були похідні каплиці, корогви, ікони.

Не секрет, що з огляду на певні особливості призову до нашої армії загальноосвітній рівень військовослужбовців не буде мати тенденції до зростання. Що ж до гуманітарного рівня... Отже, проглядається додаткова база для духовної служби в армії. Душпастирство може бути надійним провідником патріотизму. Воно сприятиме розвитку високих християнських ідеалів, моральному здоров'ю захисників Вітчизни.

Зважаючи на зазначене вище, очевидно – присутність священика у лавах воїнів, особливо під час бойових дій, цілковито виправдана. Важко переоцінити його значення під час бойових дій, де в атмосфері смертельної небезпеки він стає потрібним навіть атеїстові. З досвіду Великої Вітчизняної війни відомо, що у найтяжчі моменти битви за Москву керівництво Комуністичної партії та Радянської держави теж звернулося за допомогою саме до церкви. І воно її отримало.

Природною і бажаною виглядає таємниця сповіді, щирі поради священика після неї та відпущення гріхів. Головним, на думку автора, в їхній діяльності є те, що пастирі божі пропонують командирам ту чи іншу лінію поведінки, не розкриваючи джерел інформації, особливо якщо це зачіпає людську гідність, інтимні струни душі. Духовна особа зорієнтована на внутрішній світ людини. Вона має більш широкі можливості працювати із сім'ями військовослужбовців, батьками, рідними, особливо, коли війська несуть втрати вбитими та пораненими. І це одна з головних переваг у священника, або на західний стандарт, капелана, порівняно зі звичайними офіцерами та молодшими командирами.

Звичайно, створення штатної капеланської служби у Збройних Силах України поки що передчасне з причин організаційного та фінансового характеру насамперед. А ще з причини існування на теренах України православної конфесії, яка неодноразово дала приклади вірного служіння державі-агресору. І все-таки, на думку автора, настане час, коли й у нас можуть з'явитися священики у погонах.

Список джерел та літератури:

1. Безбах В. Г. Досвід організації виховної роботи у військових формуваннях і його використання в Збройних Силах України (історичний аспект). Дисертація (на правах рукопису). – К., НАОУ, 2003.
2. Військове будівництво в Україні в XX столітті: історичний нарис, події, портрети. Під ред. О. Кузьмука – К., Видавничий дім, 2001.
3. Дубовчук В. В. Їхне слово потрібне солдату. І в нас можуть з'явитися військові священики. Політика і час №11, К., 2003.
4. Дубовчук В. В. Натовські "замполіти". Військо України №5, К., 2006.
5. Дубовчук В. В. Гуманітарна та соціальна політика керівництва федеративної республіки Німеччини у бундесвері. К., НАОУ, 2008.
6. Капков К. Г. Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи XVIII – начала XX веков: Итоги к 1917 году. М., 2009.
7. Мамчак М. А. Україна: шлях до моря. Історія Українського флоту – Снятин, 2007.
8. Смолянук В. Ф. Військова могутність України: Теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років) – Ірпінь, 2000.
9. Публікації газети "Флот України" та журналу "Морська держава" 1992–2013 рр.

SUMMARY

Volodymyr Dubovchuk

THE ROLE AND PLACE OF MILITARY CLERGY IN THE DEVELOPMENT OF MODERN THE ARMED FORCES OF UKRAINE

The Purpose of this writing is to highlight the spiritual experience of the organization of the custody of the Armed Forces of Ukraine by priests acting on the territory of the state of religious denominations. Including using domestic and foreign experience.

Keywords: *Priest, military priest, birthplace, military traditions, spirituality, religious communities, Christian morality.*

ГО “Європейський християнський конгрес”
Українська Православна Церква Київського Патріархату
Київська православна богословська академія
Українська Греко-Католицька Церква
Римо-Католицька Церква в Україні
Німецька Євангелічно-Лютеранська Церква
Український Інститут Національної Памяті
Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
Інститут історії України Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди
Відділення релігієзнавства
Національний університет “Острозька академія”
Товариство “Меморіал”

**РЕЗОЛЮЦІЯ
МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ
НА ТЕМУ:
“ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ
НЕПОКАРАНИХ ЗЛОЧИНІВ РАДЯНСЬКОГО
ТОТАЛІТАРИЗМУ ПРОТИ ЦЕРКВИ”**

Київ, 11 червня 2015 р.

Враховуючи концептуальні диспозиції, висловлені під час роботи конференції, її учасники виступили з ініціативою підтримки науковцями, громадськістю та державними інституціями таких базисних положень та пропозицій:

1. Довести до суспільства, урядів та конфесій в Україні та в світі неможливості співіснування сучасної цивілізації в умовах безкарності злочинів проти людства та людяності, які не мають терміну давнини, але через відсутність покарання та приховування інформації породжують ще більші злочини.

2. Визнати, що сучасний світ виявився заручником непокараних злочинів радянського тоталітаризму. Тому повинно відбутись безкомпромісне засудження і невідворотне покарання злочинів комуністичного тоталітарного режиму в Україні.

3. Активізувати пошук, вивчення, публікацію та популяризацію документальних джерел з архівів радянських репресивних служб щодо причин та обставин організації політичних репресій проти християнських церков та конфесій.

4. Запропонувати гуманітарним інститутам НАН України розширити тематику дослідження документальних джерел щодо причин переслідування та обставин знищення Української Автокефальної

Православної Церкви, Української Греко-Католицької Церкви, Римо-Католицької Церкви в Україні, а також протестантських Церков та деномінацій.

5. Визначити та оприлюднити імена безпосередніх виконавців злочинів тоталітарної доби. Відповідно створити електронну базу даних на співробітників ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, які брали участь в репресіях проти священників і віруючих в 1917–1991 рр. в СРСР і УРСР. Створити електронну базу даних секретних співробітників, агентів, резидентів та інших осіб, які співпрацювали з спецслужбами УРСР і СРСР під час боротьби з Церквою. Їх прізвища і псевдоніми можна побачити в документах ГДА СБУ, ГДА МВС, ГДА СЗР тощо.

6. Створити електронну базу даних архієреїв, священників та віруючих, репресованих в 1917–1991 рр. в СРСР і УРСР (Маються на увазі віруючі УАПЦ, РПЦ, УГКЦ, РКЦ, інших релігійних організацій).

7. Створити базу документів у вигляді інтернет-сайту з електронними копіями архівних документів, фотографій та книг з історії політичних репресій проти Церкви в СРСР і УРСР. (На зразок електронного архіву Українського визвольного руху, який став дуже корисним і популярним ресурсом: www.avr.org.ua).

8. Визнати причетність Московського патріархату в СРСР з часів місцеблосителя московського патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського) до злочинів радянського тоталітарного режиму. Справжня Християнська Церква не може йти шляхом політики угодовства та співробітництва з безбожною державою, бо наслідком цього є трансформація та втрата духовності, що ми бачимо на прикладі сучасної Російської Православної Церкви, яка сьогодні активно підтримує проект “Новороссия”, просуває концепцію “русского мира”, інспірує розвиток організацій, що декларують православний фашизм та проводять “канонізацію” Й. Сталіна та В. Путіна тощо.

9. Визнати, що стимульовані тоталітарною владою претензії Московського Патріархату іменувати себе Матір’ю-Церквою для православної України, та зазіхання на статус вселенського першоієрарха не відповідають історичній правді, догматам та канонам Православної Церкви. Цей переступ вже призвів до численних людських жертв в Україні, колишніх республіках СРСР та в усьому світі.

10. Декларувати подальшу політичну та громадянську протидію використанню Християнських конфесій та деномінацій для створення ідеологічного підґрунтя загарбницьких війн, анексій, дестабілізації світу тощо.

11. Стимулювати наукові, церковні, суспільні обговорення проблем вивчення тотожності комуністичної та націонал-соціалістичної ідеологій у церковно-державних стосунках.

12. Інформувати органи української державної влади, зокрема Раду національної безпеки та оборони, Міністерство юстиції, що зареєстрована на території України релігійна організація “Українська Православна Церква” – вона ж УПЦ – є насправді Російською Православною Церквою в Україні. Привласнення цією структурою назви “Українська” є фальсифікацією, що носить загрозу національній безпеці, підсилює сепаратизм та виправдовує російське вторгнення в Україну.

13. Ініціювати створення Чорної книги злочинів сепаратистів, до якої вносити також прояви антирелігійної нетерпимості на Донбасі.

Через Спростування інформації про Донбас як нібито споконвічно російсько-православний регіон і поширення історії протестантських, католицьких та інших громад, які існують у краї з моменту заснування міст на Донеччині й Луганщині у XVIII-XIX ст.

14. Звернутись до Київської міської Ради, КМДА та міського голови В. В. Кличка з закликом встановити на території Лук'янівської в'язниці пам'ятного хреста на згадку про всіх знищених радянським режимом священнослужителів різних християнських конфесій.

15. Визнати за необхідне гідне завершення виконання заходів по вшануванню пам'яті страченого радянською тоталітарною системою Митрополита УАПЦ Василя Липківського, передбачених Постановою Верховної Ради України № 1570 – VII “Про відзначення 150-річчя з дня народження митрополита Української Автокефальної Православної Церкви Василя Липківського”, а саме:

- Українському інституту національної пам'яті з урахуванням пропозицій Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України підготувати та видати твори Митрополита УАПЦ Василя Липківського;

- Київській міській державній адміністрації спільно з Національним заповідником “Софія Київська” вирішити питання щодо встановлення меморіальної дошки настоятелю Софійського Собору (1919-1927 рр.) Василю Костянтиновичу Липківському по вул. Володимирській, 24.

***Учасники міжнародної
науково-практичної конференції***

СПИСОК ПОСАДОВИХ ОСІБ ТА ІНСТИТУЦІЙ, ЯКИМ НАДСИЛАЄТЬСЯ РЕЗОЛЮЦІЯ:

Св. Патріарху Київському і всієї Русі-України Філарету
Предстоятелю УГКЦ, Верховному Архiepіскопу Святославу
(Шевчуку)

До всіх навчальних закладів УПЦ КП, УГКЦ
Вселенському патріарху Варфоломію I (Архондонісу)
Предстоятелю УАПЦ митр. Макарію (Малетичу)
Предстоятелю УПЦ МП митр. Онуфрію (Березовському)
Президенту України,

Рада національної безпеки та оборони,

Верховна Рада України,

Кабінет Міністрів України

Міністерство юстиції України

Міністерство оборони України

Департамент у справах релігій і національностей Мінкультури

Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України

Інститут української археографії та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського НАН України

Інститут історії НАН України

Український інститут національної пам'яті

ВІДОМОСТІ ПРО ДОПОВІДАЧІВ

Адамський Віктор, викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (Хмельницький)

Башинський Сергій, диякон Української Православної Церкви Київського Патріархату, кандидат церковно-історичних наук (Київ)

Бережко Константин, кандидат історичних наук, старший викладач, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля (Луганськ)

Бистрицька Елла, доктор історичних наук, професор кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка (Тернопіль)

Бойко Алла, доктор філологічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ)

Бойко Тамара, старший науковий співробітник, Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» (Київ)

Буняк Олена, завідувач сектору відділу «Україна в новітню добу 1917-1990 рр.» Національний музей історії України (Київ)

Вутянов Сергій, протоієрей Апостольської Православної Церкви (Київ)

Ганяк Володимир, аспірант НАДУ при Президентові України, кафедра глобалізації, євроінтеграції та управління національною безпекою (Київ)

Генсьорський Василь, старший викладач Карпатського університету імені Августина Волошина (Ужгород)

Голько Олег, кандидат географічних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (Львів)

Гордієнко Михайло, кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії та політології, Національний університет державної податкової служби України (Ірпінь)

Дідух Тарас, аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (Тернопіль)

Дубовчук Володимир, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії кафедри Військово-Морських Сил командно-штабного інституту застосування військ (сил) Національний університет оборони України імені Івана Черняховського (Київ)

Євсєєва Тетяна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу Історії України 20 – 30-х рр. XX ст. Інституту історії України Національної академії наук України (Київ)

Ігнатуша Григорій, аспірант, Державний вищий навчальний заклад “Запорізький національний університет” (Запоріжжя)

Ігнатуша Олександр, доктор історичних наук, професор, Державний вищий навчальний заклад “Запорізький національний університет” (Запоріжжя)

Іщук Олександр, кандидат історичних наук, завідувач відділу історії України ХХ століття Національного музею історії України (Київ)

Кадикало Андрій, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного університету «Львівська політехніка» (Львів)

Киридон Алла, доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» (Київ)

Кирильчук Анастасія, учениця 11 класу, Миколаївської спеціалізованої школи I-III ступенів «Академія дитячої творчості» Експериментальний навчальний заклад Всеукраїнського рівня (Миколаїв)

Киричук Олександра, кандидат історичних наук, доцент, вчений секретар Інституту релігієзнавства Львівського музею історії релігії (Львів)

Кравченко Ярослава, старший науковий співробітник, Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» (Київ)

Красильничук Ольга, онука розстріляного єпископа Української Автокефальної Православної Церкви Максима Задвірняка (Київ)

Куксенко Сергій, аспірант кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, викладач Черкаського державного бізнес-коледжу (Черкаси)

Липківський Костянтин, доктор технічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту електродинаміки НАНУ (Київ)

Моїсеєнко Лариса, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарної підготовки Красноармійський індустріальний інститут державного вищого навчального закладу «Донецький національний технічний університет» (Красноармійськ)

Ніколаєва Наталія, кандидат історичних наук, науковий співробітник історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ)

Пастухова Ольга, студентка 4-го курсу Інституту української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ)

Пахольченко Дмитро, рядовий Держспецзв’язку, курсант Інституту спеціального зв’язку та захисту інформації Національного технічного університету України “КПІ”

Петрик Валентин, кандидат наук з державного управління, доцент, член-кореспондент Міжнародної академії богословських наук, старший викладач кафедри церковно-прикладних дисциплін КПБА УПЦ Київського Патріархату

Пивоварська Каріна, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (Полтава)

Подобєд Олена, кандидат історичних наук, доцент, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ)

Преловська Ірина, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; доктор церковно-історичних наук, професор Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату (Київ)

Пшеничний Тарас, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ)

Смирнов Андрій, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (Острог)

Філімонович Валерій, вчений секретар Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» (Київ)

Форостюк Олег, кандидат юридичних наук, доцент Європейського університету (Київ)

Чередниченко Анастасія, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (Київ)

Шевченко Тетяна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту українознавства, викладач історії Церкви Інституту релігійних наук св. Томи Аквінського (Київ)

Шепетяк Олег, доктор філософських наук, священник Української Греко-Католицької Церкви, Київський університет імені Бориса Грінченка, Київська Трьохсвятительська духовна семінарія (Київ)

Яворська Інна, аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Київ)

Якубець Альона, старший науковий співробітник відділу історії України ХХ століття Національного музею історії України (Київ)

Виступ Л. Филипович на конференції під час пленарного засідання

І. Окоев від імені товариства «Меморіал» передає в подарунок о. Віталію Клосу для Української Православної Церкви Київського Патріархату примірник «Чекістське дос'є окупованої України»

Доповідь К.Липківського під час пленарного засідання

Виступ О. Красильничук на пленарному засіданні

О. Олег Шепетяк та В.Авер'янов під час пленарного засідання.

Доповідь Т.Шевченко під час пленарного засідання

Виступ о. Володимира Варварука на пленарному засіданні

Доповідь А.Смирнова на пленарному засіданні

Учасники та гості конференції під час пленарного засідання

**Засідання круглого столу на тему "Сучасний світ як заручник непокараних злочинів
радянського тоталітаризму"**

Виступ о. Сергія Вутянова на засіданні круглого столу

Виступ о. Василя Колодія на засіданні круглого столу

Під час засідання круглого столу відбулася жвава дискусія учасників конференції з актуальних питань безпеки України

Наукове видання

ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ НЕПОКАРАНИХ ЗЛОЧИНІВ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ ПРОТИ ЦЕРКВИ

Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції
м.Київ, 11 червня 2015р.

Підписано до друку 20.08.2015 р.
Гарнітура Times. Друк різнографічний.
Папір офсетний. 16,38 умов. друк. арк.
Тираж 300 прим. Зам №951.
Друк ТОВ «Барвікс»

Свідоцтво про внесення до державного реєстру №24 від 25.07.2000р.
49005, м. Дніпропетровськ, вул. Сімферопольська, 17

i-90   Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського
тоталітаризму проти Церкви: матеріали Міжнародної науково-
практичної конференції – Дніпропетровськ: Видавництво
«Пороги»,
2015. – 364 с.

ISBN 978-617-518-310-6

У збірнику вміщено доповіді учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви», яка відбулася 11 червня 2015 р. У доповідях проаналізовано злочини СРСР проти Християнської Церкви в Україні у XX столітті, заручниками безкарності котрих став весь світ, та Україна зокрема. Частина доповідей присвячено сучасним злочинам Російської держави в контексті війни на Донбасі.

Видання адресоване фахівцям з історії Церкви та всім зацікавленим.

ББК 63.3(2)-37я431